

Népszolgálat

A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében

Szerkesztők: Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv, Lőrincz D. József

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Kisebbségkutató Intézet – Kalligram Könyvkiadó
Budapest, 2014

Tartalomjegyzék

Horváth Ágnes: A Népszolgálat, a Szolgálat és a Nép között
Lőrincz József: A népszolgálat

Bárdi Nándor: A népszolgálat genezise, újrafelfedezése és
megkérdőjelezése az erdélyimagyar elit vitáiban
Egry Gábor: Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösségkép és
közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944

Filep Tamás Gusztáv: Az „Új Élet” című folyóirat ideológiája a harmincas
években

Bárdi Nándor: Sajtóterjesztés és társadalomszervezés. Kende Ferenc a
vajdasági magyarközművelődés szervezésében (1935–1940)

Papp István: A népszolgálat formái a magyar népi mozgalom történetében

Oláh Sándor: A népszolgálat eszméje Erdély „felemelésében”, 1940–1944
Bottoni Stefano: Népszolgálat és túlélés. Mikó Imre és a román
állambiztonság, 1948–1971

Gagyí József: Polgármester és naív faragó

Miklós Ágnes Kata: A népszolgálat és a hetvenes évek romániai magyar
irodalmának nemzedéki vitái

Horváth Ágnes:
A Népszolgálat, a Szolgálat és a Nép között

“Mert ugyanaz a gondolkodás és a létezés”

Parmenidész 3.[B3.]

“Fegyvert és férfit éneklek, aki Trója partjaitól elsőként jött a sorstól menekülve Itáliába, és pedig a lavinium partokhoz, ő az istenek hatalmából sok hánykolódott mind a földeken, és mind mélységben is”

Vergilius, Aeneas

Ha a népszolgálat kifejezés tartalmát vizsgáljuk, akkor szembetűnik, hogy minden bizonyosan egy felvilágosodás-korabeli gondolattal van dolgunk. Három okunk is van erre a feltételezésre: először, mert a fogalom nélkülözi a viszonyosságot; másodszor, mert általános harmadszor, mert alárendelődést feltételez. Mindezek a karakterjegyek a felvilágosodás rendszerében mozognak, amely átvette és világi közegbe helyezte az addigi vallásos szemléletmódot. Ebből a rendszerből nőtt ki egy úgymond racionális és érdekközpontú politikai rendszer, amely úgy tűnt, hogy az érdek szabadságára és a szabad akaratra épült – később demokráciának nevezték –, és amelyet a jog szabályoz. A legjobb politikai gondolkodók számára (pl. Tocqueville vagy Max Weber), a modern politikával kapcsolatban sem a racionalitás, sem az érdekközpontúság nem tűnt meggyőzőnek. Sokkal fontosabbnak tartották az érzelmek, a szenvedélyek, a benyomások hatását. Ezt a gondolatmenetet folytatva magam is úgy érvelek, hogy a népszolgálat eszméje egy érzelmekkel fűtött érderendszer, mely messze nem fedi mindazokat az elvárásokat, amelyeket egy nemes eszmétől várnánk. Pedig magában hordozza a jóindulat, a személyes érdeken való felülemelkedés és a hűség archaikus politikai toposzát – ezek azonban eltorzítva jelennek meg. A következmény, hogy bár a *nép(-)szolgálat* kategória két szóból áll, mégsem áll meg

sem az első, sem a második tagja. A népet elvonatkoztatja egyetlen éltető lényegétől, a valóságtól, a szolgálatot pedig öncélúvá teszi ahelyett, hogy a kapcsolatok összetartó kölcsönösségébe helyezné. Szemmel láthatóan e szót használva egy légüres térben forgunk, amely nem kötődik semmilyen konkrétumhoz, és nem lokalizálható.

Ez még manapság is – amikor azt hinnénk, hogy minden eszme a helyére került és megkapta a nevét, a formáját és a közegét, amely kihordozza és így megfogalmazhatóvá válik,- egy csíki ember így látja:

”Mert olyan világot élünk, hogy senki nincsen ráutalva senkire. Ma mindenki valahogy magának megél.” (Tánczos 2008)

A normálisnak az elvesztése nem egy elvont kategória, a valóság semmi más egyebet és egyben mindent jelent, ami valódi baráti kapcsolat a társadalomban. Jóindulat és bizalom teremt politikát és államot, művészetet és vallást, de ezt nem készen kapjuk – mindenkinek meg kell tanulnia a mással való törődést, ennek pedig az önmagával való megbékélés a kiindulópontja. Egyfajta közösségi egyén (figyeljünk a szóra, mert a magyar nyelv segíthet a megértésben – egyén: az *egy* nem az elválasztott, ami az angol *in-divid*-um, *dividere*, hanem *oneness*: egyszeri és egész és befejezett, nem szétválasztott, vagy elválasztott, se nem része valaminek, hanem önmagában maga a közösség és minden más, ami a valóság teljessége) nem a közösségtől való *elválást*, de *kiválást* fejez ki, ami minőséget nyújt. Mindez erőt ad és az erő szépséget kölcsönöz a tetteknek és a azoknak a személyeknek is, akik elérték, hogy rendelkezzenek vele, akik kiválóná váltak. Én tehát a magam egyetemességével a világegyetemet teljesítem be vagy jelentem, ezért van az, hogy minden gondolatom és cselekedetem ott visszhangzik, ezzel veszek részt a teljességben, amely éppen annyira valódi, mint én vagyok, azaz kiválóságom a magam közösségéé, a közösségem birtoka. Az, hogy ez nem csupán absztrakció, hanem a magyar nyelv ősiségének a bizonyítéka, hiszen még ma is kifejezhető

segítségével a teljes ember archaikus beállítottsága, aki erejének teljességében boldog:

”Az ember csak akkor boldog, ha valamit tenni tud, ha valamit meg tud mutatni”

(Tánczos 166)

Amellett, hogy ezek a szavak Platónt idézik, tehát időben több ezer évesek, térben is messze vannak a népszolgálat eszméjétől és kognitív rábeszélő erejétől. Az idő és a tér nincs kikökenve és (szerencsére) még senki sem kívánja helyretolni azt. Továbbá, mind a boldogság érzete, mind annak az iránya meghatározott és precíz: a kiválóság. Ki kell válni és meg kell mutatni önmagad és képességeid, amelyeknek nemeseknek kell lenniük – másként hogyan is lehetnél boldog a közösségedben, amely a barátságosság nélkül nem fogad el. Még tovább menve, ha felidézzük az egészség szavunkat, akkor is pontosan előttünk van – megint csak ellentétben az angollal, amely mindezt csak egy tompa *health* szóval fejezi ki – a teljes ember, aki egészséges, azaz nincs megtörve, egyénisége teljes egészet alkot a szervezetével és a környezetével, egyrészt képes uralkodni a szervei állapotán, másrészt képes maga felé irányítani a külvilági hatásokat: egyszóval, boldog ember. Valamikor filozófia épült olyan szavakra, mint az öröm, a boldogság, a barátságosság (*philoteti*) mint a világegyetem mozgatórugóira, jóval visszanyúlva a felvilágosodás korából az antikvitásba –nem is beszélve a preszókratikus Empedoklészről. Még Arisztotelész is így fogalmazta meg a politikát, és magának a szónak a gyökere (*philia* – a szeretettel teli) is ezt jelenti. Homérosznál és Hésziodosznál is megjelenik a barátságosság és a kedvesség, a szeretettel teli (*philos*), mint intézményi és társadalmi valóság (Fitzgerald 1997). A szónak van azonban egy másik érzelmi összetevője, a birtoklás érzete. Talán azért, mert a magyar *fiam* szóhoz hasonlatosan, a *philia* tartalmazza a birtoklás érzetét is (ahogy az olasz is *filio*-t mond), azaz az én családom tagjai, a magam konkrét valóságában rendelkezem, birtoklom a barátságosságot, az egyenességet, a bizalmat és a törődést. Enyém, mert ismerem, magam neveltem, az én házamhoz tartozik. Ezért úgy szeretem őt, ahogy az életemet, vele egyesül a gondolkodásom, az érzelmeim ismerik és elfogadják őt. Az ókori görög politikát nem is leh

a *philia* fogalma (amely mindig konkrét és viszonyosságban él) nélkül leírni. Megbízhatóság, odaadó szeretet, igazságosság, azok a tulajdonságok, amelyek soha nem elvártak vagy éppen készen kaptak, de mindig és állandóan próbákon mennek át, próbákon, amelyeken túl kell esni. „A lehető legjobbá kell válni és maradni mindaddig, amíg csak élsz” (Platón Törvénye 706d), mert „mindnyájunkban háború folyik önmagunk ellen” (ibid, 645d). Itt csak az válik szeretetre méltóvá és a közösség tagjává, aki kiválóvá vált az önzetlenségben, lelki nemességben és a mások iránti hűségben. Ezért van az, hogy a platói dialógusokban minden szereplő egy konkrét jellem. Ők se általánosságokról, se egyetemességekről nem beszélnek, pedig politikáról, államformáról, jogról és rendről, isteni tulajdonságokról, történelemről, csillagászatról, matematikáról, tudományról tárgyalnak – mint valóságról. Náluk a valóságnak súlya van; pontos, körülhatárolt és helyhez kötött jelentősége, erre kell vágynia, és ezt kell mindenáron elérni minden embernek. Csak akkor válik igazzá, ha eléri a valóságot. Odüsszeusz nem azért hajózik, hogy tapasztalatokra tegyen szert, hanem azért, mert a túlvilági erők elragadták és addig kell utaznia, amíg úrrá nem tud lenni rajtuk, amíg vissza nem tud térni a mindennapokba, a szigetére, a feleségéhez, a fiához, a saját otthonához. „Hoc opus, hic labor est” ahogy Aeneas mondja, *ez a feladat, ez az igazi megpróbáltatás*, megtalálni az utadat a *semmi* birodalmából, a túlvilági hatalmaktól az élethez: oda, ahova az emlékeid kötnek, a környezethez, amely felnevelt és oktatott. Ez a valóság, amely nélkül nincs létezés, nincs érvényes politika, állam vagy közösség– de semmilyen objektum és eszme sem, mivel csak ez kötődik a barátságossághoz. Ez nem egy elvont kategória, hanem éppen hogy az elvont kategóriák mögöttisége, azaz mindenhol van és mindig felidézhető, csak a konkrétságnak kell beteljesednie: mert a létező csak akkor valódi, ha teljes.

De éppen ez a valóságosság látszik elveszni a hellenisztikus korral, amikor a görögök elveszítik politikai önállóságukat és beolvadnak Nagy Sándor birodalmába. Paradox módon mikor elveszik a valóság, akkor sikerül azt eszmeileg megfogalmazni, ahogy azt Arisztotelésznél is látjuk, aki éppen ekkor fogalmazza meg a politika meghatározását és dolgozza ki az állam elméleti rendszerét. Nála a politika és a nép (*démosz*) fogalma

érintetlenül marad fenn még akkor is, amikor annak konkrétsága és élő volta már felolvadt a hellenisztikus univerzalitásban, mintha csak igazolni akarná Platón *eidos*-elméletét a formákról, amelyek függetlenek még azoktól az tárgyaktól is, amelyeket maguk neveztek meg. Hiába állt a déloszi templom az a felirat, hogy „Ismerd meg önmagad”, ha a világ már kifordult magából, nem lehetett ismerősnek vagy megismerhetőnek nevezni. Ez a déloszi felirat, mely az ókori világ spirituális központjában, az „ókori világ köldökén”, a templom bejáratán állott, nem egy általános identitást nevez meg, hanem a konkrét személyiséghez köti jóslatainak sikerét. Vagyis csak akkor hallod és érted meg a másvilág sugallatait, ha magadat a magad életében is érted és ismered. Kapcsolataid étellel töltődnek fel, azaz szereteten és megértésen alapulnak, amelyek megpróbáltatások útján vezetnek az önkiteljesedéshez, a barátsághoz és a derűhöz: a közösség valójában egy másik énem, én és egy szervezetet alkotunk, olyan, mint a végtagjaim, vagy az intellektusom, vagy az érzelmeim, együttműködve értjük el a közös célt, hogy életünk barátságban és egymás iránti jóakarattal teljen. Itt mindenki odafigyel a másakra, se szólni, se figyelmeztetni nem kell az együttműködésre. Platón több dialógusában is foglalkozik a „Gnothi seauton”, az „ismerd meg önmagad” témájával, a Kharmidészról a Törvényekig, de talán a legplasztikusabban a Philéboszban fejezte ki azt, hogy mindaddig semmit nem tudunk, amíg önmagunkat nem értjük, amíg határainkat és életünket nem éljük valóságosan. Mindaddig hasznavehetetlenek vagyunk a közösség és az istenek számára, amíg belátással és mértékkel nem rendelkezünk (Platón Philébosz 48c-51e).

De időszámításunk körül a barátság – politika – konkrétság görög-római toposza már teljesen kiürült és a hellenizmuson keresztül egy új házasságot kötött az érdekekért. A hatásgyakorlás, a térnyerés, a birodalomépítés, a terjeszkedés lép a konkrét, személyekre szabott, érdemeken és virtuson alapuló közösség/nép fogalmának a helyére, amely mindig a harmónia felé törekedett, de konkrétan az egyéneken keresztül, szülői és baráti odaadást gyakorolva. Ennek az individuális közösségnek pontosan az ellenkezője kezdett most kialakulni: a közösségi individualitás, amely már az egyetemes barátságra törekedett, és nem a személyesre. Természetesen az előbbi sem azt jelentette, hogy mindenki barátja lehet a

másiknak, hiszen nagyon is szelektív ez a barátság: azon alapul, hogy az elvekben tekintetében hasonlóak vagytok. Azaz itt univerzalitás és általánosság van, amely se nem kölcsönös, se nem konkrét, és így nem is valóságos. Talán ez volt a kezdete a modernségnek, mert a technicizált és instrumentalizált hatásnyerés mindenkinek elvette a kedvet, hogy meghitt barátságokat kössön. Sem a bizalom, sem a virtus nem termett többé gyümölcsöket, csupán az elvbarátság. Plautus mondása, „az ember az embernek farkasa” (*lupus est homo homini*), nemcsak egy komikus szófordulat, hanem azt is jelezte, hogy új kozmológiai minták és érzelmek váltották fel a régieket, hogy ekkorra már a világ határai kitágultak, és a befolyásolásuk és határtalanná vált: mindez pedig a birodalmak korával egy társadalmi és gazdasági gépezetté nőtt.

Gyarmatosító Szenvedélyes Érdekek

Bár a szenvedélyes érdekek kifejezést Gabriel Tarde (1905) használja a felvilágosodásra utalva, mi helyénvalónak tartjuk már sokkal korábbra is alkalmazni, mert már időszámításunk kezdete egy mentális korszakváltás volt, ugyanis elhagyta mind a különbségtétel, mind az ítélőkéesség erényeit éppen úgy, ahogy később a felvilágosodás is. Ekkor már az érzelmek igenis érdekeket szolgálnak: a szeretet, a megértés, a remény, az áldozat stb. egyetemes kategóriák lettek, amelyek egy hódító, gyarmatosító elvrendszer terjeszkedésének és haladásának az eszközszerét kezdték jelenteni. A felvilágosodás itt már csak azt a változást jelentette, hogy mindehhez nem az Hit, hanem az Ész szót kezdte el használni. Erre a legfőbb bizonyítékot éppen a *népszolgálat* felvilágosodásbeli eszméje adja, amely magával hozta az ókort felváltó középkorból annak összes vallásos attribútumát: önfeladás, önfeláldozás, általánosság és egyetemesség, technikai eszköztár, feltétel nélküli alárendelődés. Mindazt, amit később Nietzsche életidegennek nevezett, és ami közel van azokhoz az életélményekhez, amelyeket az antropológia liminalitásnak nevez (Turner 1963). A felvilágosodás automatizmusokban gondolkodott, mert életismeret helyett (amely individuumokra van bízva) már átfogó rendszereket teremtett, amelyek nélkülözték a

személyes megismerést. A felvilágosodás társadalmi és kulturális értelmezései hatékony automatizmusok voltak (demokráciának, emberi jogoknak, állami önállóságnak, egyenlőségnek, nemzetiségnek, szabadságnak, közérdeknek, racionalizmusnak, stb. nevezve ezeket), mivel nélkülözik az eleven, emberi belátást és értékítéletet. Ehelyett rögtönzéseken és aggálytalan hatáskereséseken alapulnak, ami rendkívüli gyors terjedésük egyik titka is volt (Jonathan Israel: *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*. Oxford: Oxford University Press, 2001).

Az a klasszikus ókori felfogás, amely a közösség tagjai közötti konkrét barátságot tartotta politikának teljesen eltűnt, helyette egy egészen másféle alakulat lépett: a gyarmatosító érdekeké. Az érdek egy különös kategória, legjobban az angol fordítás érteti meg jelentését. Érdek, *interest*, ami egyszerűen csak annyit jelent, mint a latin eredete: *interesse*, azaz valami közöttség. Két érzelem közötti állapot: az érdek a csatornában folyó víz, amely mindkét partot mossa. Így lehet, hogy az érdek közömbös, attól függően alakul át, hogy melyik parthoz csapódnak jobban az áramlatok. És pontosan ez az, amit mi magunk is kifejeztünk a „népszolgálat” kapcsán: egy közöttség állapota. A népszolgálat egy érzelmi érdek kapcsolat, amely sem a valóságot nem szolgálja, sem az egyen kiteljesedését, ehelyett egy fiktív elvonatkoztatás az üresség betöltésére. Üresség nemcsak objektíven, de szubjektíven is, mint ahogy az érdekek, amelyek a modern gazdaság építőkövei, objektívek ugyan, de mindig érzelmekből épülnek, a szerzés és a terjeszkedés szenvedélyeiből. Nyilvánvalóan ezeknek a minősége nem minőség többé, azaz nem azonos többé a barátságossággal, hanem azok ellentéte, pusztítás és agresszió, így a valósággal ellentétesek és így nem is léteznek. A szerzés érdeke egy érzelmvilág, a szenvedélyek közege, amely külső hatásokra épül, külső befolyásokkal irányítható és vezérelhető. Abban a pillanatban, ahogy az emberi szívhez és értelemhez megtalálják az utat, akkor az érdekek az emberé magáévá válnak, karakterekké. Ahogy a középkornak és az ókornak is megvannak a személyiségtípusai, úgy a felvilágosodásnak és a modern kornak is, amely térnyerésre törekszik, egyszerre gyarmatosítva és gyámolítva a hódítottat. Ez azonban már jellemnek is nehezen nevezhető, olyannyira homályos és szétfolyó a szerzés lényege. Ha az érdeket egy

mechanikus és előre kiszámított érderendszerrel mozgatják, akkor az emberi teljesség is hasonló mechanizmusokra is a hasonló mechanizmusokra korlátozódik és maga az egyen szűnik meg – mert megszűnik az azonossága a világhoz.

A hasonló szituációk egyáltalán nem hipotetikusak, de Albert Hirschman (Hirschman 1977) szerint egy kifejezett politikai cél lá is válhatnak, ahogy ez megtörtént a politikai diskurzusokkal közvetlenül a kapitalizmus kiteljesedése előtt. Az ilyen és hasonló kivetítésekhez Hirschman szerint a feltétel a véget nem érő vallási és polgárháborúk voltak, amelyek a 16. és a 17. századot uralták és hozzájárultak ahhoz, amit Reinhardt Koselleck a „modern kor patogenezisének” nevezett (Reinhardt Koselleck 1988). Így történhetett meg, hogy egy előre kiszámított forma, amely természetes úton soha nem jött volna létre úgy jelent meg, mintha megoldás lehetne egy megoldhatatlannak tűnő vallási és gazdasági válságra. Ez ráadásul tökéletesen rímelt Descartes és Newton filozófiájára is és arra a mechanikus világképre, amit propagáltak. Azaz, ha az élő világ lényege egy mechanizmus, akkor ezt fedezzük fel és terjesszük szét a mechanizálódást minden előre, így pedig csatlakoztatjuk a válságok által kizsigerelt összevisszaságot egy jól olajozott gépezetbe – csupán a rendszer objektív igazsága vár a felfedezésre.

De azóta bebizonyosodott, hogy a felkínált megoldás túlságosan drága gyógyszer volt. Az objektív érdekekre való hivatkozás bezárja az embert a maga mechanikus és számított automatizmusába, eszközzé merevíti, és abba bizonyos weberi „vasketrecbe” szorítva tönkreteszi a társadalom érzékeny szövetét. Az emberi közösség soha nem volt és soha nem lesz csupán a tagjainak azon összessége, amelyet az objektív érdekek irányítanak – hiszen maga a fogalom –érdek= inter-essere (köztesség)- nem is áll meg önállóan, hiszen a liminalitást fejez ki, ahelyett hogy a szóval a rendet vagy a teljességet jelezné. Hanem mindig egy konkrét és történelmileg egyedülálló egység, amelyet a közösség tagjai éltetnek a maguk emberi teljességével, megértéssel és segítséssel. Egymást elismerni és a jobbak vezetését elismerni (Pizzorno 1991) nem egy utópia, éppen ellenkezőleg, a kezdete minden közösségnek – és ha ez mégis hiányzik, akkor egyben a halála is. Ezt a halált látjuk megjelenni a liminalitás (Turner 1963), vagyis a köztség állapotában. A liminalitás vagy a

egész közösség eltűnéséhez vezet, vagy egy alacsony kulturális szintű továbbéléshez, ahol a erőszak és az ellenségeskedés járvánnyá terjed a közösségen belül, addig feszítve azt, amíg a társadalom szét nem esik vagy szét nem szóródik. Ez az a helyzet, amelyből kiindulva Gregory Bateson (1958, 1972) kidolgozta a platói olvasaton alapuló elméletét a szkizmogenézisről, és amelyre a 16. századi Európa akár egy modellértékű eset is lehetne.

Az a érzelmi érdekek formájában Európára erőltetett megoldás, amelyet először az abszolutista állam, majd később a szabadpiac mozgatott, látszólag megszilárdította ugyan a rendet, de valójában az emberi élet lényegét tüntette el: az a valóságosságot, amely a társadalmi élet tulajdonképpeni jelentése – a szolidaritást és az emberi értékeket. A rend visszaállt, de ennek az ára az volt, hogy a konvenciókhoz mindenkinek alkalmazkodnia kellett ezzel önmagát megrövidítve a szerzés közérdekét kellett magáévá tennie. Eric Voegelin megfogalmazásában egy „értelem nélküli rend” (Voegelin 1999:153-5) vált normává (de nem normálissá), amely átértelmezte az önmagát kiteljesítő ambíciót és becsatornáztta a közösség kívülről meghatározott érdekeinek szolgálatába, ami a terjeszkedés és az alárendelés volt. Magyarul persze megint minden érthetőbb, hiszen a magyar *gyarlót*, *gyarmatot*, *gyámot* és *gyámolítót* és *gyámoltalant* mond, miközben használja a *gyár* szót is, arra az állapotra, amelyre a gyarmatosítás irányul – a szerzéssel minél több területet nyerni, amely önállóságát elvesztve könnyedén irányítható gazdasági és egyéb célokra.

Ez a mechanizmus olyan tökéletesen működött, hogy még az abszolutizmus ellenségei is ugyanazokat a érzelmi érdekeket fogalmazták meg mint ellenfeleik, hiszen köztársadalom és társadalom-felfogásuk éppen olyan absztrakt volt, mikor egyénről beszéltek, akkor amikor az állam még nem létezett, - de az űrt valahogy ki kellett tölteni. Így keletkezett a gondoskodás ötlete, az egyen és a társadalom abszolutizálásával együtt a népszolgálat eszméje. A következőképpen lehetne a problémát megfogalmazni: amíg az állam és a piac működik, amikor a pusztító polgárháború véget ért, az ár, amelyet az egyenlőtlenségekért és a lakosság nagy részének a marginalizálódásáért fizettek egyfajta „önfeláldozás” volt, mégpedig az állam közös érdekeinek szempontjából. Na mármost, ez abban a kettős kritikában végződött, amelyben az érzelmi érdekek a következő logikát diktálták: ha az emberek nagy része

marginalizálódik, akkor róluk külön kell gondoskodni. Ez ahhoz a gondolathoz vezetett, hogy valamifajta standardra van szükség, hogy megállapíthassák, ki is van kizorolva mindazokból a jussokból, amelyekhez mindenkinek hozzá kellene jutnia. Itt már közel járunk ahhoz az időszakhoz, amikor – John Locke-kal kezdve, majd több mint 100 évvel később, a francia forradalom idején – az „emberi jogokkal” kezdenek el foglalkozni. Másrészt, de ezzel szoros összefüggésben, az első utópisták (Campanella, Morus Tamás, vagy Owen) a társadalom ideális modelljét kezdték el propagálni.

A legjobbak persze érezték, hogy valami nincs rendben az egyén abszolutizálásával az egyik oldalon és a társadalom abszolutizálásával a másikon, de már nem volt világos, hogy hogyan is kell értelmezni mindezeket. Mert mint minden szkizmogenetikus átalakulás esetében, az egyik túlzás követi a másikat, nincs lehetőség a megállásra vagy a visszafordulásra. Mindenki, a rendszer minden egyes tagja be van kapcsolva annak működésébe. Ha ezt nem teszi, akkor kizorol. Így történt az abszolutizmusban is, amelyben az első szocialista gondolatoknak megfogalmazódtak.

Az eredmény egy rendkívül zavaros és félrevezető kor lett, amelyben először jött létre egy kétségkívül erős kapcsolat a társadalom és a szocializmus között. Robert Owen nem csupán utópista volt, de az első szocialista is, hasonló Saint-Simonhoz, aki a szociológia megalapítója (magát a szocialista szót is Saint-Simonnak köszönhetjük). Ők egyfelől szakralizálták az egyén jogait, de csak addig és olyan mértékben, hogy ezek a jogok a szenvedés jogán jártak, másfelől pedig hasonló módon szentesítették a társadalom jogait is, mivel a szenvedők társadalmának tartották. Kétségkívül büntudat és szorongás volt mindezek mögött, amelyet a tömegek valóban szörnyű állapota idézett fel a legjobb és legérzékenyebb alkatokban, azokban az emberekben, akik látták az önzés és a hitványság elterjedését és társadalmivá válását. De a keretek a valószerűtlenbe őrlődtek, hiszen nyerni csak mások vesztése árán lehet, így minél többet nyersz, annál többet veszít a közösség és ezért az érdekek sehova sem vezettek csak meg nagyobb tömegű gyámolítotthoz, gyárhoz és gyarmathoz. Az egyén és a kiválóság öncélú fitogtatása éppen elég propagandát kapott a romantikusoktól, hogy ne is legyen érdemes a hőskultuszt idézni.

A politika klasszikus koncepciója, amely az emberi derekassággal foglalkozott, ilyen módon átalakult önfeladássá. Többé az állam nem az egyén és a közösség élő és baráti kapcsolata, hanem átalakult egy valóságot felőrlő embertelen gépezetté. Az állam az az automatizmus, amely intézményesen és tervszerűen gondoskodik polgáraitól. (Gordon 1987) Gépezet, amelynek egyik lényegi kifejezése a „népszolgálat”, hiszen a közösségi érdekek valójában egyéni érdekek és fordítva, már nem lehet megkülönböztetni a kettőt. A közösségi érdek jelentette az egyetlen kiutat az egyéni érdek önzéséből, de semmivel sem tette kevésbé önzővé azt. A szocialisták következő hulláma, Engelsszel és Marxszal, már végérvényesen lezárta ezt a gondolati koporsót, hiszen megfordította a kettőt kijelentve hogy az egyéni érdek semmis és csak közösségi érdek van, aminek mindenki engedelmeskedni tartozik. Ily módon vált a kommunizmus a modern politika tükörképévé – egy fordított tükrevé egy már kifordított tükörnek.

Durkheim különös hevességgel érvelt amellett, hogy az Isten semmi, csak a társadalom kinagyítása, következésképpen a modern, szekuláris világ nem is más, mint Isten. Ebből a nézőpontból valóban már csak egy apró lépés a bekövetkező totalitarizmusok rendszere, hogy ezt a absztrakciót, a társadalmat és a közös javakat és a képviselőit úgy imádják, mint a régiek az isteneiket. Mind a fasizmusban, mind a kommunizmusban a népszolgálat eszméje különös hatékonysággal működött, mert aktivizálta a marginalitás gondolatát olyan módon, hogy egyrészt a marginális adja át magát a párt kezébe, hogy az irányítsa és emelje fel, másrészt pedig felszólítottak, hogy a szenvedők oldalára kell állni, meg kell védeni a szenvedők állásait. Ez a fajta kettősség természetesen nem létezik meghasadt személyiségek nélkül: és így is volt, mert egyszerre kellett tagadni a saját gondolatokhoz és léthez való jogot és bízni a külső támogatásban, ami egy sokáig tartó és soha be nem következő megváltás iránti igényt támasztott.

Gyámság és Gyámoltalanság

A gyámoltalanság mint az élettől való elidegenedés nem egy kizárólagosan filozófiai fogalom, hanem konkrét és helyhez kötött hiányt jelöl. Az ürességet pedig semmi sem tudja betölteni, hiszen az maga a halál élménye, és mint élmény bármeddig fokozható és kiterjeszthető. Az élet hiánya, mint probléma először a filozófiában jelenik meg, és erre Nietzsche (1882) a legjobb példa. Magában a politikai szociológiában Le Bon az első, aki leírja. Egymás kortársai, akik ugyanazt a sorsot hordozták: életükben nem értették meg őket, de haláluk után mindketten rendkívül népszerűek lettek. Nietzsche-nek óriási hatása volt Weberre (1904), és Le Bon volt a tömegpszichológia megalapítója. Le Bon ötletei befolyásolták Tarde-ot és Durkheimet éppen úgy, mint Simmelt és Paretót, mert Le Bon elmélete tökéletesen beleillett abba a kétségbeesett hiányra, amit a kiüresedett társadalmi tér jelent, hiszen az élet hiányában a társadalom, a politika, a közösség is elveszti minden jelentőségét (Le Bon 1895). Ez az a bizonytalanság, konkrétság nélkülség és elveszettség, amely az elmosódott masszát, a tömeget hozza létre, amelynek sem különösebb célja, sem különösebb arca, formája vagy lénye, csupán kiterjedése. Gyámoltalan mindaddig, amíg egy vezetőt nem talál, vagy az nem találja meg a maga tömegét, aki biztosítja a tömeg nevét, alakzatát és szaporodását is. Természete szerint a tömeg növekszik és viszi tovább a formát, amit a vezetőjétől kapott - hiszen mivel alakatlan, ezért minden formába beleillik és kiterjedése sem korlátozott.

Maguknak a vezetőknek a mibenlétét sokáig nem elemezték, de mivel a tömegből nőttek ki és a tömeghez kapcsolódtak, soha nem lettek mentek semmilyen aggálytól, sem arcuk, sem típusuk nem volt, a pártjuk programja adta az arcukat. Tulajdonképpen tipikus teflonemberek, akik mindenhez értenek, a tömegízléshez igazodnak, és valójában semmi se ragad rajuk. A hitelesség és megbízhatóság minden fajtájától mentesek, a terjeszkedés és hatásgyakorlás a céljuk, kiszolgálva a tömegembert, annak szenzációéhségét táplálja a retorikájuk, amely a fájdalmat keresi és generálja. A köztesség vezetői maguk is köztesek,

átmeneti állapotban vannak. Ami nem azt jelenti, hogy kialakulásuk várat magára. Hanem azt, hogy a köztességet befagyaszttják, rendszerrel és formai kritériumokkal ruházzák fel (Pareto 1902). Ennek az a következménye, hogy a *semmit* öltöztetik fel különböző tetszetős öltönyökkel, teszik szalonképessé az olyan, addig szalonképtelen gondolatokat, mint a nihilizmus, az életidegenség, vagy éppen ellenkezőleg eltúlozzák még azt is, ami ennek az ellenkezője volt. Ezek a szalonok majd szaporodnak, mert divattá teszik azt, ami addig megengedhetetlen, titkos vagy rejtett volt. A köztesség állapota a liminalitás, a határok közötti állapot, amelyben minden rend, forma, igény és érték fel van oldva. Ehelyett a dolgok a semmiben terjednek szét, mert nincsenek formák, amelyek megállítanák őket.

A gyámoltalanság megértéséhez legegyszerűbben úgy járunk el, ha egy új tényt hozzuk be az elemzésbe: a 0 , azaz a semmi matematikai fogalmát. Újításunk nem is annyira igazi, ha figyelembe vesszük, hogy a filozófia és a köztudat régóta használja a *nihilizmus* fogalmát, amelyben maga a szó *nihil* a semmit, a nullát jelenti. A nulla önmagában nem áll meg és nem hoz létre *semmit*, de ha ez a semmi *valamivel* összekapcsolódik, az egész felállás alapvetően megváltozik. Mind az összeadásnál, mind a kivonásnál megváltoztatja magának az egyenletnek a lényegét. A szorzásnál pedig a normális számokat negligálja és önmaga semmi-létévé teszi, míg az osztásnál magába a végtelenbe viszi a számot azzal, hogy megtöri. Röviden ez történik: $2+0=2$; $2-0=2$; $2 \times 0=0$; $2/0=\text{végtelen}$. A semmi vagy a nulla nem a valóság része, és a felvilágosodásig magának a matematikának sem volt része. Csupán a 16. században, Bovelles és mások munkáival vált elfogadottá a matematikán belül. A 8. századi arab matematika elkezdte ugyan szórványosan használni, de inkább kuriózumként, mint az indiai misztika különös jelét. A 16. századtól azonban üstökösként indult meg a fejlődése, mintha csak az egyiptomi, a sumér, a görög, vagy a római matematika nem is létezett volna. Ennek ellenére, mi még mindig 1-től kezdünk el számolni, ezzel pontosan kifejezve, hogy a 0 csak akkor kap szerepet, ha a rendszerünk megsérül és a valóság megtörik. Ha osztunk, szorzunk, vagy hatványozunk vele, azaz megtörjük a számot a nullával, bármelyik művelettel a három közül az eredmény vagy meglepő növekedés (a nullával való

osztásnál az eredmény ahelyett, hogy csökkenne, végtelenül megsokszorozódik); vagy még meglepőbb módon az eredmény egység lesz, mint a hatványozásnál – mert az eredmény mindig az 1 lesz, a legegységesebb, legegényibb szám (2 a nulladik hatványon egyenlő 1-gyel). A 0 tehát kitüntetett szerepet kap mint újranevező, sokszorosító, és mint... teremő, hiszen képes az 1-et létrehozni, mégpedig hihetetlen makacssággal bármilyen szám hatványozásával. A nulla, híven középkori nevéhez – mert metafizikai nevekkkel illettek –, valóban természetfölötti erőként viselkedik.

Úgy tűnik, hogy a racionalizmus egyáltalán nem tud mit kezdeni a 0, a bizonytalan elemével, mint amikor egy kis csoport hirtelen magához ragadja az eszmei vagy éppen tényleges hatalmat, és egy teljesen új kognitív irányt ad mindennek. Mindezt gyámoltalan érzelmek hozzák létre, amelyeknek pedig mintha csak megtermékenyítő erejük lenne, hogy magukhoz hasonló érzelmeket hozzanak létre. A bizonytalanság és a formanélküliség nem csupán erő-felszabadító, de ugyanakkor kiszolgáltatottá is tesz új formák befogadására, ezét nevezi Tarde a mimetikusság vagy az imitáció közegének. Ebből a szemszögből már egészen más képet kap a forradalmak története, mert többé nem erők és érdekek harca, hanem bizonytalanságoké, amelyek nagyobb erőt jelentenek, mint minden, ami biztos és valódi. Bizonytalan és liminális helyzetekben egész közösségek csálhatók be és zárhatók csapdákból. Olyan közösségek, amelyek egyébként, a normalitás birtokában, sohasem lettek volna rászédhetők. Az érzelmek ezen gerjesztését képek és azok utánzása révén Gabriel Tarde éppen a híres és sokáig félreértett Durkheimmel folytatott vitájában (1903) tért ki, amely után hamarosan meghalt (1904). Még 1902-3-ban közölt egy igen tekintélyes munkát a modern gazdaságról, amelynek címe *La psychologie économique*, és amelyről nemrégiben Latour és Lepinay is írt egy összefoglalást (2009). A szerzők szerint Tarde egy olyan nyelvezetet használ, amely tökéletesen különbözik mindattól, amit addig a közgazdászok és szociológusok használtak és azt olyan belső meglátásokkal teszi, amelyek döbbenetesen igazak a modernsége. Az egyik legfontosabb éppen a „szenvedélyes érdek”, amit magunk is már említettünk korábban, ezek szerint az emberi elme alapvetően érzelmi ráhatásokra reagál, ezek pedig képekkel és azok utánzásával hatnak. Ez a gondolat egészen más, mint

akár a marxi gondolkodás, akár a felvilágosodás racionalitás-eszménye, amely az érdekek objektivitását hangsúlyozta és helyezte el őket a társadalmi osztályokban (a marxizmus esetében), illetve az egyéneken (a felvilágosodás esetében). Ezek az érzelmi hatások pedig annál szenvedélyesebbek és erősebbek, minél inkább a liminalitásba csúsznak. Ez ugyanis természeténél fogva a bizonytalanság állapota, így előbb-utóbb kilátástalanságot és önfeladást okoznak.

De a liminalitás, a határok eltűnése egyben rendkívül vonzó és magával ragadó, hiszen hozzá kötődik minden művészet, dráma és költészet. Ilyen Odüsszeusz esete is, akit „egyedül, hitvesre, hazára hiába sóvárgót tartóztatta Kalüpszó nimfa, az isteni úrnő barlang öblös ölén, mivel áhította urául” (Homérosz Odüsszeia, I. ének, ford. Devecseri Gábor). A liminalitás természetéből adódóan az érzelmek állapota, nem ismeri a határokat, formákat és jogokat: Kalüpszóként készlet, hogy az érzelmeknek átadjuk magunkat, hiszen az egyéni döntést és akaratot elveszi és Odüsszeusznak minden kiválóságát mozgósítania kellett, hogy kikerüljön belőle – míg végül az istenek megszánták és kiengedték.

Hasonlóan erős és megfégezhetetlen azoknak a gyámoltalan erőknél a léte, amelyeket nemcsak a forradalmak története, de a totalitárius rendszerek kialakulása is jelez (vagy éppen a politikai piac és a propagandagépezet már rég kihasznál). De ez már egy olyan antropológiai szempontot igényel, mint amelyet Arnold van Gennep és Victor Turner (a beavatási szertartásokról és a liminalitásról), Marcel Mauss (a rítusok és jelentéseik, az ajándékkapcsolatok), Gregory Bateson (szkizmogenezis) és Paul Radin (a „trickster” – az imosztor, a szélhámos), mert kiszélesítik azt a horizontot, amelyet Hobbes vagy Kant elméletei leszűkítettek. A modern kor politikájának a tanulmányozása a liminalitás nélkül alig érthető, így annál kevésbé felfogható, hogy nem vált korábban a tudományos elemzés vagy vita tárgyává a társadalomtudósok számára. Valószínű magyarázat erre, hogy a liminalitás éppen természetéből adódóan alig észrevehető. Tehát annak ellenére, hogy meghatározó szerepet játszott a történelemben és megnyilvánulásai – különböző elnevezések alatt – bizonyos hírhedségnek örvendtek, a legtöbb kultúrában és civilizációban mégsem hagytak elemezhető adatokat. Ugyanis a liminalitás gyakorlatilag

észrevehetetlen, a kultúrák perifériáján mozog, összehúzódik és terjeszkedik, az adott lehetőségek függvényében. Emellett minden kultúra igyekszik folyamatosan korrigálni önmagát, és a válságokat különböző megoldásokkal minél hamarabb elkendőzi, a gyámoltalanokat gyámság alá helyezni és besorolni hol a gyár, hol a népjólét, hol a népszolgálat alá.

Éppen természetéből adódóan még példákat is nehéz hozni a liminalitásra, de az egyik legvalószínűbb maga a nihilizmus, a másik az önfeláldozás. Mindkettő köthető is, meg nem is bizonyos korszakokhoz, mindkettő kiterjeszkedő, és mindkettő egy nemes eredet elfajulása. A nihilizmusnak megvannak a maga görög filozófiai gyökerei, az önfeláldozás pedig a felajánlásban gyökerezik. De az önfeláldozásnál a kifinomult odaadás érzete torzult el az önpusztításba, az élet megtörésébe. De mindez nem elég, mert még a társadalomtudományokba is bekerült, mint elemzendő társadalmi gyakorlat. Marcel Mauss munkájára alapozva, Émile Durkheim azt állította, hogy a feláldozás rítusa nem csupán a vallásos élet része, hanem központi szerepet játszik a társadalmi kohézió fenntartásában is. Jóllehet Mauss a háború után megváltoztatta álláspontját, ennek sajnos nem már volt hatása Durkheim kanonizálására. Napjainkban René Girard tért vissza a feláldozás gondolatához, amely a társadalmi lét megalapozója. A feláldozás mechanizmusát pedig hozzáköti a társadalmi válságok megoldatlanságára, ami maga is egy liminális probléma, ha a szintén girardi „mimetikus vágy” szempontjából nézzük.

Csak hogy a feláldozást korántsem lehet csupán tünetnek tekinteni, vagy még inkább nem megoldásnak egy társadalmi válságban. A feláldozás a *semmi* kategóriájához tartozik, azaz egy drasztikus átjuttatása az életnek a nemlétbe és fordítva. Ebből a kiindulópontból következik, hogy az élet egyediségének, azaz az egyénnek a megtörése szikizmat okoz, azaz ha egyszer lehetővé vált az, hogy feladjuk az életet, az egyediséget és rávesznek annak a mintának a követésére, hogy szándékosan ki lehet üríteni az egyén egyéniségét, akkor ez endemikus szerepet kaphat. A következő, könnyen belátható logikai út miatt: 1. Ha az élet átjuttatható a nemlétbe felajánlás révén, akkor 2. Ennek a fordítottja is igaz, vagyis a nemlét is átjuthat az életbe 3. Ugyanazzal a tranzakcióval. Ezt a sort látszólag

igazolja az a frenetikus siker, ami a feláldozást követi, hiszen másként nem válna társadalmi gyakorlattá. Itt már sok kérdés nincs, legfeljebb az, hogy a nemlét valóságba vegyülése milyen következményekkel jár, amellet amit már ismerünk, hogy mechanikusan elkezdődik a növekedés, amit valahogy és valamikor le is kell zárni. A lezárás szükségessége azért érdekes, mert a Midász-legendát 2500 éve ismételtgetjük: minden, ami a nemlétet bejuttatja az életbe, gyengíti annak valóságát: Midászt elnyeléssel fenyegeti az aranyló isteni ajándék. Itt álljunk is meg egy pillanatra, mert ha összekapcsoljuk a semmit a termékenységgel, akkor egy meg felfedezetlen területre érünk.

Összefoglalás

Ezért vizsgáljuk tehát a népszolgálat eszméjét, amely oly integráns része a felvilágosodásnak az üresség, vagyis a semmi szempontjából, mivel az üresség nem egyszerűen a hatástalanságot generálja, hanem azt a gyarmatosító növekedést, amely hatástalanít minden más erőt, ezért terjeszkedik tehát és azért tud terjeszkedni mert erőket talál, amelyeket hatástalanítani tud. Talán erre a legfőbb példa a “népszolgálat” eszméjének a kelet-európai karrierje a múlt század első felében; felújítása a kommunizmusban; és az, hogy manapság Nyugat-Európa is egyre többet beszél a népszolgálatról. De kelet-európai térnyerése egy hagyományosan intellektuális közegbe volt helyezve: ahol minden intellektualizálódik, minden minőség és nem minőség az intellektualizálódás révén válik használhatóvá így a szerzés logikája is térnyeréssé szublimálódott. Minden mozgást, választást és döntést vele legitimáltak és legitimálnak. Hosszú idő óta ez a régió a köztesség területe (Kumar 2001), ahol a társadalom át van itatva hittel és reménnyel, hogy a legjobbjai kivezetik a válságból, és azzal az ígérettel, hogy így tüntethető el minden baj a világból.

A tiszta idealizmus eme bankettjára (Kundera 1984) érkezett hívatlan vendégként a kommunizmus. Persze, a kommunizmus térnyerése egyáltalán nem volt biztos, de három

feltétel megléte mégis sikeressé tette fellépését. Az első, hogy a társadalmat valóban meggyötörte a háború. A második, hogy soha nem engedték regenerálódni. A harmadik és legsúlyosabb, hogy a kommunizmus egész fegyvertára a felvilágosodásé volt, azaz se nem új, se nem elfogadhatatlan – ha egyáltalán a választás esélye bármikor felmerülhetett volna, hanem integránsan a gyámolítás szenvedélyes érdekében létezett. A kommunizmusnak pedig sikerült a semmi állapotába löknie az országokat, amelyeket megfogott. Ez nem csupán az áldozatok oldaláról volt tragikus, de a másik oldalról is, mert sem a kommunista vezetők, sem az alárendeltjeik nem tudták, tulajdonképpen mit csinálnak. Soha nem tudták elmondani, hogy milyen irányba és miért vezetik az országot gyámolításuk meddig és hova terjed.

A kommunizmus persze egy régi történet, és az új totalitarianizmusok már alig emlékeztetnek annak gyámkodó terrorjára. A mostani változatok már jóval hatékonyabb változatai az indoktrinálásnak, amelyek a terrort biztonságos távolba helyezik. De az eszközrendszerek változatlanul érvényben maradtak, ezek pedig a bizonytalanságban tartás és a valóság tagadása. Az a bizonyosság, amit a kommunisták nyújtottak, a terror és a fájdalom volt. Falakat döntöttek le, a falak leomlása pedig mind egyéni mind társadalmi szinten energiák kiáramlásával járt. Ez vált azzá az energiává, amely a totalitáriánusok legendás sikereit létrehozta mind a két háború között, mind utána. De ez az az energia, amely Turner liminalitás-fogalmában a művészi és kreatív erőket úgyszintén megmagyarázza. A kommunizmus valódi démonikus részt követelt a világból azzal, hogy a köztesség állapotát nem csak kihasználta, de fel is használta – azért, hogy újabb és újabb energiákat merítsen a világ szenvedéséből. Egyre többet követelt az önfeladásból, abban az értelemben, hogy harcolni akart az elnyomottakért és azért, hogy létrehozza a tökéletes társadalmat: de ehhez mindenkitől ugyanazt követelte, az egyéniségről való lemondást.

A kommunizmus különös rögeszméje volt az egyén alárendelése, a gyarlóvá tétel. Érdekes módon csupán a 20. században erősödött fel ez a vágy, annak ellenére, hogy a kommunista mozgalomban már kezdetektől fogva ott volt. De akkor ezzel akkor még kevesen törődtek. A kommunizmus egy jelentéktelen szereplő volt a 19.

század politikai palettáján, kevesen törődtek vele. Inkább egy mentális állapotnak, a nihilizmus egyik fajtájának tartották. A megváltás igénye és a tömeg vezetőinek az együttes felbukkanása önmagában megkérdőjelezi a modern politikának a racionalitását és a kiszámíthatóságát. A racionalitás ugyanis nem is tud mit kezdeni azzal az indoktrinációval, amely a liminalitást hívja a politikába. A liminalitás nemcsak történik, de lehet történetni is, olyan módon hogy kiüresíted az *egyént*, gyámoltalanná teszed – metaforikusan vagy ténylegesen. Az első maga a népszolgálat kategóriája is lehetne, de a második már maga az önfeláldozás. A saját élet kiüresítése a fájdalom árán, a test felajánlása a szenvedésnek: ez az ősi elfajulás volt a kommunisták legfőbb törekvése. Rendszerük olyan olajozottan működött, hogy 1989-et is el tudtak hagyni, csupán egy szomorú, sajnálkozó mosollyal. Pedig a 21. század méltó előfutáiraiként nagyobb tapsot érdemelhettek volna, hisz ők voltak a bűvészség tökéletes mesterei, mely jólétet varázsolt az ínség fölé, miközben azt még gyarlóbb ínséggé pörgette.

De a normalitás problémává vált az ókor hanyatlásával, és ezt a problémát nem oldotta meg sem a középkor, sem a felvilágosodás. Együtt terebélyesedett a modern világgal, mivel a felvilágosodás elfogadta az üzleti kíméletlenséget, és hisztérikussá nagyította a nyereségvágyat, a szerzés érdekekben találva meg az új eszmét. Gyarapodás és gyarmatosítás lett az új eszmény, amelyet racionalizmusnak keresztelt, hogy a kíméletlenségnek tetszetős formát adjon. Az egyen kiválása többé nem közösségi érzés, mellőzi a szeretetreméltóságot és a barátságot, mert sem az egyén, sem a törődés nem volt fontos többé, hiszen a szerzés és a terjeszkedés vált egyedüli erénnyé és paradox módon magává a nép jólétévé. A felvilágosodás az a különös és mesterséges alakulat, amely egyszerre szabadította fel az egyéneket a morális meggondolások, a családi kötelezettségek alól, ez hozott létre egy még teljesebb társadalmi gyökértelenséget, miközben a racionalitásról, az érdekekről és a munka szenvedélyéről tanított. Mivel magát az önzést legitimálta, sikeresen beoltotta a birtokló és eltipró szenvedélyeket, amelyek nyilvánvalóan teljesen eltértek a klasszikus erényektől. Ezek a szenvedélyek nem társadalmiak, és ezért valótlank is. Így született meg a kapitalizmus körülbelül a

18. századra, kevés ellenállással és még kevesebb jóváhagyással. Mégis csupán idő kérdése volt, hogy a közösség legtávolabbi körei mikor csúsznak bele az örvényébe. Abban a történelmi pillanatban, amikor már minden egyes ember megértette, hogy a változás elkerülhetetlen, és maguk is elfogadták az elfogadhatatlant, a kielégíthetetlen vágyak olyan érzelmi zivatara kerekedett, ami már a forradalmak története. Ezt a nagy átalakulást mesterien ragadja meg Weber a *Protestáns etika* végén. A társadalom hasznossági elképzeléseit egyrészt egy mechanikus racionalizáció, másrészt a pusztta érzékek stimulációja irányította. A semmi fölgerjedése a pusztítás vágyát szabadította el, és a mindig megújuló váltás az előbbiből a régebbi formába, a monarchiából a forradalomba és vissza, addig, amíg a józanság maradéka és eltűnt. Ez volt a forradalmak kora, amely periodikusan hol felkelésre, hol terrorra, hol panaszkodásra, hol szenvedésre gerjesztette a népet, folyamatosan provokálva a háborús állapotokat és érzelmeket. Már messze van mind Diderot, mind Rousseau, vagy a Sturm und Drang a hősök harcával a végzet hatalmai ellen, de a feldúlt 19. század csak nem akart véget érni.

Az a marxi szlogen, hogy „csak a láncaidat veszítheted el”, fontos szerepet kapott a 19. században anélkül, hogy felfigyeltek volna az igazi értelmére: lépjél ki önmagadból, mindabból, amivel rendelkezel, vedd el a tulajdonod, a családi kötelékeidet, a feladataidat. És add fel mindazt, ami legfontosabb: a saját egységedet, ami pedig az egyén, az egyéniség, a név, amely a világhoz kapcsol – a feláldozás viszont ennek az ellenkezője, az, ami felrobbantja a valósághoz való viszont. Minden szolgálat hasonló, általános célra irányul, nem követel minőséget, csupán alárendelődést. Nem kérdezi, ki és mit ad. De kérdéseiben nincs benne az sem, hogy kinek ad, miért, és hogy mi lesz a szolgálat következménye.

Manapság a szolgálatra irányul egyre több érzélem. A választási kampányok olyan képekre és jelszavakra fonódnak, amelyek a közös szenvedést és megfosztottságot elevenítik fel – akár az adórendszerről, akár a különböző válsághelyzetekről, akár csak egyszerűen arról a fájdalomról beszélnek, amely az étellel jár, így adván egyre nagyobb

teret az érzelmi érdekeknek. Napjaink politikai rendszerei észrevehetően átmennek egyfajta mentális változáson. A közösség átfordul a szenvedők közösségévé: az alárendelt szolgává, aki gyenge, irányításra, segítségre és védelemre szoruló, ezt pedig a politikai pártok készségesen biztosítják is. Készek előtérbe nyomni azokat a korábban elnyomott és szégyellt érzelmeket, amelyek azonban most már egyáltalán nem szégyellnivalók, hiszen sokan lelkesednek értük. Az élet ténye, hogy mindazok, akik erőt nyertek a gyengeségből azonnal el is veszítik azt, ahogy a gyenge megerősödik. Tehát nyilvánvalóan azon lesznek, hogy a gyenge gyengébb maradjon. Sőt azon, hogy a gyengeség még jobban elterjedjen, így pedig a saját funkciója mindig legitim maradjon. Kétségkívül ez a logika előhozza az imposztorokat a politikában. És elég körülnézni, hogy meg is találjuk őket. Ott vannak a gyengék támogatói között, keresik a bajt és abból élnek, úgy tűnik, még szaporítják is. Mindenesetre elfoglalnak minden helyet, ami még mentes volt tőlük.

Ez a következmény egy igen különös játék eredménye, ahol tulajdonképpen sem győztesek, sem vesztesek nincsenek. Hiszen minél jobban szenvedsz és idegenedsz el az élettől, ugyanakkor annál inkább nyersz is, hiszen egyre többet foglalkoznak veled és gondoskodnak rólad – betöltetlenül hagyva az ürességet –, ahogy az a modern korban történt, és amelyben a népszolgálat eszméje rendkívül fontos szerepet játszott.

Lőrincz D. József

Népszolgálat

A népszolgálat kifejezés a mai hétköznapi értelemben arra a tevékenységre, intellektuális habitusra, egész életvitelt meghatározó ethosra vonatkozik, amely szerint az erdélyi magyar kisebbségi társadalomhoz való hűség, ragaszkodás abban nyilvánul meg, hogy hajlandóak vagyunk önzetlenül dolgozni, tevékenykedni a közösség érdekében. A kifejezés ebben az értelemben az 1970-es évek második felében terjedt el, és mint egyéni, illetve közösségi cselekvési program, norma, távolról sem volt vitáktól mentes.¹ Röviden, a vitának három elemét lehetne kihangsúlyozni: mi ez a közösség, milyen képünk van róla, és milyen célokat fogalmaztunk meg számára; milyen alapon jelöl ki az erdélyi magyar (szellemi) elit egyéni cselekvési célokat egy közösség nevében (ezáltal megsértve az egyéni szabadságot); milyen joggal beszéltek ezen elit akkori képviselői az illető közösség nevében. A hetvenes években az első kérdés ott keringett ugyan a levegőben, de az adott körülmények miatt világos kifejtésére lehetőség nem adódott. Holott ez lett volna az a téma, amely – részben legalábbis – keretet nyújthatott volna a másik két probléma tárgyalásának. Az akkoriban megújuló érdeklődés a szociológia, statisztika, demográfia iránt hozzájárult ugyan az erdélyi társadalomra vonatkozó ismereteink gazdagodásához, de a másik két kérdés által sejtetett intellektuális, erkölcsi és gyakorlati igényekre távolról sem volt képes válaszolni.

Jelen dolgozat célja annak bemutatása, hogy ez a kérdés hogyan vetődött fel a két világháború közötti időszakban.² Szerintünk sikerült akkor egy olyan társadalomképet kialakítani, amely a statisztikai, szociológiai, gazdasági, egészségügyi, stb. adatokon túl az illető közösség és tagjai számára értékeket, célokat, tájékozási pontokat – egyszóval világképet nyújt-

1 A viták bemutatását Miklós Ágnes Kata végzi el ebben a kötetben.

2 Fontos kihangsúlyozni, hogy a népszolgálat eszméje nem sajátosan kisebbségi, és nem kidolgozása nem Trianon után kezdődik. Imre Lajos a téma egyik kulcsmunkáját, a falu művelődéséről szóló könyvét már jóval előtte elkezdte írni. Lásd Imre Lajos (1922): A falu művelődése. Vezérfonal a nép nevelői számára. Budapest: Studium.

tott. Ennek megfelelően a közéleti tevékenység középpontjába a közösség-építés került, jóval meghaladva ezzel a formális parlamentáris demokrácia keretei között folytatott politizálást. Ez pedig odavezetett, hogy egyrészt a formális demokrácia kulcsfogalmai – jogok, szabadság, egyenlőség, stb. – ha nem is jelentéktelenné, de származékos voltuknál fogva másodlagossá váltak. Másrészt, megfogalmazódott egyfajta „spirituális politika”, amely – a világképe és az ennek megfelelően megfogalmazott célok tekintetében legalábbis – többé-kevésbé sikeresen ötvözte a haszonelvűséget az értékelvűséggel. A megfogalmazott „jó társadalom” tág jelentése szerint egy „tisztességes”, „igazságos”, „rendezett” társadalom, amelynek az alapját nem az evilági intézmények és törvények képezik, hanem az, hogy tagjai a „tisztességes”, „rendes” emberek közösségét alkotják, ez pedig abban az időben nyilvánvalóan egybeesett a keresztény³ közösséggel. Ebből pedig az következik, hogy a „politika”, a közéleti tevékenység elsődleges, legátfogóbb célja elősegíteni az egyének énjében azt a belső transzformációt, amely kompatibilissé teszi őket egy ilyen társadalommal, illetve képessé teszi őket arra, hogy egy ilyen társadalmat létrehozzanak, és ebben „jó életet” éljenek annak normái szerint.⁴

A tanulmány három részre tagolódik. Az első a népszolgálat által kidolgozott világképet mutatja be és az ennek megfelelő társadalomképet, illetve az egyén helyét, szerepét ebben a világban. A keresztény, illetve görög értékvilág fellelhető elemei szorosan kapcsolódnak egy sajátos kultúrafelfogáshoz, amely az érdek, illetve a gyakorlati érték helyett az önértékre helyezi a hangsúlyt. Ugyanis az értékracionális cselekvés, mint a „nemes”, „erélyes” ember jellemzője fontosabbnak tűnik a célracionálisnál, és ráadásul lehetővé teszi a társadalmi-politikai rend koherensebb, gazdagabb jelentéssel bíró feldolgozását. És ez érvényes mind az 1919 utáni új rendre, mind az 1940–44 közöttire. Az elit pozíciója mellett tárgyalásra kerül legfontosabb szerepe, a nevelés, mint az egész közösségnek és külön-külön minden egyénnek az ápolása, gondozása. Az elit legitimitását az adja, hogy ekként

3 Tekintettel arra, hogy jelen írás elsősorban a népszolgálatra vonatkozó protestáns elképzeléseket mutatja be, talán jobb, illendőbb lenne „keresztyén” közösségről írni. A továbbiakban a teljes kutatás azonban a katolikus elképzeléseket és tevékenységeket is magába foglalja, azaz a kereszténységnek az akkoriban létező teljes egészére figyelni szeretne. Mint később is megjegyzem, a népszolgálattal kapcsolatban a különböző felekezetek felfogásában semmilyen lényeges különbséget nem találtam, és nem látom, miért ne lehetne egy általános, kereszténységre visszavezethető szemléletről beszélni.

4 Ez, mint a későbbiekben látni fogjuk, semmilyen formában nem teszi másodlagossá, jelentéktelenné a gazdasági, politikai, stb. tevékenységet.

meghatározott társadalmi szerepét elfogadja és az ezzel járó feladatait ellátja.

A második rész a népszolgálat lehetséges értelmezési kereteit mutatja be. A hetvenes években megfogalmazódott keret mellett röviden bemutatunk lehetséges, de jelen dolgozatban nem vállalt kereteket (gazdasági, egyháztörténeti, stb.), illetve olyan megközelítéseket, amelyek gyakran előfordulnak, de tulajdonképpen nem alkalmasak a népszolgálat értelmezésére (ideológia, transzilvánizmus, fasizmus, baloldaliság, stb.). Az általunk javasolt keret nincs semmilyen történeti-genealógiai viszonyban a népszolgálattal – vagyis nem a jelenség gyökereire, kül- vagy belföldi forrásaira vagyunk kíváncsiak. Olyan keretre van szükségünk, amely a népszolgálat témáit, világlátását kiemeli abból a szűrkeségből, semmitmondásból, amibe a mai mainstream elméletek süllyesztették (azzal, hogy elhallgatják), amely hangsúlyossá teszi a problémafelvetéseit. Ennek a keretnek nem kell feltétlenül sem erdélyinek, sem egyházi-teológiaiak lennie. Nem a világtörténelem, vagy a kortárs világ keresztény értelmezésére van szükségünk, hanem egy olyan keretre, amely a kereszténység értelmezését nyújtja világtörténeti szempontból. Amely a görög és keresztény értékekig nyúl vissza, és amelynek a központjában az emberi lét metaxy-létként⁵ való felfogása áll. Az itt vázolt keret Eric Voegelinre alapoz, különösképpen a politikai rend reprezentációjára és a gnoszticizmusra vonatkozó gondolataira.

A harmadik rész arra reflektál, ahogyan a népszolgálat fogalmát a szocializmus éveiben használták. A hangsúly a hetvenes évek második felére esik, amikor a kolozsvári Korunk szerkesztősége – szembesülve azzal, hogy felnőtt egy új nemzedék, amely „felesleges emberként” teljesen reménytelennek és értelmetlennek látja saját értelmiségi, illetve a kisebbségi létet a szocializmus akkori keretei között – a népszolgálat eszméjével próbált célt, valamilyen normatív keretet nyújtani. Célunk nem a részletes bemutatás, hanem az akció sikertelensége okainak feltárása. Röviden bemutatjuk, hogy a népszolgálat akkori kulcsszavai: a közösség, az önismereten nyugvó önvizsgálat, a párbeszéd (mind a magyar generációk között, mind a román értelmiséggel), az értékörzés, miért csenghetek üresen. A magyarázat részeként röviden összehasonlítjuk a kolozsvári légkört a Domokos Géza nevével fémjelzett bukaresti Kritérium szellemiségével és céljaival. Befejezésül a tanulmány a népszolgálat mai felhasználhatóságának lehetőségeit elemzi.

5 A metaxy-lét röviden azt jelenti, hogy az emberi lét két pólus között helyezkedik el: a temporális és az időtlen, a tudás és tudatlanság, földi és isteni, stb. A metaxy az isteni és az emberi kölcsönhatásának a területe, és nem az egyesülése. Kifejtését lásd lejjebb.

1. A népszolgálat: rövid bemutatás

Manapság a társadalomtudósok hajlamosak abból kiindulni, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálata során a spirituális összetevőket – mivel származékosak – először le kell hámozni azért, hogy a „kemény”, „igazi” jelenségeket megkapjuk és elemezhesük. Az eljárás – függetlenül attól, hogy marxista vagy tudásszociológiai gyökerű – teljesen elhibázott. A népszolgálat esetében ugyanis a „kemény mag” maga a keresztény, teológiai, spirituális tanítás, a társadalomfelfogás, a társadalmi gyakorlat pedig a származékos.

A népszolgálat társadalomképének, feladatainak, rendjének az egyik legvilágosabb megfogalmazását Imre Lajos „A kisebbségi élet erkölcsstana” című tanulmányában találjuk meg.⁶ E világkép legfontosabb elemei, amelyekből az egész keret kibontható: felelősség és rendeltetés. Ezek az egyéntől függetlenek, nem emberi eredetűek, és nem a döntésétől függenek. Ha fordítva lenne, akkor az emberi közösségek nem erkölcsi közösségek, hanem csak ideiglenes véleményközösségek lennének. (A közösségi keretet tehát sem történetileg, sem erkölcsileg relativizálni, dekonstruálni nem lehet.) A nemzet mint erkölcsi közösség a kor más szerzőinél is magától értetődőként jelenik meg. Tavaszy Sándornál például „természetesen csakis etikai tartalmú fogalom lehet”. Ez a „nemzet-kép” nem adottságként jelenik meg számunkra, hanem követelményként, megvalósítandó eszményként. Ez teszi lehetővé a folyamatos nemzeti fejlődést. E nélkül a „nemzet-kép” mindenféle korok legkülönbözőbb politikai és társadalmi hangulata szerint változik, nincs időben stabil tartalma. És van az etikai közösség fogalmának egy nagyon fontos következménye is: az erdélyi magyar nemzetfelfogás számára idegen „mindennemű faji kizárólagosság és túlzás”.⁷

Az ember tehát felelősségét és rendeltetését csak felismerheti, de befolyásolni nem tudja. A világkép, amely ezen két kulcsszó köré szerveződik, négy tételben fogalmazható meg. Az első tétel szerint az egyén és a közösség között konfliktus van, és ezt végérvényesen feloldani nem lehet.⁸ A világban feladata az egyénnek is, a közösségnek is van. Ez azonban két véglet, nem szabad csak az egyiknek átadnunk magunkat, teljesen lemondva a másikról. Az egyik pólus, az individualizmus azért elfogadhatatlan, mert a közösséget kizárólag arra használja, hogy a saját egyéni igényeit kiszolgálja. A másik pólus, a kollektívizmus viszont eltiporja az egyéni szabadságot, a

6 Imre Lajos (1938): „A kisebbségi élet erkölcsstana”, in Erdélyi Helikon, 1-3. szám (1938/1, 1–12.; 1938/2, 121–131.; 1938/3, 169–178).

7 Tavaszy Sándor (1921): „Az irodalom mint nemzeti létforma”, in Páosztortűz, XXIV. évfolyam, 1. szám, 489-490. p.

8 Imre Lajos (1938): „A kisebbségi élet erkölcsstana”, in Erdélyi Helikon, 1. szám, 1-2. p.

lelket és a szellemet. Sem az egyén, sem a közösség nem lehet autonóm önmagában. A konfliktust a két véglet semmilyen kombinációja nem tudja feloldani.

A megoldást a második tétel adja meg: kell lennie valaminek, ami mind az egyén, mind a közösség fölött áll. Ha ettől a valamitől eltekintünk, akkor egyrészt nem értjük meg azokat a kategóriákat, amelyekben az egyéni élet a közösségen belül folyik. Másrészt pedig – a társadalmi gyakorlat szintjén – megromlik a viszony az egyén és a közösség között. Ez a „valami” az egyéni és a közösségi élet erkölcsi alapja. Ennek következményeként el kell utasítani azokat a felfogásokat, amelyek a közösség létalapját naturalisztikusan vagy idealisztikusan fogalmazzák meg. Az előbbi a közösséget az egyén érvényesülésének a területeként fogja fel, míg az utóbbi valamilyen emberfeletti erőt lát benne.⁹ A közösségi élet erkölcsi alapja abból következik, hogy az emberi élet nem magányos, hanem egymásra vonatkoztatott, emiatt pedig felelősséget hordoz. A közösség iránt, egymás iránt mindenki ugyanazzal a felelősséggel tartozik – mert ugyanaz a rendeltetésük is. Aki a mással való viszonyról lemondott, az a rendeltetéséről is lemondott. Ahhoz, hogy egy közösség fennmaradjon – Imre Lajos egyértelműen kisebbségi szempontból vizsgálja a közösségi élet etikai alapjait –, minden ember felelősségtudatára és rendeltetésstudatára szükség van. A közösségi életnek tehát alapjában véve vallásos fundamentuma van, ez pedig az isteni rendeltetés. Ez az, ami a közösségi élet keresztyén felfogását megkülönbözteti a humanisztikus, idealisztikus, illetve naturalisztikus felfogásoktól. Ezek ugyanis az emberi élet célját vagy valamilyen emberi célkitűzésben, vagy egy eszmében, vagy pedig az ösztönökben vélük felfedezni.

A harmadik tétel a rendeltetés tartalmát és formáját fogalmazza meg.¹⁰ A tartalom nem más, mint az isteni norma, amely az egész emberi életet szabályozza. E nélkül az ember hozzá méltatlan, alacsony célokra összpontosít. Az isteni parancs szerint az erkölcsös élet az együttélésben található meg. Az individualizmustól eltérően, ez az utasítás az embereket nem elkülöníti egymástól, hanem összeköti. A rendeltetés formája a szeretet, ez pedig nem más, mint a közösségben való szolgálat. A közösségben való élés célja nem lehet az egyéni érdek követése, vagy az uralkodás, mert ezek közösségrombolóak. A szeretet nem romantikus érzélgés, nem is rokonszenv, és nem a közös vonásokon (faj, foglalkozás, felfogás) alapuló érzelmi összhang. A szeretet alapja a közös rendeltetés, a megbecsülés, mindaz, ami összeköt azokkal, akiknek ugyanaz a rendeltetése. Az összekötő kapocs tehát nem az érdek vagy az érzelem, hanem az életcél közössége és annak vállalása. A rendeltetés azonban nem is magától értetődő és nem is természetes.

⁹ I. m. 2–4. p.

¹⁰ I. m., 4–6. p.

Az emberi élet gyakorlati valósága – az, amit az ember önmagának célul szeretne kitűzni – és a rendeltetés között konfliktus van. Az utóbbi ugyanis arra kötelez, hogy az élvezet, a haszon helyett magasabb célokat tűzzünk ki önmagunknak. Ezek a célok pedig megkövetelik, hogy az önzés helyett az önfeláldozást, az uralkodás helyett a szolgálatot válasszuk. Ezt a konfliktust sem lehet kiküszöbölni, „egyeztetni”. Viszont, ha realisták vagyunk és számolunk ezzel a konfliktussal, ha közösségi neveléssel tudatosítjuk, akkor megszabadulunk a romantikus, fellengzős ábrándozásoktól, az önámítástól.

A negyedik tétel kimondja, hogy a közösség nem korlátozható annak valamelyik formájára (család, nemzet, stb.), mert ez a többi forma elértéktelenedését vonná maga után.¹¹ Mindegyik közösségi kategóriának megvan a maga szerepe, értéke, nem szabad közülük egyet sem kiragadni és a többi fölé helyezni. A gazdag élet nem az, amikor a közösségi formákat egymásra redukáljuk, csökkentve ezáltal számukat. Hanem fordítva, minél több van ezekből, annál jobb. Eme számtalan forma közül a kisebbségi élet a közösségi életnek csak egyik formája.

Összefoglalva, a társadalomban létezés és a társadalomépítés nem más, mint egy szellemi végső cél követése: ezt áthatja az isteni rendnek, hivatalának való megfelelés szándéka, és ez teszi lehetővé, hogy felismerjük, akarjuk a „jó társadalmat”. Tekintettel azonban az emberi természet korlátaira, azt is tudjuk, hogy ezt a rendet, ezt a jó társadalmat megvalósítani, elérni nem tudjuk. Ennek ellenére, törekedni kell rá.¹² Közéletileg-politikailag a népszolgálat, a keresztény tanításnak megfelelően, élesen szétválasztja az égi hatalmat a földitől, és ennek megfelelően fogalmazza meg az ember kötelezettségeit és szabadságait. Az így megfogalmazott keresztény közösség tagjai nem a személyes érdekre, hanem az isteni elrendelésre és a közösségi értékekre építenek. Így például, függetlenül attól, hogy többségben vagy kisebbségben él, az erdélyi magyarságnak ugyanazon értékek alapján, ugyanabban a nemzeti közösségben kell élnie, hiszen mindezek egy isteni rendeléshez kapcsolódnak. A határok változása csak a temporális hatalom válto-

¹¹ I. m. 7–8.

¹² Ez csak látszólag azonos azzal, amit Tavaszty Sándor a világnézetéről ír. Ennek az lenne a célja, hogy az érzéki-fizikai lét korlátai között mutassa meg egy nemesebb élet lehetőségét. Csakhogy a világnézet nála mint belső vágy, szükséglet jelenik meg, amely nem hagy nyugodni, amíg meg nem találjuk. Ráadásul Tavaszty szerint világnézete nem lehet mindenkinek, hiszen ahhoz szellemi képességek, iskolázottság, összpontosító gondolkodás szükséges. Ennek viszont már semmi köze ahhoz a kettős meghatározottsághoz, amiről Imre Lajos ír. Ld. Tavaszty Sándor (1921): „A világnézeti irányok és alapproblémák. I. A világnézet belső képe”, in Pásztortűz, II. kötet, 29. szám, 551-553. p.

zását hozza, de nem ez a legfőbb hatalom, amelynek engedelmeskedni kell. A hivatás felismerésének és elfogadásának a feltétele a „realizmus”¹³: a tényekkel, a megtapasztalt környezetünkkel őszintén szembe kell néznünk. Ennek legfontosabb feltétele a rendszeres önvizsgálat, amely lelki transzformációhoz vezet. A valóság jobb megismerését, az azzal való őszinte szembesülést éppen ez a transzformáció teszi lehetővé.

Az én transzformációja minden, önvizsgálaton alapuló világkép velejárója. Az én ápolásáról beszélve, amikor azt szembeállítja az önismeret kartéziánus változatával, Michel Foucault megkülönbözteti a „filozófiát” a „spiritualitástól”.¹⁴ Az előbbi az a gondolkodási forma, amely megpróbálja meghatározni, hogy mik a feltételei és korlátai annak, hogy a szubjektum hozzáférjen az igazsághoz. A „spiritualitás” az a keresés, gyakorlat, amely révén a szubjektum végrehajtja önmagán azokat a változásokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy megragadja az igazságot. Ide tartoznak a megtisztulási, aszketikus rítusok, a lemondások, az életforma megváltoztatása, stb. A spiritualitásnak, ahogy az Nyugaton megjelenik, három jellegzetessége mutatható ki. Az első szerint az igazság nem magától értetődően hozzáférhető a szubjektum számára. Ez csak akkor lehetséges, ha a szubjektum képes átalakulni. A második szerint nem is létezhet igazság a szubjektum módosulása nélkül. Ennek két formáját ismerjük: erősz és aszkézis. Az előbbi egy olyan mozgás, amely kiragadja az egyént az aktuális állapotából. Az utóbbi viszont munkát feltételez, az önmagunkon végzett hosszadalmas munkát – vagyis ebben az esetben transzformációnkért mi magunk vagyunk felelősek. Végül, a nyugati spiritualitás azt is feltételezi, hogy az igazság elérése megvilágosítja a szubjektumot, lelki békét, beteljesülést biztosít számára.¹⁵

2. B. Világkép, társadalomkép, az egyén helye

A népszolgálat szempontjából vizsgálva a két világháború közötti er-

13 Lásd még Makkai Sándor (1998): Magunk revíziója, Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó. A felismerés és elfogadás kérdése Tavaszy Sándornál is felmerül, amikor az erdélyi magyar irodalom jövőjéről ír. Azt reméli, hogy ez az irodalom ragaszkodni fog erdélyi gyökereihez, nemzeti közösségéhez, és „ezt kész mindenha megvallani és ezért kész mindenkoron a felelősséget vállalni is.” Lásd Tavaszy Sándor (1921): „Az irodalom mint nemzeti létforma”, in Pásztortűz, XXIV. évfolyam, 1. szám, 1-3. p. Az idézet a harmadik oldalon található.

14 Foucault, Michel (2005): The Hermeneutics of the Subject: Lectures at the College de France, 1981–1982. New York: Palgrave – Macmillan, 14–16. p.

15 Erre egy nagy kivételt említ meg Foucault: a gnóvizist. Mint később látni fogjuk, ez kulcsfontosságú kérdés lesz Eric Voegelin számára is.

délyi magyar társadalomképeket, úgy tűnik, nyugodtan beszélhetünk általában egy keresztény társadalomfelfogásról, amelyben a katolikus és a protestáns szemléletek között nincs lényegi különbség. Ha eltekintünk a szabad akarat, illetve a predestináció kérdésétől, ha most zárójelbe tesszük a hivatásrendiségen alapuló katolikus elképzelést, akkor tulajdonképpen a két valóságos irányzat társadalomfelfogása nem különbözik. Mindkét esetben a cél egy keresztény közösség konstituálása, jobbítása.¹⁶ Jelen tanulmány szempontjából Imre Lajos, Makkai Sándor, vagy akár a pápai enciklikák világa lényegében nem különbözik: mindegyik a keresztény ember világban elfoglalt helyéből indul ki, ennek pedig a hivatás az alapja. Ez a tanulmány első sorban a protestáns irodalmat tekinti át, a katolikus egy következő munka tárgyát képezi.

A szokásos nemzetépítő fogalmak, kifejezések (nemzet, közösség, nyelv, terület, stb.) természetesen nem hiányoznak a népszolgálat eszköztárából, de egy keresztény keretben jelennek meg. Ennek a legfontosabb elemei a szeretet mint önérték, a közösség, a kötelesség és a szabadság szoros kapcsolata, a hivatás¹⁷, a nevelés, a közösség egyénei iránti gondoskodás¹⁸. Gyökereit tekintve ez a világkép nem emlékeztet egyik nagy modern ideológiai áramlatra sem. Emberképe, világképe semmilyen rokonságot nem mutat nem csak a liberalizmussal és a szocializmussal, hanem a konzervativizmussal sem. Igazi gyökereit a keresztény tanításon kívül az ókori görög világ értékeiben találjuk meg. Az utóbbiak a legvilágosabban Makkai Sándornál jelennek meg, míg a keresztény világkép nála és Imre Lajosnál.

1. A görög-keresztény értékvilág

A népszolgálatnak a modern, modernizáló világképektől való különbözőségét azzal bizonyítjuk, hogy felidézzük egyrészt az ókori görögök értékrendjét úgy, ahogy az a nevelési célokban megmutatkozik¹⁹, másrészt pedig azokat a keresztény értékeket, amelyek alapján a kisebbségi kérdés rendezhetővé válik. Az ókori görögöknél a legfontosabb nevelési cél az areté, a kiválóság, a törekvés, hogy erényesek legyünk, hogy mindenben a lehető

16 Árnyalatnyi különbségként megfigyelhető, hogy a protestánsoknál talán hangsúlyosabb, hogy a keresztény közösség kerete – az isteni elrendeltetés révén – a nemzet.

17 A hivatás a katolikus tanítás szerint is az emberek és a világ konkrét szolgálatát jelenti. Tág értelemben az ember mindennapi munkája, tevékenysége. Aki ezt felismeri, vállalja, egyuttal a társadalomban betöltött hivatását is teljesíti.

18 Ld. később a pasztorális hatalomról szóló részt.

19 A bemutatás alapja: Jaeger, W. (1946): Paideia: The Ideals of Greek Culture. Oxford: Basil Blackwell, Volume I: Archaic Greece. The Mind of Athens.

legjobban teljesítsünk, hogy versenyben, harcban, vitában, stb. győzzünk. Ehhez rendkívüli, önmagát folyamatosan jobbítani akaró életvitel társul, amely harmonikusan összeegyezteti a kötelességtudatot és a szabadságot, a közösségi életet és az individualizmust. Az egyén nem egy horda tagja, de nem is „független egyén”. A tudás ugyanis arra való, hogy költőként, politikusként, bölcsként a közösségünket szolgáljuk. A kiválóságot a közösség értékei szerint kell elérni, a szabadságnak pedig csak úgy van értelme, ha egyúttal nemesebbé is tesz.

A paideia eredetileg arisztokratikus eszmény ugyan, de érvényességét később az egész társadalomra kiterjesztették. Jelentése szerint összetett fogalom, amely magában foglalja a civilizáció, a kultúra, a hagyomány, az irodalom, a művészet és a nevelés eszméit. Célja, hogy jóvá tegye az embert, hogy képessé tegye arra, hogy polgárként vagy királyként is ellássa feladatait. A nevelés célja nem valamilyen mesterség, gyakorlati szakma, „hasznos” ismeretek megtanítása és betanítása (hiszen ezek mechanikus tevékenységek, nem méltóak egy tanult emberhez), hanem az edzés, a nevelés a szabadságra, a nemességre és a szépre. A nevelés értelme egy magasabb rendű ember kinevelése, aki erkölcsben, szépérzékekben, tudásban aktuális önmagát meg akarja haladni, azaz szépre, jóra, igazra törekszik. Felsőbbrendűség-tudatának is ez a forrása. Ez a tudat azonban, annak ellenére, hogy arisztokratikus eszményként vált osztálytársadalmivá, nem a nemesség vulgarizálását, hanem a nemes eszméknek az egész társadalomban való elterjesztését jelenti. Olyan programot ajánl, amely az életvitel magasabb rendű formáját biztosítja.

A közösségen belül kiváló egyén tudatában van kötelességének. Ez egyrészt azt jelenti, hogy egy szigorú mércének akar megfelelni, másrészt pedig, hogy személyes példamutatásával ezt a mércét mások számára is kötelezővé teszi. A magasabbrendűség büszkévé teheti az egyént, de ez azt feltételezi, hogy folyamatosan törekszik a kiválóságra. E nélkül értéktelenné, vagy akár nevetségessé válik. Emiatt az igazi büszkeség, a becsület elérése és megtartása a legnehezebb emberi feladat. Az arété alapmotívuma: a szép megragadása. Mi a szép Arisztotelésznél? Ha az ember kész feláldozni magát a barátaiért, a hazájáért, ha le tud mondani javairól. Az önszeretet legfejlettebb formája, ha valaki fel tudja áldozni magát egy eszméért, a rövid, de nemes életet választja a hosszú, csendes helyett. A szép megragadása erkölcsi heroizmus.

A görögök által és a huszadik század első felében megfogalmazott értékvilágok meglepő hasonlóságát Makkai Sándor egyik szövegével fogjuk illusztrálni.²⁰ A kisebbségi kérdésről a szerzőnek ugyanaz a véleménye 1940

20 Makkai Sándor (1942): „A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei”, *Láthatár*, 10. szám, 226–228. p.

előtt és után: a probléma szabályozásának, megoldásának elsősorban nem jogi, politikai, gazdasági, művelődési, hanem lelki feltételei vannak. Ezek csak „gyümölcsei” egy lelki feladatnak: a politikai, kulturális, stb. rendezés csak akkor lehetséges, ha kialakítjuk magunkban a lelki készséget és alkalmasságot a problémák megoldására. Vagyis, a magyarok számára a feladatok ugyanazok, függetlenül attól, hogy kisebbségben vagy többségben vannak, hogy éppen kié a temporális hatalom, hiszen az isteni rendeltetés nem változik.

A lelki feltételek között elsőként szerepel a kérdések tényszerű vizsgálata. Az erdélyi magyarok kinyilvánították akaratukat, hogy Magyarországhoz akarnak tartozni, de azt is tudomásul kell venni, hogy ebben a térségben mindig fognak más nyelvű közösségek is élni. Magyaroként uralkodni ebben a térségben felelősséget jelent, egy „kemény és súlyos történelmi hivatás vállalását”, amihez elsősorban önfegyelemre van szükség. Az 1918 előtti álmokat el kell felejteni, ma már más helyzetben vagyunk, mások a körülmények, és mások a feladatok is. A lelki feltételekkel elsősorban azok a nemzetrészek vannak tisztában, amelyek már megtapasztalták a kisebbségi sorsot. Tudják, hogy a kisebbségi kérdés rendezéséhez az erősebb fél jóindulatára, magasabb erkölcsi minőségére, segítőkészségére, önmegtagadására, akár áldozatkészségére is szükség van.

A két legfontosabb lelki feltétel a helyes magyar öntudat és önérzet, illetve hit a nemzet Kárpát-medencei, Duna-völgyi és európai hivatásában. A hit gyökere: az a transzcendentális bizonyosság, hogy az isteni akarat szerint a magyarok ennek az országnak a fenntartói és a vezetői. Ennek alapján a nemzetiségi kérdés szabályozásánál a magyar létérdek, önérzet és önbizalom a legfontosabb lelki feltételek. De mindehhez föltétlenül mértéket kell társítani. Ezek nem kizárólagos és egyoldalú feltételek, és nem vezethetnek könnyelmű elbizakodottsághoz. Az elbizakodottság nélküli hit azért is fontos, mert megvéd attól amit – bibói kifejezéssel élve²¹ – az „eltorzult alkat” jellemzőinek nevezhetünk: a csüggedéstől, a borúlátástól. A gyávaságtól, amely pusztán okoskodással, a külső hatalmi viszonyok vizsgálata alapján lemond a hivatásról, és az általa megkövetelt elszánásról, erőfeszítésről. A

21 Érdekes, hogy a Bibó István munkásságának szentelt szakirodalom jóformán meg sem említi, hogy református hite jelentősen befolyásolta gondolatvilágát – és ezáltal szoros rokonságot mutat a kor kálvinista gondolkodóival, többek között éppen az itt tárgyalt Imre Lajossal, Makkai Sándorral és Tavaszy Sándorral. Nyilvánvaló, hogy olyan alapfogalmak, mint az eltorzult alkat, a túlfeszült lényeglátás és a hamis realizmus a hivatás keresztény (számára elsősorban kálvinista) eszmevilágában gyökereznek, és nem a két világháború közötti demokráciaelméletekben.

szigorú, kritikai magyar önismeretre éppen a hamis realizmus és a túlfeszült lényeglátás ellenében van szükségünk. Ugyanis csak így vállalhatjuk hivatásunkat alázatosan, szolgáltként, és nem hatalmaskodásként. Csak így szolgálhatjuk az emberhez méltó élet megvalósulását saját országunkban. A felsőbbrendűség csak erkölcsi felsőbbrendűség lehet, amely a kritikai önismeret alázatából, a jobbra törekvésből származik. A hivatástudat, szigorú önismeret elvetése, megkerülése csak hangoskodáshoz és semmittevéshez vezet. És a hivatástudatból mint lelki feltételből következik az igazságosság szeretete és a nagylelkűség. Ez pedig lehetővé teszi számunkra azt, hogy a nemzetiségeket is emberként becsüljük, méltányosan belássuk és elfogadjuk, hogy jogaikat, lehetőségeiket nem szabad korlátozni. A szigorú önvizsgálaton alapuló erkölcsi felsőbbrendűségből származik „az emberi bánásmódnak az a művészete”, amely minden kisebbségi kérdés szabályozásának az alapfeltétele. Persze akkor, ha ez nem képmutatás, nem taktika, hanem őszinte keresztyén magatartás.

Makkai szerint tehát a nemzetiségi kérdés megoldása nem a nyers hatalmi pozíció kihasználásában rejlik, hanem elsősorban abban, hogy – a hivatás felismerése és elfogadása révén – a magyarok átmennek egy olyan lelki transzformáción, amely képessé teszi őket arra, hogy a kisebbségekkel tisztességes viszonyt alakítsanak ki. Az átalakulás feltétele pedig egy olyan ethosz vállalása, amelynek a központjában a kiválóságra való törekvés, önmagunk jobbítása áll; ez teszi lehetővé az egyéni szabadság és a közösség iránti kötelesség egyeztetését; és amely a magasabbrendűséget mint egy olyan erkölcsi többletet fogalmazza meg, amely önmagunk felülmúlásából származik: mint szépre, jóra, igazra való törekvést.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Makkai Sándor (és kortársai) elképzelése a társadalomban élés lelki feltételeiről nem vezethető vissza felvilágosodásbeli, abszolutista, vagy akár modern gyökerekre. Az ember evilági életét megszabja a hivatása, amit felismernie és vállalnia kell. Ez önfelegymelvet követel, és áldozatokkal jár. Továbbá, hinnie kell abban, hogy isteni akarat szerint predestinált az uralomra. Ezt viszont alázatosan, szolgáltként kell elfogadni. A hivatás felismerésében segít a rendszeres, szigorú önvizsgálat, a mértéktartás. Ez teszi lehetetlenné mind az irreális, megvalósíthatatlan álmok kergetését, mind a hamis realizmust. A kultúrfőlénynek nem önteltségként, hanem erkölcsi felsőbbrendűségként kell jelentkeznie, amelyért viszont rendszeresen ki kell állnunk a minőség próbáját. Ezek azok a lelki feltételek, amelyek alkalmassá tehetnek valakit a vezetésre. Ezekre alapozva lehet a vezető igazságos, nagylelkű, megértő a kisebbségekkel szemben.

2. Nemzet és kisebbség

A nemzeti, illetve kisebbségi lét sarokpontja szintén a hivatás. A kor

fogalomhasználatának megfelelően a nemzet alapjának Imre Lajos²² is a fajt tartja, de, teszi hozzá, az önmagában még nem hoz létre nemzetet. Mint ahogy a nemek kapcsolata sem hoz létre családot. A faj mellett a nemzet igazi alapjának a nyelv, a politikai állásfoglalás, a kulturális meghatározottság sem tekinthető. A faji közösségen túl még szükség van közös gazdasági, politikai, társadalmi tevékenységekre, érdekekre, javakra. Csak ezek birtokában beszélhetünk népközösségről. Nemzetről pedig csak akkor beszélhetünk, ha ez a népközösség felismeri, és meg is akarja valósítani rendeltetését. A nemzetet az teszi nemzetté, „hogy az igazi nemzet tagjai a maguk élete számára kapott parancsot, az Isten által kapott rendeltetést a nemzeti közösség keretei közötti szolgálat parancsa gyanánt ismerik fel”.²³ Vagyis a parancs szerint az illető nemzet keretei közt kell kifejtetniük emberi életük feladatát. Aki vállalja ezt a hivatást, az egy nemzethez tartozik, a faji hovatarozástól függetlenül.²⁴ Aki viszont nem vállalja, az – bármennyire erősen kötik hozzá más típusú szálak – elszakad a nemzettől. Emiatt az internacionalizmus nemcsak káros, mert közösségbontó, hanem ráadásul erkölcstelen is, mert a rendeltetést tagadja meg. A nemzet, mint erkölcsi közösség megköveteli, hogy tagjai figyeljenek egymásra. De ez ne tévedéseket és bűnöket elleplező „pajtáskodás” legyen, a hibák kölcsönös elnézése, hanem egymás segítése, felemelése, nemesítése akár őszinte bírálat révén.²⁵ Míg a szeretet nevében a többséggel a közös rendeltetésben való együttműködés lehetőségeit kell keresni, a kisebbség tagjaival szemben a szeretet a hűségre, a vezetőik iránti engedelmességre, a munkában való önzetlen részvételre kötelez.²⁶

A rendeltetést és az emberi élet adottságait sem azonosítani, sem egymástól elválasztani nem lehet.²⁷ Míg az előbbi világa időn kívüli, az utóbbi a földi időhöz kötött. Ha a kettőt elkülönítjük, akkor azzal tulajdonképpen megtagadjuk valamelyiknek a realitását. A rendeltetés valóságát

22 Imre Lajos (1938): „A kisebbségi élet erkölcstana”, in Erdélyi Helikon, 1. szám, 9–12. p.

23 I. m., 10. p.

24 Talán még radikálisabban fogalmaz Tavasz Sándor. Szerinte a nemzet Isten tulajdona, ezért az emberek végső célja az kell legyen, hogy a nemzeti közösség erkölcsi, és nem politikai, gazdasági vagy faji közösséggé váljon. Lásd Tavasz Sándor (1936): „Nemzeti létünk kérdései. A prófétai nemzetszemlélet”, *Pásztortűz*, XXII. Évfolyam, 21. szám, 435. p.

25 Imre Lajos (1938): „A kisebbségi élet erkölcstana”, in Erdélyi Helikon, 3. szám, 173. p.

26 I. m., 173–174. p.

27 I. m. 11–12.

megtagadva tagadjuk, hogy a nemzet egy közösséget képezne, és kizárólag földi célok és érdekek szolgálatába állítjuk. Ha viszont a konkrét emberi élet meghatározottságait tagadjuk, akkor életidegen szabályokat próbálunk magunkra erőltetni. De a tévedésnek akkor is két alternatívája van, ha azonosítjuk a rendeltetést és az adottságokat. Ha a természeti valóság adottságait tartjuk örök érvényűeknek, akkor a világunk immanens vonásait a transzcendens síkba toljuk. Ha viszont azt valljuk, hogy a nemzet a maga jelenlegi életében képviseli az isteni rendeltetést, akkor azt valljuk, hogy az isteni rend megvalósítható a földi életben.²⁸ Az első helytelen elképzelés Imre Lajos szerint a naturalizmus²⁹, a második az idealizmus³⁰, a harmadik és a negyedik pedig a modern nacionalizmus két válfaja. A nemzet életének ezen négy sarokpontja határozza meg azt a keretet, amelyben „az emberi életnek az örök feszültsége rejlik.”

Mint korábban láttuk, kisebbségi helyzetben a rendeltetés nem változik, tehát a nemzethez tartozás sem, hiszen az evilági keretek, az „adottság” változása még nem jelentheti a hivatás, az „életparancs” megváltozását.³¹ Az országon belüli arányok megváltozása még nem jelent semmit, egy magyar közösség kisebbségként is az adottság és a rendeltetés közti feloldhatatlan feszültségben éli életet. Legfeljebb a szolgálat területe változott meg. A hivatásnak megfelelő „életparancs” az új politikai, gazdasági stb. helyzetnek megfelelő új „helyzetparancssal” kerül konfliktusba. A kisebbség azonban nem úgy áll szemben a többséggel, mint egyének tömege, mint jogi közösség, vagy mint érdekközösség, hanem mint nemzetközösség, tehát egy olyan közösségként, amelynek saját hivatása és feladata van. Ugyanúgy, mint a többségnek. A konfliktusok abból erednek, hogy mindkét fél rá akarja venni a másikat arra, hogy tagadja meg hivatását, mert az szerinte a saját egzisztenciáját veszélyezteti. Az egyetlen megoldás, ha mindkét közösség vállalja a saját rendeltetésének megfelelő szolgálatot, ha mindenki a maga feladatát végzi. Ebből vita nem származhat, mert minden szolgálat egyenlő értékű. Emiatt a nemzeteknek kötelességük nemcsak megbecsülni egymás szolgálatát, hanem ebben támogatniuk is kell egymást. Az állam nem versenypálya, hanem az a tér, ahol mindenkinek a munkájára szükség van. Ebből viszont az következik, hogy a nemzetek közötti békére nem az a közösség a legveszélyesebb, amely tudatában van hivatásának, hanem az, amely megfelelkezve küldetéstudatáról, csak külső egzisztenciája megvalósítására koncent-

28 Mint később látni fogjuk, ez a változat a gnosztikus felfogásokra jellemző.

29 Bibó kifejezésével a hamis realizmus.

30 Bibónál ez a túlfeszült lényeglátás.

31 Imre Lajos (1938): „A kisebbségi élet erkölcstana”, in Erdélyi Helikon, 2. szám, 121–131.

rál, ezzel pusztítva, demoralizálva azokat, amelyek hűek akarnak maradni rendeltetésükhöz.

A kisebbségi élet tehát, ha felismert hivatással rendelkező közösségként (és nem például számbeli csoportként) éljük meg, akkor teljes értékű nemzeti élet, amely rendeltetését a kisebbségi életformában akarja megvalósítani. Ez viszont azt jelenti, hogy az egyénnek a keresztény etika szerint „lehetőségei” és kötelességei is vannak. Az első kötelesség az, hogy a rendeltetéssel járó életformára vigyázni kell. Isteni parancs nélkül a kizárólag „egzisztenciára” koncentráló nemzeti élet üres csigaház. A második kötelesség meghatározza, hogy milyen legyen a kisebbség viszonya az államhoz. Eszerint az új hatóságoknak nem szabad ellenszegülni, mert ők is Isten rendeléséből vannak. A harmadik kötelesség: tekintettel arra, hogy a kisebbségi sorsot nem a külső körülmények, hanem Isten akarata rendelte el, vállalni kell, hogy a külső élet körülményei között a belső élet erői bontakozzanak ki. Az új, kisebbségi körülmények között az illető közösség nemcsak új korlátokkal szembesül, hanem új lehetőségeket is kap. A kérdés tehát nem az, hogy egy bizonyos kisebbségi helyzet hogyan jött létre, hanem hogy miként kell megállni helyünket az adott körülmények között.

3. A nevelés

Míg az egyéni nevelés célja a személyiség, a jellem kialakítása, a népnevelés célja a nemzet.³² A magyar nemzet nagyságát, a magyar nép igazi jólétét pedig nem a ‘szabadság’ homályos gyógyszere, nem a ‘jogok’, nem a ‘föld’ biztosítja, hanem az önzetlen munka és az erkölcsi felemelkedés. A nevelés célja egyetemes kell legyen, a tér és idő feletti parancsot azonban a hely és idő kötöttségében kell alkalmazni.³³ Emiatt a nevelés véget nem érő küzdelem egy, a korábbiakhoz hasonló erőterben: „világosan kell látni az ember és a nevelés célja közötti gyökeres és kibékíthetetlen ellentétet, hogy a nevelés tulajdonképpen [sic] küzdelem azért, hogy ez a független és magasrendű feladat ne váljék se élettelen és üres ábránddá, sem a napi élet kérdéseire alkalmazkodó megalkuvássá.”³⁴

Kisebbségi helyzetben az arányok, célok eltévesztése sajátos hibákhoz vezethet. Az adott társadalmi-politikai körülményeknek való túlzott megfelelés odavezet, hogy a kisebbségi helyzetet kizárólag mint egy másik közösség mellé, illetve azzal szembe helyezett életet tárgyalják, megfelelkezve a hivatásról, amely magában foglalja a másik megértését és megbe-

32 Imre Lajos (1922): A falu művelődése. Vezérfonal a nép nevelői számára. Budapest: Studium.

33 Imre Lajos (1938): “A kisebbségi élet erkölcstana”, in Erdélyi Helikon, 3. szám, 169. p.

34 Uo.

csülését is.³⁵ A kisebbségi nevelés alázatosságra buzdít: arra, hogy az egyén hivatását alázattal elfogadja, hiszen élete nem önmagáé, hanem a feladatáé.³⁶ A nevelés egy, a közösen kapott parancsnak megfelelő lelki közösséget kell kialakítson, amely túllép az egyéni érdekeken és szimpátiákon. Ha erre vigyázunk, elkerülhetjük a nevelés legsúlyosabb hibáit: a kisebbségi érzés, a meghunyászkodás, a (közösségünkhöz és önmagunkhoz való) hűtlenség beleplántálását a fiatalokba, vagy éppen ellenkezőleg, más népek lenézését a hamis önállóság és az önző öncélúság nevében.³⁷

Ami a kisebbségi társadalomban folyó konkrét nevelési tevékenységet illeti, annak érdekében, hogy megismerjük azokat a kereteket és lelkeket, amelyekben a közösségi szellemet el akarjuk plántálni, különösen fontos a nép megismerése és nevelése. A nép a nemzet fenntartója, emiatt az elitnek kötelessége hozzájárulni anyagi és szellemi felemelkedéséhez.³⁸ A szellemnek ugyanis azokban a formákban kell kifejezést találnia, amelyek az életét meghatározzák.³⁹ A nevelés legfontosabb keretei a család, az iskola, az egyház és a szabad egyesületi tevékenységek. Bár mindegyiknek megvannak a maga sajátos feladatai, tekintettel a nevelés elsődlegesen erkölcsi jellegére, az egyháznak kötelessége a többi keret tevékenységét is felügyelni.

A népművelésnek három nagy problémacsoportra kell koncentrálnia. Az első a gazdaság, az anyagi lét feltételei, jobbítása, ami nélkül a többi cél sokkal nehezebben érhető el. A második a nemzeti nevelés. A harmadik terület pedig a kultúra etikai jellegével kapcsolatos kérdések, itt valósul meg az intellektuális és esztétikai nevelés.

4. A kultúra

A nevelés eredményeként akkor sikerült kultúrát közvetíteni az egyén és a közösség felé, amikor ezek felfogták és elfogadták hivatásukat. Amikor megértették, hogy úgy lesznek szabadok, ha felismerik, hogy lelkükben örök, kötelező törvények vannak. Ha engedelmeskednek ezeknek, akkor életüket nem külső parancsok, hanem saját maguk irányítják. A szabadság tehát nem korlátlan cselekvési lehetőség, nem mentesség a társadalmi, állami törvények alól. Akkor vagyunk szabadok, amikor lelkünk tartalmát mindennél értékesebbnek fogadjuk el.

Mivel a kultúra erkölcsi kategória, nem azonosítható sem az élvezet-

35 I. m., 171. p.

36 Uo.

37 I. m., 172. p.

38 Imre Lajos (1922): A falu művelődése. Vezérfonal a nép nevelői számára. Budapest: Studium, 3. p.

39 Imre Lajos (1938): "A kisebbségi élet erkölcstana", in Erdélyi Helikon, 3. szám, 175. p.

tel, sem a gazdasági vagy más egyéni, társadalmi haszonnal, illetve általában az aktuális társadalmi felfogás által megfogalmazott boldogsággal. Az élvezet még nem erkölcs, a haszon pedig még nem kultúra. Gyakorlati haszna persze van, hiszen gondolkodásra szoktat, fejleszti az ítélőképességet, alakítja a lelkünket. A haszonnak ugyanakkor értéket csak a műveltség ad. Az utóbbi „egy olyan minőség, mely az embert meghatározza, emberré, mégpedig egy közösséghez tartozó emberré teszi.”⁴⁰

A kultúra mint érték három körben valósul meg: intellektuális, etikai és esztétikai.⁴¹ Az első az intellektuális kör, az ismeretek gyarapítása. A körülöttünk levő világot kötelességünk megismerni, hiszen ez az a hely, ahol hivatásunkat betöltjük. De ez a világ számunkra csak keret, eszköz: nem vetjük meg, de nem is becsüljük túl. A tanulás maga azonban „egy bizonyos megteljesedést, csodálkozást okoz, melynek alaphangulata a megalázkodás.”⁴² Már ebben a stádiumban a tudás nem csak haszonként jelenik meg, hanem önértékként is. Második körben az etikai nevelés két legfontosabb alapgondolata a fegyelem és a bizalom, ezeknek a forrása pedig a nevelő személyisége kell legyen. Imre Lajos szerint fontos, hogy a közösség a lelkészével és a tanítójával együtt alkosson. Így jöhet létre a közösségi kapcsolatok, amely a közösen megtermelt értéken, a közös haszon és a közös munkán alapszik. Az esztétikai körhöz a nép ízlésének a fejlesztése tartozik. Ez magában foglalja az igényességre nevelést, a szép, ápoltság környezet kialakítása iránti igényt, illetve annak a tudatosítását, hogy nem lehet szép az, ami nem jó is egyben. Az igazi műveltség alapja a lelki minőség elfogadása: ezáltal a műveltség nemcsak birtokká lesz, hanem feladattá is.⁴³ A birtokot ugyanis meg kell dolgozni, hogy ne veszítsen értékéből.

Ami a formáját illeti, a kultúrának nemzetinek kell lennie. A nemzet fogalmában ugyanis a legfontosabb elem a köz haszna, jóléte, boldogsága. Eszerint a nemzet nem önmagáért van, hanem azért, hogy benne a kultúra mint tartalom megvalósuljon. „Amint a nemzet igazi célját a kultúrában éri el, úgy a kultúra a nemzeti lét kereteiben fejlődhet és valósulhat meg igazán.”⁴⁴ Azonban a műveltség mint birtok és feladat nem az egyéné, hanem

40 Imre Lajos (1940): „A közművelődés mint társadalmi feladat”, Erdélyi Tudományos Füzetek, 118. szám, 3. p.

41 Imre Lajos (1922): A falu művelődése. Vezérfonal a nép nevelői számára. Budapest: Studium, 58–62. p.

42 I. m., 58. p.

43 Imre Lajos (1940): A közművelődés mint társadalmi feladat, in Erdélyi Tudományos Füzetek, 118. szám, Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 3–4. p.

44 Imre Lajos (1922): A falu művelődése. Vezérfonal a nép nevelői számára. Budapest: Studium, 35. p.

meg kell osztania közösségével. Az igazi műveltség ugyanis nemcsak közösségben birtokolható, hanem ráadásul csak közösségben sajátítható el. Tehát a műveltséggel járó lelki minőség sem az egyéneké, hanem a közösségé. A sokszor részletesen kidolgozott és támogatott gyakorlati feladatok (gazdasági, társadalmi, szociális, „kulturális”) sem önmagukban fontosak, hanem mert a közösség szellemét erősítik.

5. Az elit és társadalmi szerepe

A népszolgálatnak, mint láttuk, semmi köze ahhoz, amit manapság „politikai kommunikációnak”, „meggyőzésnek”, „mozgósításnak”, „propagandának”, „imidzsépítésnek”, „politikai marketingnek” vagy „menedzsmentnek” neveznek, a pragmatikus projektekhez és választási stratégiákhoz. Sokkal inkább hasonlít azonban a politika, a közélet egy klasszikus felfogásához, amely a jó életet, a közügyek intézését az adminisztráción, a rendfenntartáson, stb. túl elsősorban a polgárok lelkének nemesítésében, ápolásában látta, a személyes útmutatás és példamutatás révén.

Az elit szerepe mindenekelőtt a nevelés. Ehhez kapcsolódik a közösség helyes rendjének a megfogalmazása, és az ennek megfelelő közösségépítés. A célokat, mint láthattuk, néha egészen apró részletekre is lebontják: gazdasági, erkölcsi, esztétikai nevelés, ismeretterjesztés, és mindezekben belül konkrét szociális, egészségügyi, higiéniai, természetvédelmi stb. feladatokra. Mindezek persze nem önmagukban értékesek, hanem azért, mert eszközként használhatók a szellemi nemesítés érdekében. Mindehhez képest a politikai agitáció, akár azon pártok részéről is, amelyek – gondolnánk – közel állnak hozzájuk, másodlagos, vagy egyenesen lényegtelen.⁴⁵

Az elit eszerint elsősorban társadalmi feladatot lát el, úgy szolgál, hogy nem a saját, hanem az egész társadalom feladatait tartja szem előtt (Platón óta ez a jó politikus ismérve). Ennek megfelelően viszont legitimitása magától értetődő és nem képezi vita tárgyát, hiszen forrása éppen a társadalmi kötelezettségek teljesítése. A népszolgáló cselekvésének a mozgatórugója nem a „szabadság”, a „szabad alkotás”, stb., hanem az egzisztenciális kötelék a közösségével. Emiatt a bírálati sem ítéletek, elutasító gesztusok, hanem jobbító szándékú tanácsok, figyelmeztetések.

A népszolgáló – mint tulajdonképpen bármelyik közéleti szerepet vállaló – elit szerepét, létjogosultságát, őszinteségét persze meg lehet kérdőjelezni, ha feltételezzük, hogy az egészhez társul egy többé-kevésbé rejtett hatalmi agenda. Vagy meg lehet kérdőjelezni azokat az eljárásokat (illetve azok hiányát), amik révén közéleti szerephez jutott: milyen joggal mondják

45 Például azért bírálja Imre Lajos a keresztényszocializmust, mert politikai agitációt végez, ahelyett, hogy a nép szellemi emelkedésén dolgozna. Imre Lajos (1922): A falu művelődése. Vezérfonal a nép nevelői számára. Budapest: Studium, 9. p.

meg éppen ők, hogy mi a helyes, az igaz, a szép, stb.? A látszólag demokratikus álláspont a magyar antipolitikai hagyományhoz köthető. Sajnos tarthatatlan, hiszen vagy naiv (azt hiszi, hogy létezik hatalmon kívüli diskurzus), vagy csak arra szolgál, hogy leplezze: tulajdonképpeni célja nem a létező hatalmi viszonyok megszüntetése, hanem az, hogy azokat a maga javára átrendezze. A társadalmi pozíciókra kihegyezett bírálat önellentmondáshoz vezet. Ugyanis ha a bírálat a pozíciókra és ezek megszerzésére koncentrál, ha a beszélő személyétől, társadalmi pozíciójától teszi függővé egy kijelentés (morális) igazságtartalmát, akkor a bírálóknak is a szemére lehet vetni, hogy „nincs társadalmi felhatalmazásuk”, „érdekeiket követik”, stb. Joggal mondhatjuk, hogy a létező hatalmi diskurzus bírálata csak arra szolgál, hogy helyébe saját, szintén hatalmi (vagyis nem „hatalmon kívüli”, „ártatlan”) diskurzusát ültesse.

Egy másik bírálatot Balogh Edgár fogalmazott meg.⁴⁶ A *Hitel* című folyóirat 1936-os évfolyamát elemezve összegzi a szerkesztőség politikai célkitűzéseinek a premisszáit. Eszerint a nép nem alkotóképes, emiatt szüksége van egy vezetőosztályra. A hagyományos elíttek – az arisztokrácia és a dzsentrí – rossz gazdasági helyzetük miatt már nem tudják vállalni a vezető szerepet, hivatásukról ők maguk mondtak le. Az új elitet azok a magányos értelmiségiek, kereskedők, iparosok, gazdák alkothatnák, akikben van ambíció, és nemzeti elkötelezettségük is erős.⁴⁷ Balogh Edgár az új, még csak megálmodott vezetőréteget egyből új nemességnek titulálja, és lerántva a leplet Venczel József kinyilvánított vágyáról, azt látja, hogy ez egy új jobbágyság kialakulását is feltételezi, és az egész nem más, mint „feudális-fasiszta úri arrogancia”.⁴⁸

6. Az új államhatalomhoz való viszony

1. *Lojalitás*

Mit jelent a kisebbségi élet mint sors, mint kötelesség, mint lehetőség? Nyerhet-e valamit az erdélyi magyarság a kisebbségi sorssal? Mit nyerhet kölcsönösen egymástól a kisebbség és a többség?⁴⁹

Az impériumváltás nemcsak politikai, gazdasági, társadalmi, hanem erkölcsi kérdésekkel is szembesítette az erdélyi magyarságot. Az első és legegyszerűbb az volt, hogy lehet-e, hogyan lehet valaki egyszerre lojális magyarságához, az anyaországhoz és Romániához is. A tisztességes, becsületes, erkölcsös viszonyulást ebben az esetben sem a politika, hanem a keresz-

46 Balogh Edgár (1936): „Új magyar rendiség szószólói Erdélyben”, *Korunk* 4. szám, 284–290. p.

47 I. m. 285. p.

48 I. m. 286.

49 Imre Lajos (1938): „A kisebbségi élet erkölcstana”, in Erdélyi Helikon, 2. szám, 128. p.

ténység biztosítja. Eszerint a kisebbségi élet mint kötelesség, három dologra vonatkozik: igyekezzon tudatára ébredni rendeltetésének; igyekezzon a maga adottságait kifejteni; az adott helyzetet használja arra, hogy ott végezze a szolgálatát. Az utóbbi azt is magában foglalja, hogy együtt dolgozik azokkal, akikkel együtt él. A kisebbségi lét erőfeszítésekre sarkall, hogy új lehetőségeket találjunk a fokozott építésre, az önfegyelemre, a szorosabb összetartásra, a példamutatásra. Új feladatokat találhatunk magunknak. Megmutathatjuk, hogy hogyan lehetünk alázatosabbak, hűségesebbek közösségünkhöz és rendeltetésünkhöz. Összegezve azt látjuk, hogy több lehetőségünk nyílik a belső, elmélyült életre, és ezzel a többség számára is hasznosak lehetünk, mert példát mutatunk.⁵⁰

Nemcsak a többséghez mint néphez, de a keresztény erkölcsi felfogás szerint a román államhoz sem szabad ellenségesen viszonyulni. Az állam, mint minden más földi hatalmasság, nem önmagától van, hanem Isten rendeléséből. Így viszont, aki a hatóságok ellen fellázad, Isten ellen lázad fel. A hatalom feladata ráadásul az, hogy meggátolja a gonoszt. Az ellenszegülés ebben is akadályozza.⁵¹ Éppen ellenkezőleg, a kisebbség igyekezzon munkálkodni annak az országnak a jólétén, amelyben lakik, vagy amelynek éppen a fogságában van. Elvégre Isten küldte őket oda, és jólétük összefügg annak jólétével. Vegyük ki részüket az állam munkájából, szolgálják az államot. Összefoglalva, a keresztény felfogás szerint Isten szuverenitása az állam szuverenitása fölött áll. A temporális hatalmon keresztül tulajdonképpen Istennek engedelmeskedünk: ez összeférhetetlenné teszi a keresztény világképet minden forradalmisággal.

Azonban nem csak a kisebbségnek vannak kötelezettségei az állammal szemben. Az állam is köteles munkáját Isten akarata szerint végezni: tartsa fenn a rendet, védje meg a polgárokat, biztosítsa a polgárok között a megfelelő, békés viszonyokat. A lelkek felett való uralkodás azonban már nem az állam feladata.⁵² Egy jó államban minden állampolgár egyformán szabad, egyenlők a kötelezettségeik, és egyenlő elbánásban részesülnek.

2. *Liminalitás, a trauma feldolgozása*

Az 1920–30-as évek a világ jelentős részén a válság időszakát jelentették. Az erdélyi magyarok számára a gazdasági, szellemi válsághoz hozzátévődött a határok újrarajzolása által okozott trauma, illetve az átmeneti, li-

50 I. m., 130–131. p.

51 Hasonlóképpen vélekedik Makkai Sándor is. De ő hozzáteszi, hogy az állam túlkapásait azért nem szabad szó nélkül hagyni. Lásd Makkai Sándor (1998): *Magunk revíziója*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

52 I. m. 126-128. p.

minális állapot is. A legnehezebb a liminalitás harmadik, befejező szakaszának a feldolgozása volt, egy elfogadható új rend, struktúra kialakítása, amelyben megtalálják a helyüket. A népszolgálat mint világnézet kifejezetten elutasítja a traumatikus élmények újra meg újra felelevenítését mint „feldolgozási” módot, a „szenvédéstörténeteket”, az önsajnálatot, a közösségből nem próbál áldozatot fabrikálni, nem a szenvedés köré akarja építeni az identitását.

Ehelyett a javasolt megoldás az volt, hogy a megváltozott körülmények függvényében gyakorlatiasan és ugyanakkor értékközpontúan újra kell gondolni, és értelemmel kell feltölteni a kisebbségi magyar létet. A megváltozott állami formában is meg kell keresni a hivatást, az örök tartalmat. A szenvedések lajstromai, a traumák állandó felemlgetése nem felszámolja a liminális állapotot, hanem krónikussá teszi, és így megakadályozza az új struktúra kialakulását.

2. C. A népszolgálat értelmezési keretei

1. Bevezetés, a fogalom problémái

Manapság mind a közhasználatban, mind a tudományos munkákban gyakorlatilag majdnem mindenre és mindenkre használják a népszolgálat kifejezést, aki/ami „szereti a népet”, hűséges hozzá, védi, azonosul annak érdekeivel, céljaival, aktívan segíti, stb. A kollektívnek tenyészvikát kiügyeskedő tsz-elnöktől Király Károlyig, Márton Árontól Che Guevaráig mindenre rá lehet mondani, hogy a népet szolgálta. Igazán jó érzés tudni, hogy ennyi kiváló emberrel büszkélkedhetünk, de ahhoz, hogy valami értelme is legyen a fogalomnak, le kell szűkíteni a jelentését. Ennek pedig a legjobb módja, ha visszalépünk az eredeti használatához és annak kontextusához. A kulcskérdés pedig az, hogy miként fogalmazódik meg az isteni és a földi rend viszonya, mi az emberi élet hivatása, értelme.

A kérdésünk arra vonatkozik, hogy milyen keretben lehet elhelyezni, tárgyalni a népszolgálat kérdését, ha nem elégszünk meg a leírásokkal. Először lássuk azokat, amelyek már az eddig leírtak alapján biztosan nem érdemelnek komolyabb elemzést. A politikai, pártpolitikai keretekben a népszolgálat egyértelműen nem érzi magát otthon, hiszen céljuk nem az ember nemesítése, egy erkölcsi közösség létrehozása. Mint láttuk, Imre Lajos még a keresztényszocialista politikai tevékenységtől is elhatárolta magát, mert nem a nép szellemi felemelésén dolgozik.

Ha ez nem megy, akkor meg lehetne próbálni egy antipolitikai értelmezést nyújtani. De a népszolgálatnak nem az a problémája, hogy a kortárs politikai szervezetekkel, tevékenységükkel, céljaikkal elégedetlen. Nem arról van szó, hogy más módszerekkel egy más politikai rendszert akarna. Hívei nem aktív vagy passzív forradalmárok. És azt sem gondolják, hogy a szakszerű politika fölösleges, az emberiség nagyon jól meglenne nélküle.

Egész egyszerűen mások a céljaik. Azt gondolják, hogy egy igazi közösség elsősorban etikai közösség, amely felismeri és vállalja kötelességét. Egy ilyen közösséget pedig pártpolitikával nem lehet sem létrehozni, sem fenntartani. Ugyancsak ez az oka annak, hogy számukra a kisebbségi közösséget érintő legfontosabb problémák nem emberjogiak. Nem az a legfontosabb feladat, hogy a világba kiáltjuk „fájdalmainkat” és sértődéseinket. Befeled pedig elutasítják a traumák felemlítését, a sértődések, vagy akár ressentiment-ek köré épülő közösségi identitást.⁵³

Lehetséges a népszolgálat azonosítása, vagy rokonítása a fasizmussal és/vagy a náciizmussal. Ezt látszik bizonyítani a nép sűrű emlegetése, a felemelésére szóló buzdítások, a közösség elsődlegességének a hangoztatása, és az új ember megjelenésének az igénye. A katolikus egyház által meghirdetett hivatásrendiség is egy ilyen közelséget tűnik mutatni. A népszolgálat azonban a népet szellemi közösséggé akarja kovácsolni, és semmilyen politikai ambíciói nincsenek. A hivatásrendiséget mint társadalmi programot a Rerum novarum kezdetű pápai enciklika hirdeti meg először 1891-ben, jóval a fasizmus megjelenése előtt. Mind a Rerum novarum, mind a Quadragesimo anno megfogalmaz ugyan állami feladatokat (szociális feladatok, igyekezzen megfékezni a gátlástalan kizsákmányolást), de ezek távol állnak mind kidolgozottságban, mind társadalmi hatóerőben a náciizmustól vagy a fasizmustól. Az erdélyi magyarok pedig, érthető okokból, a legkevésbé sem akartak állami beavatkozást. A legkomolyabb gondot az „új ember” igénye jelenti, az én transzformációjának az akarása. Kétségtelen, hogy ezt a náciizmus, a fasizmus, vagy akár a létező szocializmus propagandája is megfogalmazta. A két átalakulás, önátalakítás között azonban az a különbség, hogy míg az előbb felsorolt politikai programok az új ember alatt az egyneműsített, politikailag kiszolgáltatott, manipulált tömegembert értették, addig a népszolgálat az egyén számára teljesen más célokat és értékeket fogalmaz meg. A transzformáció célja az igazság, azaz a világ isteni rendjének

53 Az kétségtelen, hogy a két világháború közötti időszakban sokan kiábrándultak a formális parlamentáris demokráciából. Míg egyesek úgy gondolták, hogy a demokrácia – az „igazi demokrácia” – automatikusan garantálja az (összes elképzelhető) kisebbségi jogokat, addig mások, a bukaresti parlamenti gyakorlaton okulva, úgy látták, hogy a tömegdemokráciára jellemző nyilvánosság és döntéshozatal körülményei között engedményeket nagyon nehéz kicsikarni. Emiatt sokan hatékonyabbnak látták a színpadok mögötti egyeztetést. Érdekes, hogy 1940–44 között is az „erdélyi kérdést”, legalábbis annak kényesebb részeit, igyekeztek kivonni a nyilvános parlamenti politizálásból. Mindennek azonban vajmi kevés köze van a népszolgálatához, hiszen ebben az esetben az érv nem a politikai hatékonyságra vonatkozik.

és a benne elfoglalt helyének és szerepének a felismerése és elfogadása. Minden arra motiválja, hogy jóban, szépben, igazban maximálisan teljesítsen, de ez csak egy koordináta-rendszerben lehetséges, ezt pedig a közösségi hálózatai adják meg.

Egy másik lehetséges – és téves – értelmezési keret a transzilvanizmus. Ez ugyanis egy történelmi-földrajzi determinizmusból indul ki, erre alapozva fogalmazza meg a jó társadalomról, mint szellemi-kulturális közösségről szóló képét. Ez a közösség tulajdonképpen már létre is jött az évszázadok folyamán, de a kortárs (vagy akár a korábbi magyar) állam ezt aláássa. Az állam tehát itt egy negatív szereplő, amely a spontánul, organikusan kialakult szellemi közösséget akarja szétzilálni. A népszolgálat szerint azonban az etikai közösség egy folyamatos, tudatos munka eredménye, a hivatástudatot minden generációnak újra meg újra kell termelnie. Az ellenségünk nem az állam, hanem a tunyaság, a beletörődés sorsunkba. És végül: a népszolgálatnak nem célja egy „transzilván” közösség kiépítése. Minden népnek megvan a maga hivatása, kövesse azt. De legalább ennyire fontos megtanulni keresztény szellemben együtt élni másokkal, elfogadni, hogy nekik is van isteni parancsolatuk, és kötelességük azt követni. Ebben segíthetjük őket, de akadályozni ezt nem szabad.

A népszolgálat célkitűzéseit baloldaliként is be lehet állítani, ezt Gáll Ernő többször is kifejti (gondolom, a harmincas években ezt másképpen gondolta).⁵⁴ A 90-es években kifejtett véleményéből arra lehet következtetni, hogy a két világháború között az erdélyi magyar közéletben tulajdonképpen mindenki baloldali volt, aki nem volt fasiszta. A népfrontos ideológia kései felélesztésének hitelességét cáfolja többek között az, hogy a népszolgálat olyan világképet alakított ki, amely nemcsak párhuzamos Gáll Ernő akkori baloldali (kommunista) világképével, hanem azt mind céljaiban, mind értékeiben elhibázottnak és károsnak tartja. A faszizmushoz hasonlóan, a nép és a közösség emlegetése, az „alsóbb néposztályok” irányában kimutatott szolidaritás, hűség, még nem elégséges ok arra, hogy a népszolgálatot bevonjuk egy szélesebb „baloldali” ernyő alá.⁵⁵ Ráadásul, a népszolgálat kifejezetten

54 Lásd: Gáll Ernő (1997): „Az erdélyi magyar baloldal a mérlegen”, Eszmélet, 36. szám, 160–179. p. és Gáll Ernő (1999): „Kisebbségi elit a hagyomány és a modernizáció feszültségében”, Tiszatáj (január), 53–61. p.

55 Hasonló tévedésbe esik Tamás Gáspár Miklós, amikor Bibó Istvánt szocialistának tartja. Pedig sem 1945 előtt, sem 1945 után a szoros református kapcsolatok nem számítottak kimondottan szocialistának: sem a világkép, sem a konkrét politika szintjén. Lásd Tamás Gáspár Miklós (2011): A félreértett Bibó István, in Heti Világgazdaság, letöltés: http://hvg.hu/velemeney/20110805_bibo_tgm, 2011. augusztus 8.

realista világkép volt, ellentétben azzal a hagyománnyal, amelyből az akkori baloldal származtatta magát.

Az eddig bemutatottaknál sokkal több értelme van három másik értelmezési keretnek, ezek még várnak kutatóikra. Az egyik a gazdaságtörténeti megközelítés lenne, különös tekintettel az akkori eliteknek a szövetkezeti mozgalomban játszott szerepére. A másik megközelítés egyháztörténeti lenne: végigkövethetné azokat a külföldi szellemi hatásokat, amelyek a teológusok révén érték Erdélyt. Hová jártak tanulni, mit hoztak haza, mit alkalmaztak a lelkipásztori tevékenység során, mit vettek be a teológiai intézetek tanrendjébe, hogyan változtak a tantárgyak bibliográfiái, stb. A harmadik keret pedig az erdélyi egyházak társadalmi, gazdasági tanításait, illetve az általuk ezen a téren kifejtett igen sokrétű tevékenységet vizsgálná.

2. A fogalom újrafelfedezése az 1970-es években

Mindezek híján eddig egyetlen keret uralja a népszolgálat témáját. Általában a népszolgálatról szóló mai írások kiindulópontját az 1970-es évek végén újra felkínált fogalom és az ahhoz kapcsolódó viták képezik. Ezek azonban az eredeti, két világháború közötti felfogásokat is teljesen átformálták, az 1970-es évek értelmezéseit, problémáit vetítették vissza az 1920–30-as évekre. Így a fogalom jelentése többnyire egy tágabb értelemben közéleti, szűkebb értelemben elit (értelmiségi) szerep, attitűd, amelynek a kiindulópontja az erdélyi magyarság iránti hűség, amely abból fakad, hogy – a nehézségek ellenére – vállalja vele a sorsközösséget a kisebbségi sorsban. A hűség jelenti egyrészt az érdeklődést a problémái iránt; a közösség társadalmi-kulturális gondjait mint legitim, a szakma és a tágabb közélet számára fontos kérdéseket kezeli. Elfogadja, hogy az értelmiségnek éppen e kötődése miatt van társadalmi feladata, ez pedig egyrészt a „nép” jobb megismerése, ennek alapján pedig a céljainak, értékeinek, érdekeinek a megfogalmazása és ezeknek a széles körben való forgalmazása. Másrészt a „nép” kulturális, gazdasági, erkölcsi, nemzeti stb. nevelése, felvilágosítása, ismeretlen értékek, tudások, technikák adaptálása. Ez azonban nem hagyományos vezető szerep, hiszen sokszor lemondással, önfeláldozással jár.

Felvetődik a kérdés, hogy miért kellett ezt az értelmiségi modellt az 1970-es évek második felében, mint egy két világháború közötti modellt feléleszteni. A Korunk szerkesztőinek az igyekezete azzal magyarázható, hogy tapasztalataik szerint a hetvenes évek közepére felnőtt egy új értelmiségi nemzedék, amely érzékelte, hogy a létező, és egyre zsugorodó kisebbségi intézményhálózat már nem teszi lehetővé az értelmiség reprodukcióját, és ez számára nem tudományos, hanem egzisztenciális kérdéssé vált. Ilyen volt már korábban is, de ennyire radikális lépésre még egyik generáció sem szánta magát: éppen a korábban magától értetődő hűséget, kitartást, törődést utasította el. „Kilépések” a kisebbségből a többségbe már korábban is vol-

tak, de ezek kizárólag egyéni döntésekként fogalmazódtak meg. Az új nemzedék – főként kolozsvári, vagy Kolozsváron tanuló diákok, fiatal, általában másodgenerációs értelmiségiek – azonban megfogalmazta, és magánkörökben magabiztosan előadta azt, ami addig elképzelhetetlen volt: hogy Erdélyben a magyar kisebbségnek nincs és nem is lehet jövője. Hogy mindaz, amit a korábbi nemzedékek mondtak helytállásról, nemzeti öntudatról, értékekről, értelmetlen. Hogy a hűségnek, kitartásnak nincs semmi értelme, egyrészt a hivatalos politika eredményeként, másrészt, mert nem éri meg, az erdélyi magyar közösség, kultúra nem érdemli meg: ugyanis provinciális, elmaradott, aki pedig ragaszkodik hozzá, betokosodik, a saját szellemi fejlődését akadályozza. A minőséget csak a nyugati szellemi irányzatokba való beolvadás biztosítja, ezt viszont a szűk erdélyi perspektíva megakadályozza. Az intellektuális, szakmai, művészi minőség felülírja a korábbi (amúgy avított, sőt, tulajdonképpen nacionalista) etikai szabályokat. „Itt” már semmi sem jó, teljes a kilátástalanság, mindent lehet, sőt kell is bírálni. A „kilépés” az egyedüli reális választási lehetőség, a többi kényszer. A legokosabb, ha mindenki kizárólag a saját egyéni életpályájára koncentrál, és vagy emigrál, vagy mindent megtesz annak érdekében, hogy a többségi társadalomba integrálódjon – függetlenül attól, hogy ennek mi az ára. (Elvégre az árat nem ő fizeti meg.) Lehet, hogy a közösség „fizet”, de ostoba az, aki nem vallja be magának, hogy a hajó süllyed, és minél hamarabb menekülni kell. És minden olyan erkölcsi szabály, amely ezt tiltaná, érvénytelen, mert ostoba. A korábbi „deviáns” magatartás hirtelen minden értelmes emberre kötelező normaként jelent meg.

A hivatkozott minta egyértelműen a fejlett, kozmopolita, művelt, civilizált Nyugat volt. Az életfelfogás azonban más „elődöket”, más mintákat idéz fel. A legközelebbi pedig az orosz irodalomban bemutatott „felesleges ember” Puskin, Goncsarov, Lermontov, Turgenyev, írsaiban. A posztdekarista, kiégett nemzedék, amely sem a körülötte levő világnak, sem a cselekvésnek, és főleg a magától értetődő erkölcsnek semmi értelmét nem látta. Azonban a legnagyobb különbség a hetvenes évek és a két világháború közötti felfogások között egyértelműen a keresztény keret teljes hiánya. Ez magyarázható persze azzal, hogy a keresztény értékek forgalmazása a nyilvánosságban tilos volt. De az, hogy Gáll Ernőék hittek az eljárás sikerében azzal az elképzeléssel, azzal az elterjedt gyakorlattal magyarázható, hogy a keresztény keretet egyfajta máznak tekintették, amelyet nyugodtan el lehet távolítani, hiszen a tulajdonképpeni mondanivaló más (hűség, önfeláldozás, stb.) Ma viszont már megengedhetjük magunknak, hogy ne az utánczimbóka induljunk ki, hanem az eredetiből.

3. A népszolgáló mint túlfeszült lényeglátó

Egy teljesen más, bíráló megközelítést a kötetben olvashatunk, amely egy radikális modernizáció- és modernitáskritika keretében helyezi el

a népszolgálatot.⁵⁶ Eszerint a népszolgálat eszménye tulajdonképpen egy felvilágosodás kori értelmiségi attitűd továbbvitele, amely szerint a magát mindentudónak képzelő iskolázott elit gyakorlati tapasztalat, érdem nélkül társadalmi elismertségre, akár vezető szerepre vágyik. Ő az egyedüli, mindenkinél jobban tud, ő az, aki megfogalmazhatja a lehető legjobb társadalom képét, ő az, aki mindenkit kioktathat. Emberi és intellektuális hiányosságai könnyen felismerhetőek: hiányzik belőle az elementáris szerezénység, jóérzés, az önmaga által kidolgozott gondolatok iránti kétely, az emberi lét korlátainak öntudata. Az aufklärista értelmiség hisz egy ideális világ társadalmi megvalósíthatóságában, és (akár erőszakkal is) meg akarja valósítani még akkor is, ha az általa boldogítani kívánt „nép” nem hisz benne. Társadalomkritikájának, -értelmezésének legtöbbször jóformán semmi köze a tapasztalati valósághoz. De ez nem zavarja, az egész csak kihívás, aminek meg kell felelni. Magyarország igenis lehet a „vas és acél országa”, az egész nem realitások, hanem akarat kérdése.

Más típusok, amelyek szintén ebbe a kategóriába tartoznak: a szofista („mindennek a mértéke az ember”), az abszolutista uralkodót kiszolgáló felvilágosult hivatalnok, az államszocializmusok nómenklatúrája, a gnosztikus⁵⁷, a trickster⁵⁸. Ellenérvként felhozható, hogy a népszolgálat mögött nincs állami, adminisztratív apparátus, nincsenek erőszaksszervezetei, amelyekkel rákényszeríthetné a „népet” hivatása felismerésére és elfogadására. Ráadásul, az aufklärista nem keresztény, vagy legalábbis ez nem jellemző. Horváth Ágnes szerint a népszolgálat, a nép, a szolgálát fogalmai nem jók, mert a történelem során tricksterek, gnosztikusok használták fel őket rosszul, vagy akár gonoszul. De a „nép”, a „szolgálát”, az „új ember”, stb. – szavak. A szavakat fel lehet használni gonoszul is, jól is. A szavak nem lehetnek tricksterek vagy gnosztikusok. Az emberek viszont igen. Ezért azt kell megnéznünk, hogy az emberek adott helyzetekben hogyan használták a szavakat.

4. Egy lehetséges politológiai keret: Eric Voegelin

A népszolgálat értelmezéséhez egy keret akkor lesz adekvát, ha az általában mellőzött elemeket, témákat hangsúlyossá teszi, kiemeli abból a szűrkeségből, semmitmondásból, amibe a hetvenes évek vitái süllyesztették.

⁵⁶ Lásd Horváth Ágnes írását.

⁵⁷ Lásd Voegelin, Eric (1987 [1952]): The New Science of Politics: An Introduction. Chicago - London: The University of Chicago Press.

⁵⁸ A szélhámos, csaló, aki minden értéket pervertál, aki a közösséget becsapja látszólag szép, igaz beszédével, de csak a veszét okozza. Lásd Radin, Paul (1956): The Trickster: A Study in American Indian Mythology. New York: Philosophical Library.

Ugyanakkor, a keresztény gondolatnak nem úgy adjuk vissza a régi súlyát, hogy a világtörténelem valamilyen keresztény meghatározásához nyúlunk, hanem a kereszténységnek magának az értelmezését nézzük meg egy bizonyos világtörténeti szempontból. Olyan keretre van szükségünk, amely – a népszolgálatához hasonlóan – kulcsfontosságúnak tételezi az ókori görög és a keresztény világ értékeit anélkül, hogy kimondottan teológiai vagy egyháztörténeti lenne. Ez a keret Eric Voegelin új politikatudománya.⁵⁹

1. *A reprezentáció*

A társadalom reprezentációja háromféle lehet: elementáris (amikor az emberek „képviseleti kormányzatról” beszélnek), egzisztenciális (ahogy a társadalmakat megszervezik a cselekvésre), és transzcendentális (a kozmosz rendje, az, ahogy a társadalom maga válik egy olyan valaminek a képviselőjévé, ami önmagán túlmutat). Ahhoz, hogy egy kormányzat képviselje közösségét, nem elég az elementáris képviselet, hanem egzisztenciális értelemben is képviseletinek kell lennie, azaz képes kell legyen összefogni és cselekvőképessé tenni a közösséget.

A transzcendentális képviselet az, ami a polgárokat aktív résztvevőkké teszi egy transzcendentális igazság képviseletében. Így például a kereszténység megjelenésével három igazság harca vette kezdetét: a „kozmológiai” (a korai birodalmak igazsága), az „antropológiai” (Athén politikai kultúrája), és a „megváltástan igazsága”. Az utóbbi két igazság konfliktusa abban állt, hogy míg a római tapasztalat szerint az istenek és az emberek közösségét nem lehet különválasztani, addig a kereszténység a kettőt teljesen szétválasztja: a földi birodalom semmilyen formában nem felel meg Isten országának. Ennek köszönhetően a hatalom szférája teljesen dedivinizálódik, a földi rend már semmilyen formában nem felel meg egy isteni rendnek. A modern kor nagy újítása, a gnosztikus világnézetnek köszönhetően, a reprezentáció újradivinizálása szekuláris formában.

2. *A politikatudomány célja és módszere*

A politikatudomány célja a politikai rend kutatása, vagyis azé, hogy milyen formák révén valósul meg a cselekvőképes társadalom a történelemben; milyen szimbólumok révén értelmezi önmagát a politikai társadalom úgy, mint egy transzcendens igazság reprezentációját. Sorrendben a kutatás első célja az kell legyen, hogy azonosítsa az illető társadalomban kifejeződést nyerő embertípust. Így például az athéni társadalom sajátos embertípu-

59 Voegelin, Eric (1987 [1952]: The New Science of Politics: An Introduction. Chicago - London: The University of Chicago Press. A teljes munkásság, vagy akár a politika új tudományának az átfogó ismertetése itt lehetetlen és értelmetlen is lenne. Kizárólag néhány – a népszolgálat értelmezéséhez fontos – gondolatalem bemutatására szorítkozunk.

sa a szofista volt. Az ember belső rendjét a lélekformáló tapasztalatok hozzák létre. Ezek közül a legfontosabb a transzcendencia tapasztalata. Ennek köszönhető az, hogy lehet egy mércénk – a lélek igazi rendje –, amivel embertípusokat, illetve a társadalmi rendek típusait mérhetjük. Ezek az igazságok, mondja Voegelin, nem relatívak, mert az emberi létről a transzcendencia határán fogalmazódnak meg.

Ez az egyik elv, ami lehetségessé teszi azt a társadalomkritikát, amely a társadalom által általánosan elfogadott igazságokat bírálja. Ez persze csak akkor lehetséges, ha Prótagorasz ellenében („minden dolog mértéke az ember”) Platónra hallgatunk (a Mércé maga Isten). A másik elv, az antropológiai azt mondja, hogy a társadalmi bírálatban megfogalmazódó emberkép nem tetszőleges (és nem relatív), mert a bíráló az Istenhez való viszonyában fogalmazza meg emberi természetét. Ebben az esetben tehát a társadalom mércéje nem maga az ember, hanem az az ember, aki egy isteni igazság képviselője.

3. *A politikai rend reprezentációja*

A történelemben a politikai rend reprezentációjának négy típusa különíthető el. A kozmológiai reprezentáció az, amikor a politikai rend valamilyen isteni rend földi másaként fogalmazza meg magát. Az antropológiai egyszerre értelmező és bíráló. Platón például az athéni társadalom bírálatát azzal kezdi, hogy meghatározza azt az embertípust, amely a politikai rendben kifejezi magát. Második lépésben felfedi az emberi lélek igazi rendjét, meghatározza az ideális társadalom embertípusát (a filozófus), és ehhez hasonlítja a többi (hamis) típust. A reprezentáció harmadik típusa a szoteriológiai (megváltástani) a kereszténységben. Miben különbözik ez az antropológiai típustól? Az arisztotelészi *philia* politike (politikai barátság) szerint az emberek közötti szellemi egyetértés csak akkor lehetséges, ha ezek a nouszal, azaz önmaguk isteni részével egyetértésben élnek. A noetikus énjük iránti szeretet az, ami az embereket összekapcsolja. De ez csak akkor lehetséges, ha az illető emberek egyenlőek a noetikus énjük iránti szeretetben. Az egyenlőtlenek közötti társadalmi kapcsolat azonban gyenge lesz. Emiatt van az, hogy Isten és ember között a barátság lehetetlen, mert nem egyenlők. A kereszténységben azonban, az Isten kegyelméből kapott kinyilatkoztatás révén, ez a barátság lehetséges.⁶⁰

4. *Gnoszticizmus és metaxy-lét*

Mind az ókori görögöknél, mind a keresztényeknél, a történelem lényegét azok a tapasztalatok képezik, amelyek révén az ember megérti a maga emberségét és tudatosítja az ebből fakadó korlátait még akkor is, ha

60 Voegelin, Eric (1987 [1952]): The New Science of Politics: An Introduction. Chicago - London: The University of Chicago Press, 76–78. p.

nincs semmilyen bizonyossága a lét isteni alapjairól. A reprezentáció ezen formái ellenében fogalmazódik meg a gnoszticizmus. Tulajdonképpen nem más, mint egy kísérlet arra, hogy túllépjünk az emberi lét bizonytalanságain úgy, hogy létrehozunk egy földi paradicsomot. Voegelin ezt az eszkaton immanenzizálásának nevezi. A gnosztikus nem vár arra, hogy Isten, kegyelme révén, átalakítsa a világot egy történelmen túli dimenzióban. Ő Isten munkáját itt és most, a történelemben akarja elvégezni.

A szellemtörténetben, valahányszor eltekintenek ezektől az emberi létből fakadó korlátoktól, az eredmény vagy keresztényellenes nihilizmus, vagy az ember feletti ember eszméje. Példaként felhozható erre Condorcet progresszív szuperembere, Comte pozitivista szuperembere, Marx materialista szuperembere, vagy Nietzsche dionüszoszi szuperembere. Mind olyan embertípusok, amelyek nincsenek tudatában korlátaiknak.

Voegelin szerint a gnosztikusok a hibásak a modern kor minden katasztrófájáért. Programjuk általában nincs kifejtve, de nagyjából a következő elemekből áll: a világot meg kell szabadítani a gonosztól és létre kell hozni egy jó társadalmat. A világot teljesen át kell alakítani, mert a társadalmi igazságtalanságokat csak törvényekkel nem lehet orvosolni. De az eltérő véleményeket sem lehet tárgyalásokkal, egyeztetésekkel, kompromisszumokkal megoldani. A megálmodott jó társadalom lecseréli a korábbi vezetőrétegeket (egyes esetekben büntetéseket, bosszút is kilátásba helyez), eltörli a kötelezettségeket, csökkenti az elvégzendő munkamennyiséget, stb. A végső cél azonban az emberi természet átalakítása és egy teljesen új társadalom létrehozása.

Mint láttuk, a keresztény világ radikálisan de-divinizált, az Istennel folytatott párbeszéd a hitre korlátozódik: a láthatatlan dolgokra, jelenségekre nincs és nem is lehet bizonyíték. Ez a hívő számára egy igen súlyos teher, amely gyakran magát a hitet is veszélyezteti. A gnoszticizmus éppen ezt a történelemre vonatkozó keresztény bizonytalanságot akarja felszámolni. Bizonyosságot akar szerezni a történelem jelentéséről, és a saját, történelemben elfoglalt helyéről. A gnosztikus álom rendkívül veszélyes. Elsősorban azért, mert elpusztítja a „lélek igazságát”. Továbbá, az eszkatologikus történelemszemlélete hamis valóságképhez vezet, és ennek súlyos politikai következményei vannak. Az eszme érdekében a gnosztikus képes letagadni a tényeket, meghamisítani a történelmet. Nincs veszélyérzete. Aláássa a hétköznapi, elfogadott, magától értetődő polgári erkölcsöket. Mivel sohasem tudja elérni kitűzött céljait, hatalmas szakadék van a szándékolt és a tényleges hatás között. De ez még nem ébreszti rá arra, hogy a valóságképe hamis, arról kellene lemondania. A hibás mindig más: vagy más személyek, vagy maga az egész társadalom látja rosszul a világot, vagy pedig erkölcstelen(ek), nem tiszták a szándékai(k). A gnosztikus a politikai filozófia értékrendjét is felforgatja: Platóntól napjainkig minden nagy politikai

gondolkodó, aki tudatában volt a tapasztalati valóságnak, erkölcstelennek vagy fasisztának minősül. Az álom és valóság összekeverése, a célok és konkrét adottságok közötti koordináció hiánya odavezet, hogy a történelem vizsgálatában is tiltottá válik a tényleges ok-okozati viszonyok vizsgálata. És mivel a gnosztikusok által felépített álmovilág pragmatikusan nem kezelhető, mágiával, ráolvasással akarják azt befolyásolni: propagandával, moralizálással stb.⁶¹

A gnoszticizmus azt pusztítja el, ami a kiút lehetne az általa létrehozott nihilből: annak a tudatát, annak az elfogadását, hogy az emberi lét metaxy-lét. Vagyis az emberi lét két pólus között helyezkedik el: a lét végtelen és véges valósága, a temporális és az időtlen, a tudás és tudatlanság, földi és isteni, stb. között. A metaxy nem az isteni és az emberi egyesülése, hanem a kettő közötti kölcsönhatás területe. Vagy ahogy Imre Lajos vagy Makkai Sándor írja: az ember élete a rendeltetés (az idő feletti) és az ember valósága (a földi idő) közötti feloldhatatlan feszültségben helyezkedik el. Az isteni rendeltetés felismerése és elfogadása, és egyben az emberi lét korlátainak a felismerése az, ami megóv minden gnosztikus kísérlettől.

3. D. A népszolgálat meghatározása

A népszolgálat abból indul ki, hogy az emberi élet meghatározó kezei egyrészt egy transzcendens igazság, másrészt az emberi lét földi korlátai. Emiatt az emberi lét köztes lét (metaxy). Abban a feszültségben élünk, amelyet az isteni feladatnak való engedelmség és annak a tudata határoz meg, hogy a feladatot korlátlanul nem tudjuk teljesíteni. Tudatában vagyunk egy isteni rend létezésének, de azt is tudjuk, hogy az a földi létben nem valósulhat meg. A népszolgálat elsősorban nevelés, területei pedig a gazdaságtól az erkölcsig és a kultúráig terjednek. Tetten érhető benne – voegelin terminusokkal kifejezve – mind az egzisztenciális, mind a transzcendens képviselés. A hétköznapi politizálás azonban nem számít kimondottan népszolgálatnak.

Emiatt a népszolgálat fogalomköréből kiesik egy sor más közéleti tevékenység, amely lazán a néphez, vagy a nemzethez való hűségre vonatkoztatja magát: a pártpolitika, az emberjogi harc, a baloldali „emberszeretet”, „humanizmus”, a transzilvanizmus, stb.

4. E. Népszolgálat a szocializmusban

Az 1945 utáni időszakban az erdélyi magyar közéletben a „pragmatikus” szocializmus-kommunizmus ideológiája a népszolgálatot, mint jelst és modellt, megtartotta. Azzal a különbséggel, hogy megfosztotta annak legfontosabb elemétől, a spiritualitástól, az emberi lét köztességéről szóló

61 Voegelin bírálata nem csak a totalitárius rendszerekre vonatkozik, hanem az ún. „modern”, „fejlett” demokráciákra, például az Egyesült Államok külpolitikájára is.

tant pedig felváltotta egy gnosztikus utópia. Az elképzelés az volt, hogy a kisebbségnek a szocialista világnézetben belül kell megfogalmaznia a helyét, a feladatait és a jövőképét. A világkép elfogadása tette ugyanis lehetővé a kisebbségi problémák, érdekek, feladatok, értékek tematizálását.

1. Az állam szerepe

Az a lényeges elem, amely megkülönbözteti a népszolgálat híveit mind a „fasizmus” valamilyen árnyalatával, irányzatával azonosuló, mind a szocialista eszméket vállaló, és a hatalmat hosszabb-rövidebb ideig, különböző fokozatokban kiszolgáló és kihasználó emberektől, az az állam és a hatalom szerepéről vallott felfogás. A népszolgálat szerint ugyanis az égi és a földi hatalmat szét kell választani. Azt a lelki gondoskodást, amire a közösségnek szüksége van, az állam nem tudja ellátni. A két totalitárius felfogás szerint viszont az állam mind a földi, mind a lelki ügyekben szuverén módon cselekedhet.

2. A pasztorális hatalom

Felvetődik a kérdés, hogy mennyiben azonosítható a népszolgálat a Foucault által elemzett pasztorális hatalommal. Vagyis azzal a gyakorlattal, amelyben az elit a közösség minden egyes tagjával külön-külön törődik, és nem a közösséggel mint egészszel. A pasztorális hatalom a politikával és az államhatalommal való viszonyában lehet ellentétes is, párhuzamos is. A népszolgálat a pasztorális hatalom eredeti, keresztény verziójaként jelenik meg, és nem úgy, ahogy a modern állam biohatalommá, illetve fegyelmező hatalommá (életet adminisztráló hatalommá) pervertálta.

Imre Lajos a pasztorális hatalom működését írja le akkor, amikor a népnevelési munkák két nagy hiányosságára hívja fel a figyelmet. Az egyik a tárgyi hiányosság, azaz hogy csak az anyagi jólétet akarja fejleszteni. A másik a módszertani hiányosság: a népnevelés átalakult intézményes gyakorlattá, és emiatt már képtelenek személyes nevelői munkát végezni. A hatékony nevelés azonban, írja máshol, személyes, nem intézményes. A pasztorális hatalom teljes ellentétben van a modern kornak az államban, a jogállamban, a társadalmi szerződésbe vetett bizalmával. Azzal a hittel, hogy a gazdaság, a jog, az adminisztráció (és folytathatnánk a sort) akkor működik jól, ha pusztán mechanizmussá alakul: ha kiiktatunk belőle minden egyéni, emberi hozzájárulást.

Ezt az jelenti, hogy a népszolgálat számára a gazdasági fejlődés, a jólét, a modernizáció még nem vezet szükségszerűen lelkileg jobb, szebb emberekhez. De még „boldogsághoz” sem. Mindezekhez ugyanis elengedhetetlen az egyéni, lelki munka is, amit szociális programokkal, propagandával, stb. nem lehet pótolni.

3.

4. A kritika és a radikális kritika

A népszolgálat fogalmának a hetvenes évekbeli újjáélesztési kísérlete jelentős mértékben aláhúzta a becsületes, őszinte kritika és önkritika iránti igényt, mint a továbblépés, a jobb társadalomépítés feltételét. Felvetődik a kérdés, hogy mennyiben része a baloldal politikai kultúrájának a bíráló és önbírálat. Illetve, mennyiben azonosítható ez a népszolgálat által megkövetelt önbírálattal. Ha a két világháború közötti kritikai gyakorlatot vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az Erdélyi Fiatalok, Makkai, Imre Lajos esetében ez a keresztényi önvizsgálat része, amelynek a lényege, hogy önmagunkat és az Istennel fenntartott kapcsolatunkat ápoljuk. A gyakorlati (gazdasági, oktatási, stb.) eredmények nem a tulajdonképpeni célok voltak, hanem származékok, amelyek azonban hozzásegítenek a hivatástudat újraerősítéséhez. Makkai Sándornál például az önvizsgálat egyértelműen a foucault-i értelemben vett spiritualitás része: a becsületes önvizsgálattal, önbírálattal járó lelki transzformáció a hivatás felismerésének és elfogadásának, a valóság megismerésének, a helyes cselekvésnek az előzetes feltétele, és nem a következménye.

Gáll Ernőnél is állandó téma a szigorú önvizsgálat.⁶² Le is számol fiatalkori keményvonalas marxizmusával, elfogadja Raymond Aron értelmezését, miszerint az nem volt más, mint az értelmiség ópiuma.⁶³ Ugyanakkor Gramsci nyomdokain járva megkülönbözteti a „szerves” (vagyis baloldali) és a „tradicionális” (jobboldali) értelmiséget, majd arról ír, hogy a kettő végül szövetséget kötött az anyanyelvű művelődés és önazonosság védelmére. Az egész önvizsgálatból azonban árad az önsajnálát, a mentegetőzés. Tévedtünk, de a helyzet az... És akkor jön Gramsci, Mannheim vagy Aron valamelyik elmélete, amely a fiatalkori tévedést és annak beismerését valahogy irrelevánssá teszi. Összefoglalva: míg Makkainál az önvizsgálat a jövődöbéli helyes, erkölcsös cselekvés feltétele, 1997-ben Gáll Ernőnél egy nyilvános penzum, amit le kell tudni, mert az erdélyi magyar baloldalnak már semmi hitele nincs.

A baloldali radikális kritika célja viszont egyértelműen az volt, hogy minden alternatív világképet lesöpörjön. Bármilyen eszközzel: náluk nem számít elítélendőnek a kiszemelt „vitapartner” mondanivalójának a rosszinulatú félremagyarázása, az aljas inszINUÁLÁS, a teljes szellemi, erkölcsi, emberi megsemmisítés.⁶⁴ Az ellenfél érdemeit legfeljebb akkor ismerik el, ha

62 Lásd például Gáll Ernő (1997): "Az erdélyi magyar baloldal a mérlegen," *Eszmélet*, 36. szám, 160–179. p.

63 Az más kérdés, hogy Aron a nyugati baloldali értelmiségről írt, és nem a hatalom szolgálatába szegődött kelet-európairól.

64 Bányai László (1937): "A kisebbségi jövő kérdése", *Korunk*, 5. szám,

az közben véleményt változtatott.⁶⁵ Még érdekesebb, amikor a történelmi materializmus, csak hogy bírálni tudja az adott nemzetfelfogást, történelmietlenül gondolkodik.⁶⁶

Mindezek ellenére, a hetvenes évekbeli Korunk és más szellemi műhelyek tagjainak, vezetőinek a jóhiszeműségét nem lehet kétségbe vonni. A megsemmisítő, radikális kritikák ideje náluk is lejárt. Az újraélesztési kísérlet azonban nem volt sikeres. Ennek két oka is volt. Egyrészt, egy olyan irodalomra hivatkoztak, ami elég nehezen volt hozzáférhető, és – főként a válásra, illetve a nemzetre vonatkozó lényeges részei – még nehezebben (illetve egyáltalán nem) volt idézhető. A fogalom egy jóindulatú, de teljesen baloldalivá fordított, lényegi mondanivalójától megfosztott, inkább hivatkozott, mint ismert árnyékképként jelent meg. Sokan nemcsak azért utasították el, mert álságosnak, propagandaszagúnak találták, hanem azért is, mert megéreztek, hogy hamisítvány, nem hiteles.

A hitelességet pedig a keresztény világnézet biztosította volna. Ez volt az a rend, amely olyan isteni hivatást adott, amely megjelöli az egyén helyét a közösségben, az adott államberendezkedésben. Egy olyan hivatást, amely felemelt fejjel vállalkozható, sőt, érdemes dolgozni, küzdeni érte, nemesebbé, jobbra és szebbé tesz. A szocializmus ennek csak egy gnosztikus, perversált változatát tudta nyújtani. Egy ideig az országos politika még volt annyira megengedő, hogy sokan elhitték, hogy az adott szocialista keretben is elképzelhető valamilyen jövő az erdélyi magyarok, illetve az egész közösség számára. A hetvenes évek második felére azonban ezt már nem lehetett elhinni. Az akkori véleményformáló értelmiségiek igyekezete pedig, hogy a népszolgálatot megfosszák a transzcendens rend keretétől és beleoltsák valamilyenfajta emberarcú, idealizált szocializmusba és/vagy pragmatizmusba, szükségszerűen csődöt mondott. Rend nélkül nincs hivatás, hivatás nélkül pedig nincs szolgálat.

5. F. A népszolgálat esélyei

A kolozsvári vita során⁶⁷ a Korunk és meghívottai folyamatosan felelősségről beszéltek. Közben a teremben mindenki tudta, hogy a jövőben az

428–432. p., Balogh Edgár (1936): "Új magyar rendiség szószólói Erdélyben", Korunk, 4. szám, 284–290. p., Aradi Viktor (1929): "Az 'erdélyi gondolat' és az 'erdélyi lélek'", Korunk, 5. szám, 344–351. p.

65 Például Bányai László Makkai Sándor esetében. Bányai László (1937): "A kisebbségi jövő kérdése," Korunk, 5. szám, 428–432. p.

66 Például (megint) Bányai, aki az egyenlőséget és a méltányosságot védve, nagy igyekezetében a nemzet fogalmát a gyarmati népekre is kiterjesztené.

67 Ld. Miklós Ágnes Kata írását ebben a kötetben.

ott ülő fiatal generáció a belátható jövőben semmilyen felelősséggel járó feladatot nem fog kapni.

Imre Lajosék programja realiztikusabb volt. Mire alapozhatott? Egyrészt kevés pénzre. Viszont voltak korábbi gazdasági, intellektuális tapasztalatok. Volt egy erős, kidolgozott elképzelés arról, hogy mit kell tenni. Mind központi, mind helyi szinten volt presztízzsel bíró elit, amely bebizonyította, hogy vállalja a sorsközösséget a kisebbségbe szorult magyar társadalom egészével. Számukra a magyar közösséghez tartozás magától értetődő dolognak számított, és vállalták is. A baloldali gondolkodókön kívül senkinek nem jutott eszébe ezt az elitet dehonesztálni vagy dekonstruálni. Voltak képzett jogászok, közgazdászok, akik tudtak hitelesen közvetíteni ötleteket a lakosság felé, akik tudták, hogy mivel jár például egy szövetkezet technikai kivitelezése. És voltak autoritással bíró emberek, akik, ha nem is vettek részt a szervezésben, presztízsükkel támogatni tudták a jó ötleteket. Mindezek a feltételek ma nincsenek meg.

Megvoltak a szakmai feltételek is: képzett szociológusok, demográfusok, statisztikusok, akik képesek voltak elkészíteni egy probléma reális térképét, egy térség monográfiáját, és a számvetések után leírni azt is, hogy mi a teendő. És legalább annyira fontos volt egy szakmailag is művelt politikusgárda, amely tisztában volt azzal, hogy mi a szakma értéke, és azt hogyan kell felhasználni a primér politikai célokön túl a társadalomépítésben. Ma viszont a politikai elit számára jóformán csak a közvélemény-kutatások léteznek. Soha eddig ennyire a politika és annak szakmai műveletlensége nem határozta meg, hogy mi számít fontos témának a szakmában. És végül hiányzik az, ami a legfontosabb: a legitim rend képe, és az egyén által elfoglalt hely értelme.

A népszolgálat genezise, újrafelfedezése és megkérdőjelezése az erdélyi magyar elit vitáiban

A harmincas évek Erdélyében kialakult népszolgálat fogalom a politika egy klasszikus felfogásához vezet vissza, amely a jó élet létrehozását, a közügyek intézését az adminisztráción, a rendfenntartáson, stb. túl elsősorban a polgárok lelkének nemesítésében látta. Ennek megfelelően a közösséggel, a társadalommal való kapcsolattartás, a társadalom építése – a mai bevett politikai gyakorlattól eltérően – nem „politikai kommunikáció”, nem „meggyőzés”, nem „propaganda”, nem „imidzsépítés”, nem „politikai marketing”, hanem a polgárok lelkének ápolása, a személyes útmutatás és példamutatás révén. E szerint a társadalmi élet mozgatórugója nem a személyes érdek, hanem a közösségi érték kell, legyen, és ezzel lehet hatékonyan a kulturális alapon (organikusan) létező nemzetet építeni („önösszeszedés”). Továbbá, a részletesen kidolgozott gyakorlati (gazdasági, társadalmi, szociális, „kulturális”) feladatok nem önmagukban fontosak, hanem azért, mert a közösség spiritualitását erősítik. Ebből következik, hogy a népszolgálatot megfogalmazók számára a kisebbségi kérdés megoldása sem elsősorban, mint jogi („emberjogi”), hanem mint spirituális kérdés vetődik fel: a nemzetiségi kérdés megoldásának – tőlünk függő – elsődleges feltétele nem a külső jogi keretek kialakítása, hanem a saját lelki transzformáció. A revízió például elsősorban a „magunk revíziója” kell, hogy legyen. A külső körülmények (magyarságpolitikák, nemzetközi körülmények) változtatása helyett az azokban való reális, hatékony részvételre, a közösség önálló válaszadására kell felkészülni. Ebben a cselekvési modellben az elitnek társadalmi kötelezettségei vannak. Az „egyéni” megnyilatkozások csak akkor jogosultak, ha egy valamilyen tágabb, a közösség számára hasznos eszmerendszerhez igazodnak. Eszerint az „egyéni”, „eredeti”, de a közösség számára haszontalannak vagy károsnak minősített vélemények értelmetlenek és értéktelenek. Így összegezhető a korabeli közösségi aktivitást szervező normarend.⁶⁸ Mindez négy korabeli eszmei elemből állt össze: *az erdélyi sajátosságok, karakterológiai tudatosításából; az egységes kisebbségi társadalom konstrukciójából; a keresztényszociális nemzetszemléletből; és a keresztény nemzetnevelési elvekből.*

Mielőtt az előbbi négy elem ismertetéséhez látnék társadalomtörténeti józansággal fontos felhívnom arra a figyelmet, hogy a „népszolgálat” genezise, valószínűleg az a helyi szinten gyakori,

68 Ezt az összefoglalást Lőrincz D. Józseffel közösen készítettük a 2011. augusztusi kolozsvári Hungarológiai Kongresszus Népszolgálati fogalomtörténet blokk tematikai összefoglalásaként: http://hungkongkolozsvar.ubbcluj.ro/hu_t_t8.html

helyzetfelismerés volt, hogy a kisebbségi helyzetben eltűnt az erdélyi magyarság háta mögül a magyar állam. S helyette jött a román nemzetépítés államépítő intézményesítése, a maga új apparátusával: a jegyző, a csendőr, az ortodox egyház, az állami tanító, az adóhivatalnok, amellyel szemben a vidék magyar kisebbsége teljesen védtelen volt. „*Ebben a helyzetben a falusi értelmiségnek (pap, tanító) a magatartása, a »népszolgálat« vállalása szükségszerű volt és ideológiai megalapozás nélkül is létkérdés, hiszen hívek és tanulók nélkül az egzisztenciája került veszélybe. Ezért vállaltak fel saját feladatkörükön túl mindent, ami a helyi kisközösség megtartását elősegítette, a kórusmozgalomtól a gazdakörig, a népművészetet kenyérkereső szinten művelő háziipari mozgalom felkarolásáig*”.⁶⁹

a) A két világháború közti erdélyi önismereti irodalomban, amely létrehozta az aktuális önszemléleti konstrukciót – mint valóságképet –, az erdélyi sajátosságokat két csoportra lehet tagolni.⁷⁰ Az egyikbe a *régió történelmi fejlődéséből adódó domináns karakterjegyek* és jelenségek, a másikba pedig a huszonkét éves *kisebbségi helyzetből következő új értékek* és habitusok tartoznak. A húszas évek nemzet karakterológiai megközelítésében Buday Árpád az erdélyiek új iránti őszinte érdeklődését és a saját arcukat (formakészletükre) való átalakításának, valamint az ellentétek kiegyenlítésére való képességét emelte ki.⁷¹ Bartók György a hagyomány és a múlt fokozott jelenlétét, a természetközelséget, a tragikus életérzést, a megfontolt, de nem habozó, az óvatos, de nem félénk viselkedést tartotta meghatározónak Erdélyben.⁷² A másik legnagyobb hatású korabeli erdélyi filozófus, Tavasz Sándor a kritikai jelleg erősségét és az idealizmusra való hajlandóságot, a Descartes-ot Apáczai, Kantot Böhm Károly kapcsolta be az erdélyi szellemi élet középpontjába.⁷³ Imre Sándor pedagógus-teológus az erdélyi ember kicsinyességére és aprólékosságára hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor fontosnak tartotta az erdélyiek jövő(kép)keresés-igényét és az erős regionális öntudatot.⁷⁴ A második bécsi döntés utáni időszakban az erdélyi regionális történeti adottságokat Mikó Imre négy jelenségben foglalta össze: A három nemzet uniója és az önálló erdélyi fejedelemség, majd a Habsburg Birodalmon belüli különállás sajátos alkotmányosságot

69 Részlet Dávid Gyula 2011. november 18-i a szerzőhöz írt leveléből.

70 Az itt következő elemzés alapja: Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat... In *Az emlékezet...* i. m. 246–256.

71 Buday Árpád: Az erdélyi szellem. *Pásztortűz*, 1922. 11. sz. 333–334.

72 Bartók György: Erdély lelke irodalmában. *Pásztortűz*, 1925. 7. sz. 343–345.

73 Tavasz Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. sz. 365–367.

74 Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. *Pásztortűz*, 1926. 21. sz. 488–490.

hoztak létre, amelyen belül az egyházi, területi, nemzeti *jogosultságok erős önkormányzatiság*ot eredményeztek; Erdély geopolitikai helyzetéből és a nagyhatalmak közötti viszonyból alakult ki a hagyományos erdélyi *egyensúlyozó külpolitika*, amely egyben az arisztokrácia szélesebb nemzetközi kitekintését és realitásérzékét hozta magával; A többvallású régió kiegyensúlyozott felekezeti arányai miatt a vallásszabadság is korán megvalósult, amely magával hozta a társadalmi, politikai, kulturális *pluralizmus* elfogadását is; Végül, a természetföldrajzi viszonyokból adódó arányosabb birtokviszonyok és az alföldinél szegényebb, döntően magyar származású arisztokrácia, illetve az előbbieken felsorolt hagyományok révén maga az erdélyi társadalom *demokratikusabb* berendezkedésű volt, mint általában Magyarország más régióinak közössége.⁷⁵

Ehhez hasonló társadalmi adottságokra hivatkozott az EP másik meghatározó személyisége, László Dezső is. Szerinte Erdély őrizte meg Magyarországon a legtöbb történelmi emléket, és itt a legerősebb a közszellemben a történelmi alapok megbecsülése. A társadalmi rétegek közti különbségek szerinte sem voltak olyan élesek Erdélyben, mint Magyarország más részein. A kisebbségi helyzetben leszegényedett magyarságon belül még inkább eltűntek az osztálykülönbségek. Itt az egyházak munkáját is mindig jobban megbecsülték, és jóval erősebbek voltak a felekezeti intézmények pozíciói, mint másutt az országban. Végezetül, a földi és testi hatalmak szegénysége miatt az erdélyi ember „*rá volt kényszerítve arra, hogy lelki erejét, műveltségét, erkölcsét és hitét fokozza*”⁷⁶.

Ha a *kisebbségi helyzet teremtette új értékekről* szóló írásokat vesszük sorra, akkor azokból az elnyomatásban kialakuló erkölcsi nemesedés folyamata bontakozik ki. Erre utalnak a korszakos metaforák is: a gyöngy és homok⁷⁷; a súly alatt a pálma⁷⁸; a kisebbségi élet ajándékai.⁷⁹ Ugyanezt a jelenséget Mikó Imre a pozitív magyarság létrejöttéként definiálta,⁸⁰ Ravasz László pedig úgy foglalta össze, hogy az erdélyi magyarság sasból hangyává változott a saját államiság nélküli kisebbségi sorban.⁸¹ Az erdélyi kisebbségi társadalom szerkezeti változását Tusa Gábor

75 Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. sz. 238–242.

76 László Dezső: Miért van szükség az Erdélyi Pártra? In *Erdélyi szellem – magyar lélek*. Kolozsvár, Erdélyi Párt, 1943, 21.

77 Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Bukarest, Kriterion, 1992, 101.

78 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Budapest, Fraternitás, 1941, 214.

79 László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*. Kolozsvár, Minerva, 284.

80 Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. 238–242.

81 Ravasz László: Erdély. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. sz. 368–372.

abban látta, hogy nemzeti egység jött létre az osztályok máshol tapasztalható elkülönülésével szemben. S ezen belül a népszerűség helyett a népszolgálat vált hivatássá.⁸² Tavaszty Sándor szerint a kisebbségi magyarság türelmesebb lett más népekkel és kultúrákkal szemben. Ő is hangsúlyozta az osztály- és társadalmi különbségek kiegyenlítődsét. Ezzel együtt a magyarországi neobarokk társadalommal, a formák, rangok elburjánzásával szemben az erdélyi magyar kisebbségi közélet puritanizmusát emelte ki. Abból adódóan pedig, hogy kisebbségben élni kockázatvállalást jelentett, az élethivatás, a közösségi morál fontosságát hangsúlyozta.⁸³

Ezek a fejlődésbeli jellemzések egyszerre tapasztalatok és jövőképvárások a kisebbségi társadalommal szemben. Vagy még tovább menve: a közösségi identitástermelés részei. Ha az előbbi kisebbségi jellemvonásokat összevetjük Borsody Istvánnak a csehszlovákiai magyarságra vonatkozó, vagy Dékány István általános kisebbségi tipológiájával, a polgárosodás előrehaladtát láthatjuk, ahogyan a kortárs Bibó István is ezt érzékelt Kolozsvárt.⁸⁴ A korabeli erdélyi közbeszédben ezt azonban „igazabb” és „korszerűbb” magyarságként értelmezték, ezzel mintegy kijelölve a magyar jobboldali reformpolitikán belül az erdélyiek vezető pozícióját. Ehhez a mából nézve ambivalens helyzethez a negyvenes évek Magyarországon uralkodó eszméin túl, a kisebbségi közéleti vezetők szerepfelfogása is hozzájárult.⁸⁵

b) Az erdélyi polgári radikálisként és a politikai transzszilvanizmus képviselőjeként már többször említett *Paál Árpád* kisebbségpolitikai szemléletében (1924–1928 között döntő fordulat következett be).⁸⁶ Az addig a zsidóság és a székelység problémáinak OMP általi képviselését szorgalmazó véleményvezér a Nemzeti Liberális Párttal folytatott 1925-ös paktumtárgyalások és az akkoriban elfogadott oktatási törvények vitái arról győzték meg, hogy az elképzelt „romániai demokráciára” való

82 Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben ...* i. m. Kolozsvár, 1942.

83 Tavaszty Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. sz. 365–367.

84 Borsody István: Magyarország és a csehszlovákiai magyarság. In *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Szerk.: Borsody István. Budapest, Ország Útja, 1938; Dékány István: A kisebbségi lélek. *Budapesti Szemle*, 1939. május, 195–220.; Bibó István: Erdély közszelleméről. *Korunk*, 1993. 1. sz. 13–18. (Bárdi Nándor bevezetőjével.)

85 Részletesen tárgyalja ezt a kérdést Egrty Gábor az Erdélyi Párt ideológiáját elemelve és az „ótranszszilvanizmussal” összehasonlítva azt. Egrty Gábor: *Az erdélyiség ...* i. m. 77–134., 171–182.

86 Az itt következő áttekintés alapja: Bárdi Nándor: Társadalomkonstrukciók a magyar kisebbségek két világháború közti történetében. In *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Szerk. Bárdi Nándor, Tóth Ágnes, Budapest, Argumentum, 2011, 312–317.

nyitottságához a többségi oldalon nem talál partnereket. Ezt a tapasztalatot erősítette meg 1928 után a Maniu-kormány három éves tevékenysége is, amely ígéretei ellenére nem tudta az „önkormányzati szabadságot” és a „tisztá hamisítatlan parlamentalizmust” megvalósítani.⁸⁷ Ezért visszatért az 1919-es székelyautonómia-tervének zárt társadalom koncepciójához.⁸⁸ Ekkoriban írt, vezércikkeiben körvonalazta a külön kötetben megjelentetni tervezett „otthon-haza” koncepcióját.⁸⁹ „Az otthonunk a hazánk is. A kisebbségi népeknek nem is lehet más hazájuk, csak a szülőföldjük és társadalmi kiterjedésük területe. Országukban is egyebükt idegenek. Országos ügyekben szavuk még ideális állapotok esetén is csak számuk arányában van, tehát mindig leszavazás a részük, mert kisebbségek. [...] Az ország nem az övék, csak ők az országé. Az országból csak annyi az övék, amit a házukkal, birtokukkal, kereskedelmi és ipari kiterjedésükkel, testi és szellemi munkájuk alkotásával elfoglalhatnak – és megtarthatnak. [...] Természetesnek kellene venni azt is, hogy ezeken a helyeken a maguk gazdasági túlsúlya és esetleges kizárólagossága is zavartalanul érvényesülhessen. Az otthon jogában ez mind benne van. A házamba, a birtokomba csak mint vendégként ülhet be valaki, de nem úrként és rendelkezőként. [...] Lényegében az a helyzet, hogy a népkisebbségek területei nem a néptöbbség tulajdonai, s ha jogegyenlőséget akarnak, akkor a népkisebbségek területjoga is éppen olyan erős és valóságos kell, hogy legyen, mint a néptöbbségeké.”⁹⁰ Ez lesz később az 1931-es, az otthonterület fogalmára építő székely közületi autonómia koncepciójának az elméleti alapvetése.⁹¹ Az önálló, elszigetelt társadalom megvalósítása mellett – amely segítheti a magyarság pozícióinak megőrzését egy megváltozott nemzetközi környezettől várt revízióig – a másik fontos elem itt a szociális érdekellentétek nemzeti alapon történő felülírása. A nemzeti szolidaritáson és intézményeken túl a kölcsönös termelés és fogyasztás rendszere szolgálná ennek megvalósítását. A húszas években használt „népi

²⁹ Horváth Szabolcs: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Szerk. Ablonczy Balázs, Fedinec Csilla, Budapest, TLA, 2005, 143.

88 Paál Árpád: Emlékirat a semleges, független székely államról. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. sz. 120–133.

89 Paál Árpád: Otthon-haza. (Fejtegetések a népkisebbségi kérdés megoldásáról.) Tanulmánykötet töredékek, kézirat, 1933, aut. fog., 87 f. Paál Árpád kéziratanyagátéka, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, MS VI/ 7651/18.

90 Paál Árpád: A mi hazánk: az otthonunk. *Keleti Újság*, 1929. december. 25. 17–18.

91 Paál Árpád: Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról, a Párizsban 1919. december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján. *Magyar Kisebbség*, 2004. 1–2. sz. 424–465.

alapok”, „néphatalom” kategóriák megmaradtak Paálnál, de ekkor már nem a szociális tényezőket és a demokratizmust, hanem a nemzeti elemeket hangsúlyozta.⁹²

Ennek a saját társadalom felé fordulásnak – ha nem is csak ebben a vonatkozásban – leggyakrabban idézett megnyilatkozása Makkai Sándor *Magunk revíziója* c. munkája. De az évek óta tartó nemzeti összezárkózás, felértékelődési folyamat teoretikus megfogalmazása és a saját-társadalom definiálása szempontjából legalább ennyire fontos Sulyok István szintén 1931-ben megjelent tanulmánya, *A kisebbségi kérdés szociológiai oldala*.⁹³ Ő kisebbségi problémán eleve azoknak a társadalmi jelenségeket és törvényeket értette, amelyek „a nemzeti kisebbségeket, mint zárt társadalmakat jellemzik és irányítják”.⁹⁴ Balogh Artúr fogalomértelmezését átvéve nemzeti kisebbségeken azokat a közösségeket érti, amelynek tagjai „az államnép nemzetiségétől eltérő, más nemzetiséghez, tehát más népközösséghez és kultúrközösséghez tartozónak vallják tudatosan magukat”⁹⁵. Nemzeten nem jogi, állampolgári kategóriát, hanem a renani értelemben olyan, „az ember érzésvilágában gyökerező erkölcsi szolidaritást, amelyet a közös múltnak emlékei s jövőnek céljai, a százados együttélés során kialakult nyelv, kultúra, faji jelleg, életformák és létütemek fejlesztenek ki”.⁹⁶ Ezért azokat az embercsoportokat, amelyek egy régen kialakult állami és nemzeti kötelékből más államok és nemzeti kötelékek fennhatósága alá kerültek, nemzeteknek tekinti. Így a nemzet nála organikus, elsősorban erkölcsi, társadalmi, kulturális kategória, szemben a hatalmi aktusok és a gazdaság meghatározta jogi, politikai, gazdasági tartalommal bíró állammal szemben. Sulyok ebből vezeti le a nemzetkisebbségek jogát az állami élethez, illetve az ezt kompenzáló biztosítékokhoz. De mivel ennek érvényesítése döntően politikai kérdés, inkább azt vizsgálta meg, hogy a társadalmi élet terén milyen eszközökkel biztosítható a kisebbség nemzeti igényeinek kielégítése és fejlesztése? A nemzeti kisebbséget Sulyok, a nemzettel egyenértékű közösségnek tekinti, „mely tagjainak egyéniségét egészen felöleli. Tagjai köznapi értelemben véve a legszorosabb társadalmi közösségben élnek. Ez a közösség termeli ki számukra a társadalmi értékeket: ebben él és fejlődik nyelvük, kultúrájuk, ebben alakulnak ki szokásaik, világnézetük és életelejük. Ez a miliő határozza meg művészetük formáit, annak minden ágában. A gazdasági kapcsolatokra is ráüti ez a közösség a maga jegyét, ha a gazdasági életben

92 Horváth, 2005, 153.

93 Sulyok István: A kisebbségi kérdés szociológiai oldala. *Erdélyi Múzeum*, 1931. 4–6. sz. 170–181.

94 Uo. 171.

95 Uo. 172.

96 Uo. 172.

jogi határok nélkül nem is lehetséges a zárt jelleg és ezek a kapcsolatok különböző ilyen körök szerint nagyon is különböző gazdasági erkölcsöket, gazdasági berendezkedéseket és szokásokat mutatnak”.⁹⁷ A közösségek alapvető funkciója, hogy gondoskodni igyekeznek tagjaik igényeinek kielégítéséről. Ha azonban nem rendelkeznek ehhez „állami főhatalommal”, akkor Sulyok szerint a „társadalmi szervezkedés” területén lehet megtalálni a megfelelő szervezeti formákat. Ezt azonban az adott állam osztálytagozódása akadályozhatja, azaz az egyes csoportok osztályérdekeik szerint, nem pedig nemzeti alapon szerveződnek. Ennek ellensúlya a „gazdaállam nemzeti dogmájának önzése és kíméletlen kizárólagossága”, amely minden kisebbségi személyt akadályoz. „Ennek a természetes és ösztönös ellenhatásnak legfőbb következménye az, hogy az egész kisebbségi közösség minden belső tagozódásával egyetemben, együttesen és összesen sajtáságos, elnyomott és mellőzött osztályhelyzetbe kerül”⁹⁸, míg a többségi társadalmi csoportok kiváltságos osztályhelyzetbe jutnak. Ebből a viszonyból a kisebbség számára a társadalmi és nemzeti szolidaritás új forrása fakad és ez az osztályellentéteket is áthidalhatja. Sulyok kategorizálása szerint a nemzeti egység pillérei a kisebbségi országos szervezetek, a felekezeti oktatási intézményrendszer; a közfunkciókat ellátó, helyi társadalmi egyesületek. Ezek az intézmények „nemzetépítő hivatásuknak” azonban csak akkor felelhetnek meg, ha egyeztetve, az erőforrásokat, a szükségleteket számba véve működnek és mindez a társadalmat tanulmányozó munka alapján koordinálva folyik.⁹⁹ Mindezt az intézményi hálózatot „az erdélyi magyarság társadalmi szervezetének” nevezte az általa összeállított kézikönyvben, ahol ez alatt a cím alatt a romániai olvasó- és társasköröket, a dalegyesületeket és a nőmozgalmakat mutatta be.¹⁰⁰

A nemzeti kisebbség egysége valós alapjának a társadalmi együttélés termékeit és értékeit tartja: a nyelvet, a szokásokat és az erkölcsöket. Az egység legfőbb akadályai pedig a gazdasági természetűek lehetnek. Ennek feloldása érdekében bizonyos gazdasági funkciók társadalmiasítását javasolja. Ilyen programnak tekinti a szövetkezeti tevékenységet; a hitelek közcélúvá és közhasznúvá tételét; a biztosítási társulások létrehozását; a magyar könyvkereskedelem altruista társadalmi szervezeteken keresztül

97 Uo. 175.

98 Uo. 176.

99 Erre konkrét intézményi javaslatokat is készített a szerző: Sulyok István tervezete az EMKE átalakítására [1926] *Magyar Kisebbség*, 2002. 3. sz. 81–85. illetve uo. Sulyok István tervezete magyar kultúrhivatal felállítására [1927] 86–88.

100 Sulyok István: Az erdélyi magyarság társadalmi szervezete. In *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. Szerk. Sulyok István, Fritz László, Kolozsvár, Juventus, 1930, 118–159. p.

történő működtetését; a magyar sajtó terjesztését és az itt termelt profit közcélú felhasználását.

Sulyok mindezt egy társadalomszervezés-működési keretben gondolja el: „*A kisebbségi társadalom-szervezés legfőbb eszköze és biztosítéka kétségtávol a határozott, a világosan kiformált közvélemény. [...] Szükség van a kisebbségi helyzet sajátos társadalmi problémáinak rendszeres vizsgálatára, szükség van az alapvető kérdések tisztázására s a törvényszerűség felderítésére, meg kell találni azt a tant és tervet, mely ennek a társadalomképződésnek folyamatát irányítja s mindezekre egységes, határozott közvéleményt kell felépíteni, biztosítékaul annak, hogy a megválasztott út helyes, és szankciót, hogy ezt az utat be is kell tartani.*”¹⁰¹ Az egységes erdélyi magyar társadalom eszméjének megteremtése szempontjából kulcsidézetről van itt szó, hiszen az organikusnak tekintett nemzeti közösség szervezését, működtetését társadalomismeretre alapozott értelmiségi-vezető-koordináló tevékenységként határozta meg.

Az egységes magyar társadalom képe meghatározó lett a harmincas évek erdélyi magyar önszemléletében. Ebben a dolgozatban most nem az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* c. folyóiratok – amelyek eleve ebben az egységes magyar társadalomképben gondolkodtak – már többször elvégzett összehasonlításából indulok ki, hanem egy-egy életmű ezt a párhuzamos társadalomkonstrukciót gazdagító vonatkozásaiból.

Mikó Imre az *Erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* (1931) és Venczel József *A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom* (1935) c. munkái emelkednek ki a kolozsvári falukutató szemináriumok, az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* valamint a *Korunk* a falusi viszonyokról szóló számos publikációjából. Mikónak ebből és egyéb munkából is világos, hogy a szerző a romániai magyarság megújulását a fiatal értelmiségtől várta, mely – csehszlovákiai nemzedéktársaihoz hasonlóan – a *falusi tömegeket akarta megszólítani, orientálni és beemelni a nemzeti alapon szerveződő kisebbségi társadalmukba*. Hiszen a romániai magyarság 75–80%-a falun élt. Az általa arisztokráciára, középosztályra, munkásságra és a falu népére tagolt romániai magyarságon belül a magyar középosztály terjeszkedését és fejlődését helyezte középpontba.¹⁰² A falut nemcsak missziós területnek tartotta, hanem a fiatal értelmiség számára egyben a legfőbb elhelyezkedési lehetőségnek is. „*Beállunk közkatónának a magyar jövő: a munkások és parasztok sorába s az ő érdekeik értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalmához való jogát.*”¹⁰³ A Sarlós, kommunista Balogh Edgárhoz hasonlóan az értelmiségieket

101 Sulyok István: *Erdélyi Magyar Évkönyv...* i. m. 180.

102 Mikó Imre: Kikből áll az erdélyi magyarság? *Új Szellem*, 1937. 10–11. sz. 4–5.

103 Mikó Imre: Az új erdélyi magyar nemzedék feladatai a román állam keretében.

Magyar Út, 1935. február 1. 6.

szakmánként látná el hivatás-feladatokkal: a jogászoknak – munkájuk mellett – jogvédelemmel, az orvosoknak népegészségüggyel, a mérnököknek a munkásság segítésével, a papoknak és tanítóknak szociális neveléssel kellene foglalkozniuk. Konkrét példái Balázs Ferenc unitárius lelkész mészki és Kacsó Sándor brassói szövetkezetszervező, népfelvilágosító programja.¹⁰⁴

Mikó Imre, Venczel József, Vita Sándor, a korszak meghatározó fiatal társadalomkutatói fokozatos, generációkon átívelő társadalmi mobilitásban gondolkodnak. A tehetősebb falusiak és a lecsúszó középosztály gyerekeinek ipari és gazdasági pályákra való orientálódása és a felnőttképzés állt elgondolásaik középpontjában. Az egyházi iskoláztatáson (kollégiumi nemzetnevelésen) keresztül új falusi intelligencia megteremtését, majd ezek gyerekeiből az új városi középosztály és értelmiség létrejöttét remélték. Az utóbbi réteg hivatását pedig a nemzeti társadalom szolgálatában, a közösségi érdekeknek alárendelt életpályákban látták.

Már a Sulyok István által megfogalmazott egységesítő társadalomszervezés leírásában is szerepelt egy *központi irányító szerv* szükségessége. Ehhez a háttérrel –ahogyan az a harmincas évek nemzedéki vitában egyértelművé vált – a háború után, már kisebbségiként szocializálódott új nemzedék *küldetéstudata* adhatja. Ez a generációs csoport mai kifejezéssel élve szakpolitikák kialakítására törekedett. Ők kezdeményezték a kisebbségi intézmények átszervezését (Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, Erdélyi Múzeum Egyesület), megszervezését (szövetkezeti mozgalom, gazdasági képzés, egyetem melletti kollégiumi szakképzés, szociális segélyszervezetek). Azt mondhatjuk, hogy ez a küldetéstudat (vezetői kiválasztottság) elengedhetetlen volt a nemzetkisebbségi társadalomszervezésben. Ennek a felülről való szervezésnek a legkonceptiózusabb megfogalmazója Venczel József volt a falumunka és a művelődéspolitikai terén.¹⁰⁵ A legátfogóbb népnevelési programot pedig – folyamatosan és részletekbe menően sok egyedi szakkikben – a György Lajos és Márton Áron szerkesztette *Erdélyi Iskola* (1933–1944) című folyóirat adta közre.¹⁰⁶

104 A mészki szövetkezet- és társadalomszervező kísérletről Balázs Ferenc: *A rög alatt* (1928–1935). Turda, 1936. A brassói ÁGISZ szövetkezeti, népművelési kezdeményezéséről Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Bukarest, Kriterion, 1974. 458–477.

105 Venczel József: *Falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom*. Minerva, Cluj, 1935. 32 p. A hiányokról és a feladatokról 30–32. p. [újbolí közlés: *Magyar Kisebbség*, 2005. 3–4. sz. 138–163. p.] Uő.: Erdélyi kultúrproblémák. *Hitel*, 1935. 5. sz. 7–9. [Az EME feladatai és átalakításának terve]; Uő.: Művelődéspolitikai vázlat. *Hitel*, 1936. 2. sz. 131–148. p.

106 Osváth Judit: *Erdélyi Iskola*. Antológia, repertórium. Csíkszereda, Státus, 2003, 375.

Repertórium: <http://erdelyiiskola.adatbank.transindex.ro/>

c) Az erdélyi magyar keresztényszociális társadalom és nemzetszemléletnek két egymással párhuzamos teológiai megalapozottsága volt. A *katolikusok* számára XI. Pius Quadragesimo anno enciklikája – *az egyház szociális tanításainak* alapelveinek összefoglalásaként – volt meghatározó. Ennek lényege, hogy az egyén társadalmi értékét a közösségnek szolgáltatott munka határozza meg. A társadalmat hivatásrendekre tagolja és ezeken belül a közösség javára tevékenykedő minden egyénnek jogokat és megbecsülést biztosít. Ez a Márton Áron által képviselt szociális lelkiség alapja.¹⁰⁷

Ennek a katolikus keresztényszocialista eszmekörnek az *Erdélyi Tudósító* című lap volt a legfontosabb közvetítője és itt XI. Pius enciklikájának „erdélyi üzenetét” részletesen magyarázták¹⁰⁸, gazdasági vonatkozásait pedig krédószerűen foglalták össze:

„1. A gazdasági élet központja az ember és nem a profit. 2. A gazdasági élet célja és tartalma az anyagi szükségletek kielégítése és nem ébresztésük. 3. A gazdasági életnek nincs abszolút saját törvényisége.” 4. Az állam feladata nem a gazdálkodás, hanem a felügyelet, a nagyobb ügyek a hivatásrendek feladata. 5-7. A gép csak eszköz. A szabadverseny nem lehet az egyedüli szabályozó. A piac gazdaságtechnikai alkalom. 9. Minden diktatúrát tagadunk, a tőkéét is és a proletariátusét is.

„10. Az osztályharcban nem látjuk a társadalmi kérdés megoldását. A társadalom tagozódása, foglalkozási rendek szerint, a nehézségek megoldására alkalmas. 11. Követeljük a munkaerő különös védelmét [...] 13. Elvetjük a nemzetközi, mint a nemzeti szocializmust, mert a termelőeszközök erőszakos szocializációjában látják a mindent orvosló eszközt. [...] 18. Az auterkhiát (a zárt nemzetgazdaságot) lehetetlennek tarjuk. [...] 26. A proletárság megváltása csak magántulajdonhoz való juttatással lehetséges. [...] 30. Akarjuk a közérkölcsök megjavulását és a társadalom reformját.”¹⁰⁹

Márton Áron pedig a liberalizmussal, a szocializmussal és a nacionalizmussal szemben egyaránt megfogalmazta külön álláspontját:

107 Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest, Teleki László Alapítvány–XX. Század Intézet, 2002, 57–70.

108 Baráth Béla: A Quadragesimo Anno lehetőségei nálunk. *Erdélyi Tudósító*, 1932. 20. sz. 681–687.

A szociális enciklika főbb tételeit a folyóiratban hat részben ismertetik a Majláth-kör (az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya) szociális munkacsoportja. A kör vezetői: Márton Áron, György Lajos, Venczel József, a szakosztály enciklika ismertetésében részt vett: Bolgár Dezső, Bors Ferenc, Henter Kálmán, Szentmiklósi Ferenc, Venczel József. A gazdasági élet célja. 2. Magántulajdon, 3. Tőke és munka, 4. Proletárok megváltása, 5. Igazságos bér. 6. Új társadalmi rend. *Erdélyi Tudósító*, 1932. 23. sz. – 1933. 5. sz.

109 A gazdasági élet keresztény tételei. *Erdélyi Tudósító*, 1933. 5. sz. 335–336.

„Követeljük a szabadságot, de a liberalizmust sietünk temetni. Szociális gondozást, a társadalom gyökeres reformját hirdetjük, de a marxizmussal nem mehetünk. A faj szeretetének szent kötelességét vállaljuk, de a vér istenítését eretnekségnek tartjuk.

Szabadság és törvény az élet két pólusa. Szabadság nélkül nincs egyéniség, nem fejlődhetik a személy. Nincs erkölcsi, felelős én. A törvény vezetése és korlátai nélkül csak örökös kezdés van, célbajútás nélkül, örökös harc győzelem nélkül, önkény fék, megállás nélkül. Az élet egyensúlyát a kettő egyensúlya jelenti: szabadság a természetes korlátok között. A többi mind erőszakolt és erőszakos. Tehát harcra vezet. Rombol.

Békét embernek, társadalmi osztályoknak, nemzeteknek az életében, a felbojduzott világban csak a teljes igazság megismerése és elismerése hozhat. Az ember is, a társadalom is, a nemzet is valóságok. De egyik sem a teljes valóság. Relatív javak.

S az élet törvénye az, hogy a társadalmi törekvések szabadságát a valóságok korlátozzák. A szerves élet. A teljes igazság. Az, hogy az ember egyéniség s ugyanakkor fia valamelyik nemzetnek és tagja a társadalmi közösségnek. Természetes joga van a földhöz, javaihoz, a lélekhez. Nagy jogok és nagy szabadság illeti meg. De ugyanakkor le nem hazudható, az élet bosszúállás nélkül figyelmen kívül nem hagyható, ősgyazású, a léttel együtt adott törvények kötik.

Mert abszolútum egyetlen van: az Isten.”¹¹⁰

A harmincas években Makkai Sándor református püspök, a belső erkölcsi revízióra való képességből kialakuló *kritikai nemzetszemlélet* révén lelkiismereti magyarságról beszélt.¹¹¹ Reményik Sándor szerint az erdélyi magyarság sajátos lelkiségét sohasem a politika, hanem a religiosum határozta meg. Tavaszgy Sándor szerint pedig e közösség mindig akkor volt erős, ha a kritikai és vallásos nemzetszemléletet egybefogó prófétai nemzetszemlélet vezérelte. Ez a szemlélet „*A nemzetet merőben Isten tulajdonának tekinti s mint ilyenre a legmagasabb mértéket: az Isten akaratát alkalmazza és ez alatt ítéli meg. Mivel csak egy érdeket ismer: az Isten akaratának győzelmét, ennél fogva a kritikájában nem játszik szerepet az egyéni, vagy pártérdek, tehát ahol tévedést, romlást, vagy gonoszságot lát, azt személyi vagy pártos tekintetek nélkül ítéli meg s ítélkezésének nincs más célja, mint az egész nemzeti közösség erkölcsi becsét emelni. [...]* Ennek a nemzetszemléletnek a végső emberi célja az, hogy az egész nemzeti közösség jól összefogott erkölcsi közösséggé váljék. Ha ezeket a szempontokat a mi kisebbségi életünkre alkalmazzuk, úgy jól kell látnunk,

¹¹⁰ Márton Áron: A mi utunk. Erdélyi Tudósító, 1933. 5. sz. 1. 265.

¹¹¹ Erre hívja fel a figyelmet recenziójában: Reményik Sándor: „Magunk revíziója”. Pásztortűz, 1933. 7. sz. 124–125.

hogy nekünk elsősorban nem politikai, nem is gazdasági, vagy faji közösséggé kell válnunk, hanem elsősorban erkölcsi közösséggé. A politikai közösség, vagy a gazdasági közösség, ha magában áll, ha a politikai vagy a gazdasági érdek alapjára van helyezve, folytonosan megbontható”¹¹². Eszerint az erkölcsi közösséget érdekek mentén nem lehet megbontani. Minél erősebb erkölcsileg egy nemzeti közösség, annál nagyobb az ellenálló ereje. Ugyanakkor minden tag az egész nemzetközösséghez tartozónak érezheti magát és legfőbb kötelessége a közösség szolgálata lesz. Az „életparancs” pedig a nemzeten keresztül valósul meg, amely így lesz hivatás. A hivatás nélküli élet pedig tartalmatlan. Mivel a történelmi sors Isten akarata ezért a többség számára – az 1918 utáni erdélyi helyzet – a *rábízás felelősségét*, a kisebbségi számára pedig a *sorsvállalást* hordozza. Ebben a keretben az uralkodás helyett a szolgálatnak; az önzés helyett, az önfeláldozásnak; az egyéni érdekekért való küzdelem helyett a közösségi érdekeknek; az emberi valóság helyett az emberi rendeltetésnek kell megfelelni. Így a kisebbségi életnek is hármas feladatköre van: A saját életforma őrzése, természetjogi alapon a született fajiság, kultúra védelme; Az államhoz való viszonyban mindenképp együtt kell működni a gonosz ellen, részt kell venni az állami jólét előmozdításában, de az állam felett is az Isten-i erkölcsi parancsok állnak és ezt számon is lehet kérni. S ennek része a kisebbségi társadalom építése; Ugyanakkor – és ez a kisebbségi élet harmadik feladatköre – kötelesség az adottságok maximális kifejtése; a mindenki számára világos nemzeti rendeltetés és hivatástudat betöltése; a többségi társadalom szolgálatával egyetemben. Ez a teológiai alapozású¹¹³ – kisebbségi etika, Tavaszty Sándor, Makkai Sándor, Imre Lajos szemlélete meghatározó volt a harmincas évek erdélyi ifjúsági mozgalmainak szocializációjában (*Erdélyi Fiatalok*, *Hitel* köre, egyetemi mozgalmak), és a – szinte teljes társadalmi konszenzust élvező – 1937-es Vásárhelyi Találkozó határozataiban ezek az értékek intézményesültek.

Csak hogy itt is kettős beszédmódról van szó. Éppúgy, mint a jövőkép esetében, ahol egyszerre volt jelen a revízió reménye és a saját nemzeti társadalom megszervezésének célja, ebben az esetben is létezik a közösségi értékek egyetemes dimenziója és a mindennapokban a politikai, gazdasági, egyéni érdekek világa, amely nemzetépítő szerepekben jelenik meg. Tehát az önszemlélet, amely közösségi identitást is teremt, egyben a nemzetépítő politika eszköze, és kölcsönösen hatnak egymásra. A nemzetileg szervezett kisebbségi társadalom és a nemzeti egység pedig

112 Tavaszty Sándor: Nemzeti létünk kérdései. A prófétai nemzetszemlélet. *Pásztortűz*, 1936. 21. sz. 435.

113 Részletes kifejtése: Imre Lajos: Hivatás és élet. *Pásztortűz*, 1938. 9. sz. 487–490.; Uő.: A kisebbségi élet erkölcstana. *Erdélyi Helikon*, 1938. 1. sz. 1–12., 2. sz. 121–131., 3. sz. 169–178.

egyszerre létező történeti tapasztalat és társadalompolitikai elvárás is az adott, 1940–1944 közti korszakban. Itt is tehát a kisebbségi sajátosságoknak az uralkodó eszmékhez való hasonulásáról van szó. Egy magát organikusnak tekintő (az egy nemzethez való tartozás tudata eleve adott volt) kisebbségi társadalom közösségi azonosságát megragadó karakterjegyek jól használhatók a felülről államilag szervezett társadalom programjához.

d) A népszolgálat gondolkörében a kisebbségi élet egy minőségi életforma, amelynek – mint az előbbiekben olvashattuk – sajátos törvényei vannak és erre kell a fiatal elitet felkészíteni. Pontosabban beleszocializálni a közösség szolgálatába és egyfajta etnikai immunitással felruházni. A közösségi szocializáción túl a másik *nemzetnevelési elv* a megbecsülésre és alázatosságra való nevelés, amely a közösségi összetartozás érzésével kapcsolódik össze. Ez utóbbival lehetséges a csökkentértékűség (a kisebbségiség aszinkronjának) tudatának leépítése. S ez teremthet olyan egyensúlyt, amely a meghunyászkodás és a hamis önállóság hibáitól megvéd.¹¹⁴

A fő cél a lelki megújulás érdekében a nemzet ránevelése egy demokratikus életformára, amely a közgondolkodás lassú átalakítását kívánja meg, annak érdekében, hogy a legszélesebb néprétegek is megérthessék a közérdeket, „s azt, hogy ezt a közösségi életformát a maga

114 A kisebbségi nemzetnevelésről ad áttekintést Cseke Péter: Keresztény erkölcs és kisebbségi ifjúságnevelés a két világháború között Erdélyben. In *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. III. köt., Szerk. Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1998, 1842–1850. A korabeli alapszövegekből: Imre Lajos: *A falunvelés irányelvei*. EME, Cluj-Kolozsvár, 1933, 30., Márton Áron: Világnézet és nevelés. *Erdélyi Iskola*, 1933/34. 5–6. sz. 233–238., György Lajos: Hitvallásos középiskoláink szellem és hivatása. *Erdélyi Iskola*, 1935/36. 5–6. sz. 291–294., Venczel József: Collegium Transilvanicum. Az értelmiségnevelés feladatai. *Erdélyi Iskola*, 1935/36. 5–6. sz. 305–310. In *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. KJK, Bp., 180–184., Venczel József: Kis nép – elit nép. *Erdélyi Tudósító*, 1936. november, In *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. KJK, Bp., 167–171., Márton Áron: Népinevelésünk feladatai. *Hitel*, 1937. 3. sz. 189–196., Bíró Sándor: A kisebbségi magyar nevelés problémái. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. III. 3–5., Márton Áron: A hitvallásos iskola feladata. *Erdélyi Iskola*, 1937/38. 1–2. sz., 1–2., Puskás Lajos: A kisebbségi életformára való nevelés. *Erdélyi Iskola*, 1937/38. 1–2. sz. 5–8., Venczel József: Márton Áron püspök népinevelő rendszere. *Erdélyi Iskola*, 1938/39. 5–6. sz. 361–371., László Dezső: Mai nevelési kérdéseink. In *A kisebbségi élet ajándékai. Publicisztikai írások, tanulmányok, 1929–1940*. Minerva Művelődési Egyesület, 1997, 231–242., Venczel József: Művelődéspolitikai terv. *Hitel*, 1939. 1. 73–82. In *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. KJK, Bp., 215–224., Imre Lajos: *A közművelődés mint társadalmi feladat*. Minerva, Kolozsvár, 1940., Márton Áron: Az iskolán kívüli népinevelés feladatai. *Erdélyi Iskola*, 1943. 2. sz. 197–204.

belső ügyének vallja”¹¹⁵.

e) Ha a népszolgálat, mint szocializációs normakeret befolyást fel akarjuk mérni kézenfekvő az ezt képviselő személyiségek intézményi pozícióit áttekinteni. Ebből érthető, hogy az előbbieken az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* körének nemzedékváltó elitjénél miért vettem magától érthetődőnek a népszolgálati befolyást: Imre Lajos 1921-től a református Ifjúsági Keresztény Egyesület vezetője volt, majd a harmincas években társul hozzá László Dezső utazó titkárként. Az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya 1927-ben alakult meg Dsida Jenő vezetésével, majd halála után 1931-ben Márton Áron, 1932-től pedig Venczel József vezette a szervezetet. Szintén 1927-ben alakult meg az unitáriusok Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köre, Szent-Iványi Sándor, Balázs Ferenc és Mikó Imre vezetésével. Az 1928-tól a kolozsvári egyházi egyetemistáknak otthont adó egyházi kollégiumok vezetői: a katolikusoké György Lajos, az unitáriusoké Kelemen Lajos, a reformátusoké Imre Lajos voltak. Ráadásul ez utóbbiak alkották a már említett Tanulmányi Bizottságot is, amely nemcsak a tanulmányi programok összeállításában, hanem az szociális és külföldi ösztöndíjak elosztásában is meghatározó volt. További fontos közvetítő szervezet volt a Szegedi Fiatalok köréből hazatért Jancsó Béla vezetésével az 1929-ben alakult Székelyek Kolozsvári Társaságának Ifjúsági Tagozata, majd 1930-ban az ugyancsak ő alapította *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat. A katolikus körök felé pedig a György Lajos és Márton Áron által szerkesztett *Erdélyi Iskola* című folyóirat közvetítette a keresztényszociális nemzetnevelési eszmeiséget.¹¹⁶

Az eszmei hatás tekintetében az előbbi intézményi kereteken túl az 1937-es *Vásárhelyi Találkozó határozatai* is alapvetően a népszolgálatiság eszmekörére épültek. Maga a találkozó egy baloldali népfrontos kezdeményezésként indult, Balogh Edgártól, de a szervezők (Tamási Áron, Venczel József és mások) egy nem csak nemzedéki, hanem az egész romániai magyar kisebbségi közösség konszenzusát élvező stratégiai dokumentumot, mintegy saját kisebbségi társadalmuk alkotmányát hozták létre. Az Erdélyi Fiatalok és a szociáldemokraták távolmaradása nem elvi ellentétek, hanem politikai pozicionálások eredménye. Később ezek a körök is hivatkozási alapnak tekintették ezt a dokumentumot.

115 A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. In *Hitel, Kolozsvár* (1935–1944) i. m. 104. [Az idézet nem magából a Tamási Áron felolvasta Hitvallásból származik, hanem a *Hitel* szerkesztőinek ennek közléséhez csatolt kommentárjából. Ez vonatkozik az i. m. 98–102 oldalakon kívüli hivatkozásaira is.]

116 Cseke Péter: Álom egy kolozsvári Solveig-házról. Buday György és Jancsó Béla barátsága. *Kortárs*, 2006. 1. sz. 47–67., Uő.: *Fájó sebekből termő ágak. Világtávlatban gondolkodó Erdélyi Fiatalok. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Lucidus, 2010, 207.

A találkozó záró határozatának hivatalos kommentárja szerint a *demokrácia*, mint életforma, az egyetlen, amelyben élni lehet. Fogalma, az összes erkölcsi, szellemi és anyagi javak a társadalom számára való igazságos és helyes felhasználásában foglalható össze.¹¹⁷ Az ehhez kapcsolódó *keresztény erkölcs* alatt a következőt értették: „*A szeretetnek, a szolgálatnak, az engedelmességnek, a szegénység vállalásának, a hősiességnek, a türelemnek, az igazságosságnak, a helytállni és áldozni tudásnak egyetlen teljes formája, a mindennapi élet forgatagában, munkájában, változásaiban állandó, magasabbrendű értéket hordozó magatartás.*”¹¹⁸ A határozatban megfogalmazott emberideál pedig a polgárosultságot mintázza: „*Világos látású, reális, jelszavaktól meg nem szédülő, példamutató emberek magatartása; a társadalmi és vagyoni jogok helyett a rátermettség, elhivatottság és tehetség társadalomszervező érvényesülése; jellemkiválóság; erkölcsi erővel párosult tudás; több munkateljesítés és nagyobb áldozatkészség, igazibb és mélyebb felelősségtudat, mint a vezetésnek, a szabad és érdemszerű kiválasztódásnak meghatározói.*”¹¹⁹

A stratégia kérdésében pedig a következőképp foglaltak állást: „... az erdélyi magyar népkisebbségi élet irányítása csakis a keresztény erkölcsi és demokratikus nemzeti követelmények szerint történhetik;

népkisebbségi életünket és annak minden intézményét a nemzeti egység gondolata hassa át, politikai, gazdasági, közművelődési és egyházi intézményei s azok vezetői között, amennyiben hiányzik, becsületes együttműködés jöjjön létre, az osztály-, felekezeti és nemzedéki ellentétek életünkől tűnjenek el, annál is inkább mert minden felekezetű és származású magyar embert, s így azokat a zsidó vallású magyarokat is, akik kisebbségi sorsunk minden következményét vállalják a magyar népkisebbség alkotó elemének tekintünk;

a Vásárhelyi Találkozón megjelent fiatal romániai magyar értelmiség a legteljesebb nemzeti, szociális és politikai egységvágyától áthatva kimondja, hogy az erdélyi magyarság minden egyes tagjára sorskérdéseink és küzdelmeinek iránti érdeklődés, tevőleges szolgálat és munka hárul;

a magyarság minden egyes tagjának teljesítenie kell mind anyagi, mind szellemi tehetségéhez mérten kötelességét magára hagyott nemzetünk iránt; kizárandó az aki az erdélyi magyarság nemzeti érdekeivel összetűző tevékenységet fejt ki.”¹²⁰

117 A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. In *Hitel, Kolozsvár* (1935–1944) i. m. 104.

118 Uo. 105.

119 Uo. 104.

120 Uo. 99. [A záróhatározatot összefoglaló Tamási Áron felolvasta *Hitvallás*-ból.]

Nép, nemzet, állam, társadalom: népszolgáló közösségkép és közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944.*

A népszolgálati eszme és a közösség viszonyának problémája a két világháború közt az *újjaszervezés* két dimenziójában vizsgálható. A kisebbségbe került magyarság adaptációjaként a megváltozott viszonyokhoz és egyúttal a nemzeti közösség megújításaként, mivel a közösségszervezés korábbi viszonyai nem működtek megfelelően. A közösségszervezés ebben az esetben persze nem azonos az intézményrendszer és a társadalmi viszonyok és érintkezések teljességével. A sikeres közösségszervezés ismérve a nemzeti versenyképesség egy nemzetek egymást kölcsönösen kizáró versenyeként felfogott világban, melyben már a megmaradás, vagyis a meglévő társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai pozíciók megőrzése is komoly erőfeszítéseket kíván. Siker és kudarc mércéje tehát valójában nem más, mint 1918 és az ország összeomlása, az erdélyi magyarság kisebbségbe kerülése.

Ebből következően a népszolgálat nem feltétlenül intézmények megteremtéséről és működtetéséről szól, értelmezhető ideológiaként és egyfajta magatartási modellként is. Az előbbi a közösség fennmaradásának feltételeit, az ennek megfelelő társadalmi viszonyrendszereket írja le, az utóbbi pedig a közösség fennmaradása érdekében követendő magatartást és erkölcsi normákat rendszerezi. (Erről bővebben lásd ebben a kötetben Bárdi Nándor és D. Lőrincz József írásait.) Ebből az is következik, hogy a nemzet megmaradását illetve “sikerét” kiindulópontnak tekintve a népszolgálat könnyen normatívvá lesz, előbb az egyéni magatartást, majd a közösség tagjainak viszonyrendszerét, végül magát a közösség szervezetét illetően is. A nemzeti megmaradás parancsa előírja a közösség tagjainak kötelességeit és megköveteli, hogy a megmaradásnak leginkább megfelelő módon szervezzék meg magukat. A normativitás egyúttal esszencializálást is jelenthet, egyfajta autenticitás keresését.

A népszolgálat és közösség viszonyának elemzése tehát a kisebbségi ideológia kérdésének újranyitását is jelenti. A két világháború közti erdélyi magyarságra vonatkozóan ennek legalaposabban elemzett és értelmezett formája a transzilvanizmus,¹²¹ ami kutatóinak többsége az erdélyi

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az MTA Bolyai János Fiatal Kutatói Ösztöndíja támogatta.

121 Például Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája.* Budapest, 1983. K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi*

nemzetiségek békés együttélését hirdető, demokratikus eszmének tart. Ezzel szemben áll az a felfogás, miszerint a transzilvanizmus valójában nem is kisebbségi ideológia,¹²² a legújabb kutatások pedig arra hívták fel a figyelmet, hogy a korábban transzilvanistaként számon tartott közéleti szereplők felfogása 1940 után, többségbe kerülve gyökeresen megváltozott, olyan nézeteket kezdtek képviselni, melyek a korábban hangoztatott nemzetiségi egyenrangúsággal és a demokráciával nem tűnnek összeegyeztethetőnek.¹²³ Ennek egyik magyarázata természetesen a harmincas évek európai ideológiáinak átvétele, amit Horváth Sz. Ferenc elemzett részletesen.¹²⁴ Ugyanakkor ez a megközelítés csak részben oldja fel az ellentmondást és az sem tűnik hihetőnek, hogy ezek a közéleti szereplők váratlanul megtagadták volna a múltjukat vagy korábban ilyen mértékben éltek volna a politikai mimikri eszközével.

A népszolgálat és közösségszervezés viszonyának értékelése ennek a problémának a megoldásában is segíthet, hiszen a népszolgálati eszme alakulása a két világháború közt metamorfózisok története is. Egyfelől az adekvát, a kisebbségi létnek megfelelő módon szervezett közösség képe és koncepciója (ide értve az államhoz való viszonyt is) változott meg lényegesen két évtized folyamán¹²⁵ és ennek kapcsán joggal vethető fel a népszolgálati eszme befolyása a folyamatra. Másfelől a népszolgálat közéleti megjelenítése, majd egy új generáció színre lépése az eszme nevében felveti azt is, miként válik egy ideológia politikai irányzattá, és miként olvad össze más eszmei irányzatokkal vagy különül el azoktól. Az 1940 utáni helyzet tükrében legalábbis elfogadhatóak tűnik az a hipotézis, hogy a népszolgálatot középpontba állítva talán a többi – eddig nagyobb

transzszilvanizmus korai történetéhez. Pro Print, Csíkszereda 2007

122 Cs. Gyimesi Éva: Gyöngy és homok. In Uő. *Honvág a hazában.* Budapest, 1993. 21–107. 45.

123 Mindenek előtt Bárdi Nándor: A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltozása 1940–1944. In Czoch Gábor – Fedinecz Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói.* TLA, Budapest, 2006. 237–292.; Egry Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Kísérlet az Erdélyi Párt identitáspolitikájának és ideológiájának elemzésére, 1940–1944.* Napvilág, Budapest, 2008. Részben érinti a kérdést Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2011.

124 Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbség politikai stratégiái.* Pro Print, Csíkszereda, 2007.

125 A teljesség igénye nélkül lásd Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés az Országos Magyar Pártban (1923–1924). In Fedinecz Csilla – Bárdi Nándor (szerk.): *Ethnopolitika* TLA, Budapest, 1999. 153–191.; Uő.: Die minderheitspolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den beiden Weltkriegen. *Südost-Forschungen* 1999. 267–311. György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története,* PhD disszertáció, ELTE BTK, 2006.; Horváth Sz. Ferenc i. m.; Bárdi Nándor

figyelmet kapott – eszme is átértelmezhető olyan módon, hogy az magyarázatot adjon az 1940 utáni látszólagos törésre., illetve a már korábban jelentkező konkrét közösségszervező intézményesítési törekvésekre.

Ehhez érdemes megemlíteni, hogy a népszolgálati eszme eredetét a századelő német protestáns teológiájában érdemes keresnünk. Innen elsősorban Imre Lajos és Tavasz Sándor¹²⁶ közvetítésével kerül át az erdélyi református egyházba, intézményi pozícióját tekintve első szimbolikus jelentőségű képviselője pedig Makkai Sándor lesz, akinek Magunk revíziója című műve egyúttal a transzilvanizmus és népszolgálat fontos gondolatköreit egyesíti.¹²⁷ Ennek megjelenése egyúttal egy másik fontos szempontra is felhívja a figyelmet, a generációs törésvonalra.¹²⁸ Az a nemzedéki csoportosulás, amit az első kisebbségi generációként szoktak meghatározni, és ami hosszú ideig generációs csoportként is szerveződött¹²⁹ sok tényező miatt a népszolgálat jegyében kezdet közéleti pályafutását. Soraikból nő majd ki a népszolgálat katolikus vezéregyénisége, Márton Áron is.

Mindezek együtt nem csak azt a problémát vetik fel, hogy vajon miként viszonyultak a régi generáció tagjai a népszolgálat eszméjéhez, hanem azt a kérdést is, hogy a korszak nagy eszméi közt miként helyezhető el, milyen hatással volt rá nem csak az európai konzervatív forradalom¹³⁰ hanem az azzal szorosan összefüggő radikális és szélsőjobb eszmék is. Ezeknek ráadásul számos exponense akadt Romániában is.¹³¹ Sőt, a Vaszgárda vagy a szász *Erneureungsbewegung* éppen abból a generációból került ki, mint a harmincas évek erdélyi magyar fiataljai.¹³² Esetleges

126 Tavasz Sándorra és a német teológusok hatására lásd Balázs Sándor: *Tavasz Sándor filozófiája*. Kriterion, Bukarest, 1982. ill. Tonk Márton: *Idealizmus és egzisztenciafilozófia Tavasz Sándor gondolkodásában*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2005.

127 Makkai Sándor: A magunk revíziója. In Uő: *Egyedül*. Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár 1931. Bizonyos értelmében Makkai későbbi sorsa is a népszolgálat metamorfózisát példázza, lásd erre K. Lengyel Zsolt: A regionális öntudatosságtól a nemzeti önállósáig – és vissza. Makkai Sándor transzilvanizmusáról. *Korunk*, 1997. 8. 110–121.

128 Horváth Sz. Ferenc: Elutasítás i. m. és Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak viszonyrendszere. In Uő. – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 41–68.

129 Cseke Péter: Kriterion, Kolozsvár; Csapody Miklós: *Erdélyi Fiatalok*, Korona Kiadó, Budapest, 2010.

130 Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban..* L'Harmattan, Budapest, 2010.

131 A korszak román eszmetörténetének kiváló elemzése Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában..* Argumentum, Budapest, 2011.

132 A Vaszgárda eszméit elemezte Armin Heinen: *Die Legion Erzengel Michae in*

hatásuk és kölcsönhatásuk is fontos eleme a népszolgálati eszme történetének.

Írásom mindezeket a problémákat érinteni kívánja, persze nem a teljesség igényével. Mindenek előtt a népszolgálat és a közösségszervezés kérdéseit kívánom körül járni, az utóbbi kulcsfogalmainak változását és ennek a hatását közösségszervezés gyakorlatára bemutatva.

Állam és társadalom

Noha a romániai magyarság a két világháború közt kisebbségként elég távol volt az államhatalomtól és vezetőinek jelentős része úgy tekintett arra, mint egy konkurens nemzetépítés eszközéire, az állam fontos szerepet kapott a népszolgálati eszme körben. Pontosabban az állam és a társadalom, két összefonódó és mégis ellentétesnek látott fogalom. Elvégre a kisebbségi léthelyzet leglátványosabb újdonsága éppen az volt, hogy a korábban nemzeti célokra felhasználhatónak látott állam hirtelen távol került a magyarságtól. Ebből fakadt, hogy a kisebbségi lét egyik leglényegesebb kérdésének a közösség megszervezésének lehetőségét látták a megfosztottság viszonyai közepette. Az újjászervezés ideája is ehhez kapcsolódik, a korábbi nemzetmodell helyett újat kellett keresni, hogy a magyarság kisebbségben is megmaradhasson, különösen az első évek százezres kivándorlási hulláma után.¹³³

A megfosztottság többszörösen is érvényes volt. A nemzet a hagyományos felfogásban kötődik az államhoz, így a nemzetépítés és az államépítés is összefonódik, ráadásul egy regionálisan koncentrálódó kisebbség esetében az állami centralizáció is akadályt jelenthet a közösségszervezés útjában. Igaz, állam és társadalom viszonyát a nemzetépítés vonatkozásában már korábban sem csak pozitívan látták. Az 1913-ban létrejött Erdélyi Szövetség célja éppen az volt, hogy a nemzetépítésre képtelen centralizált államot az erdélyi magyar nemzet megerősítésének szolgálatába állítsa, olyan módon, hogy azt az erdélyi magyar társadalom és szervezetei befolyása alá vonja. Tagjai azzal érveltek, hogy a budapesti kormány megfelelő helyismeret hiányában általános

Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Oldenbourg Verlag, München, 1986.; Valentin Sansulescu: Fascism and its Quest for the "New Man". The Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica*. 2004. 4. 349–369.; Uő: On Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement: a Syntetic Account. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia)*. Vol. 5. 2005. 141–154.; Az ún. 1923-as generációt vizsgálta Irina Livezeanu: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930.* Cornell UP. Ithaca, 1995.

133 Pl. Páll György–Jakabffy Elemér: *A bánsági magyarság húsz éve Romániában (1918–1938).* Stúdium, Budapest, 1939. 68.

elveket érvényesít, nincs tekintettel a nemzet érdekeire.¹³⁴ Ugyanakkor terveikben mégis az államot helyezték előtérbe, annak kapacitásait állították volna egy átfogó modernizációs program szolgálatába, a társadalommal, falun a papokkal, földbirtokosokkal, tanítókkal együttműködve. Voltak, akik még ennél is messzebb mentek, és azt hangoztatták, hogy nem lehet a kormány támogatására várni, a közeledő katasztrófát csak az erdélyi magyarság önszerveződése háríthatja el, például verespataki járás egyébként nem túl ismert főszolgabírája.¹³⁵ A fő irányt azonban ekkor még az jelentette, hogy a társadalom helyi vezetőinek ellenőrzése alá vont állam képes a nemzeti közösség megszervezésére, modernizálására és így képessé teheti a nemzetiségek felől fenyegető veszély elhárítására, ha máshogy nem diszkriminációval.¹³⁶

1918-at követően ez a felfogás alapját veszítette, a fő kérdés az lett: mi történik ha nincs állam és az azt helyettesíteni képes autonómia sem reális?¹³⁷ Bizonyos értelemben erre is az Erdélyi Szövetség mintája adott választ, hiszen az állam ellenőrzése mellett másik fő törekvésük a magyarság egységének biztosítása és egységes megszervezése volt. Ezt ők a társadalmi szervezetek felől tartották megvalósíthatónak, és magát az Erdélyi Szövetséget tekintették politika felett álló, az egész erdélyi magyarságot összefogó intézménynek.¹³⁸ A kulcsfogalom tehát az *egység*, ennek megtestesítője pedig az egységet reprezentáló, de még mindig elsősorban a meglévő intézményeket koordináló, a működés összehangolására lehetőséget adó és a politikai érdekképviselést is ellátó szervezet lett. Nem véletlen, hogy párt helyett Magyar Szövetség megalakítására történt kísérlet, ami nem pártként, hanem a magyarság teljességének szervezatként határozta meg önmagát.¹³⁹ Ezt a definíciót átvette a később a Magyar Szövetség helyébe lépő Országos Magyar Párt is,

134 Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. In *Magyar Kisebbség*, VIII. évf., 2003. 2-3. (28-29.) sz. 93-105. március 6.; Cholnoky Jenő: „Az erdélyi nagygyűlés”, BL XVII. évf. 68. sz., 1910. március 23.

135 Teleky Dezső levele Apáthy Istvánhoz. 1914. június 15. OSZK Kézirattár, Apáthy István hagyatéka, Quart. Hung. 2456.

136 Bárdi Nándor, Az Erdélyi szövetség munkaterve. In *Magyar Kisebbség*, VIII. évf. 2003. 2-3. (28-29.) sz., 106-114. A diszkrimináció durvább formái azonban igazán csak 1917-1918-ban váltak elfogadottá. Lásd az Erdélyi kérdés című nyomtatványt. A nyomtatvány Fritz Á. Budapest, VIII. ker. Nap. u. 13. alatti nyomdájában készült, megtalálható az OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456 jelzet alatt.

137 Az autonómia elképzelésekre lásd:

138 Pl. Bölöni Zoltán levele Apáthy Istvánhoz. 1918. április 6. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 127. f.

139 Lásd pl. id. báró Szentkereszthy Béla beszédét a Magyar Szövetség hármaskézi szervezetének megalakulása aklmából. Arhivele Nationale Directia Judeteana Covasna. (ANDJ CV) Fond Nr. 48.

sőt idővel azt is elérte, hogy legalább a magyarnak tartott szervezetek jelentős részét személyi és intézményi kapcsolatokon (tagozatok, szakbizottságok) valóban összefogja. Ennek egyik és koránt sem egyedi példája a párt 1926 és 1938 közti elnöke, gróf Bethlen György, aki egy ideig egyszerre volt az Erdélyi Gazdasági Egylet elnöke, a párt vezetője és az erdélyi református egyházkerület főgondnoka is. Szavai szerint „a párt kisebbségi életünkben nem azt jelenti, amit többségi életben a párt elnevezés. Nem árnyalatoknak adunk kifejezést, hanem az összes árnyalatnak. Mi [...] mindazokkal a kérdésekkel [foglalkozunk] amelyek a kisebbségi magyarság egyetemének létérdekei érintik. A párt lobogója alatt szövetség vagyunk [...] amely igyekszik összhangba hozni mindazt a munkát, amely kisebbségi jövőnket biztosító szándékkal végzik.”¹⁴⁰

Ha az egyértelmű is volt a magyar közéleti szereplők jelentős része számára, hogy miért is szükséges az egység – a magyarság a magyar nemzet része, Romániában tehát külön entitás – tartalmát és formáját kevésbé övezte egyetértés. Egyfelől maga a fogalom is több értelmezéssel bírt, a szervezeti mellett jelentett politikai, lelki és társadalmi egységet is. A politikai egységet leggyakrabban a különböző renegátok (román pártokba belépők, állami szolgálatban álló tanítók, más magyar pártokat megalapítók) ellenében hangoztatták.¹⁴¹ A lelki egység pedig az egységes szervezetrendszer szükségszerűségét alapozta meg azzal, hogy transzcendálta azt. Másfelől az OMP fennen hangoztatott társadalomszervező feladatának teljesítését folyton kritikák érték. Krenner Miklóstól az új generációhoz tartozó Albrecht Dezsőig és Vita Sándorig,¹⁴² a nagyszebeni városi szervezet vezetőségétől a megyesi tagozati előljáróig¹⁴³ terjedt azok sora, akik szerint a párt képtelen eleget tenni vállalt feladatának. A pártszervek gyengék, nincs tudatos szervezési program, új irányítási mód, új társadalomszervezés szükséges – hangzottak a bírálatok. A javaslatok pedig egyre gyakrabban indultak ki a népszolgálat eszméjéből.

A továbbiak jobb megértéséhez érdemes itt vissza kanyarodni az ideológia kezdeteihez és a társadalom és állam megosztottságának problémájához. Amint azt hangsúlyoztam a két fogalom viszonya meghatározó jelentőségre tett szert 1918 után. Az államot „elveszítve” a társadalom megszervezése lett a feladat, a népszolgálat képviselői azonban

140 György Béla: i. m. 167.

141 A számtalan ilyen témájú cikk közül lásd például Megint demokrácia. *Ellenzék*, 43. évf. 45, 1922. február 26. 1–2.; A magyar pártok vezérőlbizottságának új határozata. *Ellenzék*, 43. évf. 49. 1922. március 3.; Iskola. Tanítók a parlamentben. *Ellenzék*. 43. évf. 45. 1922. február 26. 5–6.; Iskola. Az iskolákért – a magyar társadalomhoz. *Ellenzék*. 43. évf. 45. 1922. február 26. 5.; Semper idem: Választás után. *Székelly Napló*, LVII. évf. 77. 1927.július 10.;

142 György Béla: i. m. 159.

143 Uo. 151. illetve A magyar párt. *Medgyesi Lapok* II. évf. 48. 1935. december 25.

messzebb mentek annál, hogy ezt egyszerű gyakorlati kérdésnek tekintsék. Imre Sándor 1926 cikke az erdélyi szellemről¹⁴⁴ jól példázza azt a törekvést, hogy a társadalomszervezés iránti igényt, a társadalmi egységet az erdélyi magyarság esszenciális karakterjegyének állítsák be. Imre abból indul ki, hogy az erdélyiek soha sem dönthettek a nagy dolgokról (azok korábban is Budapesten döltek el), ezért az apró dolgoknak szentelték életüket. Ugyanakkor nagyon is tudatában vannak annak, hogy saját munkájuk mennyire fontos a közösség számára, éppen azért, mert a akik döntenek a nagy dolgokban nem az ő sorsukkal törődnek. Éppen ezért ők a legtudatosabb magyarok, akik életükben „tisztán látták mit jelent magyarnak lenni”. A magyarság megszervezése éppen azt segítené, hogy belsőleg, lelkileg megerősödjének.

Ez az okfejtés állam és társadalom viszonya szempontjából több okból is figyelemre méltó. A szöveg egyfelől a múltba is visszavetíti az erdélyiek jelenbeli megfosztottságát, ezzel lényegi, karakterformáló tényezővé alakítva azt. Ebből sikerül levezetni a tudatos közösségi cselekvést, a nemzettudat jellegzetességeit és az egység szükségszerűségét. Ilyen formán mindez együtt válik a csoport tagjainak karakterjegyévé és lesz az erdélyi magyar lényege, esszenciája, ami azt is jelenti, hogy az erdélyieknek a sikeres nemzeti léthez nincs is szükségük az államra, pusztán arra, hogy a közösségét cselekedjenek. Mindez egyúttal lelki egységük fontos tényezőjévé is lesz.

Ez utóbbi a harmincas évek elejétől egyre fontosabb lett a közszereplők megnyilatkozásaiban is, nem meglepő módon persze gyakran a református egyházhoz kötődő személyiségek részéről. Vásárhelyi János püspökhelyettes 1928-ban – választási kampány előtt – azt hangoztatta, hogy a magyarságnak joga van egy egységes „nemzeti szervezetre”, amit éppen az OMP jelképez. 1933-ban már – szintén kampány idején – már azt állította, hogy az OMP a magyarság élő lelkiismerete, a pártelnök személyisége pedig képes rá, hogy a pártot „az egész nemzet számára [...] is a lelkiismeret pártjává tegye”. S miután azt is kijelentette, hogy minden magyar lelkiismerete megköveteli, hogy nemzete ügyét mindennél fontosabbnak tartsa, a párt – legalábbis metaforikusan – minden magyar szerves részévé lett.¹⁴⁵ Ugyanitt Bethlen György azt hangoztatta, hogy a „Magyar Párt hasonló a családhoz, a tágabb vérközösséghez, természeti tény, természetes képződmény, amelybe minden magyar még akkor is bele tartozik, ha talán ki akarna szakadni”, ezzel jelezve, hogy a lelki egység mellett a magyarságot egyre inkább organikus nemzetnek látták.

¹⁴⁴ Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. *Pásztortűz*, 1926. 488-490.

¹⁴⁵ Vásárhelyi János a magyar egységről. *Ellenzék*, 49. évf. 1928. december 3. 3.;

Vásárhelyi János beszéde Kolozsvárt a magyar választók gyűlésén, Bethlen György után. ANIC Cluj (ANIC CJ) fond 1283. dosar 15. f. 1.

A lelki egység csupán a kirajzolódó magyar közösség egyik fontos jellemzője volt. Egy másik, gyakran emlegetett tulajdonság a társadalmi válaszfalak lebomlása, korábbi úr és paraszt, középosztálybeli és munkás közelebb kerülése, nem csak lelkileg, hanem mind anyagi, mind politikai értelemben, egy egységes kisebbségi társadalomban, melyben leomlanak a korábbi válaszfalak. Ez a népszolgálati eszmének is szerves része volt, hiba lenne azonban elfelejtkezni arról, hogy a társadalmi egység (és vele a demokrácia) értelmezése is lényeges változásokon ment keresztül. Kezdetben elsősorban inkább annak konstatálását jelentette, hogy a hagyományos középosztály és a földbirtokosok státuszvesztése ebben a tekintetben közelebb hozta egymáshoz a magyarság különböző csoportjait, valamint azt regisztrálta, hogy a kivándorlás nyomán a közösségsszervezéshez mindenkire szükség lehet, de nem feltétlenül fogadta el, hogy a tömeg minden más társadalmi osztályt kizárva uralkodjék. A hangsúly azonban az alkalmas személyek felemelésén volt és persze azon, hogy illusztrálják: a korábban jómódban élő magyar vezetők anyagi értelemben is sokat vesztek. Például Bethlen Györgytől egy újságcikk szerint elvették 6 szobás kolozsvári lakását, be kellett érnie két szobával és kénytelen volt a cselédlépcsőn (!) járni.¹⁴⁶ A lelki egység előtérbe kerülésével a társadalmi egység értelmezése is változott. Egyre szélesebb körre, már nem csak a vezetőkre terjedt ki a kötelessége, a lelkiismerettől hajtott nemzeti cselekvés követelménye és a társadalomképe is mind organikusabbá lett. (A Magyar Párt család, természeti képződmény.) Együttal a párt büszkén utasította vissza, hogy partikuláris érdekekért (nyugdíj, italmérés joga stb.) lépjen fel, helyette azt hangoztatta, hogy „az egész romániai magyarság nagy érdekeinek szolgálataért” küzd, a diszkriminatív gazdaság- és iskolapolitika ellen, az egyházakért és az oktatásért.¹⁴⁷ Éppen ezért a pártot támogatni erkölcsi kötelesség.

Ez az organikus közösségsszemlélet, ami a nemzet szolgálatát mindenki számára elsőrendű kötelességként tételezte már közel állt a népszolgálat eszméjéhez, még ha annak kulcsmozzanatát, a nemzeti közösség elitjének személyes áldozatvállalását a nemzet lényegét őrző parasztság felemelése érdekében nem is tette ebben a formában magáévá. A döntő lépést ezen az úton már egy új generáció tette meg.

Új generáció, új közösség

Az új, immár a népszolgálati eszmére hivatkozó, részben arra épülő közösségkép érvényre juttatása annak a generációs csoportnak sikerült, akik

146 Zágoni István: A magyar párt megbontását tartotta élete nagy sikerének Tancred Constantinescu. *Újság*, XXIX. évf. 156. 1927. július 15. 2.

147 Kisküküllő vármegye magyar választóíhoz! (1937) ANIC CJ fond 1283. dosar 15. f. 9.

a húszas évek végén, a harmincas évek elején végezték egyetem tanulmányaikat, immár Romániában, főként, de nem kizárólag Kolozsvárott.¹⁴⁸ Sőt, ami ennél talán még lényegesebb, egész szocializációjuk egyházi fenntartású intézményekhez kötődött, a középiskoláktól kezdve az egyetem mellett működő szakkollégium jellegű intézményekig és felekezeti alapon szerveződő ifjúsági egyletekig.¹⁴⁹ A népszolgálati eszme végső soron teológiai ihletésű és teológiai gondolkodók által képviselt eszme volt, az egyházi intézmények jelentették megismerésének természetes közegét. Nem csoda tehát, ha ennek a generációnak közéleti fellépése kezdetén legfontosabb igazodási pontja Makkai Sándor református püspök volt, akinek Magunk revíziója című művét a transzilvanizmus képviselői is magukénak érezték.¹⁵⁰

Makkai munkája azonban mindenek előtt a belőle kirajzolódó népszolgáló közösségkép miatt lényeges. Kiindulópontja a múlt újraértelmezése, de végső célja a közösség – a társadalom – felé fordulás, a történelemben sem keres egyebet, mint a nemzeti lényegét¹⁵¹ és a magyar nemzet összetartó erejét. A múlt vagy mindent rossznak vagy mindent jónak látó értelmezése csak arra jó, hogy mindenki másra hárítsa a felelősséget a bekövetkezett katasztrófáért, de ezzel csupán elfedik a nemzet hibát és jó tulajdonságait is. A valódi történelem megismerése ezzel szemben feltárná a nemzeti lényegét.¹⁵²

A nemzeti lényeg felismerése tenné lehetővé az építő kisebbségi munkát is. A magyar kisebbség ugyan elvesztette a „politikai impériumot”, de megőrizheti a lelkit, vagyis ha megőrzi tartását és jellegzetességeit, akkor az öncélú élet¹⁵³ alapján állva képes lehet végre létre hozni a „szervezett, életképes és ennél fogva meg nem semmisülő társadalmi egységet”.¹⁵⁴ (Kiemelés tőlem.) Ennek az egységnek gátja az egyéni hiúság és önzés, minden ember érthető vágya, hogy saját magát különbnek tartsa másoknál. Azonban a kisebbségi lét körülményei közepette mindenkinek meg kell

148 Róluk részletesebben lásd Bárdi Nándor: A romániai magyar elit i. m.; Horváth Sz. Ferenc: i. m.

149 Az egyházak oktatási szerepére, a kolozsvári egyetem mellett működő magyar paraegyetemi tevékenységre lásd Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. I–II. *Regio*, 1995. 3. sz. 89–134., 4. sz. 3–28.; György Lajos: A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés 1927. évi helyzete és a jövő feladatai Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, VI. évf. 2000. 2. (20.) sz. 131–148.; György Lajos: A kolozsvári Lyceum római katolikus könyvtár története. 82–91.; MOL Keleti Akció, P1077 I. k. 318–337.

150 Makkai Sándor: i. m.

151 Makkai Sándor i. m. 222.

152 Uo. 223.

153 Uo. 226.

154 Uo. 233.

értenie, hogy a nemzeti lényeget tekintve a föld népe azonos a városiakkal, az úr a paraszttal és a munkással. Ezen belül viszont a parasztság az, ami a magyar kisebbség legnagyobb részét alkotja, a nemzeti lényeget is felénk fordulva lehet ismét megtalálni, a belőlük jövő vagy felénk forduló értelmiség feladata *szolgálni* őket.¹⁵⁵ Nagy arányú társadalmi mobilitásra, átrendeződésre azonban, Makkai szerint, nincs szükség, ehelyett a „magyar népnek, amely most csak tömeg, élő organizmussá szervezése”¹⁵⁶ a cél. Ezen belül viszont mindenkinek meg van a helye, ezért a nemzeti közösségbe be kell vonni a nemzeti hivatását felismerő munkásságot is. Makkai úgy véli, hogy a demokrácia lényege sem más, mint ha a nemzet alkotóelemei felismerik kölcsönös függésüket és kialakítják harmonikus működésüket.¹⁵⁷ Ehhez nincs szükség hatalomra, sőt, az nem is segíthet a feladat megoldásban, csak az önszerveződés.¹⁵⁸

Makkai hatását az új generációra kiválóan illusztrálja a fiatalok által indított generációs fórum, az Erdélyi Fiatalok első számában megjelent egyik programadó cikk.¹⁵⁹ Már a cím is szándékos utalás Makkai *Bethlen Gábor lelki arca* című művére, a szöveg pedig árulkodik róla, hogy szerzője a Magunk revíziója hatása alatt írta. László Dezső szerint a fiatalság feladata küldetésük felismerése, ami nem egyéb, mint a múlt őszinte megismerése, erre alapozva a jelen önáltatástól mentes elfogadása és a jövő lehetőségeinek felmérése. A jövőt az biztosítja, hogy „a múltat ismerve tudj[ák], hogy a sajátos jellegét minden tekintetben felismerő, tápláló és kifejező faj előtt biztos jövőendő áll. Ez egyetemes élettörvény”. Küldetésük tehát nem egyéb mint a kisebbségi sors vállalása, „a sors első pillére a szolgálat”. Ehhez pedig el kell jutniuk minden magyarhoz, minden intézménybe, a gazdasági életbe, „szerves kapcsolatban kell állniuk az erdélyi magyar test minden szervével, életkérdésével, társadalmi osztályával”. Mindenek előtt pedig a faluval.

A nép persze, noha a nemzet lényegének letéteményese, nem azonos a nemzettel. Csak akkor lesz azzá, ha sikerül nemzetté nevelni.¹⁶⁰ A nemzet nem politikai egység, hanem lelki, és csak akkor jöhet létre, ha az értelmiség képes csökkenteni a távolságot a néptől, méghozzá a közös sors vállalásával.¹⁶¹ A sikerhez persze ennél is több kell, szervező munka, az

155Uo. 238–240.

156Uo. 242.

157Uo.; Lásd ehhez Megint demokrácia i. m.

158Uo. 247.

159 László Dezső: Az erdélyi magyar ifjúság lelki arca. *Erdélyi Fiatalok* 1930/1. 3–5.

160 Márton Áron: Népinevelésünk feladatai. *Hitel*, 1937/3.

161 Nagy Ödön református lelkész és néprajzkutató ezt úgy fogalmazta meg, hogy a „magyar testvériség eltéphetetlen szálainak” kialakulásához vezet a sorsvállalás, mivel a nemzet nem az állam, valamelyik politikai rendszer, hanem a magyar parasztság, munkásság és mindazok, akik azokért küzdenek. MOL Keleti Akció P1077 13. k.

intézmények összefogása és a közös sors szolgálatába állítása. Vagy ahogy az Erdélyi Fiatalokból kivált Hitel¹⁶² programadói fogalmaztak, részben túl is menve Márton Áron nemzetnevelési programján, ami a meglévő intézmények összefogását szorgalmazta: új nemzettársadalom.¹⁶³

Felmerül persze a kérdés, hogy a új generáció a népszolgálati eszme képviselői mellett honnan inspirálódhatott még? A magyarországi népi írók szerepe egyértelmű, lapjaikban is követték munkáikat, referáltak vitáikról vagy éppen az ellenük indított bírsági eljárásokról számoltak be.¹⁶⁴ Az is világos, hogy a németországi konzervatív forradalom eszméi mellett (Makkai történelemképe például egyértelműen rokona a *Volksgeschichte* megközelítésének)¹⁶⁵, az erdélyi német közösség is mintául szolgált számukra, nem csak az anak megújítására irányuló új típusú *Nachbarschaft* mozgalom vagy a nemzeti szocialista tájékozódás *Erneuerungsbewegung*,¹⁶⁶ hanem a Németországból szervezett ifjúsági akciók is. (Pl. a *Wandervogel* mozgalom.) A rendszeresen megjelenő német fiatalok részben fenyegetést jelenthettek, mint a magyarsági népi írók számára, ugyanakkor példát is mutattak.¹⁶⁷ Tudományos tevékenységük pedig – noha nem kis részben Magyarországi közvetítéssel¹⁶⁸ – határozottan épített a korszak német tudományosságának megközelítéseire.

A leginkább inspiráló hatással azonban a korszak romániai közéletére lehetett nézeteikre. Ennek kapcsán két tényezőre érdemes felhívni a figyelmet. A húszas évek végétől a román nacionalizmus átalakuláson ment keresztül és ez nem csupán a fő politikai erőktől jobbra érezte hatását,¹⁶⁹ sőt. A húszas évek végére a Nemzeti Parasztpárt lapjaiban már olyan,

162 Bár a két lap körül szerveződők viszonya nem volt konfliktusoktól mentes, a népszolgálati eszme és közéleti szerepvállalás szempontjából indokolt őket egy generációként kezelni.

163 Részletesen lásd Zsuzsanna Török: Planning the National Minority: Strategies of the Journal Hitel in Romania, 1935–1944. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2001. 2. 57–75.

164 MOL Keleti Akció P1077 13. k. 64.; 100.

165 Manfred Hetling: Volk und Volksgeschichte in Europa. In Hetling, Manfred (hrsg.): *Volksgeschichten in Europa der Zwischenkriegszeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 7 – 37. Wili Oberkrone: Entwicklungen und Varianten der deutschen Volksgeschichte (1900–1960.) In Hetling, Manfred (hrsg.): *Volksgeschichten in Europa der Zwischenkriegszeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 65–95.

166 Nyilván nem véletlen, hogy az erélyi szász városokban működő OMP tagozatok is gyakran bírálták a párt gyenge szervezettségét. Lád Még Mikó Imre: Az erdélyi magyarság társadalmi helyzete. In *Erdélyi sorskérdések*. Erdélyi Szemle kiadása, Kolozsvár, 1935. 4-5.; Márkó József: A romániai német ifjúság munkatáborai. *Erdélyi Fiatalok*, 1935. őszi szám, 102–103.

167 A németországi német akcióira lásd Bamugartner Bernadette: A szatmári svábok és a német népi mozgalom Romániában 1918 – 1940. 152–186. *Múltunk*, 2010/2 152–186.

168 MOL P1077

169 Lásd Trencsényi Balázs: i. m.

organikus nemzeteszmet propagáltak, ami nem csupán azt posztulálta, hogy a „politikai állam azonos a nemzetállammal”, hanem az is, hogy „a kormányzók érdekei azonosak a sokaság érdekeivel” és mindezt Maniu, nemzet és állam egysége polgári vallásának papja testesíti meg.¹⁷⁰ Néhány évvel később már maga Maniu állította egy Miron Cristea pátriárkához írott levelében, hogy az erdélyi románokat sajátos lelki kötelék fogja össze, ami egyúttal közös nemzeti lényegük kifejezője is,¹⁷¹ hogy aztán 1939-ben kijelentse, egyedül ő, aki a nemzet lelkét érti és felfogja, képviseli a román nemzetet.¹⁷²

Ezen a közegen belül különösen fontos volt a román fiatalság új generációja, akikkel a magyar fiatalok az egyetemen közvetlenül is érintkeztek. Az ún. 1923-as generáció legnagyobb részét jellemezte az organikus nacionalizmus és az antiszemitizmus.¹⁷³ Már a húszas években erőszakos akciókkal vétették észre magukat, az egyetemen pedig gyakran vitáztak magyar társiakkal. Ilyenkor társadalomképük is kirajzolódott az oligarchikus Magyarországnak címzett bírálataikból.¹⁷⁴ A húszas évek végétől egy egyre növekvő részük a Szent Mihály Arkangyal Légióban (közkeletű nevén a Vasgárdában) kereste a megújulás lehetőségét, egy erősen vallásos (ortodox), misztikus elemekkel tűzdelt, a parasztságot, mint a nemzet lényegének letéteményesét és az új ember megszületését célzó ideológia jegyében.¹⁷⁵ S habár a harmincas évekre a nemzetet felmagasztaló, a nemzet organikus egységében a nemzeten belüli válaszfalak megszűnését hirdető eszmék általában jellemzőek voltak a fiatalokra,¹⁷⁶ a Vasgárda erőszakos akciói, tüntetései, antiszemitizmusa majd pedig munkatáborai ennek a szervezetnek biztosítottak komoly publicitást – a magyar sajtóban is.¹⁷⁷ Mindezek a hatások oda vezettek, hogy ha nem is a többség, de néhányan a Vasgárdát akár a magyarországi ifjúság megszervezésére is mintaként ajánlották.¹⁷⁸ A többség pedig fenntartások nélkül elfogadta, hogy Románia követendő modellt kínál a nemzeti társadalom társadalmi

170 De ce trebuie să revină Iuliu Maniu? *Chemarea Tinerimei Române*, VI. évf. 35. 1931. december 15.

171 Iuliu Maniu Miron Cristeához. 1938. február 16. Arhivele Nationale Istoirce Centrale (ANIC) Fond Directia Generala a Politiei (DGP), dosar 67/1926. f. 74-77.,

172 Discursul dlui Maniu rostit la 24 Ianuarie 1939. la Vințu de Jos cu ocazia sărbătoriei Dsale. ANIC DGP 67/1926. f. 87-88.

173 Irina Livezeanu: i. m.

174 MOL Keleti Akció P1077 13. k. 63–64.

175 Codreanu gondolkodására lásd Armin Heinen: i. m. 134–140.

176 Noi... *Chemarea Tinerimei Române*. IV. évf. 1. 1929. március 3.

177 Juhász István: Új értelmű román nacionalizmus. *Hitel*, 1937. 4. 321–327. Újraközölve: Záhony Éva (szerk.): *Hitel – Kolozsvár, 1935–1944. Tanulmányok, repertórium.* Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1991. 358–375. 374. (A továbbiakban az utóbbira hivatkozom.)

178 MOL Keleti Akció P1077 13. k. 87.

válaszfallakat ledöntő megszerzésére.¹⁷⁹

Az affinitás egyik oka a közös generációs háttér mellett minden bizonnyal a közös társadalmi háttér volt. A Vasgárda tagjainak legnagyobb része ugyanúgy középosztálybeli családból származott, mint a magyar fiatal generáció legnagyobb része.¹⁸⁰ Igaz, mozgalmuk kezdetben nem volt kifejezetten erős Erdélyben, a harmincas évek második felére azonban nagyra nőtt az itteni megyékben is.¹⁸¹ Ráadásul egyik kezdeményezésük, a falusi munkatáborok megszervezése egybe vágott azzal, amit a magyar fiatalok is kezdeményeztek – részben éppen romániai példa alapján. Mindazonáltal a Vasgárda – illetve vezetője Corneliu Zelea-Codreanu – ideológiája legalább annyira különbözött a népszolgálati eszmétől, mint amennyire hasonlított hozzá. A kultúra és azon keresztül megújuló nemzet például azonos eleme volt mindkét nézetrendszernek, ahogy a nemzet felismerésre váró isteni küldetésének eszméje is.¹⁸² Lényeges különbség volt ellenben az új ember megszületésének célja (ami nem volt azonos a népszolgálat kötelességére a saját múltjával szembe nézve *ráébredő* emberrel) és a vezérelv. Noha a népszolgálati eszme sem a társadalmi mobilitás eszméjére, sokkal inkább a nemzet szolgálatában elrendelt szerep betöltésének kötelességére épült, a Vasgárda világa ennél sokkal elitistább volt. Bizonyosan nem véletlen, hogy végül a falumunkát szolgáló munkatáborok modelljei közül is a hivatalos, Dimitrie Gusti nevéhez kötődőt vették át, ezt tanulmányozták személyesen is.¹⁸³ A népszolgálat nemzetkoncepciójának legközelebbi megfelelőjének a román szellemi életben talán Nichifor Crainic etnokratikus koncepciója, elsősorban a vallás előtérbe állítása miatt. Ezt Crainic nézeteinek ismertetője meg is jegyezte, igaz mindjárt fel is hívta a figyelmet a nyugati és keleti keresztény vallások közti szubtilis különbségre.¹⁸⁴ Közösségszervezését tekintve azonban ez is eltért a népszolgáló közösségektől, amennyiben Crainic fasiszta, hivatásrendi államot épített volna, míg a magyar új generáció a meglévő intézmények újjászervezésében látta a harmonikus társadalmi működés megteremtésének lehetőségét.¹⁸⁵

179 MOL Keleti Akció P1077 13. k. 43–121.

180 Armin Heinen: i. m. 385–394.

181 Uo. 403–414.

182 Armin Heinen i. m. 134–140. Valentin Sandulescu: On Ideological Characteristics i. m.

183 Magyar fiúk a stănești tanfolyamon. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. 2. 22–23.; Váró György: A román falumunka. *Erdélyi Fiatalok*, 1936. tavasz. 25–29.; szl.: D. Gusti professzor negyedszázados tanári jubileuma. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. 1. 9.

184 Juhász István i. m. 368–369.

185 Meg kell még említeni az antiszemitizmus problémáját is. A fiatal generáció nem egy tagja (Tompai Miklós, Nagy Ödön, később László Dezső, Albrecht Dezső) és a régiek (pl. Debeczeni László) esetében lehettek fel ilyen tartalmú szövegek. Ezek olykor inkább a hagyományos, vagy éppen egyházi alapú antiszemitizmushoz sorolhatóak, más

Totális népszolgálo közösségszervezés felé?

Az új generáció tagjai hamarosan a kisebbségi – 1940 után észak-erdélyi – közéletben is komoly szerephez jutottak. Ebben szerepet játszott az is, hogy a kivándorlások miatt a hagyományos középosztály létszáma amúgy is jelentősen csökkent, de fontos volt saját középosztálybeli társadalmi háttérük, továbbá a magyar kormányzat és az erdélyi magyar vezetők megfontolása, miszerint a fiatalokból nevelik ki a következő vezető generációt. Ehhez ösztöndíjakat, vendéghallgatói lehetőségeket, magyarországi kapcsolatépítést kínáltak számukra, és abban bíztak, hogy sikerül a nemzethez (ezzel persze Magyarország revíziós céljaihoz) hű vezetőket nevelni belőlük.¹⁸⁶ Ezzel párhuzamosan megkezdődött a fiatal generáció tagjainak bevonása a meglévő intézmények keretei közé, nem csak a legfelsőbb szinteken. Az OMP bánsági szervezete például 1931-ben hozta létre a párt első ifjúsági tagozatát és 1936-ban már az ő javaslatukra mondták ki, hogy a Magyar Párt kiemelten támogatja az egyházak szerepvállalását a nemzeti megmaradás és a nép erkölcs megerősítése jegyében. Emellett elhatározták, hogy nagyszabású társadalomszervező munkába fognak – a párt keretei közt. Ennek alapját a tagozat népszolgálati felfogásból is ismerős irányelvei képezték: nemzeti eszme, keresztény valláserkölcsei felfogás, szociális igazság, demokrácia.¹⁸⁷ Három évvel később a tagozat történetéről szóló könyv szerzői (amúgy a párt vezetői) szinte már idilli képet festettek arról. Az OMP a bánsági magyarok „valódi nemzetképviselője” volt, sikeresen szervezte a munkásokat és földműveseket, megszűntek körükben a „társadalmi válaszfalak”. A legfontosabb, a legélénkebb és a legeredményesebb mégis az ifjúsági tagozat volt.¹⁸⁸

Ez azonban még akkor is a régi, az Erdélyi Szövetség idejéből áthagyományozott, koordinációs jelegű társadalom-szervezési modell volt, szakmai tagozatokkal, koordinációs bizottságokkal, egyházi részvétellel, személyi kapcsolathálókkal, ha közben – már a harmincas évek elejétől, a régi generáció áldásával – megindult a falumunka,¹⁸⁹ 1936-tól agilisabb és

esetben azonban modernebb elemek is tetten érhetők bennük. Ezek esetében azonban szinte lehetetlen eldönteni, hogy mennyire a magyarországi közbeszéd hatására születtek, és mennyire a markánsan antiszemita román közeg hatását tükrözik.

186 Erre lásd Egry Gábor: *Határőrök, határátlépők, úti élmények. Fiatal erdélyi értelmiségiek találkozásai Magyarországgal a 30-as években.* Kézirat.

187 Páll György- Jakabffy Elemér i. m. 141–143.

188 Uo. 146–147.

189 Uo. 136.; Bárdi Nándor: *Egy magyar girondista útja.* In Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés.* Pro Print, Csíkszereda, 1997; MOL Keleti Akció P1077 308–309.; 332.

modernebb szemléletű vezetőt kapott az Erdélyi Gazdasági Egylet. Az első változást a társadalomszervezés lehetőségeit illetően a királyi diktatúra keretei közt létrejött Magyar Népközösség jelentette. A hivatalos Nemzeti Megújulás Frontja tagozataként létre jött etnikai szervezet elvben jogot kapott a magyarság megszervezésére (noha a kormányzat továbbra is külön tárgyalt a magyar egyházakkal) és hozzá is látott egy széles körű, szociális funkciókat is ellátó intézményrendszer kiépítéséhez. Ennek leglátványosabb formája a városokban, elsősorban Kolozsvárt létrehozott Tízes Szervezet volt, de elvileg a MNK vezetése illetékes volt kulturális, gazdasági ügyekben is. Vezetői közt pedig – a régi generációhoz tartozók mellett – immár a fiatalok is feltűnnek, pl. Mikó Imre. Ugyanakkor az MNK egy diktatúrában működve nem teljesíthette be az egységes nemzeti társadalom megszervezésének küldetését.

1940 két irányban jelentett változást. A régi generáció az uralomváltás után rövid idő alatt kiszorult a megalakuló Erdélyi Párt első vonalából, sőt alkalmanként magából a pártból is. (Pál Gábor, Bánffy Miklós, Bethlen György egyaránt partvonalra kerültek.) A fiatalok viszont kulcspozíciókhoz jutottak: Mikó Imre, László Dezső, Albrecht Dezső, Váró György, Vita Sándor, Venczel József. Csakhogy az Erdélyi Párt – minden erőfeszítése ellenére¹⁹⁰ – politikai párt maradt, szemben a MNK-gel. Az új generáció is kénytelen volt visszatérni a pártot középpontba állító, azt társadalomszervező erőnek és formának tartó, koordinatív modellhez. Az EP nem volt sikertelen a különböző egyéb szervezetek informális betagozásában, alárendelésében. Tagozati elnökei, vezetőségi tagjai közt sorjáztak a papok, gazdasági egyleti vezetők, újságszerkesztők, főispánok, egyetem oktatók, a fiatal generáció tagjainak jelentős része pedig az egyetemen vagy az Erdélyi magyar Tudományos Intézetben kapott helyet. Céljuk továbbra is ugyanaz maradt: megszervezni az egységes, harmonikus nemzeti társadalmat, melyben mindenki felismeri kötelességét a nemzet iránt, igyakszik megfelelni annak és ennek érdekében mindent megtesz a nép szolgálatára. Ez vált az EP ideológiájának egyik fő vonulatává is. Ha a gyakorlatban nem is nyílt alkalmuk közösségszervezési elképzeléseik kipróbálására, az EP – igényét tekintve legalábbis – a mindent átfogó módon (totálisan) megszervezett népszolgáló közösség elképzelését képviselte, sőt kiterjesztette ezt egész Magyarország hasonló módon történő berendezésének követelésére is. Módszerei ugyan az adott keretek közt nem sokban különböztek az Erdélyi Szövetség vagy az OMP módszereitől, eszméi azonban már egy másik világot tükröztek.

Bibliográfia

190 Egry Gábor: Az erdélyiség i. m.

- Balázs Sándor: *Tavaszy Sándor filozófiája*. Kriterion, Bukarest, 1982.
- Bamugartner Bernadette: A szatmári svábok és a német népi mozgalom Romániában 1918 – 1940. 152–186. *Múltunk*, 2010/2 152–186.
- Bárdi Nándor, Az Erdélyi szövetség munkaterve. In *Magyar Kisebbség*, VIII. évf. 2003. 2-3. (28-29.) sz., 106-114.
- Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. I–II. *Regio*, 1995. 3. sz. 89–134., 4. sz. 3–28.
- Bárdi Nándor: A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltozása 1940–1944. In Czoch Gábor – Fedinecz Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói*. TLA, Budapest, 2006. 237–292.
- Bárdi Nándor: A romániai magyar elit generációs csoportjainak viszonyrendszere. In Uő. – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 41–68.
- Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. In *Magyar Kisebbség*, VIII. évf., 2003. 2-3. (28-29.) sz. 93-105.
- Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés az Országos Magyar Pártban (1923–1924). In Fedinecz Csilla – Bárdi Nándor (szerk.): *Ethnopolitika* TLA, Budapest, 1999. 153–191.
- Bárdi Nándor: Die minderheitspolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den beiden Weltkriegen. *Südost-Forschungen* 1999. 267–311.
- Bárdi Nándor: Javaslatok, tervek, dokumentumok az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). *Magyar Kisebbség*, III. évf. 1997. 1–2.
- Bárdi Nándor: Egy magyar girondista útja. In Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Pro Print, Csíkszereda, 1997.
- Cs. Gyimesi Éva: Gyöngy és homok. In Uő. *Honvágó a hazában*. Budapest, 1993. 21–107. 45.
- Cseke Péter: *Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kisebbségi létértelmezések*. Kriterion, Kolozsvár, 2003; Csapody Miklós: *Egy nemzedék iskolája - Erdélyi Fiatalok (1929-1933)*, Korona Kiadó, Budapest, 2009.
- Egry Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Kísérlet az Erdélyi Párt identitáspolitikájának és ideológiájának elemzésére, 1940–1944*. Napvilág, Budapest, 2008. Részben érinti a kérdést Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2011.
- Egry Gábor: Határörök, határátlépők, úti élmények. Fiatal erdélyi értelmiségiek találkozásai Magyarországgal a 30-as években. Kézirat.

- György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története*, PhD disszertáció, ELTE BTK, 2006.
- György Lajos: *A kolozsvári Lyceum római katolikus könyvtár története*.
- György Lajos: A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés 1927. évi helyzete és a jövő feladatai Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, VI. évf. 2000. 2. (20.) sz. 131–148.
- Heinen, Armin: *Die Legion Erzengel Michae in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation*. Oldenbourg Verlag, München, 1986.;
- Hetling, Manfred: Volk und Volksgeschichte in Europa. In Hetling, Manfred (hrsg.): *Volksgeschichten in Europa der Zwischenkriegszeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 7 – 37.
- Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbség politikai stratégiái*. Pro Print, Csíkszereda, 2007.
- Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. *Pásztortűz*, 1926. 488-490.
- Irina Livezeanu: *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918-1930*. Cornell UP. Ithaca, 1995.
- Juhász István: Új értelmű román nacionalizmus. *Hitel*, 1937. 4. 321–327. Újraközölve: Záhony Éva (szerk.): *Hitel – Kolozsvár, 1935–1944. Tanulmányok, repertórium*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1991. 358–375. 374. (A továbbiakban az utóbbira hivatkozom.)
- K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Pro Print, Csíkszereda 2007
- K. Lengyel Zsolt: A regionális öntudatosságtól a nemzeti önállósáig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról. *Korunk*, 1997. 8. 110–121.
- László Dezső: Az erdélyi magyar ifjúság lelki arca. *Erdélyi Fiatalok* 1930/1. 3–5.
- Makkai Sándor: A magunk revíziója. In Uő: *Egyedül*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár 1931.
- Márkó József: A romániai német ifjúság munkatáborai. *Erdélyi Fiatalok*, 1935. őszi szám, 102–103.
- Márton Áron: Népmvelésünk feladatai. *Hitel*, 1937/3.
- Mikó Imre: Az erdélyi magyarság társadalmi helyzete. In *Erdélyi sorskérdések*. Erdélyi Szemle kiadása, Kolozsvár, 1935. 4-5.
- Oberkrone, Willi: Entwicklungen und Varianten der deutschen Volksgeschichte (1900–1960.) In . In Hetling, Manfred (hrsg.): *Volksgeschichten in Europa der Zwischenkriegszeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003. 65–95.
- Páll György–Jakabffy Elemér: *A bánási magyarság húsz éve Romániában (1918–1938)*. Stúdium, Budapest, 1939. 68.
- Pomogáts Béla: A transzszilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája.

Budapest, 1983.

Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban.* L'Harmattan, Budapest, 2010.

Sandulescu, Valentin: Fascism and its Quest for the "New Man". The Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica.* 2004. 4. 349–369.;

Sandulescu, Valentin: On Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement: a Syntetic Account. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia).* Vol. 5. 2005. 141–154.;

Tonk Márton: *Idealizmus és egzisztenciafilozófia Tavaszy Sándor gondolkodásában.* Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2005.

Török, Zsuzsanna: Planning the National Minority: Strategies of the Journal *Hitel* in Romania, 1935–1944. *Nationalism and Ethnic Politics.* 2001. 2. 57–75.

Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Argumentum, Budapest, 2011.

Váró György: A román falumunka. *Erdélyi Fiatalok*, 1936. tavasz. 25–29.

Újságcikkek

A magyar párt. *Medgyesi Lapok* II. évf. 48. 1935. december 25.

A magyar pártok vezérlőbizottságának új határozata. *Ellenzék*, 43. évf. 49. 1922. március 3.

Cholnoky Jenő: „Az erdélyi nagygyűlés”, *Brassói Lapok* XVII. évf. 68. sz., 1910. március 23. Megint demokrácia. *Ellenzék*, 43. évf. 45, 1922. február 26. 1–2.

De ce trebuie să revină Iuliu Maniu? *Chemarea Tinerimei Române*, VI. évf. 35. 1931. december 15.

Iskola. Az iskolákért – a magyar társadalomhoz. *Ellenzék*. 43. évf. 45. 1922. február 26. 5.

Iskola. Tanítók a parlamentben. *Ellenzék*. 43. évf. 45. 1922. február 26. 5–6.

Noi... *Chemarea Tinerimei Române*. IV. évf. 1. 1929. március 3. Magyar fiúk a stănești tanfolyamon. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. 2. 22–23.

Semper idem: Választás után. *Székely Napló*, LVII. évf. 77. 1927. július 10.; szl.: D. Gusti professzor negyedszázados tanári jubileuma. *Erdélyi Fiatalok*, 1937. 1. 9.

Vásárhelyi János a magyar egységről. *Ellenzék*, 49. évf. 1928. december 3.

Zágoni István: A magyar párt megbontását tartotta élete nagy sikerének Tancred Constantinescu. *Újság*, XXIX. évf. 156. 1927. július 15. 2.

Filep Tamás Gusztáv

Az új élet című folyóirat ideológiája

Az Új Élet című, 1932 és 1940 között Kassán megjelent folyóirat – s részben az 1942–1944 között kiadott utódlapja – és szerzői köre sok vonásában különbözik az e tanulmánykötetben tárgyalandó többi – erdélyi – csoporttól és orgánumtól. Ez utóbbiak többé-kevésbé mind kapcsolódnak vagy a protestáns etika általuk értelmezett változatához, vagy éppen a kolozsvári – szintén protestáns gyökerű – filozófiai iskolához, melynek mestere, névadója az egyébként a Felvidékről származó – Besztercebányán született, s először a nevezetes pozsonyi evangélikus kollégiumban tanító – lutheránus, részben német származású Böhm Károly. Az erdélyi kezdeményezések eleve nem kapcsolódnak a többségiek – ortodox, kisebb részben görög katolikus, tehát tőlük felekezetiileg és részben dogmatikailag is különböző – vallási-hiteleti szerveződéseikhez, az Új Élet köre viszont nem határolódott el a többségi, szlovák katolicizmustól, illetve a harmincas években már kizárólag szlovákok vezette egyházi hierarchiától, bár nagy súlyt helyezett a magyaroknak a felekezeten belüli differenciálódására. (Közölt is apróbb dolgozatokat a szlovák, illetve a cseh katolicizmus állapotáról, illetve szerzői adott esetben részt vettek országos katolikus rendezvényeken is.) Ráadásul a folyóirat és köre közvetlenül kapcsolódott a reformkatolicizmus egyetemes, Nyugat-Európában munkába lendülő mozgalmához, tehát szupranacionális dimenziója is volt, noha feladatkörét a nemzettel kapcsolatban jelölte ki. Az Új Élet, amint azt első, 1932-ben megjelent számának fejléce mutatja, "az ifjúkatolicizmus" folyóirata,

kiadója a Prohászka Kör, erdélyi szerkesztője a romániai magyar ifjúkatolicizmus jelentős alakja, Venczel József.¹⁹¹ A legelső közlemény pedig az aktuális főpásztor, a kassai székhelyű szlovák püspök és apostoli adminisztrátor, "Cársky József" az új nemzedékhez szóló köszöntője. Az Új Élettel párhuzamos, sokat hivatkozott magyarországi csoport és intézmény nem valamely népi kezdeményezés, hanem, legalábbis a kezdetekben, a konzervatív reformkatolicizmus gróf Széchenyi György által alapított és irányított emlékezetes folyóirata, a Korunk Szava, amely elzárkózott a társadalom forradalom által történt megváltásától, a '30-as évtized végén egész füzetsorozatban bizonyította, hogy a katolikus kereszténység nem azonosulhat a németországi náci forradalom alapeszméivel, illetve hogy náciizmus és katolicizmus – amint azt a hitleri Németországban gyakorolt egyházüldözés is igazolja – szöges ellentétben állnak egymással. A későbbiekben fontos kapcsolatot jelentenek a Korunk Szavából kivált s az Új Kor című folyóiratot, majd hetilapot alapító (radikálisabbá váló) fiatalok, Aradi Zsolt és Balla Borisz, sőt az Új Élet szerkesztője, Rády Elemér is ehhez az orgánumhoz kerül Magyarországra való költözése után.

Az Új Életet azonban már a kezdetektől sok minden megkülönböztetni látszik a magyarországi reformkatolicizmus fő áramától, például fokozatosan erősödni látszó latens arisztokráciaellenessége és az ottaninál eddigi ismereteim szerint nyíltabb (vagy nyersebb?) középosztálykritikája – amelyen a századforduló középosztályának bírálata értendő. A társadalomszervezésben a folyóirat a szociális igazság érvényesítését tekintette legfontosabb feladatának. Számos jelmondat, aforizma, aranyköpés szerepel a katolikus reformista egyházi vezetőktől, szembetűnően sok természetesen Prohászka Ottokártól – akit az utóbbi

191Az indulásnál szerkesztőként Rády Elemér, felelős szerkesztőként Suhaj Béla van föltüntetve. A regionális szerkesztők: Prága: Sinkó Ferenc; Budapest: Czákó József; Erdély: Venczel József.

évtizedekben főként mint az antiszemitizmus egyik legfőbb korai magyarországi ideológusát emlegetik. Az Új Élet köre azonban elsősorban a szociális megújulás apostolaként tartotta számon őt, s erre utaló citátumokat választott a műveiből. Egyébként az orgánum és köre legtekintélyesebb egyházi támogatója, a „kerékpáros kanonok”, az 1918-as „őszirózsás forradalom” kormányaival együttműködésre hajlandónak mutakozó Pfeiffer Miklós még Csehszlovákia megalakulása előtt több forrás szerint is feszült viszonyban volt Prohászkaival – ennek ellenére elfogadta a fiatal katolikusok névválasztását. Az Új Életnek azonban a magyarországi „apostolok” programján kívül van igen jelentős felvidéki előzménye, helyi, regionális gyökérzete is – a folyóiratban sokszor térnek vissza a cseh megszállás után is székében maradt egyetlen magyar (egyébként német és francia származású) püspök, Fischer-Colbrie Ágoston eszmevilágához, hagyatékához, amellyel eleven kapcsolatot jelent a Prohászka Körök szellemi atyja, Pfeiffer, akinek jótékony hatása az első számtól kezdve¹⁹² mindvégig "kiolvasható" a folyóiratból. Maga Fischer-Colbrie már a háború előttről is a nemzetiségi – szlovák, illetve román görög katolikus – hívők s a szociális kérdések megoldásának pártfogójaként vált ismertté; köztudott volt, hogy kísérletet tett földbirtokainak örökbérlet formájában a parasztság kezére juttatásában is – csakúgy, mint Prohászka. Fischer-Colbrie szellemi hagyatékának gondozása éppen Pfeiffer feladata volt.¹⁹³ Az élő és aktív szellemi iránymutatók között ott volt még a korabeli magyar katolikus szellemiség számos hatásos, akár kombattáns képviselője is, így a magyarországi KALOT-mozgalom egyik szervezője, a jezsuita Nagy Töhötöm, sőt a későbbi jezsuita tartományfőnök, Csávossy Elemér, akinek például a kínai misszió megszervezésében is nagy szerepe volt, illetve

192Pfeiffer Miklós: *Világnézet kell*. Új Élet, 1932. 1. szám, 8. p.

193Lásd ehhez: Pfeiffer Miklós: *Dr. Fischer-Colbrie „Cultura Christiana” c. kultúrbölcseleti és kultúrtörténeti műve*. Pozsony, 1928.

Mihelics Vid, a magyarországi keresztényszocialista mozgalom vezetőinek egyike, aki többek között a portugál korporatív rendszerről írt könyvet. Mindannyian az Új Élet első évfolyamainak szerzői lettek.

Nyilván az orgánium első szakaszának erdélyi szerkesztője, Venczel József hatására vagy közvetítésével reagál az Új Élet az erdélyi generációs szerveződések munkájára is, idéz az ottani társadalomszervezőktől, citálja Márton Áront, a szövetkezeti mozgalom csehszlovákiai magyar esélyeit mérlegelve utal az erdélyi párhuzamokra, mégpedig nemcsak a kisebbségekre; kiemeli például, hogy Csehszlovákiával szemben, ahol a diákszövetkezeti program ki van tiltva az iskolából, Romániában a diákok törvénybe foglalt kötelessége a szövetkezeti alapismeretek elsajátítása. Az erdélyi tárgyú cikkek többségét maga Venczel írja, de magának Márton Áronnak is van eredeti közleménye, és további erdélyi szerzők is föltűnnek a folyóiratban.¹⁹⁴

Az Új Élet a két nevezetes reformkatolikus pápai enciklika, a XIX. század végi, XIII. Leó által kiadott *Rerum novarum*, valamint az ezt több vonásában megerősítő, részben újraértelmező, az új világhelyzethez szabó, XI. Pius nevéhez fűződő s 1931-ben kiadott *Quadragesimo anno* tartalmát követve azoknak a főleg világi katolikus szerveződéseknek és szövetségeknek a fóruma, amelyek a társadalom úgynevezett igazságos átalakítására törekszenek. A *Quadragesimo anno* részben az 1929-ben kezdődő világválságra (is) adott válasz, az 1932-ben induló szlovenszkói magyar katolikus folyóirat tehát már indulásakor bekapcsolódott ebbe a

¹⁹⁴Az 1933-as évfolyamban például Szemlér Ferenc – *A román korporatista mozgalom* (312–314. p.) – és Stettner Andrea – *Az erdélyi katolikus nőmozgalomról* (318 – 320), az 1934-esben Gyárfás Elemér – *Az erdélyi Katolikus Státusz átszervezése* (100 – 101. p.) – és Petrovay Tibor – *Iskolaszövetkezetek a nevelés szolgálatában* (123–125) p. Az írók-költők közül verssel szerepel például Kiss Jenő – meglepő viszont, hogy Dsida Jenő, akinek világszemléletében oly döntő a katolicizmus szerepe, nem publikál az Új Életben. A csehszlovákiai szerzők közül az erdélyi katolikus mozgalom működéseinek tanulságait például Esterházy Lujza elemzi – személyes tapasztalatok alapján.

fontos világáramlatba.¹⁹⁵ Az 1931-es, a keresztény társadalom megszervezésére intéző enciklika a gazdasági élet szabályozó elvének nem az osztályharcot, de nem is a szabad versenyt tekinti, hanem a szociális igazságosságot és a szociális szeretetet. Központi kérdése a proletárság jogainak elismerése, igazságos munkabért követel, szabályozza a magántulajdon egyéni és társadalmi jellegét, és a munkaszervezésben a hivatásrendek fölállítását, a korporációt hirdeti. Hogy a korporációk, amelyeket Mussolini fasizmusa is alkalmazott, mire alkalmasak és mire nem, összeurópai probléma, s itt nem tudom tárgyalni. Ugyanilyen fontos azonban, hogy az enciklikát kibocsátó XI. Pius állást foglalt a két legmonumentálisabb korabeli totalitarizmussal szemben, mindkettővel szemben 1937-ben; a talán ismertebben, a *Mit brennender sorgében* március 14-én a nácizmus, a másodikban, 29-én, a kommunizmus fölött mondott ítéletet. XI. Pius hívta létre a világi katolikusokat tömörítő Actio Catholicát, éppen 1932-ben; a folyóirat nemcsak kapcsolódott e tömegmozgalomhoz,

195Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy például Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank korábbi, náciellenes, 1944-ben a Magyarországot megszálló németek által letartóztatott elnöke a másodszerre említett pápai enciklikát, amely nem ismerte el a gazdasági szabadságot, noha „gazdasági szabadság nélkül még vallásszabadság sincsen”, nem tartotta kontinuusnak az elsővel: „A „quadagesimo” furcsa okmány; a „rerum novarum” fiának vallja magát; az is, csakhogy nem hűséges fia, hanem tékozló fia; herezisbe esett, de megvan a mentsége: az első háború utáni liberalizmus krízise idején íródott, amikor a frontok egészen másként álltak, mint ahogyan ma állanak. Erős meggyőződésem, hogy a Vatikán – ha átírhatná a „quadagesimo”-t – ma csak a „rerum novarum”-ból átvett idézeteket tartaná meg belőle; a többi az utolsó betűig kitörölné és mást írna a helyébe. A „quadagesimo” – mondtam – visszakívánczik a szülői házba: a „rerum novarum”-ba, hogy bűnbocsánatot kérjen és kapjon! Az ankét [egy a magyar emigránsok közötti vita – F. T. G.] ebben a kérdésben megoszlott; azok, * – nagyon tiszteletreméltó okokból – ragaszkodtak a „quadagesimo”-hoz, mert ez építette meg részükre a hidat (akaratlanul) a kereszténység és a marxizmus között. Azoknak, akik a marxizmust meg akarják keresztelni, szükségük van a „quadagesimo” szentelt vizére; pedig nem a víz a lényeg; a hit a lényeg; márpedig elképzelhetetlen, hogy a marxizmus a lényeg – a hitet – vagy akárcsak az erre való készséget magáévá tegye; a keresztelendő hite nélkül pedig nem lehet keresztelni; se vízzel, se enciklikával, se egyébbel.” A *-hoz Baranyai toldása: „Barankovics [István] és a követői”. *Baranyai Lipót Kornfeld Mórchoz.* In Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok.* Közreadja: Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest 2006, 382. p.

hanem valószínűleg éppen ennek jegyében jött létre –, mint az ifjúsági szervezet, a Katolikus Ifjómunkások Országos Egyesülete [KIOE] orgánuma. A Pápa személyiségében összpontosuló katolikus megújulás azonban különös figyelmet szentelt az aktivitás és a kontempláció egyensúlyának; az utóbbi erősítésére irányult a szentté avatott Lisieux-i Szent Teréz¹⁹⁶ kultusza, akiről a magyarországi ifjúkatolikusok egyik szellemi vezetője, Balla Borisz már az Új Élet első évfolyamában közölt egy írást.¹⁹⁷

Ezek tehát a szlovenszkói Prohászka Körök és folyóiratuk szellemiségének keretei. A reformkatolicizmus hatását tekintve mérhető a két nagy említett modern irányzathoz, a bolsevizmushoz és a különböző változatokat kitermelő szélsőjobboldali totalitarizmusokhoz, bár éppen keresztény alapeszméi miatt súlytalanabb azoknál. A háttérben, a nyugat-

196 Egyik megnyilatkozása szerint: „A szenvedésben az a vigasztalásom, hogy nincs vigasztalásom.”

197 Balla Borisz: **[nem találom]** Új Élet, 1932. 328–332. p. Most azonban nem tőle, hanem nemzedéktársa, az Új Életben is publikáló Aradi Zsolt egy reprezentatív kiadványban megjelent tanulmányából idézek: „Jól írja Dacik Reginald olmtüzi dominikánus, hogy nekünk manapság a modern idők legnagyobb herezisést, a »tevékenység herezisést« is ki kell kerülnünk. »Míg a régi világ a tétlenség herezisével vétkezett – úgymond –, addig a mai katolikusok legnagyobb bűne a tevékenység herezise. Kevés katolikus van ugyanis meggyőződve arról, hogy egy a világtól elzárt karmelita nővér sokkal többet tehet az Isten egyházának érdekében imájával, mint húszt képviselő. Ma még mindig jobban bízunk az emberi erőben, mint a természetfölöttiség segítségével.«

Az a pápa, aki a Katolikus Akcióról szóló körlevelet kiadta, ugyanabban a korban egy olyan szentet állított Szent Ferenc-i magaslathoz az Egyház és a világ elé, akinél jobban a kontemplatív élet elsőségét és – saját életével – annak mindent fölülmuló hatását alig bizonyíthatja valaki. A pápa, amikor meteornak, új jelnek, az Egyház oltalmazójának mondja ezt a törekény apácát, nyilvánvalóan arra akart rámutatni, hogy gyökeres megújulásra van szükség a lelkiek terén; olyan fordulónál vagyunk, amellyel csak egy clunyi reformot, egy Assisi Szent Ferenc vagy Avilai Szent Terézia fellépését lehet összehasonlítani. Mindenkinek újjá kell születnie, hogy bejusson a mennyek országába, de mert van emberi társadalom, van kollektív szellem – ennek is „oportet enim nasci denuo”, ennek is meg kell újulnia, s ezt az újulást a mi számunkra Lisieux-i Szent Teréz közvetítette.” Aradi Zsolt: *Lisieux-i Szent Teréz*. In *Modern katolikus fejek*. Szerkesztette Mihelics Vid. Szent István Társulat [Budapest 1936], 178–179. p.

európai forrásoknál ott van egyfajta katolikus humanizmus alakuló ideológiája is; a társadalmi tömegek viszont ezekben az évtizedekben radikalizálódnak, az ő szemükben már nem a szeretet a változások programja. A reformkatolicizmus hatása viszont nem múlt el egészen az említett totalitárius ideológiák részleges győzelmével és a világháborúval; a Nyugat-Európa második világháború utáni újra-fölépítésében nagy szerepet betöltő kereszténydemokrácia gyökerei ide nyúlnak vissza. Az Új Élet legfontosabb szerzői nem hagynak kétséget afelől, hogy a világ szellemi birtokbavételéért egy hagyományos(abb) és két modern pogány ideológiai küzd, ezekkel szemben akarnak vállalkozni az emberiség újjáalakítására; bíznak ennek esélyeiben, bár szinte kísérteties, ahogy a katolikus ifjómunkások szervezését végző JOC – *Jeunesse Ouvrière Chrétienne* (Keresztény Munkás Ifjúság) – vezetője, Joseph Cardijn, a későbbi bíboros 1938-ban írott röpiratában ezeket az esélyeket latolgatja:

„Ezekben a sorsdöntő órákban, amidőn történelmünk legtragikusabb párvialalában az ellentétes világnézetek fejünk felett összezsapnak, kimondhatatlan bizalommal tölt el az a tény, hogy egy új mozgalom, a JOC szédítő iramban fejlődik és erősödik.

A mi korunk az álmessiások kora: szélsőséges, elvakult, és könnyen hajlik üldözésekre. Adja Isten, hogy ez az esztendő ne hozzon nekünk újabb megrázkódtatásokat és megpróbáltatásokat. Bárhogyan is alakuljon majd a világ, a JOC ott lesz, hogy betöltse gondviselészerű hivatását akár a veszély megelőzésében, akár abban, hogy a romokon új világot építsen fel.”¹⁹⁸

Az világos, hogy egy katolikus folyóirat határozottan elutasítja a történelmi materializmuson alapuló ideológiákat; az Új Élet (és szellemi

¹⁹⁸Cardijn, J.: *Mi a JOC? Mi a KIOE?* KIOE Központ kiadása, Budapest 1944, 19–20. p.
Az én kiemelésem – FTG. Cardijn cikke a folyóiratban: *A társadalmi elhivatottság szelleme*. 1939, [29]–30. p.

köre) már az előtt is szemben állt a bolsevizmussal, mielőtt annak eszközei és módszerei nyilvánvalóvá lettek. Érzik, megtapasztalják a szélsőbaloldal Európa-szerte erősödő vonzerejét, és emiatt nem az odatóduló tömegeket hibáztatják.¹⁹⁹ Rády Elemér a folyóirat első számában arról értekezik, hogy éppen a katolicizmussal (és a marxizmussal) is szemben álló polgári ideológiák adtak alapot a materializmusnak, így a bolsevizmus paradox módon a liberalizmusból nőtt ki.²⁰⁰ Van véleményük a folyóirat szerzőinek a kommunizmus szovjet változatáról is, bár arról csak közvetett tapasztalatok révén számolhatnak be.²⁰¹ De már az első évfolyamokban materializmusnak minősítik a hitlerizmust is, rögtön a kezdeteknél német szerzők által írt tanulmányokat közöltek a nemzetiszocialistáknak a német katolicizmus háttérbeszorítását célzó intézkedéseiről és akcióiról.²⁰² Az 1934-es évfolyamban az egyik közlemény föltehetően orvosi végzettségű szerzője a náci sterilizációs törvényről értekezik, amely szerinte nemcsak jogi és erkölcsi szempontból elfogadhatatlan – a „negatív eugenika” egészségügyi szempontból is értelmetlen, hiszen az öröklés titkai tudományos szempontból jószerével föltáratlanok, az állítólagos veszélyek többnyire nem igazolhatók. A törvény, ez a „radikális, de talán visszafelé elsülő fegyver” nem fogja emelni a társadalom erkölcsi színvonalát (például a

199Az 1933-as évfolyamba Komló István írt tanulmányt *A bécsi marxisták iskolaprogramja* címmel (210 – 214. p.). E cikkből is, más közleményekből is érződik, hogy a reformkatolikusok részben méltányolják a marxisták reformelképzeléseit, illetve szociális elkötelezettségét, kitartását – így azt is, hogy gyakran valóban elősegítik a proletárság feltörekvését. Csakhogy épp ezzel vonják őket saját táborukba. Amikor a modernizációs programok kapcsán a katolikusok – mint az osztrák iskolareform ügyében is – ökonervatív elvekkel szállnak sorompóba, éppen hogy rossz taktikát választanak: valójában el kellett volna ismerniük azt, ami a reformokban jó volt, és belülről kellett volna befolyásolni azok megvalósulását.

200Rády Elemér: *Az ifjúkatolicizmus programja*. Új Élet, 1932. 3. p. E két rémuralommal szemben kell végre kijönni a katakombákból; le kell számolni a sekrestyekatolicizmussal.

201Ikva-Pfeiffer László: *Hősök. Moszkvai katakomba*. Új Élet, 1933, 357–361. p.

202Quirl, P.: *A német nemzeti szocializmus és [a] katolicizmus*. Új Élet, 1931. 250–255. p. Ebből (is) tudható volt, mi az nácik véleménye Rómáról: „A pápa egy démoni kuruzsló.” Uo. 253. p.

mániákus depressziósok vagy a született vakok ivartalanításával, hiszen arra más módok alkalmasabbak).²⁰³ De a náciizmus elutasítása olykor még pár soros közleményekben is megjelenik, például ebben a keretes hírben:

„Hitlerista katolikusok figyelmébe

(kommentár nélkül)

Münchenből jelentik: Német Katolikus Népegyesületek Nagygyűlését, melyen P. Muckermann S. J. is felszólalt volna, a kormány betiltotta.²⁰⁴

Porubszky Géza plébános, a nem sokkal későbbi prágai parlamenti képviselő – jelenléte a folyóiratban azért is érdekes, mert az Új Élet alig-alig kötődik a hivatalos magyar ellenzéki politikához, így az Országos Keresztényszocialista Párthoz sem – éppen a náci ideológiával szemben tisztázza a nacionalizmus jelentését, pontosabban a kettő különbségét: „A hitlerizmus már nem egyszerű nemzeti irányzat, hanem fajimádás. Világnézete antibolsevista ugyan, de antiszemita és antikatolikus is”, Hitlernél a nacionalizmus öncél, abszolút egoizmus. Az igazi nacionalizmusnak nem öncélja, hanem végcélja van: „a nemzeti élet szabadsága”.²⁰⁵

A szerzők közül többen erőteljesen kötődnek a harmincas években előretörő francia katolikus társadalmi szerveződésekhez, az orgánum egyik jelentős munkatársa, Esterházy Lujza személyes kapcsolatban állt e mozgalom egyik vezető gondolkodójával, a hugenottából katolikussá vált Jacques Maritainnel – akitől közölnek is írást az Új Életben²⁰⁶ – és Michel Roquet atyával, aki később megjárta a náci koncentrációs táborokat. Esterházy Lujza írt a lapban például a JOC 1937-es világtalálkozójáról és

203Takács István: *A német sterilizációs törvény egy érdeklődő bonckése alatt*. Új Élet, 1934. 112–114. p.

204Új Élet, 1933. 330. p.

205Porubszky Géza: *Lehet-e a nacionalizmus öncél*. Új Élet, 1934, 103–109. p.

206Például Jacques Maritain: *Művészet, bölcsélet, Isten*. Possonyi László fordítása. Új Élet, 1933, 362 – 365. p. Róla szóló tanulmány: Possomyi László: *Új szellemi forradalom erjed Párizsban. Jacques Maritain szabadságfilozófiája*. Új Élet, 1934, [387] – 392. p.

a Pax Romana szintén 1937-es kongresszusáról – mindkettő, éppúgy, mint az 1938-ban Budapesten rendezett eucharisztikus kongresszus (amelyen a szlovákiai magyar ifjúkatolikusok küldöttsége is részt vett), a háború helyett keresett és kínált alternatívát.

Az Új Élet körüli mozgalmak résztvevőiben és a folyóirat szerkesztőiben, továbbá szerzőiben rendkívül erős a társadalmi szolidaritás, különösképpen a szegény, elnyomorodott vagy alávetett néposztályok iránt,²⁰⁷ viszont gondolkodásuk egyik legfontosabb eleme az antiliberálisizmus. Pontosabban az antikapitalizmus, amelynek összes embertelenségéért a liberalizmust teszik felelőssé. Szemükben, több tanulmánnyal alátámaszthatóan, a liberalizmus az ember ember általi kizsákmányolásának ideológiája, a szemérmetlen rablás fügefalevele (következésben az egész gondolatkör szülőatyja a XIX. századi kapitalizmus embertelenségei iránti tiltakozás). Nem feltétlenül valamiféle romantikus, törzsi antikapitalizmusról van szó. A prohászkások ismerik az angol konzervativizmus kapitalizmuskritikáját is; így például idézik Chesterton egyik passzusát: „A kapitalizmus sohasem volt tudományos elmélet, inkább néhány ember számára kedvező alkalmak sorozata, akik a világ pénzfolyama mellé telepedtek. Amikor ezeknek hatalma biztosítva látszott és jólétük már állandó volt, akkor jöttek a nemzetgazdászok, akik már szolgai függésben állottak és megalkották a teóriát és nagy csomó törvényt, melyet az élet most zúzott össze. Színigazság, hogy a kapitalizmus rövid lélegzetű diadalát oly proletariátus kreálásának köszöni, mely lebujaiban lakik és védtelen a kizsákmányoló törekvéssel szemben.”²⁰⁸

207 „A szociális kérdés megoldásához *nem csak a szeretet* erényének gyakorlása, *hanem a társadalmi igazságosság* szükséges. Enélkül a pusztá »szereket« tevékenység égbekiáltó hipokrizis” – írja a folyóirat és a Prohászka Körök kezdeti vezetője a folyóirat első számában: Rády Elemér: *Az ifjú katolicizmus programja*. Új Élet 1932, 4. p.

208 Chesterton *a kapitalizmusról*. Új Élet, 1932. 143. p.

A szlovákiai magyar reformkatolicizmus mozgalomként való elindításánál nagy szerepe volt tehát a fölismerésnek, hogy a legkiáltóbb társadalmi igazságtalanságokat főlszámoló reform elmaradása a radikális materialista mozgalmak eltömegesedését idézi elő. Ugyanakkor a folyóirat "középvonala" elhatárolódik a baloldaltól és a jobboldaltól egyaránt. Baloldal alatt, mondják, ma általában a kommunista marxizmust értik, ide mi nem tartozhatunk, mert a marxizmus materialista, "Isten- és lélektagadó", mert az általa megvalósítandó vagyonsközség "foka, mértéke és kiviteli módja" ellenkezik az emberi természettel, "esetleges átmeneti részletsikerek után gazdasági és társadalmi káoszhoz, tömegnyomorhoz, vagy államkapitalizmushoz és tömeg-kényszermunka-rabszolgasághoz vezet, ahol a proletár-munkásnak még annyi mozgási szabadsága és följobbjutási lehetősége sincs, mint a legkizsákmányolóbb »burzsuj« kapitalizmusban." A taktika terén pedig azért utasítják el a kommunizmust, mert a bérharcokban nem népjóléti vívmányokért harcol, hanem "öncélú elégedetlenségszítás"-ra törekszik. A jobboldal viszont jelenlegi formájában nem "krisztusi alapon nyugvó szociális és nemzeti mozgalom"; ha ennyi lenne, azonosulni lehetne vele. De ehhez most sok "kapitalista vagy nyárspolgári önzés, maradiság [...] pogány sovinizmus [...] szociális rövidlátás" s a pápák szociális programjainak szabotálása kapcsolódik. A polgárság terminusával pedig az a baj, hogy a gyakorlatban sokszor "antiszociális szűkkeblűséget és kizsákmányoló szellemet" jelent, amely keresztényellenes vonás. Ha engednék magukra vonatkoztatni e terminust, ez egyebek mellett azzal a veszéllyel járna, hogy a proletárok elidegenednének a mozgalomtól,²⁰⁹ márpedig a munkások kizsákmányolásának letörése a korszak egyik legfontosabb célja. A "nemzeti érzés és a nemzeti jogok" melletti elkötelezettség nyilvánvalóan nem a

209 *Baloldal–jobboldal–polgári?* Új Élet, 1937, 159–160. p.

jobboldal felé való elhajlás az ifjúkatolikusok gondolkozásában – és önnönmaguk számára –, hanem az egyház által vallott/elismert természetjog következménye, s részben kemény válasz azoknak, akik azért választják a katolikus eszmevilág helyett a (szélső)jobboldalt, mert a kereszténység (onnan nézve) túlságosan nemzetfölötti. A nemzethűség – írják 1937-ben – a természettörvényből eredő természetjog; a katolicizmus a természettörvény alapján áll, tehát világnézetének integráns része a nemzethűség. Lényeges eleme a folyóirat körül bábáskodók gondolkodásának, hogy a szélsőjobb- és szélsőbaloldali fiatalokat nem legyűrendő, megsemmisítendő ellenségnek, hanem megtérítendő megtévedteknek tekintik, mozgalmait pedig az evangelizáció, egy „katolikus internacionalizmus” célterületeinek. Ugyanakkor a katolicizmussal ellentétes világnézeteket – beleértve nemcsak a liberalizmust, hanem a deizmust is – ellenséges eszmevilágoknak látják. De főleg a magyarországi papi vezetők, akik itt is publikálnak, természetesen Kantot és Hegelt sem tartják követhetőnek.

Az Új Élet kapcsolódik a magyarországi fiatalok falukutató mozgalmához, cikkírói tiltakoznak a magyarországi falumonográfiák íróinak, Kovács Imrének, Féja Gézának bíróság elé állítása ellen, tehát közvetlenül is kénytelenek üzeni a "hivatalos Magyarország"-nak; a folyóirat nem az ottani uralkodó szellemiség kivételése tehát. Sőt, maga az úgynevezett „keresztény kurzus” és a magyar – a szomszéd nemzetekkel szemben megnyilatkozó – fölénytudat sem áll közel a folyóirat köre meghatározó személyiségeihez, mert nem látnak mögötte reformszellemet, a tudatos szociális igényű társadalom-átalakítás szándékát. Amikor Kovács Imréék elítéltetése ellen tiltakoznak, botránynak minősítik, hogy a népi szociográfusokat ítélik el, akik pedig létező társadalmi tragédiákra hívták föl a figyelmet; szerintük Pallavicini Alfonzot kellett volna bíróság elé állítani,

aki a széjjelhányatta a latifundiumára települő szegények viskóit (e módszerről Kovács Imre *Néma forradalom* című szociográfiájában vagy József Attila *Hazám* című versében is olvashatunk). Még a szociográfusok bíróság elé állítása előtt nyíltan a pécsi bányászsztrájk jogossága mellett foglal állást az Új Élet – megjegyezvén, hogy ahhoz egyik fázisában a keresztényszocialisták is csatlakoztak. Osztályharc van – szögezik le –, s legalábbis tendenciózus az, hogy az állam csak a szegények és alávetettek által gyakorolt osztályharc ellen lép föl, az ellen viszont, amelyet a „termelési eszközök” birtokosai vívnak pozícióik védelmében, nem. E tiltakozások nem maradtak visszhangtalanok: a marxisták részéről dicsérték a bátor állásfoglalást, a jobboldal viszont bolsevistagyanús hírébe igyekeztek keverni a folyóiratot. Erre a válaszuk ez volt: „Nem lehet érve me kiállítás ellen, hogy avatatlanok és rosszakaratók felhasználják a nemzet ellen. A rosszakarató mindent felhasznál rosszra, amiatt nem lehet megállni azon az úton, melyen a magyar nép lelki és testi javait akarjuk elérni.”²¹⁰ Amikor Szvatkó Pál Új Szellem című folyóiratában Baráth László azt írta, hogy ha a magyarországi szociográfusokat a vádlottak padjára ültetik, nem lesznek ott egyedül, mert az egész csehszlovákiai magyar ifjúság odaül melléjük, az Új Élet ezt így kommentálja: „Azt hisszük, nem akad Szlovenszkon józan magyar fiatal, aki nem ért egyet a kijelentéssel.”²¹¹

A szerzőgárda széles kört fog át: a reformkatolicizmus egész széles spektruma megszólal a lapban. Sokszor közlik vagy idézik a magyarországi fiatal katolikus vezetők, a már idézett Balla Borisz és Aradi Zsolt írásait, megszólal itt az a Nyisztor Zoltán, aki fokozatosan eljut a szélsőjobboldalhoz;²¹² az 1942-ben újrainduló lap szerkesztői és

210Mégis elítélték... Új Élet, 1937, 434. p.

211Az Új Szellem és a Prágai Magyar Hírlap. Új Élet, 1937. 239. p.

212Igaz, az 1934-ben a folyóiratban kinyomtatott (egy másik, meg nem nevezett katolikus orgánumból átvett) németországi följegyzéssorozatában – lásd például: *A jubiláló hitlerizmus*, 161 – 167. p. – ha nem is elutasító, de igen kritikus a nácizmussal szemben.

leggyakrabban publikáló munkatársai közül András Károly és Janics Kálmán például, úgy látszik, a német győzelem hívei lesznek.²¹³ 1934-ben a folyóirat szerzője a nyilas mozgalom, illetve a Volksbund egyik későbbi teoretikus, Málnási Ödön.²¹⁴ Ennek azonban már csak azért sincs különösebb jelentősége, mert a budapesti par excellence urbánus Szép Szó – József Attila, Fejtő Ferenc és Ignótus Pál folyóirata – még évekkel később is a szerzői között köszönti Málnásit. Az 1939 utáni években a folyóirat gyakori szerzője viszont a nagy humanista pedagógus, Krammer Jenő. A kezdeti időkben a szlovákiai magyar katolikus nőmozgalom egyik szervezője s két publikációval magát a tárgyalt folyóiratban is képviseltető, 2006-ban boldoggá avatott Salkaházi (ekkor még Schalkház) Sára, a Szociális Testvérek Társaságának tagja, akit 1944-ben Budapesten zsidók és más üldözöttek bújtatása miatt rendtársával, az éppúgy mint ő, szintén kassai Bernovits Vilmával együtt a nyilasok belelőttek a Dunába. Salkaházi a húszas években egyazon körbe tartozott Esterházy Lujzával, az Új Élet állandó szerzőjével (a politikus Esterházy János testvérével, akiről többször is szó esik e tanulmányban). Pfeiffer Miklós 1944-ben Kassán püspökével együtt be akart menni a gettóba, hogy az egyház szolidaritásáról biztosítsa a társadalom többi részétől elkülönített zsidókat, illetve hogy közbenjárjon sorsuk enyhítése érdekében; a papi küldöttséget a német belső őrség fordította vissza.²¹⁵ A lap magjához tartozott egy időben Pfeiffer kanonok említett unokaöccse, Pfeiffer (1945 után Ikvey) László plébános, aki 1944-

213Janics maga nyilatkozott erről egy több mint fél évszázaddal később adott interjújában: „Én különben németpárti voltam a háborúban.” *Janics Kálmán*. In *A rendszerváltás és a csehszlovákiai magyarok (1989–1992)*. Szerkesztette: Popély Árpád–Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet, [Somorja], 2009 (Elbeszélt történelem 1.), 311. p. Az interjút Sándor Eleonóra készítette.

214Az 1934. 3. szám mellékleteként jelent meg *A pszichológia és pedagógia útjai* című, 42 oldalas tanulmánya.

215Lásd erről: Rákos Péter: *Ecsetvonások Pfeiffer Miklós kanonok úr portréjához*. Prágai Tükör, 2002. 1. szám, 21–[28.] p. Rákos fotómásolatban közli Pfeiffer egyik, a gettóról írt levelét.

ben Budapesten a Katolikus Ifjómunkások Országos Egyesülete budapesti, Gát utcai székházának az igazgatója volt, s aki a székházban szintén zsidókat, német és francia katonaszökevényeket, lengyel menekülteket és egy osztrák kommunista újságírórt rejtegetett.

A szerzői gárdának ebből az ideológiailag széles és utóbb meg is osztott jellegéből következik, hogy egy részletesebb elemzés a politikai katolicizmus több árnyalatát tudná kimutatni és rendszerezni a folyóirat alapján; mindenesetre '44-ben a függetlenség mellett vannak, náciellenesek is, nemcsak bolsevizmusellenesek→

A folyóirat a kisebbségi feladatvállalásban nem hangoztat romantikus sztereotípiákat, de 1937-ben egy glosszában elutasítja Makkai Sándor *Nem lehet*-elméletét vagy koncepcióját, "mert ez olyan kérdés, melyre a feleletet megadja a Duna-völgy nemzetiségi összetétele. [...] Kisebbségek itt mindig voltak és mindig lesznek, hacsak valaki nem teszi magáévá a török megoldást az örményekkel szemben. Ezért a kisebbségi sorsnál nem merülhet fel a: lehet, vagy nem lehet; vállalni kell, és keresztényivé tenni Közép-Európát, hogy népei békében élhessenek egymás mellett".²¹⁶

A lap szellemi atyjának, Pfeiffer Miklósnak említett unokaöccse, Pfeiffer László a folyóirat legelső számában a spanyolországi köztársaság már ekkor polgárháborús állapotai kapcsán írt tanulmányában olvashatjuk a programjavaslatot:

"1) Legyünk tehát öntudatos katolikusok, dolgozzunk; merítsünk a katolicizmus örök kultúrértékeiből. A spanyol példa bizonyítja legjobban, mennyire szükség van a Katolikus Akcióra, a Prohászka Körökre és a »felekezetek szerint« differenciált kultúrmunkára, melyet nálunk oly sokan kifogásolnak.

216 *Nem lehet!* Új Élet, 1937. 238. p.

2) Forduljunk teljes érdeklődéssel a szociális kérdések felé. Előzzük meg a szociális gyógymódok rendszereivel a véres forradalmakat. De gyorsan, amíg nem késő.

3) A pozitív szociális munkához a néppsziché tökéletes ismeretére kell törekednünk, nehogy végzetes baklövéseket kövessünk el.

4) Sose kössük össze a katolicizmust múltó politikai rendszerekkel, ne exponálja magát a katolikusság bizonyos gyűlölt kormányzatok és emberi, gyarló alkotások mellett. Mert minden politikai rendszer, kormányzat magában hordja a mulandóság bélyegét. A katolicizmus pedig örök, mert isteni eredetű."²¹⁷

Annak, hogy ezt a szemléletet – különös tekintettel a negyedik pontra – a folyóirat legfontosabb szerzői érvényesíteni tudták, jó példája Esterházy Lujának a spanyol polgárháborút megelőző tizenhárom évről Alfred Mendizabálnak, az oviedói egyetem jogfilozófia tanárának könyve alapján készült összefoglalása. (A könyvhöz Jacques Maritain írt előszót.) Esterházy Lujza – éppen úgy, ahogy a spanyol professzor – egyaránt állást foglal a jobb- és a baloldali erőszakkal szemben, illetve érzékletesen mutatja be a folyamatot, amelynek során az ellenoldali reakciók fölerősítették egymást, míg végül elvezettek az 1936-tal kezdődő értelmetlen mészárlásig. A cikk egyértelműen állítja, hogy a spanyol baloldal keresztyénellenessége egyenesen következett abból, hogy Primo de Rivera „jogtipró diktatúra”-ja „váltig kereszténynek hirdette magát”, s világossá teszi, hogy az egész folyamat ezzel a diktatúrával kezdődött. Az, amit a spanyol falang művel, minden hivatkozása ellenére *nem* katolikus politika, hanem a német nemzetiszocializmussal egy töről fakadt materializmus.²¹⁸ A polgárháború

217 Pfeiffer László: *A spanyol forradalom tanulságai*. Új Élet, 1932. 1. szám, 31. p.

218 „Ez a mozgalom a fajimádat biológiai materializmusának alapjaira helyezkedett, s Rosenberg hatása alatt egy ősi faji vallás felújításával foglalkozott, melynek legfőbb áldozati cselekménye a bikaviadal.

Ezekre az ősfaji alapokra akarta a falangista mozgalom építeni az Új Katolicizmust,

megítélése szempontjából fontos tényezőre hívta föl a figyelmet Esterházy Lujza, amikor leírta, hogy az állítólag jobboldali, katolikus, falangista politika elutasította a katolikus baszkok nemzetiségi követeléseinek teljesítését, akik – ezért is – a köztársasági táborba kerültek. A szerző mindeközben semmilyen engedményt nem tesz a köztársasági táboron belüli kommunizmusnak és anarchizmusnak, s a szövegből az tetszik ki, hogy tisztában van a Moszkvából szorgalmazott népfrempolitika igazi céljával. Az úgynevezett spanyol nemzetiek megítélése, az a meggyőződés, hogy a nemzeti kormányok végzetes mulasztást követtek el, amikor nem oldották meg a szociális problémákat s ezzel gyakorlatilag ők maguk hajtották át a baloldal táborába tömegeket, úgy tűnik föl, nem Esterházy Lujza elszigetelt, hanem a lap általános álláspontja.

Már az is lényeges adalék, hogy Esterházy Lujza olyan meghatározó alakja lehetett a folyóirat körének – s hogy már az első évfolyamban általában is kiemelik a nők szerepvállalásának fontosságát. Schalkház Sára az első évben a katolikus leánymozgalomról értekezik – amelynek szerinte *katolikusnak, aktívnek, modernnek és népiesnek* kell lennie –, s számon kéri: „milyen jogon kapcsolják le az ifjúsági kérdéseknél az ifjúság egy nagy részét – *mondjuk a felét* –, a leányifjúságot azok, akik rendszeresen foglalkoznak az ifjúsággal s az ifjúsági kérdésekkel, s akik állandóan mint az ifjúság, harcosai szerepelnek”.²¹⁹

A Prohászka Körök legjobb képviselői számára tehát a megújuló, Maritain filozófiájával fémjelezhető francia katolicizmus lesz a minta. A Prohászka Körök 1937-es kongresszusán erről tartott beszámolójában Esterházy Lujza kiemeli s az alábbiak szerint csoportosítja a katolikus egyház ottani "jellemző vonatkozásait":

melynek éltető géniusza azonos a fasizmussal.” Esterházy Lujza: *Egy tragédia forrásainál. (A spanyol politika 1923-tól 1936-ig.)* Új Élet, 1938. 237. p.
219Schalkház Sára: *A katolikus leányifjúsági mozgalomról.* Új Élet, 1932. 235. p.

"1) Az egyház Franciaországban teljesen vagyontalan, mégis fenn tudja tartani intézményeit. 2) Mindennemű politikai párttól független. 3) Nagyszerűen meg tudták teremteni az elvhűségnek és a más irányúak iránti tapintatnak a szintézisét. 4) Senki sem látja a papokban valamely földi hatalom exponensét. 5) A katolikus intellektuelek a szellemi és tudományos haladás élén haladnak. 6) A liturgikus mozgalom áthatja lassanként az egész katolikus társadalmat. Franciaország egyik legfontosabb harctere az Egyház és a kommunizmus küzdelmének."²²⁰

A folyóirat és a körülötte összekapcsolódó társadalmi mozgalmak, amint azt említettük, kötődnek az egyházi szerveződésekhez, de azokon belül követelik a kritikus vizsgálódás jogát. Megadják a tiszteletet a szlovák és a cseh katolikus hierarchiának, de az egyházon belüli nemzeti elkülönülés jogát fönntartják maguknak, mert elsősorban a felföldi magyar társadalomtöredék dolgaiban tartják magukat illetékeseknek. A folyóirat egyik szerkesztője, Sinkó Ferenc öregkori visszaemlékezései szerint²²¹ az orgánum irányultsága kimondottan antiklerikális volt; ezt, amennyiben nem találunk róla pontosabb leírást, úgy értelmezhetjük, hogy az egyházi tekintély vak, ellentmondás nélküli tiszteletét utasították el, éppen azért, mert az egyházi vezetés (rendszerint) erősen kötődik az uralkodó rendhez. A kérdés úgy is napirendre kerül, hogy a klerikalizmus és a katolicizmus *közt* kell választani. Az egyházi személyeknek a társadalomban kell élnie, nem fölötté, sőt, abból kell kinevelődnie is.²²² De magának az Actio Catholikának is a világi katolicizmus szerepvállalásának növelése a célja. A katolikus civil mozgalmak kötődnek ugyan a hierarchiához, papi iránymutatóik is vannak, ám feladatukat és módszereiket maguk határozzák

220)[Eltűnt]

221>Több helyütt említi ezt, lásd például: Sinkó Ferenc: *Egy nagyasszonyról*. In Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen. Népek ütközése. Közép-európai tapasztalatok*. Püski, Budapest 1991, 6–13. p., főleg 11. p.

222Kovács Gyula: *Proletár papokat*. Új Élet, 1932. 309. p.

meg. A csehszlovákiai magyar egyetemi mozgalmak a véletlen szerencsének is köszönhetők, hogy a legkiválóbb lelki vezetőt kapták meg.

Pfeiffer az 1918-es őszirozsás forradalom idején Budapesten tartózkodott, de Kassa a cseh légiók által történt elfoglalása után hazatért, s az ő feladata volt a városszéli barakk-tábor (ez gyakorlatilag a nyomortelep volt) szerencsétlenjeinek lelki gondozása. Itt rendszeresen találkozott a nincstelenséggel. Később ő lett a prágai magyar egyetemisták lelki vezetője, később pedig a brünnieké és a pozsonyiaké is. Állampolgárságának ügyét intézendő Prágába utazva ugyanis diákokkal találkozott, akik meghívták magukhoz – végül a szlovákiai püspöki karnál elérte, hogy hivatalos „vándorlelkésze” lehessen a magyar egyetemistáknak. A harmincas években a Prohászka Körök moderátora lett, s az Ifjúsági Katolikus Akció ügyvivője. Pasztorációs útjai során épült ki a mozgalom egész hálózata.

A folyóirat köre, legalábbis a második világháború előtt, visszautasítja a keresztényi eszmének a faji gondolattal való bármily kontaminációs kísérletét; ebben viszont nyíltan az egyház fejét követik. Maritain egyik, a tárgyalt korszakban magyarul is hozzáférhetővé vált írása közvetlenül amellet érvel, hogy bármiféle faji gondolat, és kimondottan az antiszemitizmus elutasítása magának XI. Pius pápának az egyik központi gondolata.²²³

A folyóirat egyik glosszaírója a „faj mítoszát” német találmánynak nevezi, amint a nemzeté francia. A nemzet azonban „bevallottan *szellemi kategória*”, „amely elsősorban közös érdekeken nyugvó egységes

223XI. Pius az alábbiakat mondta belga zarándokok egy csoportjának az Ábrahám Atyánk Áldozata kezdetű misekánon kapcsán: „Figyeljétek meg, Ábrahámot pátriárkánknak, ősrünknek nevezik. Az antiszemitizmus nem egyeztethető össze azzal a fenséges gondolattal és valósággal, mely ebben a szövegben kifejezésre jut. Az antiszemitizmus olyan mozgalom, amelyben nekünk keresztényeknek nem lehet semmi részünk. Szellemileg mi szemiták vagyunk.” Jacques Maritain: *A civilizáció alkonya*. In J. Maritain–J. Huizinga–Gabriel Marcel [et. al.]: *Mi európaiak*. Összeállította és fordította: Justh Béla. Cserépfalvi, [Budapest 1940], 18. p.

célkitűzéseket jelent, és így bármelyik nemzethez akárki tartozhat, aki azzal szándékosan közösséget vállal”. Viszont szellemi volta dacára reális kategória, „Az odatartozás csak utólagos tényeken: nyelv, lakóhely stb. alapszik”. Ezzel szemben „faj mint nemzet”, nincsen, „illetve *a forgalomban lévő és nemzetiségi törekvésekkel bíró európai fajok nem léteznek*”, amint az embertani kutatások, vércsoport-vizsgálatok és hasonlóak könnyen bebizonyítják. Minden faj[ta] közül ráadásul a zsidó a legkevertebb, van benne elő-ázsiai, negroid, hamita, északi és földközi-tengeri összetevő – éppen a szemita elem az, amelyik kiveszőben van. (Később, a háború éveiben újrainduló, s már az összmagyarországi Prohászka Körök orgánumaként megjelenő – de felvidéki fiatalok által szerkesztett – Új Életben már megjelenik bizonyos fokú antijudaizmus is.)

A folyóirat – első szakaszaiban – nagyon erősen kötődik a "világi apostolkodás" szervéhez, a harmincas években a pápa irányításával létrejött Actio Catholika mozgalomhoz. Következésképpen a lap ideológiája nem regionális, hanem egyetemes. Itt is a messianizmus egyik változatáról van szó, de nem arról, amit közkeletűen kisebbségi messianizmusnak szoktunk nevezni, ha feladat- és hatóköre a kisebbségre, a résztvevők környezetére irányul is: ugyanis nem a speciális kisebbségi helyzetből keletkező állítólagos erkölcsi tőkéből él. A Prohászka körösök mint az apostolok és tanítványok, áldozatra, szinte halálra szánt hittérítőkként indulnak betölteni hivatásukat:

"Hétfő hajnal van. Munkába kell indulnom itt. Száz kilométerre testvéreimtől, a szlovenszkói kisvárosban. Lelkem tele van azokkal a gondolatokkal, melyeket belém oltott az öt esztendő, amit a mozgalomban töltöttem. Tele vagyok eszményekkel, vággyal. De úgy hallgat ez a kis város, oly idegenül néz rám. Ezek a házak rendíthetetlen nyugalommal állanak körülöttem, telve emberekkel, kikben a régi világ szelleme

terpeszkedik. És én egyedül vagyok; tehetetlenül egyedül. Magánosan indulok ezen a héten is ennek a szellemnek, mellyel meg kell vívnom minden nap minden órájában a harcot: a rettenetes magános harcot.”²²⁴

Valószínű, s közvetett utalásokból az látszik, hogy ez a missziós szemlélet a kezdeteknél még nem volt jelen, s az eredeti elképzelés csak az új értelmiségi generáció, az egyetemet végzettek elhelyezkedésének elősegítésére, támogatásukra vonatkozott.²²⁵ De hamar kiderül, hogy a többség állampolgári programot akar. Az első menetben a fiatalok szellemi továbbképzése és a társadalmi gondokkal való megismertetése a tét: felkészítésük arra, hogy közösségük hasznos tagjaivá váljanak. A prohaszkások ennek érdekében előadássorozatot, tanulmányi heteket szerveznek az egyetemi városokban és néhány központi jelentőségű magyar városban, Érsekújvárrban, Kassán. Ezt egészíti ki a falukutatás programjának átvétele az ekkor már szétszúllott Sarló mozgalomtól. Kezdetben 3-4 fős csoportokat szerveznek a falvakban történő adatgyűjtés céljából – utóbb a lapokban kisebb szociográfiai tanulmányok, szociológiai adatsorok jelennek meg főleg a falusi társadalom néhány vonásáról. Később aztán a legjelentősebb szlovákiai magyar demográfusokat, statisztikusokat is sikerül beállítani a sorba.²²⁶ De már 1932-ban megszervezik a Prohaszka Körök első kongresszusát. Az 1933 júliusában Érsekújvárrban megtartott második kongresszus „szellemi része” például négyfelé tagolódott. Július 21-én délelőtt az előzetes tervek szerint világnézeti kérdések megtárgyalására került sor: itt a katolikus világnézetéről, a keresztény jövő társadalmáról, a

224 *Egy prohaszkás imája*. Új Élet, 1936, 97. p.

225 „Az Új Élet irányítója és tudatos szerve kíván lenni a fiatal intelligencia társadalmi elhelyezkedésének.” Takács Menyhért: *Szélfoglaló*. Új Élet, 1932, 2. p.

226 Lásd például: Varga Imre: *A kisebbségi magyarság társadalmi helyzete*. Új Élet, 1935, 443–445. p.; Révay István: *Kisebbségi helységeink nemzetiségi adatforrásai* (ez utóbbi három részben jelent meg az 1938-as évfolyamban); Vájlak Sándor: *Mátyusföld*. Új Élet, 1939, [91]–97. p., uő: *A Kassa-vidék-magyar szórványai* (uo., 234–240. p.) *A kárpátaljai cseh földreform* (uo. [306]–310. p.)

korporációs mozgalmakról, illetve etika és társadalomtudomány kapcsolatáról terveztek előadást. Délután Kultúrmunkánk címmel a jogászok, a tanítók és a tanárok munkatervét – tehát volt nekik –, a Prohászka Körök kultúrmunkáját, külön az „irodalmi-művészeti” munkát – ennek előadója Sinkó Ferenc volt, aki később, 1935-ben Rády Elemér utóda lett a főszerkesztői poszton – és a „történet szemléleti reformmunká”-t ismertették, valamint a népi kultúrával kapcsolatos szociográfiáról hangzott el beszámoló. Másnap délelőtt a katolikus akcióról volt szó általában, illetve a szlovenszko működéséről, majd külön a nőmozgalomról – itt Schalkház Sára volt az előadó. Délután következett sor a Prohászka Körök konkrét mozgalmi ügyeinek tárgyalására.

Az Új Élet köre a kezdeteknél a társadalom-átalakítás talán legfontosabb feladatának a középosztály megszervezését látja. Ez itt a kisebbségi lét specifikumából következően, amint azt tudatosítják is, nem – vagy nem elsősorban – a középosztály erőszakos leváltását, lecserélését jelenti. Ha a régi – a békevilágban szocializálódott, szerintük a megváltozott helyzetben sem a kisebbségi küzdelmek vezetésére, sem az új korszak szociális igényeinek kielégítésére, tehát a társadalom irányítására nem alkalmas, ezek fontosságát nem is értő – magyar középosztály megvolna, akkor is ki kellene nevelni egy új, népi értelmiséget és (mondjuk) hivatalnokréteget. De ráadásul ilyen középosztály szinte nincs is – a hely gyakorlatilag üres. Miért? Az 1935-ös középosztály-vitában, amelyben a legkritikusabb vélemények megfogalmazói között ott van a már idős és *evangélikus* Gömöry János, az eperjesi kollégium utolsó magyar igazgatója és Ungár Joób ügyvéd, a folyóirat kevés izraelita szerzőinek egyike, kísérletet tesznek annak meghatározására is, hogy mi is a középosztály. S arra jutnak, hogy magyar hivatalnokréteg az állami hivatalok csehszlovák szanálása, a magyarok kiszórása után jóformán nincs, a szabad pályán

mozgók helyzete drámai, s közvetetten az is kitűnik, hogy a zsidókról, a zsidó polgárságról mint a magyar közösség részéről gyakorlatilag lemondtak. Így a középosztály kinevelésében főleg az értelmiségre, leginkább a tanárookra, esetleg a papokra, kisebb részben a szabad pályákra bejutókra gondolnak; e csoportnak a népből kell kialakulnia. Részben szociális megfontolásokból, részben azért, mert a megbukott értelmiségi-középosztályi generáció az önreprodukcióra nem alkalmas. Talán azért is, mert igazi magyar polgárság néhány nagyvárost leszámítva a nyelvhatár fölötti *volt* városokban él (ezeket a megszállás után lefokozták nagyközségekké). Így a középosztály szerepe már a helyzet adottságainál fogva is oktatói-népnevelői jellegű, s bár az "oktatandó anyag" ma már számunkra gyakran avultnak tetszik, a katolikus ifjúság nem mond le az ún. nép gondolkodásra neveléséről, s főként aktivizálásáról, a programokban való tevőleges részvételről. A *népnevelés* feladata tehát körülírtan, sőt fogalmilag is megjelenik a folyóiratban, szemben a *népszolgálat* terminusával. Az általam hivatkozott, illetve a tanulmány közvetlen háttéranyagát képező írásokban a népszolgálat nyelvileg nem fordult elő – bár a programok kétségtelenül azt írják le, amit ezen értünk. Amikor a gazdasági helyzet megváltoztatásának szükségessége kerül szóba, a folyóirat szellemi köre kimondottan népi mozgalomnak nevezi magát, s ezen a területen is megtalálja a keresztény alapokat: „Egy népi mozgalom akkor nyúl az alapokig, ha épp a gazdasági életet akarja keresztényivé tenni. Keresztényi gazdaság pedig szakműveltség nélkül nincs. Ami dilettáns, meg nem gondolt, mind antikrisztusi.”²²⁷

A parasztkérdés megoldásának leghatékonyabb módja a folyóirat munkatársi köre szerint a szövetkezeti mozgalom szervezése. A XIX–XX. század fordulóján, illetve a XX. század első évtizedeiben a szövetkezeti

227A SZKIE nyári ankétja. Új Élet, 1937. 337. p.

mozgalmat sokan par excellence keresztényszocialista szerveződési formának gondolták, az első világháború előtt a (főként) katolikus papság állt a mozgalom élén. Jócsik Lajos egy későbbi tanulmánya szerint „Ez az irányzat valláserkölcsei hajlékonyságánál fogva nyúlt a szövetkezet után azon elv alapján, hogy add meg a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené. A keresztényszocializmus a kapitalista rendbe való hangtalan beágyazottságával megadta a császárnak (képletesen szólva: a részvénytársaságnak), ami az övé, s a szövetkezetek felé hajolván a társadalmi és gazdasági haladás irányába is tett néhány lépést.” Egy a korszakban sokat hangoztatott álláspont alapján a mozgalom szociálpolitikai felfogása szerint „a szövetkezeti termelést a kapitalisztikus termeléstől a haszonra való törekvés korlátozása különbözteti meg”, s ez „a szabad verseny egyedül üdvözítő voltában való kételkedést jelenti”. Ez az, amiért a szövetkezeti formát a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmenetnek szokás tekinteni.²²⁸

Az Új Életnek a parasztsággal kapcsolatos programja egészében az értékesítési és a termelési szövetkezetek körében mozog. Megjelenik ez a Prohászka Körök éves kongresszusairól kiadott összefoglaló jelentésekben, a folyamatosan közölt programcikkekben és tanulmányokban, illetve a megvalósult szövetkezetekről szóló beszámolóokban is. A szövetkezetek történetéről, fölépítéséről, a szövetkezeti munka módszertanáról rendszeresen találkozunk a folyóiratban Hantos László közleményeivel, ő a szövetkezeti eszme legmódszeresebb propagátora.

A katolikus mozgalmak és az Új Élet másik fontos célközönsége a munkásság; népszolgálat ez is, még abban az értelemben is talán, hogy a szerzők és szerkesztők a munkásság legszegényebb, legkiszármányoltabb

²²⁸Jócsik Lajos: *Szövetkezeti világ felé*. Magyar Kereskedelmi és Szövetkezéstudományi Minisztérium, Budapest 1947 (Szövetkezeti Kiskönyvtár I.), 14–15. p.

rétege felé fordulnak, gyaníthatóan afelé, amelyik épp ez időben vagy egy generációval korábban került föl a városokba, illetve esett ki – föld híján – a mezőgazdaságból. A munkásságnak éppen ez a legszerencsétlenebb része magyar – legalábbis Pozsonyban az első világháború alatt különösen megbecsült réteg, a szakmunkásoké, német. A nincstelen magyar munkásság létszámát jelentősen gyarapította az első Csehszlovák Köztársaságban végrehajtott földreform, amikor is a magyar agrárnépesség nem vagy alig kapott földet, a lefoglalt földbirtokokon az állam cseh telepesfalvakat hozott létre. Az uradalmi, gazdasági cselédek, kubikosok megélhetési forrásait veszítették el a nagybirtok szétverésével, földhöz pedig nem jutottak. Annak ellenére, hogy ez a magyar réteg a kommunista mozgalom egyik legfontosabb bázisa lett, az Új Élet szerzői ekkor sem nem fognak féktelen antikommunistázásba. Sőt, a kollektivitásezsmétet sem utasítják el maradéktalanul: „*Önkéntes, a közjót vagy mások jogait nem sértő gazdasági kommunizmus* [] *a katolikus világnézettel megegyeztethető*, sőt ha magasabb erkölcsi motívumokkal kapcsolatos, dicsérendő” – írja egy helyütt Pfeiffer, a paraguayi jezsuita államra emlékeztetve.²²⁹ A nacionalizmus és az internacionalizmus nem önmagában bűn vagy erény, hiszen mindkettőnek van pogány és keresztény változata, illetve értelmezése. Fasiszta vagy náci típusú mozgalomtól sokáig nem kell tartani; a német minta a harmincas évek második felében kezd majd hatni a csehszlovákiai magyarokra.

(Eltekintve természetesen az egy évtizeddel korábbi szociográfiai programtól. Ezt a német Wandervogel-mozgalomtól vette át először a folyamatosan a baloldalra átvonuló Sarló mozgalom, amelyiktől viszont a mintát a fiatal katolikusok örökölték. Minden további vita ellenére az Új Élet a falu felé fordulást és az ezáltal történő mintaadást a Sarló múlhatatlan érdemének tekintette. S amikor egy-egy társadalmi esemény kapcsán a

229Pfeiffer Miklós []:1932?

középosztályi ifjúság közönyét bírálták, az animozitással szemben a baloldaliak aktivizmusára mutattak rá.). Viszont katolikus részről többen is megállapítják a fasizmus és a náciizmus első szakaszának társadalomépítő eredményeire utalva, hogy azok kimondottan a többségnek való ideológiák; a kisebbség számára károsak és veszélyesek.

A folyóirat története – részben a szerkesztők fölfogása szerint is – három részre bontható. Az indulástól 1935–1936-ig tart az alapozás, a tanulás, a teendők kijelölésének ideje. A kisebbségi léthelyzethez szabott gyakorlati társadalomépítő munkára csak néhány év maradt: 1938 végén, az első bécsi döntés következtében megtörtént a dél-szlovákiai magyar nyelvterület Magyarországhoz történő visszacsatolása. Ezután két, párhuzamos tendenciát figyelhetünk meg a folyóiratban 1940-es megszűnéséig – részben a „felvidéki szellem” képviselőjét a magyarországi társadalmon belül, részben a felvidéki magyar társadalom megerősítésének igényét a szlovákokkal szemben. Ez időben Janics Kálmán, a fiatal orvos ír a munkáskérdésről; bebizonyítván, hogy a szociális változások elmaradása folytán a magyar falvak kiürülnek, a szórványok leválnak a magyarokról. Janics követelte talán a leghatározottabban az "ejtőernyősök" visszaszorítását, s figyelmeztetett rá, hogy ennek hiányában egy új felvidékiség fog kialakulni.²³⁰

A „felvidéki szellem” lényege az, hogy a visszatérők szerint a felvidéki magyarság szociálisan érzékenyebb, különböző társadalmi rétegeit-csoportjait tekintve összeforrottabb, polgáriasultabb, öntudatosabb, demokratikusabb beállítottságú a magyarországi „neobarokk” társadalomnál. Ennek a gondolkodásmódnak programszerű szövegei jelennek meg ismét csak Pfeiffer Miklós 1938 végén, 1939-ben közölt rövid írásában, glosszáiban – ő az a viszonylag magas funkcióban lévő egyházi

230 Janics Kálmán: *Új felvidékiség*. Új Élet, 1939, 5–6. szám, 289. p.

személyiség, aki a korábbi baloldalnak a társadalom megújítására irányuló tevékenységét sokkal értékesebb hagyománynak tekintette, mint a középosztály jelentős részének e téren megnyilatkozó passzivitását.²³¹

A magyar társadalom a németek által 1939-ben megszállt Csehszág iránt nem tanúsított szolidaritást, s a Közép-Európa újjárendezésére a nagyhatalmak által fölhatalmazást kapott Németországot azok közül is sokan respektálták már, akik a nácizmust nem találták követendő mintának. A visszatért csehszlovákiai magyarok mérvadó képviselő azonban a Csehszlovák Köztársaság nem egy demokratikus s főképp szociális törvényét igyekeztek átörökíteni, illetve ezek bevezetését követelték Magyarországon is. Az Új Életben is a megvalósítandó elemek között emlegették az általános titkos választójogot, a demokratizált közigazgatást, a földreformot és a szociálpolitikai törvényeket, így a munkás-, a rokkant- és az aggkori biztosítást. Az intézmények közül a visszacsatolás pillanatában fönntartandóként emlegették a polgári iskolarendszert, a népkönyvtárakat, illetve a népművelési intézményeket. Az egyik közlemény már címében jelzi, hogy mi között kell választania annak, aki a népért akar tenni valamit: „Szellemi szegénygondozás vagy népi öntudatosítás?”²³² Ekkor azonban programok, világnézetek, ideológiák már szétválaszthatatlanul összekeveredtek. A felvidéki magyar politikai elit – beleértve az ekkor már az egyesült párthoz tartozó korábbi baloldaliakat is – a szociális reformot átmenetileg az alkotmány megcsonkításán ügyködő Imrédy Béla miniszterelnök mögé sorakozva igyekszik kivívni.

Viszont a Szlovák Köztársaságban maradt magyar töredék kisebbség ügyét éppen a visszatértek tartották napirenden, amint a szlovák társadalom

231Lásd például: Pfeiffer Miklós: „Íratlan történelem.” (Üzenet Balogh Edgárnak.) Új Élet, 1939. 397. p.; *Nemzetnevelésünk legnagyobb akadálya a neobarokk szellemiség!* András Károly szerkesztő beszélgetése dr. Pfeiffer Miklós kassai kanonokkal. Kassa 1943. Különlenyomat az Új Élet 1943. évi júniusi számából.

232Új Élet, 1939. 74–76. p.

alakulásáról is gyakran beszámoltak a folyóiratban. A magyar–szlovák kapcsolatok újjárendezésének alapjait is az egyik pozsonyi munkatárs, Esterházy Lujza igyekezett tisztázni egyik fontos tanulmányában.²³³ Maga Pfeiffer a pécsi Látóhatár című folyóiratban és az Új Életben egyaránt kifejti, hogy bár a „tót” népnév történelmi terminus, eredetileg nincs pejoratív jelentése, és a magyarok többsége nem is így használja, vegyük tudomásul, hogy a szlovákok általában sértőnek érzik, és figyelmességből, nagyvonalúságból ne használjuk;²³⁴ egyáltalán, ha azt akarjuk, hogy a kisebbségek hazájuknak tekintsék Magyarországot – „Szent István államát” –, sürgősen adjuk föl az „apró túsúrások” taktikáját.

1942 tavaszától az újrainduló Új Élet című Szociális és Világnézeti Szemlét ekkor már az új nemzedék két tagja, András Károly és Sinkó Ferenc szerkesztette, s a régi gárda néhány tagja mellett föltűnik a szerzőgárdában az eredetileg baloldali Sarló-mozgalom több tagja, például Vass László és Kovács Endre, sőt, az ekkor Franciaországban élő, s ott állítólag maquisard-i munkát végző Dobossy László is küld ide néhány cikket. A folyóirat ekkor már nem csupán a felvidéki prohaszkások, hanem a Prohaszka Ottokárról elnevezett ifjúkatolikus szerveződések összességének, a Prohaszka Mozgalomnak az orgánusaként jelent meg. A „népi program” demokratikus megnyilatkozását többek között ismét Pfeiffer Miklós képviseli: a korszakban a nemzetnek már eluralkodik egy részlegesen materialista, „törzsnemzet” értelmében való felfogása, ezzel szemben a kassai kanonok ismét a szociális nemzetértelmezés mellett foglal állást; célja „a nép beemelése” a nemzetbe: „Magyar nemzetünk egyik legnagyobb veszedelmének tartjuk a megszükkített magyar nemzetfogalmat, amely nemzeti-társadalmi szemléletében és magatartásában Werbőczy nyomán a

233Esterházy Lujza: *A szlovák – magyar jó viszony lélektani akadályai és azok áthidalása.*

Új Élet, 1939. 242–263. p.

234Tót vagy szlovák. Új Élet, 1939. 151. p.

tulajdonképpen, teljes értékű magyar nemzetet ma is csupán az »úri magyar társadalom« kis rétegére akarná szorítani, és az élet ezer apró mozzanatában is lépten-nyomon megnyilvánuló merev kasztszellemmel akadályozza az igazi, egyetemes, magyar nemzeti testvériséget, egységet."²³⁵

Ennek ellenére a folyóirat „intranszigenesebb”-nek tűnik föl elődjénél, a két fiatal szerkesztő egyfajta "jezsuitább" szellemet érvényesített benne a korábbi, „liberálisabb” változatnál. A folyóiratnak ez időben erősödik a „népi elkötelezettsége”, s fontosnak tartja, hogy meghatározza magát mind a népi írói mozgalommal, mind a polgársággal, mind a baloldalisággal szemben. A keleti kurucos, népibb vétetésű és a nyugati, urbánusabb, polgáriasultabb magyarországi hagyománnyal kapcsolatos vitában a nép egysége s *ugyanakkor* a Nyugat-Európából eredő örökség megőrzése mellett foglalt állást. A Tisza-féle liberális korszak hagyatékát a korábbiakhoz viszonyítva még szigorúbb kritikával illették, az osztályelnyomást megszüntető társadalmat kollektivistá alapon képzelték el. Az ideológiai alapok közül viszont még mindig hivatkoznak Aquinói Szent Tamás rendszerére. A humanizmust változatlanul a francia neokatolicizmus szűrőjén át értelmezik – ez teszi lehetővé Krammer Jenő fönt említett jelenlétét a szerzőgárdában –, s ez majdnem nyílt antinácizmust is jelent egyben, bár nem olyan élesen, mint azelőtt: Janics Kálmán például a (szovjetellenes) háborút érzékelhetően a „végső győzelemig” tartja kíváncsinak folytatni. Tehát a világháborút az ezt kommentáló szerzők egyszerűen a bolsevizmus elleni keresztesháborúként értékelték. Ebben a szakaszban a népiség ráadásul több helyütt fölébe kerekedik a katolicizmusnak. A folyóiratban fumigáló megjegyzést találunk Szűllő Gézáról, a korábban Csehszlovákiában működő Országos Keresztényszocialista Párt egykori vezetőjéről – 1938 után a liberálisokhoz

235 Pfeiffer Miklós: [Cím nélkül.] Új Élet, 1942. 7. szám, 210. p.

közel álló s a zsidótörvények ellen felszólaló felsőházi tag –, s a Szociális Testvérek Társasága vezetőjéről, Slachta Margitról, mert a katolikus karitást „túl szabadon” értelmezi – azaz föllépett a zsidók érdekében. A német- és náciellenes polgári ellenzék megnyilatkozásaiban a szerkesztők nemegyszer a pozícióját veszített polgár siránkozását látták. Ha nem is „fajelméleti”, de szociális és teológiai értelemben a folyóirat ekkor már nem mentes a zsidóellenességtől sem. Ez egyébként már 1939-ben megkezdődött, igaz, akkor sem a divatos minta szerint; a folyóirat szerkesztője akár egyazon cikkben csap oda a „zsidó” és az „árja vagy urá-altáji” „pogányságnak”.²³⁶ A zsidókérdés alapjaiban teológiai kérdés, írja Sinkó, s az egyháznak ellenállást kell tanúsítania, amikor bele akarják rántani a napi politika mocsarába. Ugyanakkor a folyóirat az „imperialista sovinizmust” változatlanul elutasította, a magyarországi nemzetiségek megismerésére (és megértésére) buzdította olvasóit. 1944-ben egyébként még a XIX. századi Duna-konföderációs tervek föllevenítésére is sor került.

Ekkor az Új Élet köré szerveződött ideológiai csoport világképében már nem jelentek meg a regionális különállás érvei. Irányelveiket a német megszállást megelőző utolsó hónapban, februárban szabatosan határozta meg Sinkó Ferenc vezető anyagként közreadott írása.²³⁷ E cikk szerint a folyóirat nem fogadja el a katolicizmusnak a csak az elvont teológiai tézisek hangoztatásában kimerülő formáját; a katolicizmus "ugyanakkor, amidőn örökkévaló és egyetemes szempontokat követ, nagyon is *hétköznapi, nagyon is gyakorlati és nagyon is követeli a megvalósulást a részletekben*". Az általa képviselt igazság és több, az övétől eltérő ideológiákban szereplő részérdek átfedi egymást, de ettől még nem kell csatlakoznia valamelyik

236 Sinkó Ferenc: *A zsidókérdés alapjai*. Új Élet 1939. 2. szám, 85. p.

237 Sinkó Ferenc: *Baloldal, jobboldal, katolicizmus*. Új Élet, 1944. 2. szám, 33–36. p.

irányzathoz, illetve oldalhoz; „*a katolicizmus minden táborban ott lehet, de egészen egyikben sem*”, mert nem engedhet az egyetemesség elvéből; ráadásul a sátán mindig a féligazságok álarcában jelenik meg. Sinkó cikke szerint a futólag csoportosított bal- és jobboldali ideológiák mindegyike antropocentrikus, metafizikaellenes és anyagelvű; a kereszténységre, Istenre hivatkozó tradicionalizmus is az. Mégis a baloldal veszélyesebb a katolicizmus szempontjából, mert ideológiája megalapozottabb, *nagyobb hagyományra támaszkodik*, antik és reneszánsz előzményekre épül. Jól fölépített közgazdasági rendszerét a jobboldal is használja; főleg a nemzetiszocializmus és a fasizmus is ebből él. Nacionalizmus és internacionalizmus között a lélek elleni támadásban nincs igazi különbség; a katolicizmussal egyaránt szemben áll mindkettő, ahogy az imperializmus és osztályharc, "faji gőg" és "szociális gyűlölet" is. A jobboldalnak azonban tradicionalizmusa okán nagyobb az érintkezési felülete az egyházzal. Leszámítva a német típusú totalitarizmust: "A jobboldali frakciók közül egyedül a nemzetiszocializmus nyílt ellensége az Egyháznak."

Az egész gondolatmenet láthatóan a katolicizmus *háború utáni* feladatai felől szemléli a jobb- és baloldallal kapcsolatos problematikát. Az Új Élet következő, az évi harmadik száma talán meg sem jelent még, amikor Magyarországra bevonultak a német csapatok.

Bárdi Nándor

Sajtóterjesztés és társadalomszervezés

Kende Ferenc a vajdasági magyar közművelődés szervezésében (1935–1940)

Ez a dolgozat a harmincas évek második fele vajdasági magyarságának önszerveződésével foglalkozik. Ebben fontos szerepet töltött be az újvidéki *Reggeli Újság* című napilap Kende Ferenc kezdeményezte *Egyesületi Közlöny* című rovata, amely vasárnaponként, egy oldalon jelent meg. Ez a következőkben leírtak legfontosabb forrásdokumentuma. Először Kende Ferenc (1886–1974) életútját mutatom be, majd a *Kalangya* című folyóirat 1935-ben kezdeményezett kisebbségi ankétból kiindulva, Kende kisebbségi társadalomszervezési modelljével foglalkozom. Ezt követően az *Egyesületi Közlöny* és az *Közművelődési Tanács* funkcióját és az ott generált akciókat elemzem. Végezetül az 1940-es zombori közművelődési nagygyűlésről és Kende szervezői utóéletéről szólok.

Kutatásom egyrészt ahhoz a kérdésfeltevéshez kapcsolódik, hogy a kisebbségi közösségeken belül az elit milyen módszerekkel szervezi saját társadalmát. Kende élettörténetében a legkülönbözőbb szerepeiben a szervezés, illetve a szervezés fontosságának tudatosítása központi kérdés. Mindezt az egyik életszakaszában (1926–1940) Jugoszláviában kamatoztatta. A másik kutatási megfontolásom az volt, hogy a korabeli csehszlovákiai, romániai önszerveződési modellekhez képest milyen alternatívák alakulhattak ki a vajdasági magyarság körében? A *Reggeli Újság* közművelődési tevékenységéről ez idáig csak egy az általánosságok szintjén maradó figyelemfelhívó írás született.²³⁸ Kende kéziratban maradt visszaemlékezése²³⁹ azonban gyakran idézett munka és még színházi

238 Csáky S. Piroska: Sajtó és művelődéstörténet. A *Reggeli Újság* szerepe művelődési életünkben. In *Tanulmányok. A Magyar Tanszék Évkönyve*, 1997, 30. füzet, [Újvidék], 13–23. p.

239 Kende Ferenc: *A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között*. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3110. gépirat, 81 p. Ezt az anyagot többen *Így éltem* címmel idézik (Pl. Csáky S. Piroska: *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941*. Forum, 1988, 76–83. p.), de ilyen címre semmilyen utalást nem találtam a kéziraton.

Lehet, hogy egy másodpéldányra került fel ez a cím? Továbbiakban a dokumentum publikált változatára hivatkozom: *Hungarológiai Közlemények*, 2001. 4. sz. 125–137. p.; 2002. 1. sz. 105–125. p.; 2002. 3. sz. 137–157. p.

előadás is készült belőle, sőt ez zenei CD-t ihletett.²⁴⁰ 1940-ben megjelent *Magyarokról magyaroknak* című tanulmánykötetére már kevesebb a hivatkozás.²⁴¹ A vajdasági irodalomtörténetben és a valóságirodalomban általában, mint a *Kalangya* folyóirat terjesztője, a Szenteleky Társaság vezetője jelenik meg és nem esik szó a kisebbségi önszerveződésben betöltött animátor szerepéről.²⁴² A korszakkal foglalkozó kisebbségtörténeti munkák eddig a vajdasági szintű politikátörténeti elemzésekig, illetve a Magyarország és Jugoszlávia közti viszony feltárásáig jutottak el.²⁴³ Az 1935–1940 közti, a megtorpanásokkal együtt is enyhültebb jugoszláviai magyarságpolitika révén intenzívebbé váló helyi kisebbségi önszerveződésekkel nemigen foglalkoztak. Egyetlen dolgozattal nem lehet feltárni az önálló magyar politikai érdekvédelem hiányában a kulturális életben megjelenő új szerveződési formákat.²⁴⁴ Itt a királyi diktatúra körülményei között hasonló helyi önszerveződő társadalmi igényekre és

240 Siposhegyi Péter: *Halottak napjától Virágvasárnapig. (1918 szerb bevonulás Délvidékre – 1941)* Rendezte: András Attila, Magyarkanizsai Udvari Kamaraszínház, 2004 májusában mutatták be a darabot, majd több helyen Magyarországon is előadták, mint a délvidéki magyarság történetét, helyzetét bemutató alkotást. A szindarabhoz készült háttérzene szerzőjének Barabás Zoltánnak *Ott, ahol az a négy folyó* című CD-jét, saját bevallása szerint, a kézirat ihlette. <http://barabas.co.hu/tort.php> (2011. szeptember 8.)

241 Kende Ferenc: *Magyarokról magyaroknak. Népkisebbségi tanulmányok.* Farkas–Dürbeck Ny., Noviszád, 1940, 159 p.

242 Gerold László: *Rólunk is vallanak. Adalékok az értelmiség szociográfiai-szociológiai vizsgálatához.* Forum, Újvidék, 1970, 38–43. p., Utsi Csaba: *Irodalmunk és a Kalangya.* Forum, Újvidék, 1984, 32. p.; 89. p., Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története.* Forum, Újvidék, 2007, 116–121. A kiadványról szóló összefoglalójában terjesztői, szervezői tevékenységéről ír Csáky S. Piroksa: *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941.* Forum, Újvidék, 1988, 76–83. p. Életrajzi portrét ad Herceg Ferenc: *A Péter novellák szerzője.* In Uő. *Két világ.* Forum, Újvidék, 1972, 193–212. p.

243 Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941.* Püski, Budapest, 1995, 499 p., A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947.* Napvilág, Budapest, 2004, 416 p., Hornyák Árpád: *A kisebbségi kérdés a magyar kormány délszláv politikájában a harmincas években.* In *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek körében.* Szerk. Bárdi Nándor–Simon Attila, Fórum Intézet, Somorja, 2006, 69–88. p., Hornyák Árpád Szántó Gáborról szóló dolgozata, különösen annak egy párbaj körülményeit elemző része jelzi, hogy a szerző érzékeny a politika helyi társadalomtörténetére. Hornyák Árpád: *Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom.* *Aracs*, 2009. 2. sz. 23–32. p. A kisebbségi politizálás társadalomtörténeti háttere értelmezhetetlen a helytörténeti kutatások nélkül, amely a két világháború közti vajdaságot tekintve szegényesebb az erdélyi és a felföldi feldolgozásoknál.

244 Az írásom kontextusa teljesen más lesz, ha egyszer elkészül külön-külön a szabadkai Népkör, a zombori és a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesületek két világháború közti történetének feldolgozása.

jelenségekre figyelhetünk fel, mint amelyeket egy teljesen más korszak diktatórikus viszonyai között a csíkszeredai Kulturális Antropológiai Munkacsoport feltárt. Majd az ebből kialakult a kisebbségi közösségeken belüli személyes aktivitásokat mint „erős szerkezeteket” illetve a cselekvési modelleket mint „túlélési stratégiákat” fogták fel.²⁴⁵

A dolgozat elkészítését az is erősen motiválta, hogy a gyakrabban vizsgált csehszlovákiai és a romániai kisebbségi önszerveződési folyamatokat összehasonlíthatóvá tegyem – a „népszolgálat” fogalmának alakváltozásait keresve – a jugoszláviai magyar kezdeményezésekkel.

Kende Ferenc életpályája

Főhősünk 1886-ban született Nagybecskerekben. Még gimnáziumi tanulmányai befejezés előtt könyvkereskedő-inasként helyezkedett el szülővárosában. Később Szekszárdon, majd 1904-től Budapesten dolgozott. Itt került kapcsolatba a szakszervezeti mozgalommal és a Gallilei Körrel.²⁴⁶ A Szociáldemokrata Párt sajtótermékeinek terjesztője, a Huszadik Század kiadóhivatalának munkatársa, 1908–1909-ben a *Cukrászmunkás* című szakszervezeti, egyesületi, képzési híreket közlő, négy oldalas havilap kiadója és szerkesztője volt. 1910–1914 között három évet párizsi és egy évet londoni kiadóknál dolgozott. A háború kitörése után hazatért, és ezt követően a Franklin, majd az Atheneum kiadó munkatársa lett. Itt a kolportázs kereskedelem meghonosítása, azaz az ügynöki kereskedelem, az utcai terjesztés, valamint a megrendelésgyűjtés szervezése volt a feladata. Még Budapesten jelent meg az Athenaeum Kiadó pályázatára írt munkája a könyvvásárlói kedv fejlesztéséről.²⁴⁷ Ebben – az egyébként díjnyertes pályázati munkában – abból indult ki, hogy a könyvkereskedő nem

245 A KAM 1989 előtti évekből származó elemzései a helyi társadalom védekező mechanizmusairól: Antropológiai Műhely, 15. sz. 2009, 89–299. p.; Az „erős szerkezet” kifejezést Gagyí József használja helyi társadalomelemzéseiben, a „túlélési stratégiákról”, amelyeket gyakran ellenállásnak tekintünk, részletes feldolgozást ad a székelőföldi kollektívizálást feldolgozva Oláh Sándor: *Csendes csatátér. Kollektívizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2001, 280 p.

246 Kicsi Sándor András: *Magyar könyvlexikon*. Kiss József Könyvkiadó, 2006, [Kende Ferenc szócikk]; Kende Ferenc visszaemlékezése az 1907–1908-as budapesti diákmozgalmakról. Petőfi Irodalmi Múzeum, hangfelvétel, 157/9 B, III. rész. Sajnos Kende Ferenc kéziratos hagyatékát nem sikerült megtalálni. 1915-ben született lánya, Kende Ferike, 2011. márciusában örökös nélkül hunyt el. A hagyatéki leltárban könyvek vagy kéziratok nem szerepeltek.

247 Kende Ferenc: *Miként fokozható a könyvkereskedelem által a közönség könyvvásárlási és olvasási kedve?* Rózsa ny., Budapest, 1910, 14 p.

teremthet irodalmat, hanem csak a szükségleteket elégítheti ki. Önmagában egy-egy társadalmilag behatárolt vevőkörrel rendelkező könyvkereskedés nem tudja fokozni a könyvkeresletet, ezért a könyvkereskedők, kiadók együttműködésére van szükség. A Kende felvázolta terv alapja egy közös bizottság létrehozása, amely kifejezetten a könyvvásárlási kedv fellendítése érdekében működne. Ennek lehetne feladata: az irodalmi mozgalmak követése, amelyek kultuszt csinálhatnak; nyilvános irodalmi előadások és viták szervezése; irodalmi szabadiskola létrehozása; általános könyvismertető lap közreadása; valamint állami támogatással a nép-vagy a nyilvános könyvtárak fejlesztése. Párhuzamosan kibontakozó képzőművészeti érdeklődését jelzi, hogy Párizsból elsőként tudósított a *Nyugat*ban a kubisták kiállításáról.²⁴⁸

Eszmei alakulását jól illusztrálja a külföldről való hazatérte után Gömöri Gyulával Petőfi Sándor világnézetéről írt könyvük.²⁴⁹ Petőfit és korát az osztályharc szempontjából marxistaként vizsgálták. Szerintük Petőfi „gondolataiban egy csírában lévő osztály akaratának adott kifejezést”.²⁵⁰ A kiváltságok és az igazságtalanságok ellen küzdő forradalmár ideáltípusát láttatták benne, akinek a nemzeti eszme egyet jelentett a szabadsággal, függetlenséggel és a demokráciával. „Amíg Petőfi idejében a nemzeti eszme, tehát a hazafiság a fejlődést szolgálta, addig ma a reakciót jelenti. Petőfi hazafi volt, de a fejlődés értelmében is egyike a legnagyobb kegyeletsértésnek az, ha Petőfi hazafiságát a mai hazafisággal egyeztetik. Tehát, ha annak eldöntésére kerül sor, hogy Petőfi eszméi melyik társadalmi osztályban élednek fel, úgy kétségtelen, hogy az egyetlen forradalmi osztály, a munkásosztály Petőfi eszméinek örököse.”²⁵¹ Ugyanakkor Petőfi költészetében az is „öntudatra jutott”, hogy „rövid úton, akár vér árán is megteremthető a nagy földi boldogság, igaz emberi együttélés, általános jólét, szabadság, egyenlőség, kultúra és művészet”.²⁵²

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Kende Ferenc a Tanácsköztársaság kikiáltása után a Közoktatási Népbiztosság Szellemi Termékek Országos Tanácsa Technikai Termelő és Szocializáló osztályának vezetőjeként a magyarországi könyvkiadás és könyvkereskedelem államosításának egyik megvalósítója lett.²⁵³ Március végén feloszlatták a

248 Kende Ferenc: A XI-es terem. (A kubizmus a Salaon d'Automne-ban.) *Nyugat*, 1912. 20. sz. 610–611. p.

249 Kende Ferenc–Gömöri Gyula: *Petőfi világnézete. Petőfi korának gazdasági átalakulása, eszméi és művészete*. Világosság, Budapest, 1909, 124 p.

250 Uo. 3. p.

251 Uo. 123. p.

252 Uo. 124. p.

253 A Közoktatásügyi Népbiztossághoz tartozó Szellemi Termékek Országos Tanácsának (vezetője Szabados Sándor) három alosztálya volt: Szellemi Termelő (kiadói, szerkesztői munkák); Terjesztő (kiadvány-forgalmazás); Technikai Termelő és

könyvkereskedelmi egyesületeket, majd egy 1919. május 5-i Közoktatási Népbiztosság-i rendelettel szocializálták a könyvkiadást és a könyvkereskedelmet utóbb az egyes vállalatokhoz üzemi biztosokat nevezték ki.²⁵⁴ Kende a *Corvina* könyvszakmai folyóiratban, a Tanácsköztársaság alatt megjelent négy cikkében az új politikai rendszer könyvkereskedelmi és terjesztési politikáját magyarázta. Akkor úgy vélte, hogy a kapitalista könyvkereskedelem egyetlen szempontot ismer: a profitérdekeltséget míg az új kommunista könyvellátás valós társadalmi szükségleteket elégít ki. „A kommunista társadalom lehetővé fogja tenni, hogy a szellemi kincseket a szó szoros értelmében mindenki élvezhesse; lehetővé fogja tenni már a nevelési rendszerénél fogva is, hogy a milliók megismerkedjenek mindazzal, ami számunkra eddig nem létezett. Nem messzefekvő utópiáról van itt szó, a szervezés munkája már megkezdődött. Az összes könyvkiadó vállalatok egységes vezetés mellett egy üzemben fognak működni és fogják termelni azt, amire az emberiségnek szüksége van. A termelés sorrendje a következő. Meg kell mindenkit ismertetni a kommunista társadalom alapelveivel, meg kell tanítani arra, hogy miként és hogy helyezkedjen el a kommunista társadalomban.”²⁵⁵ Elsősorban tankönyvekre van szükség és egységes országos irányításra. Ez azonban nem jelent publikációs korlátozást, mert „ami politikailag nem ártalmas, az a jövőben is megjelenhet” attól függetlenül, hogy kifizetődik-e. A szerző azonban nem tisztázza, hogy ki dönti el azt, mi az ártalmas és mi nem. Ezen túllépve azonban a valós helyzetet tükrözi, kijelentése: a könyvtermelést „csak diktatórikusan lehet megoldani, miután nem rendelkezünk kellő nyersanyaggal (papírral)”.²⁵⁶ Néhány héttel később megjelent cikkében már leszűkültek a feladatok: az ország népét a szocializmus eszméjével kell megismertetni. Ehhez pedig elsősorban propagandairodalomra van szükség, illetve létrehozzák az írói direktóriumot, s kijelölik számukra a megírandó tudományos, irodalmi, művészeti munkákat. (Ezek között a legfontosabb Marx „Kapitaljának” magyar megjelentetése.) Az ország könyvkereskedelmét pedig 24 könyvkiosztó központon keresztül oldják meg. Kende elvárása szerint a könyv munkásai a kultúrát szolgálják, és ebben a szolgálatban senkinek nincs joga mások kihasználására, tudatos megrontására, a vagyonfelhalmozásra. A cél „a berendezett kommunista

Szocializáló Osztály (nyomdaügy és ezek államosítása).

254 A Közoktatásügyi Népbiztosság 25. sz. rendelete. *Corvina*, 1919. április 30. 47–48 p.

Lesznek társadalmasított és felügyelet alá helyezett üzemek, 1919. júniusig sok esetben a volt tulajdonos tovább dolgozhatott az üzemében vagy épp biztosnak nevezték ki.

255 Kende Ferenc: Könyvtermelés a régi és az új társadalomban. *Corvina*, 1919. április 10. 38. p.

256 Uo.

társadalmat, az igazi kultúr-életet” szolgálni.²⁵⁷ Igazi kutúréleten a szellemi kérdésekkel való foglalkozást és az önművelést értette. (Ez az életpályát meghatározó norma elvárás lesz.) Arról a kérdésről, hogy az államosítás után miként lehet pótolni a kiadók szellemi irányítását, Kende négy részes cikksorozatot publikált a *Corvinában* *A kiadói ötlet értéke* címmel.²⁵⁸ A kapitalista könyvkiadást „leleplezve” a tankönyv, a szakkönyv, a lexikon, a könyvterjesztés üzleti korrumpáltságára és tudománytalanságára hivatkozva oda lyukadt ki, hogy a kommunista társadalomban nincs szükség kiadói ötletre, mert a könyvkiadást a társadalom élén álló legfőbb állami irányító szervek fogják végezni az egyes szakterületek szerint. Az addigi könyvkiadás és -terjesztés teljes negligálása még az adott helyzetben is sok volt, ezért Szántó Andor a folyóiratban sok konkrét – a kapitalista könyvkiadók által létrehozott – fontos kulturális értékeket hordozó könyvsorozat említésével cáfolta Kende állításait.²⁵⁹ Kende július végi radikalizálódása valószínűleg csalódásával magyarázható. „A szocializálást végzők feltevésükben (együttműködés) teljesen csalatkoztak, előlegzett bizalmukat elvesztették és megerősödtek abban a szocialista meggyőződésben, hogy minden ami burzsoá és mindenkit aki azzal érez teljesen meg kell törni, mert addig rend, munka és fegyelem a könyvszakmában nem lesz.”²⁶⁰ A Tanácsköztársaság bukása után a *Corvina* új szerkesztősege név nélküli közleményben korrigálta az elmúlt hónapokban a lapban megjelent közleményeket, alapvetően a magyar könyvkereskedelem és könyvkiadás 1919 előtti eredményeire és rendszerére hivatkozva.²⁶¹

Kende Ferenc Bécsbe emigrált, ahol létrehozta a *Hellas* kiadót, amely több erotikus munkát publikált, köztük Babits klasszikus antológiáját, az *Eratot* Zichy Mihály illusztrációival és Szép Ernő: *Szegény grófnővel álmodott* című regényét. (Ezek politikai és erkölcsrendészeti okokból nem jelenhettek meg Magyarországon.) Később Párizsba költözött, ahol a művészvilághoz kapcsolódva szerkesztőként dolgozott, 1926-os szabadkai megjelenéséig.

1926 tavaszán a könyv- és papírkereskedői engedéllyel rendelkező szabadkai Heumann Mór és a Jugoszláviába emigrált Barna Sándor, az *Est*-lapok volt igazgatója, a magyarországi lapok vajdasági terjesztésére

257 Kende Ferenc: A nagy munka megindult. *Corvina*, 1919. május 30. 46 p.

258 A könyvkiadói ötlet értéke I. *Corvina*, 1919. június 10. 53–54. p., II. Tudományos és szakirodalom. *Corvina*, 1919. június 20. 54–55. p. III. A könyv terjesztése. *Corvina*, 1919. június 30. 76–77. p., IV. A könyvkiadás tudományáról. *Corvina*, 1919. július 10. 86–87. p.

259 Szántó Andor: Válasz Kende Ferenc elvtársnak. *Corvina*, 1919. július 10. 98–101. p.

260 Kende Ferenc: Osztályharc a könyvszakmában. *Corvina*, 1919. július 20. 97. p.

261 A Sz.T.O.T Corvinája. *Corvina*, 1919. november 30. 2–5. p.

szövetkezett.²⁶² Erre 1923–1924-től volt lehetőség, de a terjesztőhálózat hiánya és az egyéni előfizetőkhez a cenzúra révén késve – vagy az irredenta illetve annak minősített tartalom miatt soha meg nem – érkező lapok miatt a közel hatszáz ezres magyar nyelvű felvevőpiac nem volt kihasználva. De mivel a politikai rendőrség egyáltalán nem nézte jó szemmel a kezdeményezést, és Barnának nem volt rendezve a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság-beli honossága, ezért kiutasították az országból. A helyére Kende Ferenc társult be, aki nagybecskereki születésűként – némi korrupció révén²⁶³ – az ottani illetőségét igazoló papírokat be tudta szerezni. Így a Literária névre keresztelt cég társtulajdonosa a lap és könyvterjesztés szervezője lett. Először a budapesti, bécsi, berlini könyv- és lapkiadókkal vette fel a kapcsolatot azzal, hogy egy regionális lapterjesztő központot szeretne létrehozni, majd Jugoszláviában közel 400 újságárusító szervezetet keresett meg, amelyek addig magyar nyelvű sajtót nem forgalmaztak.²⁶⁴ A magyar községekben pedig új ügynököket képezett ki és árusító helyeket hozott létre. 1926 második felében megindultak a magyarországi lapok. Az *Esti Kurir*, *Az Est*, a *Pesti Napló*, a *Magyarország*, *Az Újság* összesen közel 10 ezer példányban, a képeslapok közül a *Tolnai Világlapja* és a *Színházi Élet* egyenként 6-7 ezer példányban jött be a Literárián keresztül Jugoszláviába. A vállalkozás magyar könyvrészlege a húszas évek végén 35 ezer egyéni számlát tartott nyilván. Kende lapterjesztői sikeressége több dolognak köszönhető. Egyrészt a nyugat-európai szervezési mintákat átvéve jól működő ügykezelési rendszert hozott létre (terjesztői jutalékrendszerrel, az előfizetők és az árusok problémáira való gyors reagálással, folyamatos ellenőrzéssel). Másrészt sikerült jó szerb kapcsolatokra szert tennie a belgrádi *Vreme* és a *Pravda* addig megoldatlan vajdasági terjesztésének megszervezése révén. Kende vállalkozása honosította meg Jugoszláviában a szerb kiadványok havi részletfizetését is. Ismeretségei révén, szükség esetén tisztviselőket tudott korrumpálni; rendszeres fizetést biztosított mellékkeresetként az ügyeivel foglalkozó vám és vasúti munkatársaknak. Ugyanakkor – saját állítása szerint – ellenállt a belgrádi csendestársi ajánlatoknak és a kémtevékenységre való beszerzésnek.²⁶⁵ 1929 karácsonyán a *Tolnai Világlapjából* az akkor szokásos melléklapokkal együtt egy vagonnyi rakomány érkezett, amely nagy felháborodást, parlamenti interpellációt, majd szabadkai rendőrségi vizsgálatot váltott ki. Ennek eredménye nem ismert, de következményeként a könyvcenzúra

262 A Literária vállalatáról: Csáky S. Piroska: *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941*. Forum, 1988, 76–83. p.

263 Kende Ferenc: A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között. I. *Hungarológiai Közlemények*, 2001. 4. sz. 128–129. p.

264 Uo. 128. p.

265 Uo. 129–133. p.

ellehetetlenítette a további könyvbehozatalt. Ezt a folyamatos politikai zaklatást az zárta le, hogy 1931-ben a külföldi könyvek és periodikák behozatalát kormány-koncesszióhoz kötötték. Az addig ezzel foglalkozó vállalatoknak pedig két héten belül be kellett szüntetniük a tevékenységüket. A könyv és lapbehozatali engedély-monopóliumot a belgrádi távirati iroda (AVALA) kapta meg. Ez a cég azonban nem tudta mindezt hatékonyan lebonyolítani, úgyhogy később a kormányhoz közel álló cégek kapták meg a koncessziót. A magyar könyvbehozatal megszűnt, a lap-előfizetés és az árusforgalom pedig – Kende visszaemlékezése szerint – negyedére csökkent.²⁶⁶ A Literária vállalkozás a harmincas évek elejétől részben profitált váltott, a *Kalangya* című folyóirat és két könyvsorozat jugoszláviai terjesztésével foglalkozott valamint napilap indításával kísérletezett.

Az Erdélyi Szépmíves Céh mintájára a Nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesületen belül megalakult könyvközösség, Szenteleky Kornél szerkesztésében, *Kalangya* Könyvtár címen évi 4 könyvet tervezett kiadni. Az Egyesület női szakosztálya helyett a sorozat terjesztését a Literáriára bízta.²⁶⁷ E mellett dr. Strelitzky Dénes szerkesztésében jelent meg a *Jugoszláviai Magyar Könyvtár* szintén a Kende vezette vállalat terjesztésében.²⁶⁸ 1932 nyarán pedig – az abban az évben elindított – *Kalangya* terjesztését is átvette a Literária. Kende felhasználva lapterjesztő ügynöki hálózatát, a folyóirat előfizetőinek számát 2 ezerre futatta fel. Nagyon fontos, hogy a két könyvsorozat előjegyzési kampányához kapcsolta a *Kalangya*-előfizetést, és ez sokkal hatékonyabb volt, mintsem folyóirat-előfizetéssel házalni. Már így ezer alapító tagot hoztak össze a *Kalangyához*.²⁶⁹

Időközben a külföldi lapbehozatal betiltása miatt 1934 decemberében a Literária vállalat megszűnt; ezzel a *Kalangya* kiadása (a likviditási gondok miatt) bizonytalanabbá vált és az előfizetők száma is 1200–1300-ra csökkent.²⁷⁰ De ekkor már a magyarországi illetékes tényezők

266 Uo. 134–135. p.

267 Csáky: *Vajdasági* ... i. m. 78. p.

268 A *Jugoszláviai Magyar Könyvtár* sorozatban kiadott kötetek: J. Dučić: *Álmok városa*; Sz. Szigethy Vilmos: *A vármegyeház kapujában*; Börcsök Erzsébet: *A végtelen fal*; Ákácok alatt, szerk. Szenteleky Kornél, 1-2. köt.; Arányi Jenő: *A szentendrei bíró* (1933); Cziráky Imre: ... mosoly ... könny. *Novellák karcolatok* (1933); Gergely Boriska: *Nagyokról kicsinyeknek* (1933); Tamás István: *A kék vonat*, 1-2. köt. (1934); *Városok falvak. Néprajzi és történelmi vázlatok*, 1-2. köt. (1934),

A *Kalangya* Könyvtár kötetei: Farkas Geiza: *A fejnélküli ember* (1933); Szirmai Károly: *Ködben* (1933); Radó Imre: *Áram* (1934); Havas Károly: *Az idők mélyén* (1934).

269 Szirmai Károly: Emlékezés a *Kalangyára*. *Új Látóhatár*, 1966. 1. sz. 76. p. [70–82. p.]

270 A marseillesi merényletig (1934. október 9.) sajtócenzúra ellenőrzésen keresztül, elvileg minden sajtóterméket be lehetett vinni Jugoszláviába. Ezt teljesen megszüntették az 1934. november 10-i, 50.617/I. sz. Belügyminisztériumi rendelettel. Majd az 1935. október 24-től (55.234/I.) 12 folyóiratot beengedtek a turisztikai területekre, a

is fontosnak tartották a lap fenntartását, ezért a belgrádi követség kérésére a lap Szirmai Károly további főszerkesztésével 1937-ben Verbászra került át.²⁷¹

Ezekben az években Kende Ferenc a vajdasági magyar irodalmi és közéletben egyaránt pozícionálta magát, nem mint meghatározó irodalmár vagy közíró, hanem közvetítő-szervező, forrásszerző háttéremberként.²⁷² Szenteleky halála után három éven át a *Kalangya* társszerkesztője (az 1933/8. számtól az 1936/8. számig). A folyóiratban rendszeresen publikált képzőművészeti cikkeket, tanulmányokat és novellákat.²⁷³ Az utóbbiak, a „Péter novellák” főhősét magáról mintázta: a világpolgár, aki hazatér és egy új azonosságot keres.²⁷⁴ A *Kalangya* és a két könyvsorozat révén a

tengerpartra illetve 1936. július 28-tól engedélyezték a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Napló* behozatalát. Magyarországi könyvek és folyóiratok beengedése Jugoszláviába, feljegyzés Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) K 28 164–271–1937/R16.317. 15–17. f.

Szirmai, a főszerkesztő szerint a *Kalangya* fénykora 1936-ban azzal zárult, hogy anyagiak hiányában már csak az októberi és novemberi szám jelent meg, „mert sem a nagybecskerekiek sem más nem tett semmit akik odaírtól közvetítéssel pénzhez jutottak. 1937 áprilisában indult újra a felhatalmazott zombori kultúrtényezőktől [Deák Leó – BN] Szirmai, Draskóczy és Radó Imre kapott megbízást a szerkesztésre. Ettől kezdve rendszeres anyagi támogatást kapott a lap.” Szirmai Károly: *Emlékezés...* i. m. 80–81. p.

271 Kende Ferenc: *A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között*. II. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 1. sz. 124. p

272 Lásd a Szirmai Károllyal folytatott levelezését. Szirmai Endre: *A magányos óriás* I. köt. A Szirmai Károly Emlékbizottság és a Szirmai Károly Archívumok Kiadása, München, 1976, 87–104. p.

273 A vajdasági képzőművészekről készült írásai a *Kalangyában*: Balázs Árpád, 1934. 9. sz. 641–643. p., Oláh Sándor, 1934. 10. sz. 700–702. p., Husvéth Lajos, 1934. 11. sz. 788–790. p., Farkas Béla, 1935. 1. sz. 10–12. p., Konyovits Milán képkiallítása Budapesten, 1942. 11. sz. 517–518. p.

274 Kende Ferenc: Gyík anyó. In *Ákácok alatt. Délszlávországi magyar írók novellái*. Összeáll. Szenteleky Kornél, II. köt., Jugoszláviai Magyar Könyvtár, Subotica, 1933, 20–33. p.; Uő: Péter a bohémek között; Péter hallgatja Antóniót, aki Istent érzi In *A diófa Árnyékában. Délvidéki elbeszélők*. Szerk. Herczeg János, Kir. Magy. Egyetemi Ny., Bp., 1942, 102–110. p.; 111–117. p.; Uő: Csobagi Mehmed. In *Délvidéki elbeszélők válogatott munkái*. Összeáll. és bevezető: Csuka Zoltán, Magyar Népművelők Társasága, Bp., 1942, 47–56. p. Csak a *Kalangyában* megjelent Kende novellák: Péter főhőse. 1932. 5. sz. 296–299. p., Péter vasárnapja. 1932. 8. sz. 554–561., Péter Rouenben. 1934. 5. sz. 332–334. p.; Egy önálló Kende novelláskötetet is terveztek A csend beszél... címmel, de ez nem jelent meg. *Kalangya*, 1935. 2. sz. 81 p.

Utasi Csaba a *Kalangya* kisprózáját elemezve Kendét a szó legnemesebb értelmében művészetpártolónak tekintette, aki „szüntelenül alkotói körökben forgolódott, minthogy azonban önteremtő lázak nem nyugtalanították, ereje nagy részét szervező munkába ölte. S ha irodalmunk alacsony értékszintje nem jelentett volna számára kihívást, lehet, hogy sohasem fog hozzá novelláinak sorozatához.” Utasi: *Irodalmunk* ... i. m. 89. p. A Péter figurában pedig „egy életidegen, világhíánytól szenvedő hössel állunk szemben,

jugoszláviai magyar irodalom adminisztrálása nála összpontosul. Ez óhatatlanul azzal járt, hogy a többi párttal együtt betiltott Magyar Párt intézményi szerepét pótolni akaró regionális közművelődési szervezetekkel is kapcsolatba került. Strelitzky Dénes és könyvsorozata révén a szabadkai Népkör (Magyar Olvasókör) és a *Kalangya* magyarországi támogatásának egy részére volt rálátása; a nagybecskereki Közművelődési Egyesület – ahonnan átvette a *Kalangya* terjesztését – Várady Imre volt országgyűlési képviselő érdekkörébe tartozott, míg a zombori Magyar Közművelődési Egyesületben Deák Leó és unokaöccse, Deák István volt a meghatározó szervező személyiség. Velük majd a *Reggeli Újság* szervező-akciói kapcsán is kapcsolatba, versenyhelyzetbe kerül.

Mindez azért is fontos, mert Kende emlékiratának legtöbbet idézett része arról szól, hogy a jugoszláviai magyar irodalom megszületésekor a Magyarországról anyagilag támogatott helyi politikusok egyáltalán nem támogatták ezeket a törekvéseket. „Hosszúra nyúlna annak az állapotnak részletezése, itt csak ennek a közismert ténynek megállapítása bír fontossággal. A magyar kormány tehát a két világháború között elvileg nem zárkózott el egyes Jugoszláviában élő, bizalminak elfogadott, magyar személyek támogatásától, de a kiutalt összegek nagy részét a magyar nép életének fellendítésére, gazdasági és kimondottan kulturális akciók megteremtésére szánta. Azonban a vezérek véget nem érő tanácskozásokon kívül mitsem produkáltak. E célra kiutalt összegek nyomtalanul elsikkadtak. Felmerül így a kérdés, vajon soha senki nem kért hosszú éveken át számadást, az átutalt összegek hova fordításáról?”²⁷⁵ Az emlékirat határozottan állítja, hogy belgrádi nagykövetség a támogatásokat a politikai vezetőknek adták tovább, akik ezzel visszaéltek és magáncélokra fordították, miközben a támogatandó intézmény vergődött. Kende szerint a vezetők tudták, hogy a számukra kultúrcélokra kiosztott összegeket „elsősorban a magyar kisebbségi kérdésekkel foglalkozó és szépirodalommal magyar lélektartó folyóiratokat kellene anyagilag támogatni, kifejlődéséhez segíteni.”²⁷⁶ Ennek elmulasztását maguk előtt kellett igazolniuk, és ez vezetett el oda, különösen miután már Magyarországra is eljutott a *Kalangya*, hogy szerették volna átvenni a folyóiratot. Kende visszaemlékezése szerint a nagybecskereki Magyar

aki hol Bécsben, hol Rouenban, hol pedig Párizsban bukkan föl a közelmúlt útjain járva, s egyúttal teljesen fesztelenül labdázgatva a modern művészvilág neveivel, irányzataival. A novellák érdekességét azonban nem ezekben a periférikus mozzanatokban kell keresnünk, ezekben még akár az írói exhibicionizmus jegyeit is láthatnánk, hanem abban a felülemelkedett, szelíden sziporkázó ironiában és nem múló zaklatottságban, mely Péter alakját előremutató módon meghatározza és áthatja.” Uo.

275 Kende: A magyar betű sorsa... i. m. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 1. sz. 119. p.

276 Uo. 120. p.

Közművelődési Egyesület főtitkára a lap rossz hírét keltette, majd 1936 nyarán meghívták őt mint kiadót az egyesület rendkívüli közgyűlésére. Ott Juhász Ferenc főtitkár olyan értelmű nyilatkozatot akart Kendével aláírtni, amely „szó szerint azt tartalmazta, hogy »a Magyar Közművelődési Egyesület a Kalangyát eddig is erkölcsileg és anyagilag támogatta«”.²⁷⁷ A visszaemlékezés szerint az irat lényege az volt, hogy „a Kalangyát az egyesület tartotta fenn, a jövőben a szerkesztésben teljes jogú beavatkozást igényel, fenntartja a kiadás ellenőrzését, a [Kalangya] nyomdai előállítását át akarja a becskerekre nyomdába helyezni, ahol egyébként anyagilag egyes vezetők érdekelve voltak.”²⁷⁸ Mindezt Kende a leghatározottabban cáfolta és nem írta alá a nyilatkozatot. A helyi sajtóban és az általam ismert levéltári forrásokban erről az esetről semmilyen utalás nem találtam.²⁷⁹ Az emlékiratban leírtak tárgyilagosságát egyrészt az az életszerűtlen helyzet gyengíti, hogy egy ilyen nyilatkozatot nem szokás nagyobb közönség előtt aláírtni. Másrészt az érintett Juhász Ferenc és Marton Andor életpályájából sem következik egy ilyen hozzáállás.²⁸⁰ Harmadrészt a feltehetőleg az 1960-

277 Uo. 123. p.

278 Uo.

279 Ehhez a délvidéki segélyeket közvetítő Szent Gellért Társaság, illetve a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja (MOL K 438), a Külügyminisztérium és a belgrádi Magyar Nagykövetség (K 63, K 64) iratait valamint a Miniszterelnökség II. osztályának (K 28) anyagát néztem át. A Kende által felemlített visszaélési lehetőségek fenn álltak. De erre vonatkozó vizsgálati dokumentációt vagy feljelentéseket nem találtam.

280 Juhász Ferenc (1887–1965) Nagybecskerekben végezte a gimnáziumot, majd a helyi *Torontál* (1929-től *Híradó*) című lap főszerkesztője, a helyi művelődési élet fő szervezője: az Ady Társaság alapítója, műkedvelő színi előadások, irodalmi rendezvények szervezője. A nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület egyik vezetője, az 1929-es diktatúra után a Bánáti Magyar Közművelődési Egyesület létrehozója, ehhez szerette volna integrálni a vajdasági magyar társadalmi egyesületeket. 1941 után magyar iskolát szervez, majd 1944 után a műkedvelő színjátszás aktivistája, a rövid életű nagybecskereki Madách Színház vezetője, ahonnan 1954-ben távolították el.

Marton Andor (1866–1943) dunántúliként került Torontálba, a megyei gazdasági egyesület főtitkáráként 1894-ben. A kisbirtokok modernizációja és a szövetkezeti mozgalom elkötelezett híve. Maga is birtokot szerez és 1918 után is Nagybecskerekben maradt. A Torontáli Központi Hitelszövetkezet elnöke, a Bánáti Közművelődési Szövetség vezetője, a helyi színjátszás támogatója, a tehetséges magyar középiskolások ösztöndíjazásának megszervezője. Arról, hogy mennyiben támogatta a Kalangyát, megoszlanak a vélemények. (Volt aki a korban azt is támogatásnak tekintette, ha előfizetett a lapra. Mások több előfizető gyűjtésével és voltak olyanok is akik a nyomdászamla kifizetésében segíthettek.) A levéltári forrásokból eddig nem derült ki, hogy ténylegesen ki volt a Budapestről érkező támogatások helyi felelőse. Kende Ferenc emlékiratának állítása, miszerint Marton Andor lett volna a bizalmas pénzek kezelője, nem bizonyított. Kende konfliktusa nem minden előzmény nélküli a nagybecskereki vezetőkkel. Velük kapcsolatos kritikáját már 1933-ban kifejtette egy

as években készült kéziratban leírt élesen kritikus viszonyhoz képest, Kende Strelitzky Dénessel, Várady Imrével, Deák Leóval, a vajdasági magyarság legfontosabb vezetőivel mint szerkesztő harmincas években napi kapcsolatban volt. Akkoriban viszonyuk egyáltalán nem mondható ellenségesnek. Az emlékirat szerzője korabeli írásaiban nemigen foglalkozik a magyar politikai vezetők bírálataival. Vagy ha igen akkor azt tematizálja – az egyes személyek megnevezése nélkül –, hogy még mindig „vármegyeházában”, azaz többségiként gondolkoznak helyzetükről.²⁸¹ A segélyezési anomáliák valószínűek. Az pedig tény, hogy az 1932-ben újra engedélyezett nagybecskereki Közművelődési Egyesület 1930-ban, majd 1932-ben is országos szintű összmagyar szervezetként akarta magát újrászervezni. Szirmai Károly, a *Kalangya* főszerkesztője mindeerre így emlékszik: „Kende Ferenc a becskerekiektől sohasem kért támogatást, hiszen kezdetben egyáltalán nem volt rá szükség. Ők felajánlottak neki havi 2000 dinárt. Ezen a címen szerették volna kezéből kivenni a folyóiratot. Kende emlékezéseiben megírta, hogy a 2000 dinárt csak három hónapig kapta.²⁸² A negyedik hónapban Marton Andor, a Magyar Közművelődési Egyesület pénzügyeinek irányítója ugyan aláíratta vele a 2000 dináros nyugtát, de a pénz átadását későbbre halasztotta, és sohasem teljesítette.”²⁸³ Kende felszólítást intézett Martonhoz, de az mindenhol megpróbálta Kendét ellehetetleníteni. Ezt a belgrádi követség tanácsosa közölte vele.²⁸⁴ Szirmai tehát valami olyasmire emlékszik, ami nincs benne Kende emlékiratában. Ezt épp úgy nem tudjuk más forrásokból ellenőrizni, mint Kende állítását, de a főszerkesztő emlékezése azzal együtt, hogy ezt még Kende visszaemlékezésével is próbálja alátámasztani, életszerűbb, mint a Kende verzió. Tehát ebből is táplálkozhat Kende emlékiratának vádja a nagybecskereki egyesület vezetői ellen. De az is biztos, hogy szerették volna befolyásukat az addig független, a vajdaságban egyedüli irodalmi folyóiratra kiterjeszteni.²⁸⁵

Szentelekynek írt levélben. Lád Szenteleky Kornél levele Kende Ferencnek 1933. március 29. In *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Sajtó alá rendezte és bevezető: Bisztray Gyula–Csuka Zoltán, Szenteleky Társaság, Budapest–Zombor, 1943, 342. p.

281 Lásd Kende Ferenc: Értékmérés és időrend kisebbségi életünkben. *Kalangya*, 1937. 4. sz. 145–148. p., Apáink és fiaink. Uo. 5–6. sz. 1937. 201–207.

282 Ha Szirmai ugyanazt a Kende visszaemlékezést olvasta, amely az OSZK-ban található és a *Hungarológiai Közleményekben* publikáltak, *A magyar betű sorsa...* i. m. akkor rosszul emlékszik, mert abban ez az elem nem szerepel.

283 Szirmai Károly: *Emlékezés...* i. m. 79. p.

284 Uo.

285 Nem voltak egyedül. Ilyen volt az újvidéki dr. Vilt Vilmos is, aki 2000 dinárt adott Csuka Zoltánnak a *Kalangya* indítására, de utóbb úgy érezte, hogy „kikerült a kezéből”. Kende Ferenc levele Szirmai Károlyhoz 1934. május 23. Idézi: Szirmai Endre: *A magányos...* i. m. 99. p.

A *Literária* és a *Kalangya* mellett Kende vajdasági tevékenységének harmadik intézménye a *Jugoszláviai Magyar Újság* (1932–1934) volt, amelyet a Magyarországgal kritikus, magyar ügyekben óvatos, *Napló* riválisaként indított és amelyben 1933 augusztusától Szirmai Károly szerkesztésében *Irodalom és Művészet* címmel indított rovatot. A korszerűen szerkesztett lapban volt film-, színházrovat és gyerekmelléklet is. A kiadást egy ideig a zágrábi nyomdászszakszervezet finanszírozta, de csak 1934. szeptember közepéig tudták megjelentetni.²⁸⁶ Kende negyedik vajdasági bázisa 1934 novemberétől, az újvidéki *Reggeli Újság* volt.²⁸⁷ A napilap *Délbácska* elnevezéssel jött létre 1920 decemberében és mindvégig a szabadkai *Bácsmegyei Napló* című jórészt emigráns újságírók által szerkesztett, Magyarországgal szemben kritikus lap konkurenciájának számított.²⁸⁸ A királyi diktatúra bevezetése után törölni kellett minden olyan elnevezést, amely az 1918 előtt berendezkedésre utalt. Ezért a lap nevét *Reggeli Újságra* változtatták. A lap főszerkesztője Tomán Sándor, majd Andrée Dezső lett. A lap irányvonalát Vilt Vilmos orvos és Korányi Elemér újvidéki plébános nagyban meghatározta. A *Naplóval* és más vajdasági magyar lapokkal szemben a *Reggeli Újság* MTI híreket használt, Magyarországgal szemben nem volt kritikus és Kende Ferenc visszaemlékezése szerint egyik vajdasági magyar politikuscsoportnak sem volt alárendelve, mert alapvetően magyarországi támogatást élvezett a belgrádi nagykövetségen keresztül.²⁸⁹ A magyarország-közelí irányvonal miatt két bombamerényletet is elszenvedett a szerkesztőség, Andrée Dezső, a főszerkesztő nem kapott útlevelet Magyarországra és a cenzúra is nagyon szigorúan kezelte a lapot. Különösen a marseilles-i merénylet után (1934. október 9.) szinte lehetetlen volt a törzsközlőiséget kielégítő (Magyarországhoz lojális) politikai publicisztikát közölni. Mindez oda vezetett, hogy a lap példányszáma háromezerre csökkent, és a betiltás is bármikor bekövetkezhetett. Ehhez a politikai nyomáson túl az is hozzájárult, hogy a *Naplónál* gyengébben szerkesztett lapról volt szó. Szenteleky Kornél – a *Kalangya* előzményének tekinthető – a *Reggeli Újságban* megjelenő *Mi Irodalmunk* rovatának szerkesztése és Csuka Zoltán közreműködése ellenére a lap újságírógárdája felkészületlenebb volt, mint a profi szerkesztőiséget és hírszolgálatot működtető *Naplóé*. Szenteleky és Csuka épp azért nem fért be

286 A lap főszerkesztője Bródy Mihály volt, aki a *Városok, falvak* című kötet bevezetőjét is jegyezte.

287 A *Literária* 1934-ben szűnt meg, a *Kalangya* kiadását Kende 1937-ben adta át. A *Reggeli Újság*hoz való csatlakozását az 1934. november 26-án kelt levelében Szirmai Károlynak írta meg. Közli Szirmai Endre: A magányos ... i. m. 101. p.

288 A periodika mintaértékű feldolgozását adja: Hornyik Miklós: A *Délbácska* története (1920–1929). Magyar nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1985, 253 p. munkája.

289 Kende: *A magyar betű sorsa*... i. m. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 3. sz. 139. p

a jórészt magyarországi emigránsokkal működő lapba, mert Fenyves Ferenc, a tulajdonos főszerkesztő úgy vélte, hogy az a vajdasági irodalom, amely a *Napló*ban – döntően a vasárnapi mellékletben – jelenik meg. Szenteleky 1928-tól induló regionális irodalomszervezéséről – a Kalangyát bírálva – csak Szenteleky halála után vettek tudomást.²⁹⁰ A *Reggeli Újság* költségeit részben a belgrádi magyar nagykövetség állta, de 1935 júniusában – Kende visszaemlékezése szerint – a támogatást beszüntették és Alt Valdemár követ felszólította Andréet, hogy „adják el a lapot a nyomdászoknak, ha akarják, vagy dobják ki az utcára”.²⁹¹

A lap kiadását azonban a nyomda nem vállalta, a beszüntetést sem lehetett egyszerűen megoldani, mert a lap munkatársainak a felmondási idő alatt valakinek fizetést kellett volna biztosítani, de ezzel valamint más jogi következményekkel fény derült volna a magyar kormányfinanszírozásra. Azon vajdasági személyiségeknek pedig, akik a követségi támogatásokat közvetítették, azért lehetett volna kínos az ügy, mert kiderülhettek volna a laza pénzkezelés szabálytalanságai.²⁹² Kende Ferenc a Literária beszüntetése után – emlékirata szerint mit sem tudva a *Reggeli Újság* körüli helyzetről – megkereste Andrée Dezsőt és felajánlotta, hogy átveszi a lap vezetését. A főszerkesztő ekkor elmondta, hogy még a meglévő alkalmazottakat sem tudja rendesen fizetni, és ismertette a napilap helyzetét. Ekkor Kende új ajánlattal állt elő: fizetés nélkül vállalta a lap átszervezését. A forgalmi nyereségnek az ő munkája eredményeként létrejött többletéből kért bizonyos százalékot honoráriumként. Magának kérte a szerkesztés feletti felügyeletet és – az emlékirat szerint – kikötötte, hogy a lap szüntesse be a jobboldali intranzingens magatartását, „a beszivárgó Horthy-Hitler fasizmus minden megnyilvánulása ellen foglaljon állást, a szerb-horvát-magyar barátságot, a magyar kisebbség jólfelfogott érdekében ápolja”.²⁹³ Majd meggyőzte Andréet, hogy a cégbíróságnál saját neve alatt jegyeztesse be az újság tulajdonjogát.

A lap revitalizálásához Kende két szervezési programot dolgozott ki. Egyrészt meg kellett teremteni a lap működéséhez szükséges anyagi forrásokat. (A magyar követségre, kisebbségi magyar politikusokra a továbbiakban nem számíhattak.) Másrészt távlatosan „olyan lehetőség kialakítása[a cél], amely látszólag politikamentesen egy szellemi tömbbé gyúrja a magyarságot, elsősorban a magyar parasztságot”.²⁹⁴ Tehát hosszabb távon olvasó és előfizetői közönséget hoz létre. Az addigi csak Újvidékre és

290 Kende: *A magyar betű sorsa...* i. m. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 1. sz. 115–118. p.

291 Kende: *A magyar betű sorsa ...* i. m. *Hungarológiai Közlemények*, 2002. 3. sz. 141. p

292 Uo.

293 Uo. 142. p.

294 Uo. 143. p.

Temerinbe eljutó lapot Kende a Literáriánál kialakított kapcsolatai révén és terjesztési hálózatán keresztül tette országos lappá. Első lépésben mintegy ötven községek közül tudósító személyt kért fel, illetve árusítókat szervezett be. Az volt a célja, hogy a lap eljusson „a magyarlakta tömbök minden városába és községébe, valamint a magyar szórványterületekre, továbbá a szerb-horvát városokba, ahol a magyar ipari munkások helyezkedtek el”.²⁹⁵ A példányszám növeléséhez a terjesztőhálózaton túl figyelemfelhívásra is szükség volt. Ezt szolgálta 1935 májusában a *Földet ad a Reggeli Újság* akció. Kende megállapodott az újvidéki Vöröskereszt Egyesülettel, hogy a sorsolási engedélyük alapján a lapból kivágható szelvények gyűjtői között ajándékokat sorsolnak ki és első díjként egy hold földet ajánlottak föl a nyertesnek, amelyet annak lakóhelyén vásárolnak meg.²⁹⁶ Később a lap a központi sorsjegyjátékba is bekapcsolódott, akkor is a lapból kellett a szelvényt kivágni.²⁹⁷ A sorsjáték föld- és tárgynyerményakciói illetve a terjesztőhálózat hatására a lap példányszáma 1935 őszére 18 ezerre emelkedett, majd a következő években 30 ezer körül állandósult. Hasonlóan sikeres pályázat volt a tízhetes rejtvénypályázat,²⁹⁸ a *Nótát küld a Tisza-Duna tája*, amely során 235 dal érkezett be a szerkesztőségbe és ebből később népszerű nótás könyvet adtak ki.²⁹⁹ A nyereményjátékokon kívül a lap kiadóhivatala rendezvényszervezéssel is foglalkozott. A hazai és külföldi társasutazások mellett nagy népszerűségnek örvendett a *Reggeli Újság* Újvidék–Szabadka kerékpáros körversenye.³⁰⁰

1935-ben mindehhez egy a *Kalangya* égisze alatt kezdeményezett kisebbségi program-ankét is kapcsolódott. Az egyesületek számbavétele mellett a folyóirat szerkesztői közel száz vajdasági magyar értelmiségit, közéleti személyiséget kértek fel – egy 1935. július 1-i körlevélben – arra, hogy fogalmazzák meg a legfontosabb kisebbségi teendőket.³⁰¹ A lapszám el is készült (1935/6.), de a cenzúra betiltotta a megjelentetését. Mivel azonban a szedés már készen volt és több száz kefelevonat elkészült az anyag jó néhány helyre eljutott. Kende Ferenc programadó, *Magyar szellem* –

295 Uo. 143. p.

296 Hétköznapi egy szelvény, vasárnap 3 szelvény jelent meg a lapban. Összesen 100 szelvényt kellett beküldeni és ebből 101 ajándékot sorsoltak ki augusztus végén. 100 szelvény után 1 dinárt kapott a Vöröskereszt a többi a lapkiadóé volt. *Reggeli Újság*, 1935. április 3. 7. p. Összesen 15217 dinár gyűlt össze. Az újvidéki Falkenstein Károly Gyula fia nyerte az 1 hold földet. *Reggeli Újság*, 1935. szeptember 1. 3. p.

297 *Reggeli Újság*, 1937. március 8. 2. p., uo. március 12. 3. p.

298 *Reggeli Újság*, 1935. május 16. 42. p.

299 1934. augusztus 15. és október 15. között lehetett beküldeni a szerkesztőségnek a nótákat. *Reggeli Újság*, 1935. május 14. 4. p.

300 Az elsőre 1935. június 9–10-én került sor. *Reggeli Újság*, 1935. június 2. 10. p.

301 A körlevelet idézi: Utasi Csaba: A Kalangya betiltott kisebbségi számának margójára. *Híd*, 1994. 7–8. sz. 533. p.

kisebbségi szellem cikke pedig az 1940-ben megjelent tanulmánykötetében látott napvilágot. Ezt a következő fejezetben részletesen ismertetem. A lapszám betiltása megrázta a *Kalangya* szerkesztőségét, és új számmal csak 1935 novemberében tudtak jelentkezni. A *Reggeli Újság* szerkesztőségében 1935 őszére az ankét eredményeit felhasználva kialakult egy kulturális akcióprogram, amelynek a lényege a szinte minden városban, községben helyi szinten működő egyesületek (népkörök, felekezeti szervezetek, legényegyletek, dalegyletek, tűzoltó egyesületek, sportkörök stb.) összefogása, segítése, orientálása, tevékenységük nyilvánosságának biztosítása volt. A kormányzat többszöri kérés ellenére sem engedélyezte országos magyar kultúrszövetség létrehozását ezért 1935 őszétől a *Reggeli Újság* vasárnapi számaiban *Egyesületi Közlöny* címmel rovat indult, amelyet az ún. *Közművelődési Tanács* szervezett. „A Közművelődési Tanács nem volt engedéllyel vagy alapszabályokkal működő alakulat ... a Reggeli Újság szerkesztőségének kebelén alakult meg mindenféle szabályzat és hatósági jóváhagyás nélkül. A szerkesztőség néhány tagja [Kende Ferenc és Tóth Bagi István³⁰² – BN] az egész országból maga köré gyűjtötte, mondhatnók baráti alapon, azokat a férfiakat, akik népük nevelése érdekében hajlandók voltak munkásságot kifejteni. Sikertült is velük a népnevelést megindítani és helyes irányba fejleszteni. A Közművelődési tanács működése azonban hamar szemet szűrt a hatóságoknak és így ellene különböző helyekről vizsgálatot indítottak. A *Reggeli Újság* védekezésében mindenkor kijelentette, hogy a Közművelődési Tanács nem egyesület, sem szövetség és semmi ilyen jelleggel nem bír, hanem a napilap egyik osztálya, amely kulturális kérdésekkel foglalkozik.”³⁰³ Tehát a magyarság iskolán kívüli népnevelésének megszervezésére vállalkoztak, és ehhez egyesületekre és „tananyagra” volt szükség. Erről az 1937/1938-as tevékenység beszámolóban így fogalmaztak: „Jugoszláviában a magyar nyelvterületeken általánosságban – amint azt többek, számos esetben megállapították – nélkülözzük az a művelt középosztályt, amelynek intellektuelltjei a népnevelő feladatot vállalhatnák. Így van ez néhány nagyobb városunk kivételével, valamennyi városunkban és falunkban. De

302 Tóth-Bagi István (1911–1941) a szabadkai gimnázium befejezése után ugyanott a Jugoszláviai Magyar Újság munkatársa lett. 1932-ben több írása is megjelent a Szentelek szerkesztette *Mi Irodalmunkban*, 1934-től a Híd szerkesztője, majd 1935-től a *Reggeli Újság* belső munkatársa lett és itt vált a jugoszláviai magyar közírás egyik meghatározó szerzőjévé. Előbb a *Reggeli Újságban*, majd a *Kalangya* betiltott számában jelent meg a *Pusztulunk, veszünk...* című cikksorozata hús bácskai magyar község demográfiai viszonyairól. 1937-ben *Valamit tenni kell* címmel regénye jelent meg. 1941 áprilisában belgrádi riportútjáról hazafelé tartva a dunai átkelés közben géppisztolysortűzben vesztette életét.

303 *Tájékoztató az újvidéki Reggeli Újság huszonkét esztendei munkájáról*. Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, 1941, 5. p.

nincsen egységes átfogó szervezetünk sem. Nincsen fiókszervekkel rendelkező kultúregyesületünk, amely az iskolán kívüli népnevelést központilag életre hívná és irányítaná. Az egymástól függetlenül működő egyesületek pedig nemcsak erőtlenek, hanem körülhatárolt viszonyaik miatt, képtelen a népnevelés kérdését megoldani. Kétségtelen, hogy szórványosan történtek ilyen kísérletek és itt-ott tartottak és tartanak népnevelő előadásokat. Ezek az előadások sajnos nem nagyszámúak és a rendszerességet, tervszerűséget nélkülözik, szélesebb néprétegre kiterjedő jelleggel nem bírnak. Számos egyesület lelkes vezetőinek a népnevelés terén való minden jóakarata kárba vész, mert előadót nem tud szerezni és nincs előadható anyaga. Az egyesületek ezért nem emelkedhetnek kultúrhivatásuk magaslatára és így általánosságban be kell érniök mulatságos és néha kétes kultúrértékű színművek műkedvelőkkel való előadatásával.³⁰⁴ Az elvégzett népnevelő és szervező munkával a későbbiekben részletesen foglalkozunk.

Kende Ferenc 1940 novemberében Budapestre távozott a *Reggeli Újságtól*, és 1941-től a kisgazdapárti *Kiss Újság* kiadóhivatalát vezette. 1945–1946-ban Kende és Társa néven saját lapterjesztő vállalatot működtetett, majd különböző állami cégeknél a lapterjesztést szervezte 1958-as nyugdíjazásáig. 1974-ben bekövetkezett haláláig három momentumról van tudomásom. 1960-ban vékony könyve jelent meg *A szervező és a szervezés* címmel, amelyben a harmincas évek kisebbségi közegében a szervezésről propagált ismereteit új példakörnyezetben a csepeli szerszámgépgyár példáin újíttotta fel. 1964-ben megírta *A kapitalizmus kialakulásának hatása a magyar könyvkiadásra* című 170 oldalas kéziratát, de ebből a dokumentumból kiderül, hogy tervezte a magyar könyvkiadás történetének megírását. Erről azonban csak tervezet maradt fent.³⁰⁵ Ugyanekkor készülhetett a többször idézett *A magyar betű sorsa Jugoszláviában a két világháború között* című 81 oldalas kézírata.³⁰⁶ Az 1960-as évek végén pedig a Magyar Rádió irodalmi szerkesztőségében visszaemlékező interjúk készültek Kende Ferencsel a századforduló mozgalmairól.³⁰⁷

Kende életpályáját a tízes évek progresszívizmusa a világ szervezhető, alakítható voltába a társadalmi menedzsmentbe vetett hite határozza meg, ez a szocializáció lesz a sorsélménye. Könyvterjesztőként, kiadóként, a Tanácsköztársaság alatt, a kisebbségi közéletben teljesen

304 Kende: *A magyar betű sorsa...* i. m. 147. p.

305 OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3169.

306 Ennek a *Hungarológiai Közleményekben* publikált anyagnak a *Reggeli Újság* akcióira vonatkozó része megegyezik a napilap 1941-ben kiadott *Tájékoztató ...* i. m. vonatkozó részével.

307 Ebből egy rövid le nem írt hanganyag maradt fent a Petőfi Irodalmi Múzeumban PIM, Hangtár157/9 B, III.

különböző keretek között újra és újra erre támaszkodik, úgy hogy az épp aktuális folyamatokat, mozgalmakat adaptálja.

Egy kisebbségi, társadalomszervezési program

A jugoszláviai magyarság politikai megszervezése, a folyamatos diszkrimináció miatt a Jugoszláviai Magyar Párt 1922. szeptemberi megalakulása után is gyengének mondható: a párt jelöltjeinek az 1925-ös parlamenti választásokon nem sikerült mandátumhoz jutniuk és az 1927-es választásokon is csak a Radikális Párt listáján tudtak két képviselőt bejuttatni a parlamentbe. A királyi diktatúra bevezetésével (1929. január) a pártok, kulturális egyesületek betiltásával szinte megszűntek a politikai érdekérvényesítés lehetőségei. A saját közösség szervezése és a kisebbségi politikusok működése is a helyi (Szabadka, Nagybecskerek, Zombor, Újvidék) közművelődési egyesületekre szűkölt. Ekkor a jugoszláv kormány Szántó Gábort, a szabadkai Népkör elnökét és több helyi társadalmi szervezet vezetőjét ismerte el a magyarság képviselőjeként.³⁰⁸ Ő arra alapozta politikai stratégiáját, hogy a magyarokról kialakult illojalitás képét megváltoztatva, annak ellentételezéseként majd egyenjogú polgárként kezelik a magyarokat. Ennek érdekében tömeggyűléseket szervezett és létrehozta a Jugoszláv Egységmozgalom magyar szervezeteit. 1931-ben kormánylistáról parlamenti képviselővé választották, majd megszervezte a Jugoszláviai Magyar Népszövetségi Ligát, annak érdekében, hogy a Népszövetséghez kapcsolódó nemzetközi szervezetből kiszoríthassa a volt jugoszláviai Magyar Párt politikusait. Ugyanebben az évben javaslatot tett a Jugoszláviai Magyar Gazdasági Szövetség létrehozására, azt hangsúlyozva, hogy a magyarság kulturális fejlődésének alapját a gazdasági összefogás teremtheti meg. Ez a szervezet összeköttetésben a hatóságokkal a belföldi gazdasági mozgalmakba integrálta volna a magyar gazdatársadalmat. 1935-ben újra a kormánylistán indult a választásokon, és nemcsak mandátumhoz jutott a bácostolyai járásban, hanem sikerült elérnie a szabadkai Népkör illetve, a Nagybecskereki Kulturális Egyesület működésének újbóli engedélyezését is. Ezenkívül Topolyán visszaadták az Olvasókör elvett könyvtárát. Bár a kormány megnyerte a választásokat, világos lett, hogy demokratikusabb körülmények között az Egyesült Ellenzék győzött volna, amely a Vajdaságban is jól szerepelt. A kormányzat mindenképpen érzékelte a változtatás szükségességét. Attól tarthattak, hogy a volt Magyar Párt-i vezetők a Nagy Iván vezette horvát orientációjú magyar mozgalommal

308 Hornyák Árpád: Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom. *Aracs*, 2009. 2. sz. 23–32. p.

együtt a kormány ellenzékét fogják erősíteni. Így 1936 tavaszától informálisan a volt magyar pártvezetőket is elfogadták a magyarság érdekképviselőiként és a budapesti kormányzattal is javultak a kapcsolatok, Szántó Gábor és hűségmozgalma leértékelődött. Ebben a politikai légkörben született meg a *Reggeli Újság*, illetve a *Kalangya* szerkesztőségében az az ötlet, hogy össze kellene gyűjteni azokat, akikre a magyarság belső megszervezésében számítani lehet, illetve össze kellene állítani a programszerű teendőket. A majdnem száz személyt megszólító ankét eredményeként született meg a *Kalangya* 1935. 6., említett száma, amelyet – mint arról már volt szó – azonban betiltottak és a kefelevonat révén maradt meg a dokumentum, mint a korabeli legteljesebb vajdasági magyar helyzetkép és problémakatalógus.³⁰⁹ Ennek bevezetőjét, mondhatnánk programideológiáját Kende Ferenc írta. A folyóiratszám és Kende ezen és további programírásainak háttereként a magyarságpolitika enyhülésén túl még két dologgal mindenképpen számolnunk kell.

Egyrészt a szlovenszkói és erdélyi minta nyomán Csuka Zoltán és Szenteleky Kornél 1928-tól tudatosan szervezte a vajdasági magyar irodalmat előbb napilap mellékletekként a (*Vajdasági Írás* 1928–1929; *Mi Irodalmunk* 1930–1933) majd elindítva a *Kalangya* című folyóiratot (1932). Az alapító főszerkesztő halála után a Szirmai Károly, Radó Imre, Kende Ferenc összetételű szerkesztőség a *Híd* című folyóirat (1934) megjelenése ellenére (vagy épp annak balratolódása miatt) képes volt integrálni a kisebbségi közösség programadó szakembereit. (Majd egy szélesebb népművelő körnek a *Reggeli Újság* Egyesületi Közlemények rovata biztosított nyilvánosságot.) A másik fontos előzmény a felföldi és erdélyi kisebbségi szellemi életben az önálló kisebbségi társadalomépítés megfogalmazása, amely irodalmát Kende Ferenc ismerte; a Vásárhelyi Találkozó határozatát közölte is az *Egyesületi Közleményekben*.³¹⁰ Csuka Zoltán pedig a *Kalangya* elindítása mellett annak a *Láthatár* című budapesti kisebbségi/közép-európai folyóiratnak az alapító szerkesztője lett, ahol az új kisebbségi értelmiségi értékrend manifesztálódott.³¹¹

309 Fontos előzmény még: *Városok... falvak. Néprajzi és történelmi vázlatok*. 1-2. köt.

Előszó Bródy Mihály, Subotica, 1934, (Jugoszláviai Magyar Könyvtár)

310 *Reggeli Újság*, 1940. január 7. 49. p. (EK) A Vásárhelyi Találkozó (1937. október 2–4., Marosvásárhely) az erdélyi magyar ifjúsági csoportok találkozója volt, amelyet baloldaltól javasoltak ugyan, de maga a tanácskozás a nemzeti összefarkózás jegyében zajlott le, a határozatok is ezt tükrözik, és a világnézeti, szemléleti kérdések feloldása során az egységes cselekvési terv megteremtésében a keresztényszociális–nemzetépítő kisebbségi csoportok váltak dominánssá.

311 Lásd pl. Nánay Béla: Kisebbségi magyar lélek. *Láthatár*, 1937. 1. sz. 21–30. p. vagy uo. Makkai Sándor: Nem lehet... c. tanulmányának vitáját. Kovács J. Béla: *Láthatár 1933–1944* [repertórium], Állami Gorkij Könyvtár–Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1986, 210 p. A korabeli kisebbségi magyar társadalomkonstrukciókról: Bárdi Nándor:

A hivatkozott *Kalangya* számot bevezető Kende jegyezte *Magyar szellem – kisebbségi szellem* című tanulmány alapállítása az, hogy a vajdasági magyarság bajainak fő forrása, hogy a magyar többségi szellem tovább él az közéletben és ez kerül összeütközésbe a kisebbségi léthez szükséges új szemlélettel. Az 1918 előtti magyar közéletet és politikai kultúrát nem a társadalmi megszervezettség, hanem a megyeháza határozta meg. „A megyeháza volt a szív, ami a mindent éltető vért lövellte széjjel. A megyeháza volt az az átütő szellemiség, amely bűvkörébe vonta nemcsak a közvetlenül tőle függőket, hanem a társadalom minden érvényesülni akaró rétegét és egyénét.”³¹² Ezt az úriassággal áthatott szellemiséget törte meg az impériumváltás. „A volt magyar városok képe teljesen megváltozott. Megszűnt a megyeháza, elnéptelenedtek az úri kaszinók. Az itthon maradt hangadó tekintélyek csendesen járó, szelíd emberekké változtak. Természetes és törvényszerű, hogy a középosztályunk, melynek gondolkörét a magyar történelmi múlt erényei, a háború előtti társadalom szemlélete és az úriasság szellem táplálta, a kisebbségi állapot egészen más légkörébe tapogatózó tanácsalanságba esik, és csak lelki válságokkal, fokozatosan és zökkenőkel találja meg a helyét. A múlt minden jóval és rosszal – kiirthatatlanul él benne, kíséri útjain, irányítja gondolkozásában és gátolja cselekedeteiben.”³¹³ Az új kisebbségi helyzet és az elszegényedés, a gazdasági válság következményeinek áttekintése után megállapítja, hogy a „szellemvilágunkhoz való ragaszkodás, ma csak tragikus helyzeteket szülhet”.³¹⁴ Ezért „szakítanunk kell azzal a belénk rögzített felfogással, ami mindent felülről vár. Nincs támaszunk, nincs segítségünk, és tudnunk kell, hogy a kenyérért való harcban csak a magunk erejére és szervezettségére számíthatunk”.³¹⁵ Ebben a helyzetben az öngondoskodás első lépését Kende abban látja, hogy ki kell alakítani a közösség kisebbségi gondolkodását. Ez számára „pontosan meghatározható, szigorú szabályokkal körülírható szellemiség, aminek fel kell szívódnia vérünkben, agysejtjeinkben és idegrendszerünkben”.³¹⁶ A kisebbségi szellem jellegzetességét három pontban foglalta össze: „1. A modern szervezés megtanulása és alkalmazása.

Társadalomkonstrukciók a magyar kisebbségek két világháború közti történetében. In *Asszimiláció, integráció, szegregáció. Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*. Szerk. Bárdi Nándor–Tóth Ágnes, Argumentum, 2011, 303–326. p.; dokumentum összeállítás: Uő. *A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. Magyar Kisebbség*, 1998, 3–4. sz. 55–59. p. dokumentumok: 60–128. p.

312 A *Kalangya* betitott száma teljes terjedelmében megjelent a *Híd*, 1994. 7–8. számában, az idézet helye: 423–424. p.

313 Uo. 425–426. p.

314 Uo. 427.

315 Uo.

316 Uo.

2. Az egyéni képességek és teljesítmények legmagasabb szintre való fejlesztése. 3. Társadalmilag: gazdasági, önszervezési, népjóléti, kulturális és politikai területeken szigorúan egységes szervezetekbe való tömörülés, illetve érdekképviseletek alkotása.”³¹⁷ A szervezés számára egy modern tudomány, a társadalomépítés tudományos módszertana.³¹⁸ Az egyéni képességek kiteljesítésén alapvetően a kisebbségi fiataloknak a szabad pályákon döntően az iparban és a kereskedelemben való elhelyezkedését, annak szorgalmazását értette. Az intézményépítés terén pedig a szerző azt tartja a legfőbb problémának, hogy „a központosítás híján a lokalitás kis színvonalán csetlenek-botlanak”.³¹⁹ A *Kalangya* a kisebbségi teendőkre kért gyakorlati ötleteket. De ezzel Kende nem foglalkozik, mert a megvalósítás lényegét abban látja, hogy „kitermelünk-e soraink közül egy vagy több olyan gyakorlati szervező egyéniséget, akibe a kisebbségi élet a maga egész mivoltában él és lüktet. Olyant, akiben a fejlett kisebbségi öntudaton kívül megvannak mindazok a tulajdonságok, amelyek a vezető-szervező egyéniségnek összetevője. A terület és az anyag adva van, itt él szervezetlenül kisebbségi sorban a magyar nép. Ennek a népnek, kisebbségi szempontból tekintve szervezője nincsen.”³²⁰ A szerző körülírja azt az öntudatos kisebbségi polgártípust (nem lehet pesszimista, kreatív, munkás, derűs lelkű, hitvalló), akinek a megjelenésétől a társadalmi feladatok tudatosítását várja el. „Tudósaink, kutatóink, statisztikusaink, szociológusaink nincsenek. Ismerjük szegénységünket. Mégis köztudomású, hogy a magyar középosztály különböző tagjai már foglalkozásuknál és hivatásuknál fogva a gyakorlati élet egyes kérdéseivel alaposan és speciálisan foglalkoznak, vagy ilyenekre hajlamosságuk van. A magyarság gyakorlati megszervezőjének kellene ezeket a férfiakat olyan munkálatokra bírni, amelyek a magyar kisebbségi közösség javára szolgálnak. Szemléltetőbben: a magyar ajkú községek papjait a születési, házassági és elhalálozási kimutatások elkészítésére kell bírnia. Orvosainkat a magyar nép egészségügyének feldolgozására, demográfiai leírásokra kell felkérni. Gyárigazgatóinkat, vállalkozóinkat, kereskedőinket munkaalkalmak megszervezésénél kell igénybe venni. Ügyvédekkel, életünk minden területén, a jogvédelmet kell megszerveznie. Íróinkat a kisebbségi irodalom fejlesztésére kell rábírnia. Sajtónkat a kisebbségi kérdésekkel kell ellátnia és tájékoztatnia. Tanítóinkat a magyar népnevelés munkájába állítania.

317 Uo. 428. p.

318 „A szervezés célja a széthulló szervetlen szervessé változtatni. A szervezés az a tudomány, ami az egyedülálló egyest ésszerűen bekapcsolja az egészbe, úgy hogy közöttük kölcsönös összeköttetés létesüljön, és az egyes szerv az egész szervezet részese legyen.” Uo.

319 Uo. 430. p.

320 Uo. 431. p.

Egyszóval: szerteszóródó értékeinket, tudásanyagunkat, a bennünk levő eleven készséget kell szerves egésszé ömlesztve, népünk javára felhasználnia.”³²¹ Ebben a gyakorlati szervezői ideáltípusban – amely nagyon hasonló Balogh Edgár Sarlós- és Venczel József művelődéspolitikai programjaihoz – Kende valójában egy „kisebbségi szellemvilágot”, a „kisebbségi munka módszerét” propagálja a vajdasági német és szerb nemzetiségi minták alapján, egy új nyelvezetben. A kisebbségi szocializáció nála maga a szervezés, a konkrét szervező-irányító feladatot pedig a Közművelődési Tanács, illetve az *Egyesületi Közlöny* látja el, közvetítve az egyesületi élethez, társadalmi akciókhoz szükséges információkat.

A betiltott lapszámban megjelenő 27 rövid írásban felvetett teendők négy téma köré csoportosíthatók. A szerzők döntő része a magyarság helyi és jugoszláviai *egyesületeinek* megszervezését tartja kulcskérdésnek. Kulturális, gazdasági és egészségügyi összefoglaló szövetségek létrehozására tesznek javaslatot.³²² Mindezt legtömörebben, mint egy munkaközösség feladatkörét, Gyöngyösi Dezső, a zombori munkásbiztosító vezetője foglalta össze: „[...] kezdeményezze, megalakítsa és vezesse a kisebbségi magyar társadalom minden együttes életmegnyilvánulását. Hatáskörébe tartozik a termelő, a fogyasztó, értékesítő és hitelszövetkezetek megszervezése, kulturális, dal-, sport- és társadalmi egyesületek alakítása, a magyar kisebbség kataszterének elkészítése és állandó statisztikai vezetése, népies jellegű napi- és hetilapok kiadása, az iskolán kívüli oktatás és társadalmi akciók szervezése, és minden ügy, amely az itteni magyarságot közösen érdekli.”³²³

321 Uo. 432. p.

322 Batta Péter ügyvéd és folklórkutató a legutolsó tanyacsoportig a helyileg szükséges egyesületalapítást szorgalmazza: ifjúsági egyesület, cserkészegylet, leány és legényegyletek, daloskörök stb., amelyek népnevelő munkát szervezhetnének. Majd ezeket fogná össze a Jugoszláviai Magyar Szövetkezeti Központ illetve a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Központ. S egyben ezek felülről generálnák is a szervezést. (*Céltűzések*, uo. 438–443. p.) Csuka János, a *Napló* munkatársa (Kolozyz álnéven) a német és a szerb nemzetiségi önszerveződési minták feldolgozását javasolja. (*Hova, merre?* 461–464. p.) Léway Endre, a *Híd* alapító-szerkesztője az ifjúság integrációját az egyesületeken keresztül látja megoldhatónak és egyetemes magyar kisebbségi kongresszus összehívását javasolja. (*Az új nemzedék törekvései*, 465–467. p.) Külön ifjúsági kongresszust látna jónak Schwarczer Gyula, jogász a *Híd* szerkesztője, de ő is igényelné az egységes irányító szervet. (*Hogyan?* uo. 471–472. p.) Stern Lázár ügyvéd pedig szintén német mintára (Bauernhilfe) a szövetkezeti mozgalom építését szorgalmazta, majd ugyanilyen módszerrel a közművelődési egyesület szervezését. (*Kultúrserveztekedés*, uo. 481–485. p.) A gazdasági és a kulturális egyesületek, illetve szövetkezetek mellett többeknél megjelent a nemzeti alapon szerveződő egészségügyi szövetkezet (gyakorlatilag betegbiztosítási pénztár) terve is, amelyet Tóth Bagi István a német példa alapján részletesebben is kifejtett. (*Pusztulunk, veszünk ...*, uo. 503–506. p. [501–529. p.]

323 Gyöngyösi Dezső: *Magyar munkaközösség*, uo. 455. p.

Egy másik, az egyesületszervezéssel szorosan összekapcsolódó főtéma a *népművelési program* volt.³²⁴ Ezen belül a helyzetismeret megteremtését és a néphagyományok ápolását emelték ki, amely megteremti a „népélményt”. Brájjer Lajos nagybecskereki újságíró és műfordító hat pontban összegezte a kulturális feladatokat: irodalmi és művészeti díjak létrehozása; a szerb–magyar megértést szolgáló munkák megjelentetése; magyar hangversenyek és képkiallítások szervezése a nagyobb jugoszláviai településeken; tehetséggondozásként a jó tanulók jutalmazása és az irodalmi, művészeti tehetségek felkarolása; évente az egyesült kultúregyesületek nagygyűlésének megszervezése más-más városban, magyar kultúresttel összekötve.³²⁵

A harmadik nagyobb tematika a mezőgazdaság átalakítása és a *gazdasági önszerveződés*, amely összekapcsolódott a szövetkezeti javaslatokkal. Itt is tételesen felsorolták a gazdaságfejlesztés illetve a magyar intézményszervezés legfontosabb feladatait.³²⁶

A negyedik, kevesebb hozzászólást előhívó témakör az irodalom és a szerb (jugoszláv)–magyar *kapcsolatok* és közeledés lehetőségeit vette számba. Itt egyrészt a sorsközösségi élmény megteremtését és az egységes közvélemény kialakítását, másrészt a délszláv-magyar irodalmi, zenei

324 Garay Béla színész-rendező a műkedvelő színjátszás szakmai színvonalának emelése érdekében tömörítene egyesületbe a helyi műkedvelőket (*A magyar színjátszásról*, uo. 452–453. p.). Szili Jenő az újvidéki Református Olvasókör vezetője, presbiter, a helyi kultúrbizottságok révén előre megtervezett népművelő előadássorozatokban gondolkodott (*Emeljük népünk kultúrszínvonalát*, uo. 473–474.), Lucia (Dr. Török Béláné) író nő a vasárnapi iskolák ismétlésen túli feladatait foglalta össze (*Vasárnapi iskolákat!* uo. 468. p.). Kristály István tanító szerint (VGy ill. Vető György álnéven) „népélményre” van szükség a népművelésben, amelyet egyrészt a mai élet helyzetismeretével, másrészt a néphagyományok feltárással lehet megteremteni és mindezt a fiatalság és a sajtó regisztrálhatná a magyar közönség számára (*Népművelésünk útja*, uo. 494–497. p.).

325 Dr. Brájjer Lajos: *Kultúrfeladataink*, uo. 445–446. p.

326 Kelemen János könyvkiadó a cselédség földhöz juttatása érdekében, tíz dináros alapon (minden magyar egy dinárral járuljon hozzá az alaptőkéhez) létrehozandó hitelszövetkezetet javasolt a kisbirtokos gazdaköröket pedig magyar gazdaszövetségbe kapcsolná. Ezen túl a munka- és állasközvetítés megszervezését, magyar ipari kiállítások szervezését, vándor színtársulatok működtetését, közös magyar lapárusító helyek felállítását javasolta (*Hozzászólás*, uo. 456–457. p.). Szobonya László a takarmánytermelésről az állattenyésztésre való áttérést; a gyümölcsstermesztés elterjesztését; a gazdasági felvilágosító munkát; magyar földművesiskola létrehozását; vándor gazdasági előadások rendszeresítését propagálta (*A gazdasági kérdés*, uo. 477–481. p.). Schulhoff József újságíró, műfordító Kelemenhez hasonlóan tőkéjét dináronként összerakandó hitelszövetkezetet javasolt. A gazdálkodók és kereskedők szövetkezeti együttműködése révén jugoszláviai magyar tervgazdaságban gondolkodott. A közművelődés terén pedig: a jugoszláviai magyarság szabadegyetemének létrehozására tett javaslatot (*Mindenki csak egyetlen dinárt adjon!* uo. 469–470.).

kölcsönhatások feltárását szorgalmazták.³²⁷

A betiltott lapszám egyetlen közvetlenül politikai írása a Magyar Párt volt elnökének, Várady Imrének a cikke, amely a vajdasági közös érdekek hangsúlyozásán túl a jobbra vagy balra való lecsatlakozás és szétforgácsolódás helyett „az együtt maradás” parancsát emelte ki.³²⁸ Ezzel mintegy a volt hivatalos pártvezetés részéről is legitimálta a folyóiratban összegyűjtött reformtörekvéseket. Csakhogy ehhez a politikai enyhülés ellenére nem volt partner a jugoszláv kormányzat magyarságpolitikája, és ami abból is látszik, hogy a kiadvány megjelentetését sem engedélyezték.

Kende Ferenc 1935–1940 közti, a *Reggeli Újságban*, a *Kalangyában*, a *Láthatárban* –illetve mindezek együtt a tanulmánykötetében³²⁹ – megjelent írásainak tartalma három nagyobb kérdés köré csoportosítható. 1. Felépíthető-e a vajdasági magyar társadalom szerves egészé, illetve megalkotható-e a magyar egység? 2. Milyen a vajdasági magyarság kulturális helyzete, és mire szolgálhatna egy kultúrszövetség, illetve annak hiányában hogyan lehet feladatkörét pótolni. 3. Szervezhető-e a magyar nép? S ha igen, akkor melyek a szervezés lehetőségei?

1. Kende két szempontból tagolja a vajdasági magyarságot: korosztályok és társadalmi rétegek szerint. Az előbbi vonatkozásban fiatalokról és öregekről beszél. Az előbbieket azok, akik már az impériumváltás után nőttek fel és kisebbségiként szocializálódtak. Épp ez a másként szocializáció választja el őket legélesebben. A vajdasági korabeli magyar fiatalságon belül négy csoportot különít el. A marxista eszmekörhöz orientálódókat bírálja (a Híd köre), mert ők a nemzeti kisebbség

327 Asch Izidor tanár a minél nyíltabb sajtótájékoztatás révén létrehozandó egységes közvéleményben látta a kulcskérdést (*A kisebbségi közvéleményről*, 433–434. p.). Ágoston Sándor református lelkész, a magyar nemzeti irodalomnak a mindennapi családi életbe való használatát szorgalmazta (*A guzla*, 436–437. p.). Szirmai Károly író az irodalom feladatát az egymásrataltság és az egymáshoz való tartozás előkészítésében, felébresztésében vélte felfedezni, a németiség mintájára (*Íróink és közönségünk*, uo. 475–476. p.). Csuka Zoltán a jugoszláviai magyar irodalom mint az erdélyi, felvidéki irodalomhoz hasonló regionális entitás az egyetemes magyar irodalomba való integrálását tartotta fontosnak (*A jugoszláviai magyar írás az egyetemes magyar irodalom s a két szomszédos nép kultúrközeledésének szolgálatában*, uo. 447–449. p.). Kohlmann Dezső tanár pedig egy másik vonatkozást, a jugoszláv–magyar irodalmi kapcsolatok tudatos építését hangsúlyozta (*Jugoszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, uo. 458–460. p.). Ugyanezt emelte ki Brájer Lajos is az irodalmi és zenei kölcsönhatások feldolgozását és magyar költők szerb fordítását szorgalmazva (Brájer Lajos i. m.).

328 Várady Imre: *Hová csatlakozzunk?* uo. 498–500. p.

329 Kende Ferenc: *Magyarokról magyaroknak. Népkisebbségi tanulmányok*. Farkas–Dürbeck ny., Noviszád, 1940, 159 p.

öntudatának kialakítását – Lenintől eltérően – nem úgy fogják fel, mint, a forradalmi öntudatosításhoz vezető egyik lépcsőfokot és így ezzel szembe is kerülnek a magyar kisebbségi mozgalommal. A jobboldali fiatalok szerint már közelebb állnak a magyar kisebbség eszmei közösségéhez, de a faji szempontok révén, a zsidókérdéssel éket vernek a magyar közösségbe (Nagy Iván mozgalma). A magyar kisebbségi alapra helyezkedő ifjúsági csoportok között két árnyalatot különböztet meg. Az egyik, amelyiknek tagjai apáik hatalmi politikaközpontúságát követik és ellenzékiként a parlamentbe való bejutásra törekszenek. A másik csoport pedig még nem formálta ki nézeteit, s a társadalmi cselekvést, az érdekszövetkezetek megteremtését tekinti kulcsfeladatnak. Ez az a csoport, amelyet Kende saját bázisának tekint és írásaiban illetve az *Egyesületi Közlöny* révén épp ez számára próbált fórumot, illetve folyamatosan tanácsokat adni. De a fiatalság legnagyobb része, a negyedik nagy csoportba sorolható: a közömbösekhez.

Az osztálytagoltság szempontjából a vajdasági magyarság törzsét a kisbirtokos parasztságban látta. Ezért az érdekvédelmük „minden kisebbségi kérdésünk tengelye”.³³⁰ Ennek kerete pedig a (termelő, fogyasztó, értékesítő) szövetkezeti mozgalom lehet. Az így létrejövő helyi „érdekszövetkezetek” pedig tudatosíthatják a magyar tömegeket és az ebből születő kohézió révén jöhet létre a magyar egység. „A kisebbségi gondolat célja: népi egységünk nemzeti voltában való fennmaradásának biztosítása.”³³¹ Ennek érdekében pedig tudományos módszerek alkalmazásával kell eljutni a paraszti osztály megerősítéséig. A legfőbb feladat a vérbaj, a tüdővész és a magzatelhajtás elleni küzdelem (döntően a népnevelés révén), miközben tudjuk, hogy az előbbi problémák hátterében a földnélküliség miatti szegénység húzódik meg. Kende ezzel a társadalmi példázattal vezeti be a *mérték* és az *időrend* problémáját. „Az értékmérőt az adatgyűjtés és az adatfeldolgozás eredménye nyújtja, az időrendet pedig a megvalósítás lehetőségei határozzák meg.”³³² A mérték által a kisebbségi életből adódó kötelességeket lehet megállapítani. A környezet ezek megvalósítása elé akadályokat állít, de „a legelőbb megvalósítandóval egyesítve adja meg a kisebbségi életünkben követendő eljárást. Ebből önként következik, hogy mindazok, akik öntudatos kisebbségi életet élnek, ebben a nagy és átfogó munkában szerepet vállalnak. Szerepet, amely nem hangulattól, kedvteléstől, hiúságtól függő, hanem belső kényszer teremtette

330 Magyar szellem – kisebbségi szellem. [Nem a betiltott Kalangya szám bevezetőjével azonos szöveg, hanem a *Láthatárban* [1936. 4. sz. 135–147. p.] megjelent változat, ua. Kende tanulmánykötetében 30. p.

331 Kende Ferenc: Értékmérés és időrend kisebbségi életünkben. In Uő. *Magyarokról magyaroknak* i. m. 36. p.

332 Uo. 37. p.

kötelesség. Az a lelkeség, ami a hazafiúi érzetet, a rajongóban istenének imádását váltja ki. Ennek a lelkeségnek kell munkálkodnia a nemzeti-kisebbség életében”.³³³ Ez a némileg erőltetett kategorizálás Kendének a „társadalom mérnöke” szerep tudományos alátámasztásához kellett.

A kisebbségi élet tudatosításával a közéleti aktivista eszmeiséget kívánatos normaként állította be. Ehhez kellett a magyar egység eszméje, amely szerinte „a magyar eszményiségnek a magva. A magyar eszményiség történelmi múltunkból, népi hagyományainkból, földünk szeretetéből, elődeinkhez való ragaszkodásból, verejték és véráldozatainkból, polgári munkánkból, sajátos kulturális alkotásainkból, művészi teljesítményeinkből, nyelvünk szeretetéből fakadó érzéseink összessége”.³³⁴ Az ebből következő stratégiát, értéket, teendőket pedig Kende számára tételesen is megfogalmazta a romániai Vásárhelyi Találkozó (1937. október) határozata, amelyet egyfajta kisebbségi alkotmánynak tekintettek a korabeli résztvevők. Ezért – mint már említettük – Kende ezt a „*Hitvallást*” is leköszölte a *Reggeli Újságban*.³³⁵ De természetesen a vajdasági magyar sajátosságokból kiindulva adaptálni próbálta az erdélyi megállapításokat. Kende szerint közhitté vált, hogy „keretnélküli társadalom a mienk [...] és nincsen olyan szervünk, amely a mi nemzeti különállóságunkat helyesebben nemzeti létünket dokumentálná”.³³⁶ A szerző ezzel szemben úgy véli, hogy a kisebbségi társadalom gerincét a helyi egyesületek vezetői képezik. Ezekben az egyesületi vezetőkben látja meg azt a célcsoportot, amelynek öntudatosítása révén át lehetne formálni a kisebbségi közszellemet. Ehhez pedig egy a vásárhelyihez hasonló nagygyűlésre volna szükség.³³⁷ A tervezett gyűléshez referátumokat és határozati javaslatokat szükséges előkészíteni, amelyet – a marosvásárhelyi találkozóhoz hasonlóan – bizottságokban tárgyalnának meg. A szerző a legfontosabb feldolgozandó vajdasági magyar témákat a következőkben látta: „1. Iskolai nevelésügy,

333 Uo.

334 Uo. 45. p.

335 *Hitvallás*. A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. *Reggeli Újság*, 1940. január 7. 49. p. (EK)

336 Kende Ferenc: Megalkotható-e a magyar egység? In Uő. *Magyarokról magyaroknak* i. m. 54. p.

337 „A magyar vezető társadalom gerince ismeret: a magyar tagokkal bíró egyesületek vezető férfiai. Jó néhány száz egyesület működik és mindegyik élén, a maga körzetében kiváló férfiak serege áll a vártán. Ezeket a magyar embereket hívjuk össze magyar szellemi alkotmányt hozó nagygyűlésre. Ámde jól vigyázzunk! Nem az egyesületet hívjuk, sőt vezetőiket sem, mint egyesületeik képviselőit. Meghívónk a magánembernek szóljon. Az egyesületet ne érintsük, nemcsak mert felesleges, hanem mert célszerűtlen.” Uo. 57. p.

Az, hogy 1937 után ez épp 1940 januárjában kerül napirendre valószínűleg összefüggésben van azzal, hogy a jugoszláv kormányfő ekkor tárgyalt többek között a betiltott magyar kulturális egyesületek újraengedélyezéséről a Magyar Párt volt vezetőivel.

amelyhez a névvegyelemzés és tanítóképzés kérdése is tartozik. 2. Az iskolán kívüli népnevelés kérdése és az analfabetizmus elleni küzdelem módjai. 3. A földkérdés minden ágazata és legújabb problémái. 4. A szövetkezeti kérdések: egészségügyi, termelési, értékesítési stb. részleteivel. 5. Magyar iparoskérdés, a tanonckérdés, a hitelügyletek csoportjával. 6. A magyar sajtó ügye általánosságban és részleteiben. 7. A magyar színház és a magyar műkedvelők ügye a színészképzés kérdésével. 8. Irodalom. 9. Magyar művészkérdés. 10. Östehtések felkarolása. 11. Kultúregyesületek és kultúrszövetség kérdése. 12. Városi és községi testületekben a magyarság szerepe, stb.”³³⁸ Tehát ez a nagygyűlés azt a célt is szolgálhatná, hogy pontokba foglalják: mit és hogyan cselekedhet saját közössége érdekében a vajdasági magyar elit. Kende szándéka szerint így külső keretek nélkül is megvalósítható a magyar egység. Sőt ha a közös tanácskozást nem engedélyezik, akkor ezt a gyűlés megtartás nélkül végzik el.³³⁹

Az öt részes, 1939-es, a magyar egység megteremtéséről szóló Kende dolgozat megjelenése után a szintén *Reggeli Újság* munkatárs Tóth Bagi István reagált az írásra, azzal, hogy a magyar egység már létezik, mert a vajdasági magyarság egységet akar és egyetért a következő legfontosabb kérdésekben: a magyar nemzeti érzés megélése; a magyar kultúra iránti lelkesedés; a magyar kulturális és gazdasági szükségletek terén való egységes felfogás; az egység iránti törekvés.³⁴⁰ Erre Kende azzal válaszolt, hogy a vajdasági magyarság nem egységes pusztán érzelmi közösségben él. Ennek az aktívvá válása csak a tervszerű közös cselekvés révén lehetséges. Tehát az aktivitás tudatosíthatja a közösséget.³⁴¹

2. A vajdasági magyarság kulturális helyzetét és egy kultúrszövetség

338 Uo. 57–58. p.

339 A magyar egység megteremtésének folyamatát Kende a következőkben foglalta össze:

„1. A magyart szellemiség határozza meg. 2. Egységgé akkor forr össze, ha a magyar szellemiséget vezető társadalmában teljes mértékben tudatosítja. 3. A tudatosítás munkáját a magyar problémák részletes feltárása, ismertetése és követendő eljárás meghatározása jelenti. Ezt közös tanácskozás (nagygyűlés) útján igyekszik megteremteni. Akadályoztatása esetén mindezt gyűlés megtartása nélkül végzi. 4. Vezető társadalomnak a magyar egyesületek élén álló férfiakat ismeri el, de az akcióba az egyesületeket nem vonja be. Az egyesületek vezetőit egyénenként, de nem mint testületük képviselőit hívja meg a rendezendő kongresszusra. 5. A gyűlés vagy találkozó határozatait választott bizottság hajtja végre. 6. Ez a bizottság gondoskodik a kongresszus következő évi összehívásáról. 7. A magyar szellemiség egységesítését végző munkánál minden széthúzásra alkalmas anyagot, így a napi politika kérdését is mellőzi. 8. A gyűlés határozatait minden itt élő magyar ember öntudatának kialakítójává, szellemi útmutatójává, erkölcsi törvényévé teszik. Ez jelenti a magyar egység megalkotását.” Uo. 60–61. p.

340 Tóth Bagi István: Hozzászólás a magyar egység kérdéséhez. Uo. 60–61. p.

341 Kende Ferenc: Válasz Tóth Bagi István cikkére. Uo. 63–66. p.

létrehozását illetően Kende abból indul ki, hogy a kulturális javak tekintetében négy pillérrel kell számolni: az öröklött kultúrával, a rádióval, a sajtóval és az egyesületekkel.³⁴²

A *kulturális adottságok* terén Kende leszögezi, hogy a magaskultúrában nincsenek „országhatárt átszárnyaló hírű” alkotóik. A vajdasági magyar művészek, írók nem tudnak kulturális munkájukból megélni. A másik fontos adottság, hogy a „középeurópai magyarság alkotó részének” tekinti kultúrájukat. Azt állítja, hogy „múltunk, nyelvünk, erkölcsünk, szokásunk, eszményünk, dalkincsünk, irodalmunk, viseletünk miben sem különült el húsz esztendő alatt a törzsmagyarságétól”.³⁴³ A nyugat-európai falusi világhoz képest pedig nem kulturálisan, hanem a gazdasági és a társadalmi szervezatlensége miatt van lemaradva. Kende utal a szórványokban folyó elkallódásra, de a népi kultúra megtartó erejét döntőnek tartja és erre – ennek tudatosítására: a folklórlöntudatot nemzetesítve – gondolja felépíteni a mindenképp szükséges modernizációt.³⁴⁴

Ennek egyik eszköze a *rádió*, amely „nemcsak lélekerősítő és szórakoztató, hanem a gyakorlati élet minden területén haladott szellemű útmutatással szolgál”.³⁴⁵ A másik fontos eszköz a *vajdasági magyar sajtó*, amely most sokkal fontosabb, mint 1918 előtt, amikor az itt olvasott könyv és hírlapirodalom a régió kívül (Budapesten) készült. A korabeli piaci viszonyok között épp az tarthatja el a helyi sajtót, ha minél inkább a népi (társadalmi) igényekhez alkalmazkodik.

Mindazonáltal Kende a legfontosabb szerkezetnek a kultúra közvetítésében az *egyesületeket* tartja. Az egyesület azonban a népkisebbség esetében nem ugyanazt jelenti, mint a többségi kultúrában. Hiszen az utóbbi esetben az állami intézményrendszer eleve gondoskodik a nemzeti kultúra fenntartásáról – a kisebbség viszont az egyesületek révén „a kívülről hiányzó nemzeti jelleget és légkört kényszerül kialakítani. Ezért minden

342 Kende Ferenc: Kultúra és kultúrszövetség. Uo. 77. p.

343 Uo. 71. p.

344 „A falut évszázados életéből kiforgatták. De ma még mindez csak felszínes. Az erkölcsi mag, a józan magyar észjárás, ha idegen szemek elől rejtve is marad, ott él a szívekben és megnyilvánul a cselekedetekben. Maradi – mondják – a falu. De ennek a maradiságnak a konstruktív erejét nem tudjuk eléggé értékelni. Nemzeti szempontból felbecsülhetetlen. ...Erre az alapra építjük az új kultúrát, amit a modern technika, a tudomány és a művészet nyújt. Féltve őrizzük ugyan népünk ősi kultúráját, mert az erkölcsi egészségben, formai szépségben, nyelvi tisztaságban ragyogó értéket rejt magában. Azonban a rohanó élet, a gép, a többtermelés, a világverseny túlhaladta a nép életének kereteit és ha az idők következményeihez nem alkalmazkodik, arról tudomást nem vesz, elmarad, elszegényedik, elsorvad. A modern kultúra terjesztése, tehát nemzeti kötelesség.” Uo. 72. p.

345 Uo. 73. p.

kisebbségi egyesület, kör, klub, kaszinó, bölcsője sajátos nemzeti kultúrájának.”³⁴⁶ Ezekben a magyar egyesületekben (vajdasági szinten kb. 500, amelyből 100-at minősítettek színvonalasnak³⁴⁷) a legnépszerűbb tevékenység a műkedvelő színjátszás volt; színvonalának emelése mellett Kende és mint később látni fogjuk a Közművelődési Tanács, elsősorban az iskolán kívüli népnevelést, ahol lehetett, a népkönyvtárak működtetését szorgalmazták. Mindennek a társadalomfejlesztési tervnek azonban kulcskérdése, hogy a jugoszláv hatóságok engedélyezik-e egy összefoglaló magyar kultúrszövetség, létrejöttét illetve hogyan lehet ezt pótolni más keretek között? Magát a kultúrszövetséget, Kende egyfajta „közoktatásügyi minisztériumnak” fogta fel, amelyet szakemberek folyamatosan működő hivatalként vezetnék. A tervezett legfontosabb szakirányok: „1. Népművelés, iskolaügy, analfabéták oktatása. 2. Könyvtári élet fejlesztése. 3. Műkedvelés, színészképzés. 4. Dal és énekkultúra. 5. Torna és testedzés. 6. Képzőművészetek fejlesztése. 7. Irodalmi élet ápolása. 8. Östehetségek felkutatása és istápolása. 9. Sportélet. 10. Kisebbségi tudományok ápolása: egészségügy, tanonckérdés, szövetkezet és földkérdés stb. feldolgozása. 11. Falukutatás és népi szokások ápolása. 12. Kultúrkapcsolatok kiépítése a magyarországi kultúrintézményekkel és az utódállamok magyarságával.”³⁴⁸

Azzal is szembenézett, hogy egy központi magyar kultúrszövetség engedélyezése a magyarságon belül is konfliktusokkal járna, hiszen több város (Szabadka, Zombor, Nagybecskerek) közművelődési egyesülete vélte úgy, hogy ő hívatott a vezetésre. Ugyanakkor az is belső vita tárgyát képezhette, hogy a meglévő egyesületek az új országos központ fiókjai lehettek volna vagy új szervezeteket kellene létrehozni? S hogyan rendeződik ezek sorsa a szövetség esetleges feloszlatakor? Kende válasza 1935-től egyértelmű volt: kultúrszövetség nélkül kell a magyar kultúrát terjeszteni. Erre szolgáltak a Közművelődési Tanács akciói az *Egyesületi Közlöny*ön keresztül.

3. Az országos kultúrszövetség hiánya azonban munkatöbblettel járt és ezért is vált fontossá Kende szervezés-propagandája. Szerzőnk számára a „társadalom fejlődése [...] egyenlő a szervezés fejlődésével.”³⁴⁹ A szervezést tudománynak, pontosabban tudományos társadalomépítésnek tekintette, amely természettudományos módszereken alapszik. Első lépésben azzal a közhiedelemmel számolt le, hogy a magyarság nem szervezhető. Hallóssy

346 Uo. 74. p.

347 Magyar kisebbségi statisztikát! Válasz Bodroghy Szabolcsnak. *Reggeli Újság*, 1937. december 19. 33. p. (EK)

348 Kende Ferenc: Kultúra és kultúrszövetség. In Uő. *Magyarokról magyaroknak* i. m. 80. p.

349 Kende Ferenc: Szervezhető-e a magyarság? Uo. 87. p.

István magyarországi „szervezés-nevelő”-vel szemben,³⁵⁰ Kende a magyarság történelmi múltjának hatóerejét és a hivatástudatát illetve ennek tudatosítását állította szembe. A magyarság időszerű célkitűzéseit – ha a homályból kiemelik őket – hivatástudattá lehet tenni, amely maga lesz a nemzeti eszme. „A magyar nép időszerű hivatása a lenézett polgári pályáknak igazi értékére való emelése és abban szívvel lélekkel való részvétele. A polgári munka minden téren való megbecsülése. Ezért művelt és foglalkozását lelkesen szerető földművesekre, állattenyésztőkre, mérnökökre, iparosokra és kereskedőkre van a magyarságnak szüksége. Létének ez a főbiztosítója. Ez az az időszerű felfogás, amit hivatástudattá kell tenni a magyarságnak. Ezzel az új elemmel kell gazdagítani és megtelíteni a faji, nemzeti és népi eszmét.”³⁵¹ Tehát Kende polgárosítani akarja a vajdasági magyarságot. Ehhez pedig szervezőket szeretne nevelni és erre nézve útmutatást is ad szervezés-propagandájában. Ennek alapja a tudományos megközelítés, természettudományos alapon.³⁵² Majd a szervezők kiválasztásának és nevelésének kritériumait kell betartani.³⁵³ A gyakorlati szervezési munka alapja az egyesületek korszerű hivatásának tudatosítását, amelynek a lényege, hogy nem elsősorban szórakozási lehetőséget biztosítanak, hanem legfőbb funkciójuk a nép nevelése és irányítása. A másik fontos kitétel, hogy a gazdasági, az egészségügyi és a szövetkezeti intézmények felállításához pénzre van szükség, míg az önkéntes kulturális munkához ez nem annyira szükséges. Ráadásul mindezt lehet nem kifejezetten kulturális célra létrehozott egyesületben is folytatni (iparos-, felekezeti-, tűzoltó- legény-, leány egyesületek, gazdakörök, dalárdák stb.). Kende a tevékenységi körök között fontossági sorrendet is meghatározott. „1. Iskolán kívüli népnevelés. 2. Írni és olvasni nem tudók tanítása. 3. Kultúrünnepek, műsoros előadások rendezése. 4. Ifjúsági csoportok alakítása, gyermekgondozás. 5. Népi ünnepek. 6. Könyvtárélet. 7. Műkedvelés. 8. Dal és énekkultúra. 9. Torna és testedzés. 10. Társasági élet ápolása.”³⁵⁴ Ebben az 1938-as írásban már ott vannak az *Egyesületei Közlemények* akcióinak tapasztalati is. A következőkben ezeket tekintem át. Ugyanakkor az előbbi 10 pont ötleteinek taglalása egyben a kisebbségi társadalomépítés elváráshorizontja. Egy modell a kisebbségi

350 Hallóssy István: *Neveljünk magyar szervezőket!* Stádium, Budapest, 1938, 19 p.

351 Kende Ferenc: Szervezhető-e a magyarság? In Uő. *Magyarokról magyaroknak* i. m. 97. p.

352 Elemei: „1. Megfigyelés tapasztalás. 2. A tények gyűjtése. 3. Csoportosítás és összehasonlítás. 4. Okok kutatása. 5. Összefüggések kiderítése. 6. Működések feltétele és jelenségek előidézése.” Uo. 108–111. p.

353 A jó szervezőt jellemző tulajdonságok: 1. céltudatosság, 2. akaraterő, 3. szívósság, 4. ítélőképesség, 5. kezdeményezés, 6. derűlátás. Uo. 112–118. p.

354 Kende Ferenc: Ahol a munkát kezdenünk kell! In Uő. *Magyarokról magyaroknak* i. m. 122–145. p.

közösségek fejlesztésére.

A Közművelődési Tanács akciói az Egyesületi Közleményekkel

A következőkben leírtak a *Reggeli Újság* lapszámain kívül, a napilapnak az 1941-es visszacsatolás után készült tájékoztatójára támaszkodnak. Valamint Kende Ferenc kötetének *Ahol a munkát kezdenünk kell!* című tanulmányában található, az addigi akciók tapasztalatainak összefoglalóját használtam fel.³⁵⁵ Az eddigi politikatörténeti feldolgozásokkal szemben semmiképpen nem szeretnék egy idealizált önszerveződő kisebbségi társadalomképet konstruálni. A korabeli vajdasági magyar közélet közművelődési alrendszerének legátfogóbb programkezdeményezését tekintem át.

1. A *Kalangya* szerkesztői már az 1935 tavaszi kisebbségi ankét előkészítésekor hozzákezdtek a vajdasági magyar *egyesületek* számbavételéhez. 1937-ben 350–400 magyar egyesülettel számoltak, és ebből kb. 100-at minősítettek színvonalasnak. Az legtöbb egyesület tevékenysége évi egy-két rendezvényben merült ki. Voltak továbbá engedélyezett, de nem működő, illetve működni kívánó bejelentett, de nem engedélyezett egyesületek. S külön kellett kezelni azon egyesületeket, amelyek vezetősége nem volt magyar nemzetiségű, miközben a tagok zöme igen (a legtöbb helyen a tűzoltóegyesület számított ilyennek.)³⁵⁶ A Közművelődési Tanács 1937-ben kérdőívek alapján összefoglaló jelentést készített, de azt a hatóságok elkobozták és minden későbbi ilyen jellegű kérdőívezésnek ez lett a sorsa.³⁵⁷ Az *Egyesületi Közlöny* rovatban ettől függetlenül a kisebbségi statisztika szükségességéről vita folyt³⁵⁸ és az egyesületszervezés konkrét teendőit is ismertették. Ez utóbbit az újvidéki Református Olvasókör elnöke, Szili Jenő több részes cikksorozatban foglalta össze.³⁵⁹ A tanácsok, javaslatok egy része a hivatalos

355 Uo. 124–140. p.

356 Válasz Bodroghy Szabolcsnak. Magyar kisebbségi statisztikát! *Reggeli Újság*, 1937. december 19. 33. p. (EK), Hivatalosan 83 magyar egyesületet tartottak nyilván. Šandor Mesaroš: *Mađari u Vojvodini, 1929–1941*. Institut za istoriju, Novi Sad, 1989, 365–367. p. A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség tevékenységére bővebben Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In *A visszatért Délvidék*. Szerkesztette Csuka Zoltán. Budapest, 1941. 43–54.

357 *Tájékoztató* ... i. m. 5. p.

358 Válasz Bodroghy Szabolcsnak. Magyar kisebbségi statisztikát! *Reggeli Újság*, 1937. december 19. 33. p. (EK)

359 Szili Jenő: A kultúregyesületek ügyvezetése és fejlesztése I. *Reggeli Újság*, 1938. január 23. 33. p. (EK)

engedélyeztetési, működési feltételekre vonatkozott, másrészt az egyesületi tagság nemzeti és morális felelősségét hangsúlyozta, de a konkrét tevékenységi köröket is felvázolta, úgymint: műkedvelő előadások, kulturális és szakelőadások, énekkar működtetése.³⁶⁰ Azt javasolja, hogy havonta két programot szervezzenek és az első nyilvános szereplést nagyon jól készítsék elő a közvélemény megnyerése érdekében. Fontos a község népi sajátosságainak (népviselet, tárgyak, könyvek, népdalok) összegyűjtése és esetleg kiállítás szervezése; egy kultúregyesületi otthon kialakítása; a nők bevonása a munkába; táncos teadélutánok és vacsorák szervezése, ahova már műkedvelő jelenetek betanulását lehet szorgalmazni.³⁶¹ A szerkesztőség megbízottjai a községekbe is kilátogattak az egyesületszervezések ügyében, és az alapszabályok engedélyezése érdekében a hatóságoknál is eljárak.³⁶² Szilít követően Bálint Géza cikksorozatát közölték szintén az egyesületszervezésről. Témái: a folyamatos létszámnövelés szükségessége; propagandabizottság létrehozása, településenként – az újvidékihez hasonlóan – az egyesületi vezetők folyamatos együttműködése.³⁶³ Fontos a jó példák közvetítése így a horgosi, a gombosi, a doroszlói, újvidéki eredményes egyesületek tevékenységét példaként mutatták be.³⁶⁴ Bálint veti fel, hogy a napköziotthonos gyerekfelügyeletet egyesületi szervezésben kellene megoldani. A kölcsönösség elvén alapuló, nemzetiségi közösségen belüli segítségnyújtást már gyakorolta a *Reggeli Újság* az ingyenes álláshirdetésekkkel illetve az egyesületeken keresztül munkaközvetítéssel.³⁶⁵

Az egyesületszervezési propagandával párhuzamosan 1935 karácsonyán Batta Péter *Magyar földosztás* címmel cikket jelentetett meg, amelyre 12 hozzászólás érkezett. Ezt Andrée Dezső szerint politikamentes földszövetkezeten keresztül lehetne megoldani. Az egyik ötlet szerint a társulás előbb ház nélküli telkeket vásárolhatna, ahova gyümölcsöst telepíthetnének, majd házat lehetne építeni rájuk. Mindezt a szövetkezet 20-50 évre bérbe adná és ebből lehetne a további fejlesztéseket lebonyolítani.³⁶⁶ Egy másik javaslat: a tervezett szövetkezeti házak építéséhez 100 ezer tag egyenként havi 2 dináros befizetésével számolva 1000 családnak építene

360 Ua. II-V. rész, *Reggeli Újság*, 1938. január 30. 33. p. (EK); február 13. 33. p. (EK); február 20. 33. p. (EK);)

361 Uo. 1938. február 27. 33. p. (EK)

362 *Tájékoztató* ... i. m. 3. p.

363 Bálint Géza: Minden egyesület alakítson propagandabizottságot! *Reggeli Újság*, 1938. március 6. 33. p. (EK); március 20. 33. p. (EK); március 27. 33. p. (EK); Uő: Magyar a magyarnak ellensége?! *Reggeli Újság*, 1938. április 10. 33. p. (EK), Uő: Egyesületeink nyári feladatai. *Reggeli Újság*, 1938. április 24. 33. p. (EK)

364 A horgosi kultúrmunka. *Reggeli Újság*, 1938. április 3. 45. p.

365 Egymásra kell találnunk. *Reggeli Újság*, 1937. március 21. 17. p. (EK)

366 Andrée Dezső: Így képzelem... *Reggeli Újság*, 1936. február 9. 3. p., Uo. 1936. február 15. 3. p.,

háza a szövetkezet 20 millió dinárból.³⁶⁷ A csantavéri Tóth Bagi Géza földbérlo szövetkezet keretében képzelte el a közös élelmiszertermelést. Mások a külföldön élő magyarok bevonását javasolták, szabályzatkritikát adtak, gyűjtési felhívást adtak ki.³⁶⁸ 1936 áprilisára a szervezkedés a szövetkezeti részvénytársaságok előjegyzéséig és egy felhívásig jutott el, amelyben azt kéri a magyar társadalmi szervezetektől, hogy egy 5-10 tagú bizottságot állítsanak fel.³⁶⁹ Valószínűleg anyagiak és szervezés hiányában az akció nem folytatódott és ez is hozzájárult ahhoz, hogy a Közművelődési Tanács a keretek kiépítése (a kisebbségi társadalom intézményépítése) helyett inkább a sokkal kisebb forrásokat igénylő népművelésre helyezte a hangsúlyt.

Az enyhülő magyarságpolitika és a *Reggeli Újság*tól függetlenül megvalósult, később tárgyalandó zombori kultúregyesületi nagygyűlés is konkrét intézményi lépésekre készítette a Közművelődési Tanácsot. 1940. június 10-én az újvidéki magyar egyesületek határozatot hoztak a jugoszláviai magyarság múzeumának létrehozásáról.³⁷⁰ A központi gyűjtemény nem jött létre. Nem sokkal ezután – német mintára – az egyesületi részmunkákat szorgalmazták. Lényege, hogy egy-egy egyesület néhány feladatkörre specializálódjon, és az adott településen belül ne legyenek párhuzamosságok, konkurenciaharcok a magyar társadalmi szervezetek között.³⁷¹ Ugyanakkor az egyesületi élet központi feladatának az ifjúság iskolán kívüli népművelését tartották.³⁷² Az akkor Várady Imre által engedélyezésre beadott Magyar Kultúrszövetség központját pedig Újvidékre javasolták, mintegy elismerve a Közművelődési Tanács addigi munkáját, az újvidéki magyar egyesületek együttműködését és talán azért is, hogy ezzel bizonyítsák a politikafelettséget.³⁷³ De mindezt már 1940 januárja után

367 Hozzászólás. Jutassuk földhöz a jugoszláviai szegény magyarságot. *Reggeli Újság*, 1936. február 25. 3. p.

368 Tóth Bagi Géza: Hozzászólás. *Reggeli Újság*, 1936. február 13. 3. p., Pekló Béla: Hozzászólás. [A részletes szövetkezeti szabályzat kritikája.] *Reggeli Újság*, 1936. április 2. 3. p., Kalmár István: Hozzászólás. [A külföldön élő jugoszláviai magyarok bevonásáról.] *Reggeli Újság*, 1936. április 4. 3. p., Schumacher Nándor: A parcellázó és házépítő szövetkezete szervező bizottságának. *Reggeli Újság*, 1936. április 7. 3. p.

369 Megkezdjük a szelvények előjegyzését. *Reggeli Újság*, 1936. április 4. 12. 3. p., Felhívás a magyar társadalmi szervezetekhez. *Reggeli Újság*, 1936. április 23. 3. p.

370 Tervezett gyűjtőkör: magyar sajtó; a vajdasági nemzetiségi kérdés irodalma; külföldi, a jugoszláviai magyarságra vonatkozó anyagok; társadalomtudományi kéziratok; népi eszközök és berendezési tárgyak; szociográfiai–demográfiai leírások; fényképfelvételek; mesegyűjtemények; egyesületi jelentések. *Reggeli Újság*, 1940. július 14. 49. p. (EK)

371 A részmunka jelentősége. *Reggeli Újság*, 1940. július 21. 49. p. (EK)

372 Egy lépéssel tovább kell mennünk. Néhány őszinte szó az egyesületek vezetőihez. *Reggeli Újság*, 1940. október 6. 49. p. (EK)

373 A volt Magyar Párt vezetői egy-egy városhoz kötődtek szabadkai (Strelitzky Dénes.)

került sor, amikor Cvetković jugoszláv miniszterelnök megegyezett a Magyar Párt vezetőivel többek között a közművelődési egyesületek engedélyezéséről. Erre a szabadkai Népkör (Magyar Olvasókör), a nagybecskereki Bánáti Közművelődési Egyesület és a Zágrábi Magyar Közművelődési Közösség esetében sor is került. Majd 1940. november 24-én megalakult a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség Újvidéken, de ez már a Jugoszláv–Magyar örökbarátsági szerződés (1940. december 12.) előjátékaként valósult meg. Ebből jött létre a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség, 1941 februárjában Kramer Gyula vezetésével.³⁷⁴

2. A *Reggeli Újságban* az *iskolán kívüli népnevelést* – ha nem is így nevezték – már évekkel a Közművelődési Tanács működése előtt elkezdték a vasárnapi *Tündérország* gyerek- és a *Líra és lant* magyar irodalmi rovat megjelentetésével. A lap 1932–1933-ben 24 cikkből álló gazdasági szabadegyetem rovatot is indított.³⁷⁵ 1936-ban a *Gazda gondja* címmel a falusi gazdálkodóknak adtak praktikus gyakorlati ismereteket tematikus bontásban a gazdasági udvar berendezésétől az okszerű takarmányozáson át a kisállattartásig és gyümölcstermesztésig – közel 250 cikkben –, amelyek kivágva, majd egybekötve egy gazdálkodási tankönyvet adhattak ki. Ugyanígy 1940-ben jelentették meg a *Kereskedők és iparosok ismerettárát* – az ipartörvényektől a mestervizsgákon és jogi, könyvelési ismereteken át a számtan, kalkuláció, üzemtanig – 350 közleményben. 1938-ban nem ilyen szisztematikusan, de gyakran jelentkezett a lapban az *Ezer jó tanács a háziasszonyoknak!* című rovat.

A Közművelődési Tanács 1937. március végén kezdeményezte az egyesületek részére *szabadegyetemek* szervezését, az általuk kiadandó és ingyen eljuttatandó ismeretterjesztő füzetek alapján. Ez gyakorlatilag felolvasásból állt és ahol erre nem volt megfelelő személy oda külön erre alkalmas embert ajánlottak. 1937-ben 32 – egészségügyi, természettudományos, mezőgazdasági, irodalmi – előadás megírására kértek fel szakembereket. Ebből 24 készült el, és 22 került terjesztésre. Mivel az ingyenes füzetekért cserébe hivatalos beszámolót kértek, azt is tudjuk, hogy

zombori (Deák Leó) és a nagybecskereki (Várady Imre) kulturális egyesületekhez kötődtek. Újvidéken hat magyar kulturális egyesület működött: Beltéri Katolikus Kör, Református Kör, Polgári Magyar Kaszinó, Polgári Magyar Daloskör, Külső Katolikus Olvasókör, Adamovics telepi Olvasó és Gazdakör. *Reggeli Újság*, 1940. október 13. 49. p. (EK)

374 A Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség tevékenységéről Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In *A visszatért Délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941, 43–54. p.

375 A *Reggeli Újságban* 1932. november 27. – 1933. április 16. között jelentek meg. Majd ugyanez kis füzetben: Orbán Ignác: *Konkrét gazdasági javaslatok*. Novi Sad, 1932–1933, 108 p.

a megszólított 79 egyesületből 55-ben tartottak „népi egyetemet”. Az 1937–1938-as idényben (betakarítástól a szántás, vetés időszakáig), 409 ilyen – kizárólag a Közművelődési Tanács anyagából készült – előadásra került sor, összesen 47.215 hallgatóval.³⁷⁶ A következő években már 130 egyesületből kértek anyagokat, 1938-ban 22 kiosztott előadás volt készen, 1939-ben 40 és újabb 18 anyagának elkészítésére kértek fel szakértőket.³⁷⁷ Itt egészségügyi, gazdálkodási, kulturális előadásokról egyaránt szó volt.³⁷⁸ A cenzúra egyedül az 5 részes magyar történelmi előadás szétküldését tiltotta meg, de a kefelevonatot kézirat gyanánt mégis eljuttatták az egyesületekhez és azokban az években egyedül ez szolgált a Magyarország történeti ismeretek pótlására.³⁷⁹

Ehhez a szabadegyetemi és kiadvány-akcióhoz három másik

376 Kende: *A magyar betű sorsa* ... i.m. 148–149. p. *Reggeli Újság*, 1937. március 28. 17. p. (EK)

377 Száz egyesület, negyven előadás. *Reggeli Újság*, 1939. január 1. 49. p. (EK)

378 *A Közművelődési Tanács a magyar nép szolgálatában áll. Mit kérhetünk és mit kaphatunk a közművelődési Tanácstól?* *Reggeli Újság*, 1939. 27–30. p. Az elkészült és a kiadóhivataltól igényelhető előadások: *Állattenyésztés*: Mit kell tudni az állatainkról? (Dr. Erdős Dezső), A méhészt haszna (Eszes László–Tamaskó József), A nyúltenyésztés haszna (Spiller Lajos); *Egészségügy*: A gyümölcs mint tápanyag (Dr. Tordai Árpád), A gyermek és a gümőkór (Dr. Petrányi Győző), A fog és fogfájás (Dr. Horváth József), Csecsemővédelem (Dr. Halász László), Védekezzünk az influenza ellen (Dr. Györki Tibor), Harc a tüdővész ellen (Dr. Czeizel János), Az elsősegély nyújtásról (Dr. Brezovszky Nándor), Védekezzünk a vér és nemibaj ellen (Dr. Bauer József), A légy az egészség veszedelme (Dr. Andriská Viktor), Hogyan táplálkozunk? (Dr. Klier Artur), A gyermekek fertőző betegségeiről (Dr. Klier Artur), Idejekorán menjünk orvoshoz (Dr. Hady Antal), Az idegrendszer *Erkölcsmesítő előadások*: A babona (Tóth Bagi István), Családvédelem (Perlaky Lajos), Az egyke (Perlaky Lajos), A káromkodás és a pletyka (Perlaky Lajos), Hit és tudomány, két előadásban (Bodroghy Szabolcs), A magyar asszony hivatása (Börcsök Erzsébet), Mit jelentenek a közmondások? (Selmeczy János), Illik nem illik. (Illemtan); *A falugondozás köréből*: A falumunka (Thomka Viktor); *Gyermekeknevelési előadás*: A gyermek és az ifjú nevelése és fegyelmezése (Dévay Lajos); *Irodalmi és zenei előadások*: Magyar írók utolsó órái (Marék Antal), Arany János (Vető György), Vörösmarty Mihály (Blazsek Antal), Liszt Ferenc (Papp Viktor), A magyar irodalom története hat előadásban, *Közhasznú előadások*: A vitaminok (Dr. Zemplényi Imre), A láthatatlan ellenség (Kisbéry János), Hogyan védekezzünk a gáztámadások ellen?, A csillagok világa (Dr. Létmányi István), Hangyák és egyéb házi férgek irtása (Szitnyai Jenő); *Kulturális előadások*: Ki a művelt? (Kende Ferenc), Mi a kultúra két előadásban. (Kende Ferenc); *Mezőgazdaság és kertészet köréből*: Kornyhakertészet (Horváth Ferenc), Gyümölcsstermesztés (Horváth Ferenc), Érdemes-e bűzát termelni? (Dr. Hajnal Lajos); *Szervezési kérdések*: Szervezhető-e a magyarság? (Kende Ferenc), Szervezőiskola, három előadásban (Kende Ferenc); *Szórakoztató és humoros előadások*: Mosolygó séták régi magyar temetőkhöz (Anrdree Dezső); A gyermek az exotikus népek babonáiban (Anrdree Dezső); *Történelmi előadások*: A magyarság története, öt előadásban (Szarvas László), Napkeltétől napszálltáig. (Vető György);
379 *Tájékoztató* ... i. m. 5. p.

program kapcsolódott. Az egyik egy lexikon kiadása volt, amely az általános tudnivalókon túl vajdasági magyarságra vonatkozó szócikket is hozott és idegen szavak szótáraként is szolgált. 1938–1940-ben az év minden vasárnapján a lexikon egy-egy ívét (16 oldalt) jelentettek meg a *Reggeli Újság*ban. Ezeket az oldalakat összegyűjtve, majd a kiadóhivataltól díjtalanul igényelhető bekötési táblákat felhasználva két vastag kötethez juthattak az olvasók. Így közel húsz ezer példányban jelent meg a „mindentudó” lexikon.³⁸⁰ A szerkesztőség a magyar irodalom és történelem népszerűsítése keretében magyar klasszikusok munkáit szerette volna kiadni nagy példányszámban, az újsággal együtt terjesztve. Ebből egyedül a *Toldit* sikerült megjelentetni, nagy propagandával. Petőfi János vitézét azonban a cenzúra annyira meghúzta, hogy nem volt értelme kiadni. Ezt követően azonban a hivatalos szervek Andrée Dezsőnek tudtára adták, hogy a továbbiakban az ilyen jellegű tömegkiadványok megjelenését nem engedélyezik.³⁸¹ A napilap 1936-tól minden karácsonyra 30 ezer példányban naptárt jelentetett meg, amely a vidék paraszti lakosságának adott hasznos információkat és népszerű olvasmányokat.³⁸²

A népnevelés ügyében az *Egyesületi Közlemények*ben a nehézségeket is felvetik pl. hogy miként lehetséges az őszi népoktatást megfelelő helyiség hiányában mondjuk a kocsmában megtartani.³⁸³ Ugyanakkor maga a népnevelő is munkája révén ismeri meg a társadalom problémáit és tölti be a maga nemzeti/társadalmi funkcióját.³⁸⁴ A szerző Makkai Sándort idézi: „a népművelés történelmi misszió, de ha meg nem érezzük, nem vállaljuk, lebecsüljük és elvetjük magunktól, akkor történelmi ítéletünk... A tanultak rétege csak úgy nyerhet nemzeti jelentőséget, hogy a népért, a nép között és a nép szolgálatában áll.”³⁸⁵ Az erdélyi népszolgálati ideológia közvetítése mellett 1940-ben két cikksorozatban magyarországi szerzők munkáját közlik. Zemlányi Imre a nyolcosztályos népiskolára alapított falusi folyamatos népművelő tanfolyamokat, a leveleoktatás és a faluvezetők intézményes kiépítését propagálta.³⁸⁶ Bencs Zoltántól pedig a

380 *A Reggeli Újság mindentudó lexikon és idegen szavak szótára*. I–II. köt., Reggeli Újság, Újvidék, 1941, 1664 p.; A lexikonadományozás egyben növelte a lap előfizetőinek számát, rentábilissá tette az „ingyenes” kiadványokat, hiszen a napilap árából gazdálkodták ki a szükséges nyomdaköltséget. Lásd A magyar műveltség útja. *Reggeli Újság*, 1938. szeptember 18. 33. p. (EK)

381 Arany János: *Toldi*. Novisad, Uránia nyomda, 193?, 47 p.; *Tájékoztató ... i. m.* 6. p.

382 *A Reggeli Újság naptára. A Reggeli Újság Karácsonyi ajándéka*. Novi Sad, Uránia ny., 1936–1942.

383 Batta Péter: Népművelés akadályokkal. *Reggeli Újság*, 1940. március 3. 20. p. (EK)

384 Tamás József: Mit nyer a népművelő a népnevelési munka révén? *Reggeli Újság*, 1939. április 23. 48. p. (EK)

385 Uo.

386 Zemlányi Imre: Új gondolatok az iskolán kívüli népművelés eredményesebbé tételére.

magyar nemzetfelfogásról és nemzeti hivatásról vettek át egy népszerűsítő anyagot.³⁸⁷ Ezekben az adaptációkban azon túl, hogy a korabeli cenzúra érdekes módon átengedte az a különleges, hogy nem vajdasági szerzőket kérnek fel, hanem egyértelmű a külhoni és az anyaországi reformmozgalmakhoz való kapcsolódás és közvetítési, adaptáció igénye.

3. Szintén a népnevelési programhoz tartozott az 1939-ben elindított *analfabetizmus elleni program*. Ez nem csak a nagyszámú vajdasági magyar írástudatlan oktatását szolgálta, az ennek keretében megjelentetett tankönyvet, a *Betűvetőt* a kisdíjakok abc-s könyveként használták. Különösen fontos volt ez a szerb elemi iskolákba vagy az olyan intézményekbe járó magyar anyanyelvű gyerekek számára, amelyekben szerb tanítók cirill betűkkel tanították a magyar abc-t. Valószínűleg Kende szervezte meg a propagandakampányt, amely azzal indult, hogy 500 dináros pályázatot írtak ki Vető György: *Betűvető* című, nagyalakú 16 oldalas, új módszereket honosító füzetének és az analfabetizmus elleni program népszerűsítésére. A jelmondatverseny győztese a *Betűvető magyarmentő!* szlogen lett.³⁸⁸ (Természetesen jó néhány nem nyertes reklámmondatot is közöltek.) A kampány második részében támogató leveleket, problémafelvetéseket, felajánlásokat jelentettek meg.³⁸⁹ Ezekből a megnyilatkozásokból az önkéntes írásoktatók száma több százra tehető. A legnagyobb gond az volt, hogy sokan szégyellték az írástudatlanságukat, ezért nem jelentkeztek a helyi egyesületek által meghirdetett foglalkozásokra. Így a Közművelődési Tanács javaslatára papok, tanítók, tanultabb falusi és tanyasi gazdák egyénileg felkutatták és segítették az írásoktatást igénylőket. A program harmadik eleme pedig az írásoktatás módszertanát tanító közlemények publikálása volt.³⁹⁰ Azonban arról, hogy a

I. *Reggeli Újság*, 1940. április 7. 49. p. (EK), VIII. befejező közlemény uo. 1940. május 19. 49. p. (EK)

387 Bencs Zoltán: Magyar világnézet. I. *Reggeli Újság*, 1940. április 21. 49. p. (EK), befejező közlemény uo. 1940. május 12. 49. p. (EK)

388 Kristály István pádói állami iskolai igazgató volt a füzet szerzője, de Vető György álnéven publikált. A könyv szakmai kritikáját adja: Szirmai Károly: Válasz – bírálat – ellenbírálat. Hozzászólás Vető György *Betűvetőjéhez*. *Kalangya*, 1939. 3–4. sz. 102–103. p. Az 1939. január 31-én zárult pályázat eredménye: *Reggeli Újság*, 1939. február 19. 49. p.

389 Szili Jenő: Tanítsuk az analfabétákat! *Reggeli Újság*, 1939. január 15. 49. p. (EK), Kuktii Mihály levele. *Reggeli Újság*, 1939. január 22. 49. p. (EK), Megmozdul a tanya. *Reggeli Újság*, 1939. január 29. 49. p. (EK); A suboticei Magyar Olvasókörben február 15-én megkezdik az analfabéták tanítását. *Reggeli Újság*, 1939. február 12. 47. p.; Megjelent a *Betűvető!* *Reggeli Újság*, 1939. február 26. 49. p. (EK); Ne tőrjünk magunk között az írástudatlant! *Reggeli Újság*, 1939. november 12. 39. p. (EK);

390 Útmutató a *Betűvető*höz. Hogyan kell az olvasást és írást tanítani? *Reggeli Újság*, 1939. április 1. 49–50. p. (EK) [A tanítás módszere 25 pontban összefoglalva.]; Olvasó

programban pontosan hányan tanultak meg írni-olvasni nem rendelkezünk adatokkal. Csak azt a *Tájékoztató*ból ismert és már idézett adatot tudjuk, hogy több százan jelentkeztek oktatni és a legnagyobb egyesületekben (pl. Szabadkán a Magyar Olvasókörben) tanfolyamok indultak. A *Betűvetőt* többször utánnymták és több ezer példányban ingyenesen terjesztették. (Ezen kiadványok költségét Andrée Dezső fedezte a lap bevételeiből.)

4. A népnevelés illetve az intézményépítés és a szolgáltatás határterületének mondható a *népkönyvtári program*. Az Egyesületi Közlönyben 1937-től jelennek meg különböző javaslatok a vajdasági magyar könyvtárügy megszervezésére, a dokumentáció pótlására. Van aki a központi könyvtárat, mások a fiókkönyvtárakat hiányolják, de leginkább egy összekötő szervezetre lett volna szükség a könyvtárügyben.³⁹¹ A következő évben 12 pontból álló kérdőívet küldtek ki az egyesületi könyvtáraknak, majd kis füzetet adtak ki *Amit a könyvtárosnak tudni kell* címmel, amelyben összegyűjtve lehozták az *Egyesületi Közleményekben* közölt ismereteket, és a könyvtárszervezés módszerének ismertetésén kívül könyvjegyzéket is publikáltak. A kiadványt minden egyesületnek és könyvtárosnak ingyen megküldték.³⁹² A „nép nem olvas” kijelentést tagadó propagandacikkek a könyvtáros propagandamunkájának és a jó könyvek kiválasztásának fontosságát hangsúlyozták. Tóth Bagi István könyvtári bizottságok szervezését, a magányosok megszólítását és mozgókönyvtárak szervezését tartotta fontosnak.³⁹³ De végül 1940-re a Globus tudományos könyvkereskedelmi cég létrejöttével az *Egyesületi Közleményekben* eljutnak annak kimondásáig, hogy „a könyvterjesztést kizárólag üzleti alapon lehet ma megoldani.”³⁹⁴

5. A magyar egyesületek leggyakoribb és a legnagyobb szervező

órákat a falusi asszonyoknak! *Reggeli Újság*, 1939. december 10. 49 p. (EK) [A szerző munkadélutánokat javasol falusi nőknek, akik összejöhetnek varrni és valaki irodalmat olvas fel a számukra.]

391 Kisbéry János: Kölcsekönyvtárat. *Reggeli Újság*, 1937. március 7. 17. p. (EK), Vajdasági magyar könyvtárat. *Reggeli Újság*, 1937. december 5. 30. p.

392 A könyvtárról és a könyvtárosról. *Reggeli Újság*, 1938. május 15. 33. p. [Jelenleg a könyvvállomány ¾-e szirupos használhatatlan kiadvány.] Kérelem az egyesületi könyvtárosokhoz! *Reggeli Újság*, 1938. május 22. 33. p. (EK), *Tájékoztató* ... i. m. 6. p.

393 „A mi népünk nem olvas.” Válasz néhány könyvtáros jelentésére. *Reggeli Újság*, 1938. május 29. 33. p. (EK), Tóth Bagi István: Az ismeretlen olvasók felkutatása. *Reggeli Újság*, 1938. június 5. 33. p. (EK), Szili Jenő: Mit olvassunk? I. *Reggeli Újság*, 1938. június 12. 33. p. (EK), II. uo. 1938. június 19. 33. p. (EK), Detrefalvi Kálmán: Subotica-i levél az Egyesületi Közlönyhöz. [A Köztelek és a Patria kiadó mezőgazdasági szakkiadványainak falvakban való terjesztését javasolja.] *Reggeli Újság*, 1938. június 26. 33. p. (EK)

394 A magyar könyv ügye. *Reggeli Újság*, 1940. szeptember 1. 49. p. (EK)

erővel bíró programja a *műkedvelő előadások* szervezése volt.³⁹⁵ Egyrészt ezek révén az egyesületek bevételre tettek szert, másrészt a helyi közösség előtt reprezentációs funkciója volt az előadásoknak, ki-ki megmutathatta magát, harmadrészt hiányzott a hivatásszerű vajdasági magyar színházi élet. De egyből hozzá kell tennünk, hogy az „amatőröktől” a Közművelődési Tanács és Kende sem várt el színészi teljesítményeket. A gondot a színművek kiválasztásában látták, mert a harmincas évek közepére az alkalmi csoportok a budapesti revük anyagát vették át, vagy azokra a darabokra, jelenetekre figyeltek fel, amelyeket az operettszínházban, kabarékban játszottak. „Így a fővárosi közönség alsó rétegeinek készült, erkölcsi színvonal alatti, nyelvezetükben romlott színművek kerültek a falusi magyar nép elé.”³⁹⁶ Ezért Kende szerint „az egyesületek, kultúránk terjesztői, erkölcsi felelősséggel tartoznak azért, hogy a műkedvelő színpadokon mit adnak elő. Ezért az egyesület vezetősége azt az álláspontot foglalja el, hogy inkább semmit, mint romboló hatású, szedett-vedett tákolmányokat mutasson be. Viszont senki ne értse félre az álláspontunkat. Nem álszenteskedő unalmas, idejétmúlt, senkit nem szórakoztató színművekre gondolunk. Lehet szórakoztatni, kacagtatni, mulattatni, érdeklődést felkelteni anélkül, hogy szennyes és sikamlós volna a színmű tartalma és hemzsegne otromba, ízléssértő tréfáktól és kifejezésektől. Népszínmű-irodalmunk olyan gazdag, hogy azzal kevés nép irodalma versenyezhetik. [...] A baj – mint mondtuk – a színműkiválasztó tájékoztatlanságában rejlik.”³⁹⁷ Más publikációk az olvasmányok között, orientáltak illetve bibliográfiákat adtak.

Ennek érdekében egyrészt felmérték a helyzetet: kik, hol és mit játszanak?³⁹⁸ Másrészt megszervezték a tanácsadást és a színművek beszerzését. S ezzel párhuzamosan pályázatot hirdettek a műkedvelő egyesületek számára. Ehhez bíráló bizottságot kértek fel, akik megnézték és minősítették az előadásokat.³⁹⁹ A közel 80 előadásból a népszínmű, a vígjáték és a dráma/operett kategóriában osztottak díjakat. Az utóbbi kategóriában a kulai Iparos Dalárda *Mit susog a fehér akác* című darabbal

395 Üzenet értékű, hogy az Egyesületi Közlemények rovat fejléce alatt a „műkedvelés, népnevelés, könyvtárélet” alcímek szerepeltek.

396 *Tájékoztató* ... i. m. 4. p.

397 Kende Ferenc: Ahol a munkát kezdenünk kell! In Uő. *Magyarokról magyaroknak* i. m. 133. p.

398 Szigethy Béla: Mit játszanak műkedvelőink? *Reggeli Újság*, 1936. november 27. 17. p. Beszámoló: Uo. 1936. november 25. 6. p., 1937. március 27. 10. p.; A napilap 8. oldalán található a *Művelődés* rovat folyamatosan tájékoztatót a vajdasági zenei, irodalmi, művészeti, műkedvelő eseményekről.

399 A pályázat meghirdetése: *Reggeli Újság*, 1937. március 21. 17. p. (EK), Szigethy Béla: A műkedvelő előadások értékeléséről. *Reggeli Újság*, 1937. április 18. 17. p. (EK), Uő: Színdarabokat keresnek a műkedvelők. *Reggeli Újság*, 1937. április 25. 17. p. (EK)

nyert, és ugyanezt adta elő a nagydíjas újvidéki Katolikus Olvasókör is. A vígjáték kategóriában pedig az újvidéki Polgári Magyar Daloskör vitte el a pálmát a *Méltóságos asszony* című darabbal.⁴⁰⁰ Mindezzel keretet teremtettek a legnépszerűbb egyesületi tevékenységnek, de a legfontosabb cél a fiatalok integrálása volt, hogy később bevonhassák őket a népművelő és szociális munkába.⁴⁰¹

Mivel sok helyen az iskolán kívül nem tartottak *népünnepélyeket* ezek megszervezését is propagálták és konkrét módszertani tanácsokat adtak az ünnepi műsor összeállítására, a szereplők kiválasztására, a technikai lebonyolításra, rendezvénytípusokra.⁴⁰²

6. A *Reggeli Újság* szervező tevékenysége a *dalkultúrára* és a *táncos tömegrendezvényekre* lehetett a legnagyobb hatással. A Közművelődési Tanács akciói intézményesítették és *alakították az itt élő magyarság „népi kultúráját”*. Már említettem az 1936-os *nótapályázat*ot, amikor az egybegyűjtött, kiválogatott dalokat külön kötetben adták ki. Majd hetente legalább egyszer kottázott magyar dalokat közöltek a lapban, amelyet aztán a helyi muzsikuskok és a hivatalos zenekarok is átvettek és így váltak a régióban közismertté. Ugyanezt a népi kultúra konstruálást végezte Bodroghy Szabolcs, aki az ősmagyar szokásoktól, a vajdasági ünnepi és vőfély hagyományokig – az *Egyesületi Közlemények* rovaton kívül – a legkülönbözőbb hagyományokat felelevenítve publikált a lapban.⁴⁰³ E mellett Györffy István a témában megjelent röpiratát a magyarországi kiadással egy időben – rövidítve, csonkított címmel – megjelentették.⁴⁰⁴ Ugyanakkor közölték Kende Ferencnek a polgári műveltséget, a saját gyökerekből táplálkozó polgárosodást középpontba állító, a kultúra

400 A pályázat eredménye: *Reggeli Újság*, 1937. december 24. 49. p. (EK); Erdélyi Mihály: *Mit susog a fehér akác?* Operett, 3 felvonásban, 1929-ben mutatták be Budapesten, Békeffi István–Stella Adorján: *Méltóságos asszony*. Vígjáték, 1935-ben mutatták be Budapesten.

401 Pernyész István: Gondolatok egyesuleteink kulturmunkája körül. *Reggeli Újság*, 1938. július 3. 33. p. (EK);

402 Novágh Gyula: Ünnepélyek a népművelés szolgálatában. *Reggeli Újság*, 1939. május 21. 49. p. (EK);

403 Néhány példa: Bodroghy Szabolcs: Ilyen az igazi lakodalom! *Reggeli Újság*, 1939. január 1. 19. p. [III. rész], A. Hercegh Ilona: Táncos népi játékok. *Reggeli Újság*, 1939. június 11. 49–50. p. (EK), Bodroghy Szabolcs: Tartsunk arató-ünnepet! *Reggeli Újság*, 1939. július 9. 18. p., Támasszuk fel ősi, néprajzi szokásainkat! *Reggeli Újság*, 1939. szeptember 3. 19. p., Bodroghy Szabolcs: Az ősz megünneplése a pogány magyaroknál. *Reggeli Újság*, 1939. szeptember 17. 19. p.

404 Györffy István: A néphagyomány és a művelődés. *Reggeli Újság*, 1939. május 28. 20. p. (EK), június 4., június 11. 49. p.; Eredetileg: Uő.: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Budapest, 1939, 85 p.

fogalomrendszerét áttekintő dolgozatát.⁴⁰⁵ Ennek az a végső konklúziója, hogy a magyar kultúra úgy lehet az európai nemzetek egyenjogú tényezőjévé, ha saját nemzeti hagyományait erősíti és ápolja.⁴⁰⁶

A korabeli legnagyobb jugoszláviai magyar tömegmozgalom, a vajdasági *Gyöngyösbokréta* is részben a lap szervezésében jött létre. Egy magyarországi kezdeményezés átvételéről van szó: 1931–1944 között augusztus 20-án ezzel az elnevezéssel rendezték meg Budapesten falusi csoportok tánc-, ének- és játékbemutatóját. Az fővárosi szereplés lehetősége, a népi kultúra felülről történő jól szervezett reprezentációja országos mozgalmat generált.⁴⁰⁷ A mozgalom meghirdetett céljai egybeestek Kende Ferenc és a *Reggeli Újság* szerkesztőinek a folklóröntudatra alapozó társadalommozgósító elképzeléseivel. Először 1936. június 14-én Gomboson szerveztek a magyarországi mintára *Gyöngyösbokréta* ünnepélyt, arató és gazdanapként, amely a környező falvak lakosságát is odavonzva, több ezres népünnepélyé vált. Ezt követően évente ismétlődően Bezdánban, Temerinben, Topolyán, Ürményházán. Majd 1937-től Hertelendyfalván, Doroszlón, 1938-ban Pacséron, Ómoravicán, Muzslyán, Székelykevéen, Csantavéren is hasonló ünnepekre került sor.⁴⁰⁸ Mivel a

405 Kende Ferenc: Mi a kultúra? *Reggeli Újság*, 1938. július 24. 33. p. (EK), Ua. Az őszember kultúrája. Uo. július 31. 33. p. (EK), Ua. Technikai kultúra. Uo. augusztus 7. 33. p. (EK), Ua. A gazdasági kultúra. Uo. augusztus 14. 33. p. (EK), Ua. A szellemi kultúra. Uo. augusztus 21. 33. p. (EK), Ua. A társadalmi kultúra. Uo. augusztus 28. 33. p. (EK), Ua. A lelki kultúra. Uo. szeptember 4. 33. p. (EK),.

406 „Az, hogy a kultúra minden eredményét elfogadjuk, nem tesz bennünket nemzetközivé, hanem erősíti és ápolja nemzeti kultúránkat. Amelyik nép lemond nemzeti sajátosságairól az nyomtalanul belevész a népek nagy tengerébe.” Ugyanakkor az európai kultúrának a magyarság mindent vissza is adott. S mivel a magyarság egyszerre „harcos” és kitűnő az alkalmazkodó képessége, betöltötte polgárosító és kulturális hivatását és az európai nemzetek egyenjogú tényezőjévé emelkedett. Uő. Mi a lelki kultúra? *Reggeli Újság*, 1938. szeptember 11. 33. p. (EK)

407 Ezek fő szervezője Paulini Béla újságíró volt, aki a húszas években országsszerte tartott népművészeti bemutatókat és a harmincas évekre kezdeményezése mozgalommá szélesedett. 1933-ban már egy héten át 30 csoport lépett fel Budapesten, majd 1934-től kizárólag a Paulini vezette Bokréta Szövetség elvei szerint lehet csapatot szervezni és a mozgalmat a Bokrétások Lapja (1934–1939) népszerűsítette. A Vallás és Közoktatási Minisztérium 1935–1936-tól, a betanítói bejavítások miatt szakmailag ellenőriztetni akarta a mozgalmat – Györfy Istvánnal és más szakemberekkel – a hitelesség megőrzése érdekében, de az előadások előtt ezzel a stilizációval már nemigen tudtak mit kezdeni a szakemberek. Pálfi Csaba: A Gyöngyösbokréta története. *Táncstudományi Tanulmányok*, 1969–1970. 115–161. p.; *A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a Gyöngyösbokréta történetéből*. Szerk. Dóka Krisztina–Molnár Péter: <http://www.folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta/> (2011.09.20.)

408 Kende Ferenc: Gyöngyösbokrétánk mérlege. In Uő: *Magyarokról magyaroknak* i. m. 147–149. p., Hetven éves a gombosi Gyöngyösbokréta. *Hét Nap*, 2006. augusztus 9. <http://www.hetnap.rs/uj/index.php?zg=2810&no=100> (2011. szeptember 20.), Gyöngyösbokréta Doroslovon. Felelevenedett a magyar mesevilág. *Reggeli Újság*,

vasárnapi alkalmakra a közeli-távolabbi falvakból is meghívták egymást az egyesületi csoportok, a rendezvényeken 3-5 ezer magyar vett részt. A legtöbb helyen Andrée Dezső ismertette a mozgalom jelentőségét, majd a köszöntők és a dalok-táncok bemutatója következett, és gyakran kísérő programként műkedvelő előadásra is sor került.⁴⁰⁹ Több vajdasági magyar település gyöngyösbokrétáit meghívták Budapestre, de utazásukat a jugoszláv hatóságok nem engedélyezték.⁴¹⁰

Kende a népszokások bemutatójának tekintette a *Gyöngyösbokrétát*, amely „nem színházi attrakció, nem jelmezes felvonulás, nem betanult táncok bemutatója, nem varietéből kikopott magyar romantikájú műdalok előadása.”⁴¹¹ Hanem épp ennek az ellenkezője: „az eredeti és ősöktől örökölt népi dal, tánc és viselet. De korántsem csak ennyi, hanem sok minden egyéb: bölcsődalok, a keresztlői szokások, a betlehemesek énekei, a fonóban és a kukoricafosztáskor elhangzó dalok, az arató ünnepek, szüreték, lakodalmi szokások, a juhász, kanász, csikós nóták, a nép ajkán termő szerelmi és más dalok előadása”.⁴¹² De mindezeket fel is kell tární, és ebben a helyi egyesületek tevékenysége, a néphagyományok őrzőinek megszólítása a döntő.⁴¹³

A népi kultúra felelevenítéséhez való viszonyt és az ezzel párosuló népnevelést jól szimbolizálja, hogy 1940 nyaratól az *Egyesületei Közlemények* rovat decemberig egy vázlatos magyar irodalomtörténetet publikáltak és vele párhuzamosan a következő oldalon Ortutay Gyula *Mesél a nép* című színvonalas népmese válogatását közölték.⁴¹⁴

7. Kende Ferenc és a *Reggeli Újság* szerkesztőségének említett akciói elsősorban a vajdasági magyarság önszerveződését segítették, ahhoz biztosítottak kereteket. Volt azonban néhány olyan tevékenységi forma, amely alapvetően *szolgáltatásnak* tekinthető. Ezek közül a legkevesebbet a

1937. június 29. 5. p.

409 A *Reggeli Újság* 1941-es *Tájékoztatójában* i. m. a rendezvényeket, „tömegmozgalomként”, mint „íz-ig-vér-ig magyar nemzeti megmozdulás”-okat minősítették, 4. p.

410 Uo., 1941 április után négy település szerepelhetett a fővárosi ünnepségeken: Bácskertes, Doroszló, Józseffalva 1941-ben, majd Gombos 1942-ben. Pálfi: A Gyöngyösbokréta ... i. m.

411 Kende Ferenc: Gyöngyösbokrétánk mérlege. In Uő: *Magyarokról magyaroknak* i. m. 149. p.

412 Uo. 150. p.

413 Bálint Géza: A Gyöngyösbokréta és az egyesületek. *Reggeli Újság*, 1938. május 8. 33. p.

414 *Reggeli Újság*, 1940. július 26. – december 1.; Ortutay Gyula: *Mesél a nép*. Stádium, Budapest, 1940, 32 p.

jogsegélyszolgálat fenntartásáról tudunk. Valószínűleg ez az újvidéki szerkesztőségen belüli fordítói, kérvényírói, az olvasói levél-válaszokban merült ki.⁴¹⁵ Egy másik ilyen közvetítői tevékenység a díjtalanul hirdetett *munka- és tanoncközvetítés* volt.

Ennél szélesebb körű volt az *egészségügyi nevelés* egyrészt a már említett iskolán kívüli oktatás keretében, másrészt a lap sorozatban közölt praktikus orvosi tanácsok révén.⁴¹⁶ A legnagyobb volumenű akcióra 1939-ben került sor, a *Fő az egészség!* című munkát 25 ezer példányban, ingyenes húsvéti ajándékkötetként jelentették meg.⁴¹⁷

Szociális támogatás terén a falusi gyermekgondozónők munkábaállítására tett Szili Jenő javaslatot, ugyanő a segélyezés módszertanáról publikált a lapban.⁴¹⁸ A falusi szegények támogatására nézve is külön módszertani tanácsokat adtak, hangsúlyozva, hogy minden eset más és más, de a munkaeszközök és alkalmak biztosítása mellett ebben az esetben is a népművelő munka lehet a probléma tartós megoldása.⁴¹⁹ Konkrét szociális akciót egy alkalommal, 1940-ben szerveztek, az újvidéki Darányi telep árvízkárosultjainak megsegítésére. (A sajtóban ezt akkor az Adamovics telepi akcióként hirdették meg.⁴²⁰) Hetek alatt félmillió dinár gyűlt össze, és jelentős mennyiségű élelmiszer, illetve ruhaneműt adományoztak az egyesületek az árvízkárosultaknak.⁴²¹

Ezzel a tanulmánnyal semmiképp nem szeretném azt a benyomást kelteni, hogy a jugoszláviai királyi diktatúra időszakában a politikai felszín alatt virágzó közösségi élet zajlott volna. A céloom inkább a magyar kisebbség önszerveződésére tett próbálkozások bemutatása. Ebben a magyarságpolitikai szempontból enyhültebb időszakban, 1938 őszén a kulturális mozgalmak működésével kapcsolatosan, majdhogynem megszűntek a panaszok, sőt a Szerémségben 10 (magyar) gazdakört engedélyeztek, egy magyar diplomáciai jelentés szerint.⁴²² A sajtót szemlélve egy novemberi héten a következő magyar rendezvényekre került sor a Vajdaságban: 8 műkedvelő előadás, 6 kultúrest, 10 táncmulatság, 2 székházavató, 1 gazdatanfolyam, 1 szövetkezetalapítás, 1 zászlószentelés, 1

415 *Tájékoztató* ... i. m. 3. p.

416 Lásd pl. *Reggeli Újság*, 1939. január 15. 18. p., január 22. 11. p.

417 *Fő az egészség. Fontos orvosi tanácsok egészségesek és betegek számára.* Bevezető Bauer József, Uránia ny., Novisad, 1939, 96 p.

418 Szili Jenő: *Gyermekegészségügy.* *Reggeli Újság*, 1938. május 1. 33. p., Uő. Gondoljunk a szegényekre. Uo. 1938. október 2. 33. p.

419 Szegénygondozás falun. *Reggeli Újság*, 1939. december 17. 49. p. (EK)

420 Az egyesületek vezetőségéhez! *Reggeli Újság*, 1940. április 7. 49. p. (EK)

421 *Tájékoztató* ... i. m. 3. p.

422 Rendkívüli követ jelentése, Bled, 1938. június 31., 99. pol./1938. MOL K 63140-1938-16/4.

A közösségszervezés egy másik központja: Zombor

A *Reggeli Újság* szervező munkájával párhuzamosan Bácskában működött Deák Imre ügyvéd (Deák Leó vezető Magyar Párt-i politikus unokaöccse), aki 1934. január – februárban Zombor környékén 9 településen alapított magyar közművelődési egyesületet. Ezek informálisan a Zombori Magyar Közművelődési Egyesület hatókörébe tartoztak. Ugyancsak ő volt a Gyöngyösbokréta egyik kezdeményezője Bezdánban, Gomboson és Doroszlón, majd 1938-ban Csonoplyán. Ezekre akciókra alapozva (megismerve és kiválasztva a falvak aktív vezetésre alkalmas személyiségeit) Deák szervezése nyomán magyar házakat (Doroszló, Bajmok) hoztak létre, valamint szövetkezetet alapított a szerémségi Stari Jankovciban és egészségügyi szövetkezetet Doroszlón.⁴²⁴ Miután 1935-ben nem jelenhetett meg a *Kalangya* kisebbségi ankétjának anyaga, majd az erdélyi Vásárhelyi Találkozó mintájára tervezett kultúrszövetségi összefogás sem járt sikerrel, a volt Magyar Párt-i vezetők és a jugoszláv kormányfő már említett 1940 januári találkozója után, május 6-án Deák Imre a Zombori Magyar Közművelődési Egyesületben javasolta a első vajdasági magyar kultúrparlament összehívását.⁴²⁵ A rendezvényt 1940. június 30-ra engedélyezték. 56 helységbe küldtek meghívót, 23 községből 73-an jelentek meg egyesületi képviselőben, illetve meghívottként.⁴²⁶

A rendezvény előtt próbáltak a Reggeli Újság/Közművelődési Tanács szerkesztőivel is egyeztetni, de nem sikerült megállapodniuk. (Deák Imre és Andrée Dezső egyaránt magának vindikálta az elsőbbséget az egyesületszervező és koordináló szerepben.⁴²⁷) Ez a Zombor-Újvidék kettősség abban is megmutatkozott, hogy miután a kulturális egyesületek tanácskozását Zomborban megtartották, az országos hatáskörű magyar kultúrszövetség Újvidéken alakult meg. De már előtte az 1936-ban anyagi gondokkal küszködő Kalangya, 1937-től úgy kap feltehetőleg magyarországi eredetű támogatást Deák Leó révén (aki a szabadkai Strelitzky Dénes után ekkorra a budapesti kormányzat legfőbb vajdasági

423 Nagyköveti jelentés, Belgrád, 1938. november 30., 177. pol./1938. MOL K 63 140-1938-16/4.

424 Deák Imre beszámolója, Zombor, 1940. június 10., MOL K 28 164-279-1941-R-19062

425 Szirmai Károly: A zombori magyar kultúrparlament. *Kalangya*, 1940. június–szeptember, 387. p.

426 Uo. 388. p.

427 Deák Imre beszámolója, Zombor, 1940. június 10., MOL K 28 164-279-1941-R-19062; Szirmai Károly: *A zombori ...* i. m. 400 p.

bizalmasa lett), hogy Újvidékről áthozzák Zomborba/Verbászra a szerkesztőséget, amelyet továbbra is Szirmai Károly vezetett. Ugyanekkor Kende Ferenc kivált, és Draskóczy Ede belépett a szerkesztőségbe.⁴²⁸ 1940-ben már nem Kende a vajdasági kisebbségi önszerveződés meghatározó teoretikusa, hanem ezt a szerepet az óbecsei ügyvéd, Draskóczy vette át. Ezt szimbolizálja az is, hogy a zombori kultúrparlament meghatározó, felvezető előadását ő tartotta meg *Kisebbség és erkölcsiség* címmel, Szirmai Károly szerint „a kisebbségi gondolkozás, magatartás és cselekvés nagykátéját”⁴²⁹ adva. Draskóczy lényegében a külhoni magyar kisebbségi értékvilág e korszakra érvényes elvárásrendszerét és népszolgálati ideológiáját honosította, magas színvonalon, 11 pontban összefoglalva:

„1) a kisebbség erkölcsi fogalom,⁴³⁰

2.) erkölcsi parancs a nemzetfenntartó munkára⁴³¹

3.) A kisebbség a kellő időben, legjobb szándékból fakadó, lehetőleg legtökéletesebb cselekvést követeli, amely boldogságot, örömet és megelégedést okoz. [...]

4.) A kisebbség erkölcsi kötelezettség. Az osztálytalan és osztatlan nemzetet és az osztatlan erőt jelenti.⁴³²

5.) *Minden polgári munkának csak annyi erkölcsi értéke van, amennyit a kisebbségi életközösség szempontjából ér.*[Kiemelés az eredetiben.]⁴³³

428 Draskóczy Ede (1891–1945) ügyvéd, az Óbecsei Népbank vezetője, a *Tiszavidék* című lap elindítója, az óbecsei Népkör Elnöke, a *Vajdasági Írás* és a *Kalangya* szerzője, Szenteleky Kornél barátja, a Szeneteleky Társaság egyik vezetője. Kendével kölcsönösen nagyrabecsülték egymást, nem rivalizáltak.

429 Szirmai Károly: *A szombori ...* i. m. 388. p.; Draskóczy Ede: *Kisebbség és erkölcsiség. Kalangya*, 1940. június–szeptember, 291–295. p.

430 „*A kisebbség: élet, szerves élet, az életfenntartási ösztönök sürgető megnyilatkozását, s az ehhez szükséges szerveknek parancsoló szükségszerűséggel való munkába állítását is jelenti.* [Kiemelés az eredetiben.] A kisebbség tehát nem egyszerűen csak szám, nem a népszámlálás végösszege és eredménye, hanem magasabb természeti és erkölcsi fogalom.” Uo. 291. p.

431 „... végezzünk istenit és emberit minden bizonnyal erkölcsösek leszünk. [...] az erkölcs nemcsak magasabb lelki állásfoglalás a világ dolgaival szemben, hanem folytonos és állandó cselekvés, magasabb rendű munka az összesség épületén, önmagunknak szakadatlan áldozása nemzetünk fennmaradása érdekében.” Uo.

432 „... minden olyan magatartás, vagy cselekedet kisebbségünk szempontjából erkölcsellenes, amely a fenntartó erőt megosztja és szétforgácsolja. A kisebbség azonban nemcsak az osztatlan erő erkölcsi parancsát jelenti, hanem azt is, hogy ebben az erő kifejtésben mindenkinek részt kell vennie.” [Kiemelés az eredetiben.] Uo. 292. p.

433 Draskóczy a kisebbségi életben való részvételén elsődlegesen a polgári feladatok tisztességes ellátását érti, de „a kisebbség tagjainak vállalniuk kell a nemzeti szervezet munkaszolgálatát is.” Uo. Ezt a kisebbségi organizmust pedig csak a kisebbség tagjai hozhatják létre, áldozatokkal jár, és ebben az értelmiségnek „volna a legelemibb kötelessége, hogy a népi közösség társadalmi és lelki föltételeit megvalósítsa azt gazdasági alapon kiépítse, a csökevényes választó falakat lerontsa, a közeledést a

- 6.) Miként a tűzoltásban és a gátemelésben mindenkinek részt kell vennie [ez – BN], a nemzeti szervezet fenntartásában is mindenkinek egyformán erkölcsi kötelessége, bármilyen feladatot is teljesít a polgári életben.
- 7.) A kisebbségi életre komolyan és tudományosan fel kell készülnünk, hogy azt mentesítsük az alapvető hibáktól és kiemeljük a hősi műkedvelés kezdetleges állapotából. [...]
- 8.) Kisebbségi életünk erkölcsi parancsa tehát, hogy különbek, jobbak és tökéletesebbek legyünk, mert [a–BN] kisebbség hátrányait csak tökéletesebb szellemi fölkészültséggel lehet ellensúlyozni.
- 9.) Érzelmi kultúra nélkül nem tudjuk teljesíteni erkölcsi parancsainkat népünkkel szemben.⁴³⁴
- 10.) A kisebbségnek, mint erkölcsi fogalomnak felfogása közelebb juttat bennünket a keresztény ember eszményéhez.
- 11.) A kisebbség, mint erkölcsi fogalom új embert és új magyart nevel belőlünk.⁴³⁵

A felsorolt pontokból és a lábjegyzetben kapcsolt értelmezésekből kitűnik, hogy itt egy organikus társadalomképről van szó, amelyben döntően morális és keresztény erkölcsi kötelesség a kisebbségi közösség szervezése és szolgálata. Ehhez képest Kende az előbbieken ismertetett modellje a tudatos és tudományos társadalomszervezésből és építésből indul ki és a modernizációs szükségleteket, a történelmi szükségszerűséget helyezi a középpontba. A konkrét társadalomfejlesztési célokban azonban szinte alig van különbség a Zombori Kultúrparlament és az *Egyesületi Közlöny* tárgyalat publikációi, akciói között, noha itt egy másik egyesületi szakértőgárda

bizalom légkörében lehetővé tegye, hogy a közmunkaszolgáltatás teljes felkészültséggel megindulhasson”. Uo.

434 „*Aki azt hiszi, hogy szellemi képesítéssel, egy bizonyos ismeretanyag elsajátításával, a maga részéről mindent elintézett, az nincs tisztában a népi közösség fogalmával, e fogalom tartalmával és jelentőségével. Az ilyen érzelmi élet nélkül való lény, sem az ő népében nem tud belegyökerezni, sem pedig az európai népek levegőegébe nem tud bele lombosodni. Lehet, hogy a száján fogja hordozni, sőt tájékozni a népi szolidaritás eszméit, de soha nem fog érezni kisebbségi élettársával szemben sem hajlandóságot, sem melegséget, sem szeretetet. [...] A kisebbség tehát állandó szellemi elmélyülést, folytonos érzelmi készenlétet jelent, önzetlen és szakadatlan gyakorlati munkát, legtöbbször szerény és nem látszatos kötelességteljesítést, sokszor szerzetesi egyedüllétet és elvonulást, áldozatot és önfeláldozást, kisebbségi életünk társaival szemben meg nem szűnő hajlandóságot és segíteni akarást, de mindennek előtt elrendeltetésünkbe való hitet, s annak mindenkorai bátor bevallását jelenti.*” Uo. 294.

435 Uo. 291–293. p. Az ehhez a tételhez kapcsolódó értelmezés: „...nemcsak azért mert nemzetfenntartó munkát végez, hanem azért is mert a magyarságnak egy tökéletesebb embertípust nevel ki. Ez a típus edzettebb, harcosabb, igazságait bátran hívó és valló, tehát az anyagiaktól következképpen eloldottabb, határozottan azt mondhatjuk: szellemibb, mint a régi ember.” Uo.

vonult fel. Itt is az iskolán kívüli népoktatás volt a központi téma. Csakhogy a Deák szervezte tanácskozáson keveset beszéltek az elvárásokról és tervekről, sokkal inkább az eddigi zombori tapasztalatokat ismertették.⁴³⁶ A rendezvényről beszámoló Szirmai Károly a rendezvényt komoly kiindulási alapnak tekintette, de nem helyezte és nem tartotta „magyar cselekedetnek” „az elsőbbség kérdésnek s a gondolat kisajátítás vádjának felvetésével, a féltékenység és a vetélkedés a mozgalmat lekicsinyelni igyekszik. Lehetnek személyi ellentétek, de ezeket – értsük meg végre – alá kell rendelni a közösség érdekeinek. Nem az a fontos, hogy egy mozgalmat ki kezdett, – mert ha ezt firtatjuk, az elsőbbség, korábbi kezdeményezései alapján mégis a Szombori Magyar Közművelődési Egyesületé, – hanem, hogy kultúrmozgalmunk komoly fejlődési szakaszba jutott. *Hogy két csoport is ezen fáradozik, az egyesülésben csak javára lehet az ügynek*, mert mindegyik magával hozza egyesületeit, melyek eddig ilyen vagy olyan okból távolmaradtak. A gyűlöletnek és a bosszúnak nem szabad többé szerepet játszania, vagy pedig: *ne beszéljünk s ne írjunk magyar testvériségről.*”⁴³⁷

Az, hogy a vajdasági magyarság önszerveződése miként működött 1941 áprilisa után, egy másik kutatás feladata bemutatni.

Főhősöm, Kende Ferenc 1945 után is megmaradt a szervezéssel jobbjátható társadalomépítés propagálása mellett. 1960-ban megjelent kis könyvének szervezői értékideálja megegyezik a 30-as évek-belivel csak a terep változott meg: példáit a Csepeli Szerszámgépgyár munkafolyamataiból veszi. A füzet fejezetbeosztása is hasonló a több mint két évtizeddel azelőttihez, ugyanazt várja el a szervezőtől, csak az utolsó fejezet változott meg: a szerző – *A vállalatok és intézmények irányító szervei és kapcsolatai*

436 Dr. Kühner Béláné a mesedélutánok programjairól és a kórus szervezés tapasztalatiról beszélt. Magassy Antal az írástudatlanság ellen egyéni, vagy ha másként nem lehetséges, kiscsoportos oktatást javasolt, és az átképző és iskolán kívüli oktatás keretén belül a helyesírási és irodalomtörténeti tanfolyamokkal foglalkozott részletesebben. Paál Sándor az iparos- és tanoncifjak iskolán kívüli oktatásának zombori esti iskolai tapasztalatairól adott elő. Itt lényegében a mestervizsgára való anyanyelvi felkészítést történt. Sauernborn Mária a háziasszonyokat képző tanfolyam programjáról és tapasztalatiról beszélt. Garay Béla és Richter János közös előadást tartott a színjátszásról, amelyben egyrészt a műkedvelés feladatköreit tisztázták, másrészt a vajdasági egyesületi rendezvények kritikáját adták. Kühner Béla az egyesületi könyvtárúgyhöz adott szervezési szempontokat. Deák Imre a falukutatás, falunevelés, faluvezetés, a falumentés és a szövetkezetszervezés feladatköreit ismertette. Halász János a vajdasági falvak egészségügyi problémáiról adott elő. A konferenciát Csete István – a későbbi református püspök – előadása zárta a népkisebbségi ifjúság életformájáról, társadalmi feladatairól. Szirmai Károly: *A szombori ... i. m.*

437 Uo. 400. p.

– címmel a szocialista gazdaságot szervező állami főhatóságainak hierarchiáját adta közre.⁴³⁸

438 Kende Ferenc: *A szervező és a szervezés* ... i. m. 73–82. p.

Az erdélyi magyarság 1920 utáni sorsát vizsgálva honosodott meg a történetírásban a népszolgálat fogalma. Az államát vesztett, idegen impérium alá került kisebbségi társadalom politikai, művelődési, gazdasági elitjének át kellett gondolnia és újra kellett értelmeznie saját közösségi viszonyait. Ebből logikusan következett az alulról építkező civil egyesületek, mozgalmak kiépítése és megerősítése, a gyakran ellenséges, akadékoskodó állami apparátus ellenében. A népszolgálat kifejezést hallva szinte automatikusan a magyar népi mozgalom juthat az eszünkbe, amely szintén újraértelmezte az elit és a nép⁴³⁹ kapcsolatrendszerét.

A nyelvi hasonlóság ellenére mégsem a magyarországi minta követéséről, netán ugyanazon vagy csaknem megegyező helyzetre adott párhuzamos válaszokról van szó, hanem eltérő jelenségekről. Nem csupán arra gondolok, hogy az erdélyi és szlovenszkói népiség részben hamarabb, részben a magyarországi népi mozgalom áramlataitól függetlenül jelentkezett,⁴⁴⁰ hanem a megoldandó problémakör jellegére is.⁴⁴¹ Bár a népi mozgalom gondolkodóinak felfogásától sem állt távol, hogy a magyarsággal azonosított parasztság történetét és jelenbeli állapotát a kisebbségi sors metaforájával írják le, de ezt mégiscsak metaforaként használták. Igaz, hogy a népiek rend-

439 Az egyszerűség kedvéért nem térek ki a nép fogalmának pontos meghatározására, megelégszem azzal a hagyományos megközelítéssel, hogy a népi mozgalom követői a parasztsággal azonosították a népet.

440 Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom* Püski, New York, 1983. 110–121.

441 A hagyományosan közös jelenségeként tárgyalt magyarországi és erdélyi népiség időbeli párhuzamosságából nem következett az egymással való kooperáció és kölcsönhatás. Bözödi György is utalt erre közismert szociográfiájának előszavában: [A könyv] „anyagát a harmincas évek eleje óta gyűjtöttem, amikor a közénk vont határon túl a falukutatók is jární kezdték az országot, a nélkül, hogy egymás munkájáról és terveiről tudtunk volna.” Bözödi György: *Székely bánja* Magyar Élet, Budapest, 1943. 5.

kívül kritikusan viszonyultak a magyar állam teljesítményéhez,⁴⁴² de mégsem tettek le arról a reményről, hogy politikai elképzeléseiket a hatalom birtokában majd valósíthatják. A magyar népi mozgalom minden nehézsége, szervezetlensége és a politikai rendszer autoriter volta ellenére az anyasági ellenzék egyik, idővel mind erősebbé váló csoportjává vált. Vezető alakjai, ha korlátozott mértékben is, de bízhattak abban, hogy gyökeres politikai fordulat esetén kormányra kerülve, lehetőségük nyílik társadalom-, gazdaság- és művelődéspolitikai elképzeléseik valóra váltására.

A hatalomban való részesedés igen sokáig illúziónak tűnhetett, de a második világháborúban érlelődő, majd bekövetkező fordulat 1943-44-től valószínűsítette, hogy a népi mozgalom eszméi és képviselői ellenzéki politikai alakulatból egyszer kormányzati szereplővé válhatnak. Ennek az időpontnak az eljöveteleig sem mondtak le arról, hogy mind a közgondolkodás formálása, mind gyakorlati példák révén megoldják a parasztsággal azonosított nép perzselő szociális, gazdasági, művelődési kérdéseit. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a népi mozgalom legfontosabb célja egy új nemzeteszme/nemzetfogalom kialakítása volt. Publicisztikájukban, könyvekben, előadásaikban számos alkalommal köszönt vissza ez a gondolat.⁴⁴³ A népi gondolkodók csaknem kivétel nélkül egyetértettek abban, hogy a kasztjellegű, csoportérdekek által mélyen megosztott, zárt elitek által uralt magyar társadalom alapvető demokratizálása nélkül semmilyen nemzeti felemelkedés nem képzelhető el. A nép szolgálatát elsősorban ennek a felismerésnek a hirdetésével, képviselésével képzelték el.⁴⁴⁴

442 Szabó Dezső Irodalom és politika című, 1927-es tanulmányában úgy fogalmazott, hogy „a magyarság az államra és nemzetre ráfizette minden véré, egész életét, múltja minden falatját, jövője minden üdvösségét.” *Az egész látóhatár* Második kötet. Püski, Budapest, 1991. 792.

443 A népiek nemzetelfogásának általános jellemzőiről lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazatok* Osiris, Budapest, 2007. 389–397.

444 Veres Péter afféle népi királytükörként is felfogható könyvében úgy vélte: „A legmagasabb emberi tudás és a legmélyebb emberi érzékenység, a legvalóságosabb népi ösztönök, a földhöz tapadó, életrabságban szenvedő tömegek között összhangot kell

A népi mozgalom intézményesüléséhez, politikai párttá szerveződéséhez hosszú út, viták sorozata vezetett és a Nemzeti Parasztpárt csak 1944 utolsó heteiben kezdett szerveződni. Az egész mozgalom ismertté válásában, a közvélemény befolyásolásában döntő szerepet játszottak az 1930-as évek második felében napvilágot látott szociográfiák.⁴⁴⁵ A Néma forradalom, a Viharsarok, a Cifra nyomorúság kétséget kizáróan áttörést jelentettek a parasztság helyzetének közügyévé tételében, de hatásuk a nép szorosan vett szolgálata szempontjából korlátozott volt. Erdei Ferenc mutatott rá, hogy bár ez a szociográfiai hullám lelkiismeretet akart ébresztetni, „ehelyett felbőszítette az uralkodó tényezőket, anélkül, hogy komolyan szólhatott volna azokhoz, akiket céljai érdekében kellett volna lázítani.”⁴⁴⁶ Vagyis a népiek igen hamar szembesültek azzal a dilemmával, hogy bár a népről, a parasztságról írnak, de a célközönségük elsősorban a középosztály reformok iránt nyitott része, az egyetemi ifjúság, az egyházi értelmiség szociálisan elkötelezett rétege. Éppen azokat tudták nagyon nehezen mozgósítani, akiknek a képviselőjében szerettek volna fellépni. Ez a szó szoros értelmében létező és nyitott probléma volt, amelyet Darvas József az alábbi módon érzékeltetett egy 1939-es riportjában: „Irodalmi estre hívtak meg Kisújszállásra néhányunkat a népi írók közül. A legszebb ígéret az volt, hogy maga a nép is eljön majd meghallgatni bennünket. Úgy hangzott ez nekünk, mintha királyi vendégeket ígértek volna, mert hiába származtunk legtöbben a népből, a pa-

teremteni, hogy a magas tudás, a mély okosság és az éles érzékenység az egészséges, de szunnyadó népi ösztönöket megtermékenyítse: ez az igazi gondolkodó, de különösen a magyar népből származó gondolkodó feladata.” Veres Péter: *Mit ér az ember, ha magyar?* Püski, Budapest, 1989. 12.

445 A magyarországi és az erdélyi népiség eltérő fejlődési útjait jól példázza a falukutatás elméleti alapjainak, műhelyeinek és a szociografikus munkák irodalmi, illetve tudományos jellegének különbözősége. Cseke Péter: Az erdélyi falukutatás műhelyei a harmincas években In: *A falukutatás fénykora (1930–1937)* Szerk.: Pölöskei Ferenc Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum h.n. [Budapest], é.n. [2002.] 224–237.

446 Erdei Ferenc: A szabadság politikája In: Uő: *Művekkel élő társadalom* Szerk.: Erdei Sándor Akadémiai, Budapest, 1978. 17.

rasztságból, hiába írtunk könyveket róluk, nemcsak mi magunk, de az írásaink se igen jutnak el hozzájuk, közékük.”⁴⁴⁷

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy melyek voltak azok a területek, ahol a mindennapok körülményei közepette próbáltak a népi írók, értelmiségiek a parasztság sorsán jobbitani. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért mondandónkat három kérdéskör köré csoportosítjuk. A népi tehetségmentés, a mezőgazdasági reform és a közigazgatás átalakítása kapcsán igyekszünk bemutatni mit is jelentett a népszolgálat eszméje a magyar népi mozgalmon belül.

A népi tehetségek ügye

A Horthy-korszak számos égető társadalmi kérdése közül a népiek különösen az oktatási rendszer problémáival foglalkoztak sokat. Elsősorban azért, mert tisztában voltak azzal, hogy a társadalmi mobilitás, esetünkben a szegényparaszti sorból való felemelkedés lehetőségeit alapvetően meghatározza milyen arányban juthatnak be tehetséges, ám szegénysorsú parasztfiatalok a középiskolák és főiskolák padjaiba. Az egész problémakör lényegét, számos más területhez hasonlóan elsőként Szabó Dezső ragadta meg. Vele kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy miközben konszenzus van abban, hogy a magyar népi mozgalom egyik nagy elődjének tekinthető, mégsem sorolják a népiek közé. Holott szinte minden olyan eszme megtalálható kiterjedt publicisztikai és csekélyebb szépirodalmi munkásságában, amelyeket teljes egészében és tisztaságban a népi írók bontottak ki. A 19. századi orosz irodalomra vonatkozó közismert hasonlatot kölcsönözve mondhatjuk, hogy a népi írók Szabó Dezső köpönyegéből bújtak elő.⁴⁴⁸

447 Darvas József: Nagykunsági jegyzetek In: Uő: *Gyűjtőlencse* (Riportok 1936–1944) Szépirodalmi, Budapest, 1968. 309.

448 Németh László Szabó Dezső rá és nemzedékére tett hatását így ragadta meg: „Szabó

Szabó Dezső először 1919 májusában napvilágot regényében, *Az elsodort falu*-ban jutott el addig a következtetésig, hogy Magyarország felemelkedéséhez új középosztály szükségeltetik, mivel az addigi történelmi, sváb és zsidó középosztály leszerepelt. Szabó az általa erkölceiben megbízhatónak, etnikai értelemben pedig magyarnak tartott parasztságban találta meg a megújulás forrását. Arra a kérdésre, hogy milyen eszközökkel lehetne a parasztság gazdasági és szociális problémáit orvosolni, s ezzel összefüggésben az iskolarendszer reformján át a tehetséges parasztfiatalok továbbtanulását elősegíteni, sokáig nem adott választ. Először az 1923-ban napvilágot látott, *A magyar paraszt* című írásában érintette a kérdést. Ekkor még inkább csak a felismerés történt meg. Röviden utalt a népiskolák nyomorúságos helyzetére, s „elodázhatatlan feladatnak” tartotta a felekezeti iskolák államosítását. Megjegyezte, hogy külön tanulmányban kívánja tárgyalni „a magyar falu művelődésének kérdéseit.” A legfontosabb feladatnak azt látta, hogy „a magyar paraszt egész életén át céltudatos, irányított kulturális nevelésben részesüljön.”⁴⁴⁹

Az ígért tanulmánnyal Szabó Dezső sokáig adós maradt, csupán az 1930-as évek közepén kezdett újból foglalkozni a kérdéssel, igaz ekkor mélyebben és tudatosabban. Először *A falu Budapest* című rövid cikkében vetette fel a kérdést, hogy mi történjen a főváros forgatagába bekerült, esetlenül csetlő-botló, nehezen beilleszkedő parasztfiatalokkal. Számukra népházakat kívánt létesíteni, amelyekben könyvtár, előadó terem, népművészeti műhelyek, színpad, táncterem és kocsmák lettek volna. Az író elgondolása szerint itt a lelki-szellemi pallérozódásra, a néphagyományok őrzésére és

Dezsőben azonban összegezve találtuk, amit mi a világból kapirgálni kezdtünk. Világképe minden helyzetben állásfoglalást jelentett, rendszere öntött szövet, amelyet nem lehet szálszálként felbontani. El kellett fogadni vagy el kellett rúgni. Elfogadom, elrúgom. Lehetek-e ezzel az emberrel szemben kritikus? Emelhet-e az ember az apjára bonckést vagy pszichológiai szempontokat? Németh László: Szabó Dezső In: Uő: *Két nemzedék* Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1970. 146.

449 Szabó Dezső: *A magyar paraszt* In: Uő: *Az egész látóhatár* i.m. 199.

kulturált szórakozásra egyaránt lehetőség nyílt volna. Ezek a népházak ket-
tős feladatot láttak volna el: egyrészt megmentették volna a „magyar falvak
Budapestre sodort tömegeit a bűn, a betegség lehetőségeitől.” Másrészt, s ez
talán még lényegesebb volt Szabó Dezső számára, „a magyar nép alkotó
szelleme, a magyar lélek teremtő szépségei törnének be a beteg és idegen
Budapestre.”⁴⁵⁰

Néhány hónappal később Szabó tovább fonta a fonalat és immár
nemcsak a fővárosba került parasztfiatalok megóvását és Budapest „meghó-
dítását” tűzte ki célul, hanem egyenesen „a magyar középosztály megterem-
téséről beszélt.” Ebben a folyamatban az „emberanyagot” a „magyarság ösz-
szes erőinek időtlen rezervoárjából”, a magyar parasztságból kívánta bizto-
sítani. Először is egy központi információs intézmény révén fel akarta mérni
az ország valamennyi elemi és polgári iskoláját és a tanítók éves jelentései
alapján ki akarta választani a továbbtanulásra érdemes tehetségeket. Az így
kiválasztott fiataloknak „az Állam kollégium hungaricumokat állít fel Buda-
pesten és a vidék nagy metropolisaiban. Ezekbe a hatalmas internátusokba
gyűjti fel a magyar nép azon gyermekeit, kiket az információs intézmény
tényleges felülvizsgálatai után alkalmasoknak ítél a kiválasztásra. Ezeket
aztán hajlamuk szerint küldi az üzleti, ipari művészi, irodalmi, tanítói, jogi,
mérnöki, katonai stb. pályákra eljuttató közép- és később főiskolákra.”⁴⁵¹

Szabó Dezső elgondolása a népi kollégiumi rendszer 1945 utáni mo-
delljét fogalmazta meg. Akkor erőteljes állami támogatással létrejött az a
közép- és felsőoktatást átszövő kollégiumi rendszer, amely egy új, népi
származású elit kinevelését irányította. A kollégium/collegium Hungaricum
eszméje tartósan beépült Szabó Dezső politikai gondolkodásába, később is
hivatkozott erre, mint egy általános reformprogram fontos elemére. Egy

450 Szabó Dezső: *A falu Budapest* In: Uő: *Az egész látóhatár* i.m. 209.

451 Szabó Dezső: *A magyar középosztály megteremtése* In: Uő: *Az egész látóhatár* i.m.

1936-os írásában 12 pontban foglalta össze hogyan lehetne a magyar mezőgazdasági és ipari munkásságot „immunissá tenni a bolsevizmus fertőzésével” szemben. A 7. pont így szólt: „Intézményes biztosítása annak, hogy a magyar parasztság és munkásság arra való gyermekei középosztállyá fejlődjenek (Lásd A magyar középosztály megteremtése.)”⁴⁵² 1937-ben, aligha függetlenül a tehetségnevelés/mentés körüli közéleti vitáktól, ismét feleleveníttette a Collegium Hungaricumok eszméjét, sőt tovább finomította azt. Az állami szerepvállalás mellett társadalmi hozzájárulást is elképzelhetőnek tartott és a kiválasztáson túl lakást, élelmezést és különórákat kívánt biztosítani a diákoknak. Kiemelte annak fontosságát is, hogy propagálják a munkásság, de főleg a parasztság körében, hogy „arravaló gyermekeiket *akarják* (kiemelés az eredetiben – P.I.) tehetségüknek megfelelően továbbtanítani.”⁴⁵³

Szabó Dezső figyelme azonban nem csupán az oktatás révén előre jutni kívánó parasztfiatalokra terjedt ki, hanem azokra is, akik otthon akartak korszerű módszerekkel gazdálkodni, a modernizáció áldásaiból részesülni. Rajtuk ugyancsak az oktatás megváltoztatásával kívánt segíteni, de ebben az esetben a tananyag megújítására gondolt. Elgondolásait falutudomány címszó alatt foglalta össze. Úgy vélte, hogy meg kell ismertetni a parasztsággal az alapvető higiéniai, egészségügyi követelményeket, a gyakoribb betegségeket, a falu és a ház tisztán tartásának módjait. Fontosnak tartotta, hogy a parasztemberek tudjanak saját falujuk, tájuk gazdasági, földrajzi, kereskedelmi adottságairól, legyenek tisztában az értékesítés lehetőségeivel, a szövetkezeti rendszer fontosságával. Mindehhez társult a magyar nép történelmének és irodalmának tanítása, valamint a népi kultúra különféle ágainak (díszítőművészet, tánc, költészet, játékok) ébren tartása, vagy fellevenítése. Szabó Dezső mind az elemi iskolát, mind az ehhez kapcsolódó

452 Szabó Dezső: Az új kereszteshadjárat In: Uő: *Az egész látóhatár* 434.

453 Szabó Dezső: A kiválasztás In: Uő: *Az egész látóhatár* 665.

ismétlő iskolát, mind pedig a népfőiskolákat fel kívánta használni ezen ismeretek terjesztésére. Az irányító szerepet a falusi értelmiségnek szánta: „a pap, az orvos, a tanító, a mérnök, a jegyző, a szolgabíró a saját szakján kívül köteles legyen elsajátítani ezt a teljes falu-tudományt is.”⁴⁵⁴

Szabó Dezső gondolatai termékeny talajra hullottak. Az 1940-es évek elején felvirágzó népfőiskolák nem egy elképzelését valóra váltották. Az is igaz ugyanakkor, hogy amennyire mestere volt Szabó a kritikának, s bizonyos területen a programadásnak is, a mindennapi aprómunka, a szervezés részletei kevésbé érdekelték. Ez a jellemzés megáll Németh László esetében is, aki ugyancsak invenciózus, sőt Szabóhoz képest szélesebb körben, több kérdésben állást foglalo gondolkodo volt, viszont szintén nem a gyakorlat embere.

Németh 1934 tavaszán állt elő egy kisebb sajtópolémiát követően tehetségmentő javaslatával. A felállítandó intézménynek a nép Eötvös-kollégiuma nevet adta. Ide 16-22 éves parasztfiúkat vett volna fel, akik egy évig tanulhattak volna történelmet, földrajzot, természettudományokat, helyesírást és egy idegen nyelvet. A Budapest melletti iskolához kert is társult volna, az itt termelt zöldségek és gyümölcsök eladásából biztosították volna az ellátást. Mi is volt ennek az elképzelésnek a célja? Ezt kissé homályban hagyta Németh László, hiszen úgy fogalmazott „mentsük meg ezeket a két sors közé került embereket, segítsük hozzá őket, hogy csodabogarakból a nép vezéreivé váljanak.”⁴⁵⁵ Németh abban bízott, hogy ezek a fiatalok falujukba visszatérve Kovászai lehetnek az adott közösségnek: helyben hirdethetik azokat a reformeszméket, amelyekkel Magyarország megújítható.

A cikk sorsa nem különbözött Németh László számos értékes, de részleteiben kidolgozatlan, kellően végig nem gondolt felvetésétől. Élénk

454 Szabó Dezső: A magyar paraszt és a magyar kultúra In: Uő: *Az egész látóhatár* 206.

455 Németh László: A nép Eötvös-kollégiuma In: Uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. Püski, Budapest, 1992. 628.

hírlapi polémia bontakozott ki, mely folyamán Illyés Gyulától kezdve Cs. Szabó László át Szekfü Gyuláig sokan megszólaltak. Rámutattak az iskola céljának tisztázatlanságára, a kiválasztás veszélyeire. Sok szó esett arról, hogy művészeket, középiskolai tanárokat vagy faluvezetőket kell-e képezni. Két hónappal később a vitát elindító Németh László az alábbi, kissé keserű gondolatokkal zárta le a véleménycserét: „A nép Eötvös-kollégiumának terve egy időre megint magánügyemmé vált. Az marad-e? Megértem én már egyszer-kétszer, hogy arról, ami magánügyemnek látszott, végül mégiscsak kiderült, hogy közügy. Ha bírom erővel, most is így lesz.”⁴⁵⁶

Németh László ez esetben nem bizonyult rossz jósnak, hiszen az 1930-as évek második felében egyre-másra láttak napvilágot a népi tehetségek iskolázásának, továbbtanulásának elősegítésével foglalkozó könyvek. Lényegében Szabó Dezső előbbieiben bemutatott cikkei is ide sorolhatók, amelyek Némethhez képest sokkal realisabb elképzeléseket tartalmaztak. A következő években a népiekhez nem sorolható, de rokonszenvüket élvező Györffy István néprajztudós, a remek kormányzati kapcsolatokkal rendelkező Zilahy Lajos, vagy a finn társadalom demokratikus paraszti hagyományait csodáló Kodolányi János egyaránt papírra vetette elképzeléseit. Ezek mindegyike abból indult ki, hogy akár kollégiumok, akár népfőiskolák révén betöltse azt az szakadékot, amely akadályozta a paraszti társadalom modernizálódását. Az értelmiséget átjáró izzás újból Németh Lászlóban lobbant fel, aki 1940 tavaszán felelevenítette néhány évvel korábban papírra vetette elképzeléseit.

Németh László írásának kiváltó oka Féja Gézának, a Kelet Népében közzétett cikke volt, amelyben a népfőiskolában lelte meg a parasztság felemelkedését legjobban szolgáló intézményt. Féja kifejtette azt is, hogy mi-

456 Németh László: Két sors között (Zárszó az östehetségek vitájához). *Tanú* 1934. október 342.

lyen szerepet szán az új, paraszti származású elitnek: „Nincs iskolatípus, amely a parasztság elitjének műveltségét betetőzi, s művelt, hivatott paraszti réteget ad a falunak. Az erős nemzeti állam és a fajvédelem korszakát éljük. Nagyban folyik a gazdasági életben az őrsekváltás és az a kormányzat tendenciája, hogy a magyar fajtát a gazdasági életben is megfelelő szerephez jutassa. A végső cél, helyesebben a közéleti cél azonban: a megerősödött magyarság önkormányzaton nyugvó szabad élete. A paraszti tömegek népi-nemzeti demokráciát kívánnak, s ez a kívánság a jövőben döntő szerepet fog játszani a magyar életben.”⁴⁵⁷ A cikk nyomán Németh László levelet írt a Kelet Népe főszerkesztői tisztét betöltő MórícZ Zsigmondnak, amelyben kissé átalakítva, de felmelegítette a nép Eötvös-kollégiumának ötletét. Ezúttal Törökvész úti házát ajánlotta fel egy jövőendő parasztkollégium céljaira. Itt február 1-je és november 1-je között 10 fiatal élhetne, és minden nap más író tanítaná őket. Délelőtt kirándulnának, múzeumokat látogatnának, házi munkát végeznének, délután pedig természettudományi és bölcséleti előadásokat hallgatnának.

MórícZ Zsigmondot annyira fellelkesített az ötlet, hogy némi indiszkréciót elkövetve, közzétette Németh László magánlevelét a Kelet Népeben.⁴⁵⁸ Sőt mi több, összehívta tíz íróársát (Boldizsár Ivánt, Darvas Józsefet, Erdei Ferencet, Féja Gézát, Illyés Gyulát, Kerék Mihályt, Kovács Imrét, Németh Lászlót, Szabó Pált és Veres Pétert) és megalapították a Népfőiskolai Társaságot. MórícZ megyéenként 1-1 fiatalot kívánt meghívni az írók népfőiskolájára, amelynek a vonzó sárospataki példa⁴⁵⁹ nyomán a Törökvész nevet adta volna.⁴⁶⁰ A nagy nekibuzdulást kevés tett követte. Hamar kiderült,

457 Féja Géza: A népfőiskola alapjai *Kelet Népe* 1940. február 15. 3–4.

458 Németh László levele MórícZ Zsigmondnak *Kelet Népe* 1940. március 1. 3.

459 A sárospataki népfőiskolára legújában lásd Bartha Ákos: A falukutatás filozófiája. Újszászy Kálmán két világháború közötti eszmerendszere és a falumunka *Hitel* 2011/12. 96–115.

460 MórícZ Zsigmond: Törökvész. Magyar írók első népfőiskola közsege. *Kelet Népe* 1940. március 1. 1–2. A közsege kifejezés a sárospataki népfőiskola tanárai és diákjai

hogy az alapítók közül Veres Péter és Erdei Ferenc különböző megfontolásokból, de nem támogatják ezt a fajta népfőiskolát. Bár Móricz tapogatózott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnál is, hogy felkarolnák-e a tervet és Németh László is elkészítette a Budapesti Népfőiskolára keresztelt intézet programját, de az nem vált valósággá. 1940 augusztusában Móricz lapjában bejelentette, hogy az írók elállnak az általuk fenntartott és működtetett népfőiskola létrehozásától. Ezt hivatalosan azzal indokolta, hogy az ő intézetük nem felelne meg a készülő népfőiskolai törvényben foglaltaknak.⁴⁶¹

Bár végül nem kezdte el működését a népi írók, főként a Németh László és Móricz Zsigmond által óhajtott népfőiskola, de az eset számos tanulsággal járt. Ezeket leginkább a szervezésben és a kormányzati kapcsolatok ápolásában fontos szerepet játszó Féja Géza fontolta meg és hasznosította őket néhány évvel később.

1939 őszén megnyitotta kapuit a Bolyai Kollégium, amely 1942 februárjában Györffy István Kollégiummá alakult át. Az intézmény 1944 előtti történetének áttekintésére nem vállalkozhatunk,⁴⁶² de annyit kijelenthetünk, hogy ez a kollégium jelentette a népi mozgalom tehetségmentő/tehetséggonдозó erőfeszítéseinek a csúcsát. Az első népi kollégium sikerességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy falai között indult útjára Csanádi Imre, Fekete Gyula, Kardos László és Sipos Gyula, nem is szólva az 1945 utáni több ezer kollégistáról. A Györffy Kollégium a hatalmi elit mérsékelt reformok iránt elkötelezett részének anyagi és politikai támogatását élvezte, köszönhetőn Zilahy Lajos és Féja Géza közvetítő tevékenységének. A történet közismertsége okán nem időzünk sokáig a Györffy Kollégium históriájánál. Inkább

által alapított telepre, Szeretetfalvára utal.

461 Móricz Zsigmond: Népfőiskolai törvény előtt *Kelet Népe* 1940. augusztus 15. 1–2.

462 Erről lásd Papp István: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig* Napvilág, Budapest, 2008. 123–317.

vessünk egy pillantást a kevésbé ismert népfőiskolai mozgalomra, mérlegelve, hogy mi valósult meg a korábban kifejtett elképzelésekből.

Az egyházi, egyesületi vagy állami támogatással létrejött népfőiskolák színes palettáját nehéz áttekinteni, ezért választottunk egy olyan példát, amely magán hordozza az egész mozgalom jellegzetes vonásait. A Széchenyi Népfőiskola Léván működött, 1942. január 7-e és február 28-a között.⁴⁶³ Formálisan a Széchenyi Magyar Kultur Egyesület vette pártfogásába, de jelentős állami forrásokat kapott az Országos Nép- és Családvédelmi Alaptól, a Nyitra vármegyei szociális előadótól, a Vöröskeresztől és a Magyar Gyermekekvédő Ligától is. A népfőiskolát 29, a környékbeli falvakból érkezett 16 és 23 év közötti parasztfiú végezte el. A bentlakásos intézményben mai kifejezéssel élve közismereti és gyakorlati tárgyakat egyaránt oktattak: hittant, magyar irodalmat és történelmet, táj- és népismeretet, művészettörténetet és földrajzot. A diákságot igyekeztek megismertetni a korszerű mezőgazdaság, a jog és közigazgatás, a számtan és az egészségtan alapkérdéseivel is. Nagy hangsúlyt fektettek a népi kultúra ápolására, így népdalok és néptáncok tanulása ugyancsak szerepelt a népfőiskola tanrendjében. Az órákat többnyire Nyitra vármegyei gimnáziumi és polgári iskolai tanárok, orvosok, állatorvosok, egyetemi hallgatók, mezőgazdászok és gazdasági felügyelők tartották. A nádszegi körorvos Janics Kálmán, aki az egészségtani előadásokat tartotta, később a felvidéki magyarság hányattatásainak krónikásaként vált ismertté. A népfőiskola lelke Féja Tibor népiskolai tanár, Féja Géza öccse volt. Ő nem csupán a szervezéssel, hanem a propagandával is sokat foglalkozott, s ebben fivére nagy segítséget jelentett. A lévai népfőiskoláról nem csupán a érsekújvári, kassai, losonci és komáromi lapok írtak, hanem a kor-

463 Féja Tibor: *Széchenyi Magyar Kultur Egyesület Széchenyi Népfőiskola* k.n., Léva, 1942. A 60 oldalas füzetet a Féja Tibor elleni népbíróági eljárás anyagában találtam. A védőügyvéd csatolta, mint a vádlott szociális elkötelezettségét bizonyító dokumentumot. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.9. V-99102

mánpárti Magyarország, valamint az Új Magyarság is, sőt a megnyitásról tudósított a Magyar Rádió is.

Arról, hogy a 8 hétig tartó népfőiskola milyen eredménnyel járt, mennyiben változtatta meg az oda járó parasztfiúk életét, semmit sem tudunk. Annyit azonban elmondhatunk, hogy szerte az országban hasonló hálózattal, létszámmal, tanrenddel és oktatói gárdával működő népfőiskolai hálózat hallgatói közül 1945 után jó néhányan felbukkantak a népi kollégiumokban, a Nemzeti Parasztpártban és a különböző szervezetekben, a népi mozgalommal rokonszenvező egyesületek vezetőségében.

A mezőgazdasági reform

A népi mozgalommal kapcsolatban mindmáig nem alakult ki széles körben elfogadott történettudományi értékelés, nem csekély mértékben annak köszönhetően, hogy a témát tárgyaló szerzők sajnálatos módon igen könnyen a népi-urbánus vita mocsarába tévednek. A nagyon kevés, senki által nem vitatott állítás egyike az, hogy a népiek a parasztság sorsát helyezték gondolkodásuk középpontjába és ebből adódóan megkerülhetetlennek tartották a nagybirtokrendszer felszámolását, vagyis a radikális földreformot.⁴⁶⁴ Ennek deklarálásán túl a népi írók közül nagyon kevesen mélyedtek el igazán komolyan a gazdasági ésszerűségnek és a politikai várakozásoknak egyaránt megfelelő helyes földreform mibenlétében.⁴⁶⁵ Hiszen a nagybirtokok

464 A népi írók közül csak Erdélyi József jelentett kivételt, aki a földreform helyett sokkal inkább az uradalmak hierarchikus berendezkedését és munkafegyelmét csodálta. Gyurgyák János: Szélsőjobbboldaliság a népi mozgalomban In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948* Szerk.: Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2009. 460.

465 A parasztság politikai szerepvállalásával, történelmi hivatásával sokat foglalkozó Veres Péter is hallgatott, amikor a konkrét teendők ismertetéséről kellett volna szólnia: „A megoldásról, az új életforma megvalósításáról, a gépesítésről és a szervekezésről már nem írok. Erdei Ferenc és Kovács Imre, akik szintén a parasztság fiai s akiknek szintén a parasztság felszabadításán fő a fejük, már sokat írtak erről.” Veres Péter: *Parasztsors – magyar sors* Püski, Budapest, 2000. 358.

felparcellázása és a parasztságnak való szétoztása csupán az első, önmagában sem könnyen megvalósítható állomása volt egy sokkal komplexebb problémahalmaz megoldásának. Sokkal helyesebb ezért mezőgazdasági reformról beszélni, amely a paraszti gazdálkodás minden problémáját felöleli. A felosztott földön gazdaságosan kellett termelni, ehhez tőkére, gépekre, agrotechnológiai és piaci ismeretekre volt szükség. A földosztás lebonyolítása önmagában is nagyban meghatározta, hogy életképes mezőgazdaság születik-e, s ezzel megoldódik-e a föld népének számos problémája.

A közhiedelemmel ellentétben a mezőgazdasági reform legalaposabb szakértője a népiek között nem Erdei Ferenc volt, hanem 1945 utáni nagy ellenfele, Kovács Imre. Erdei kétség kívül sokat tudott a paraszti településformákról, gazdálkodásról, a szövetkezeti kérdésről, de igazi reformer munkássága csak 1956 után bontakozott ki. Az a mezőgazdasági modell, amely az 1960-as években Erdeinek is köszönhetően létrejött, lényegét tekintve visszatérés volt a Kovács által évtizedekkel korábban megfogalmazottakhoz. Úgy véljük, hogy Erdei sokkal inkább a népi mozgalom, majd a Nemzeti Parasztpárt közigazgatási reformelképzeléseihez járult hozzá, amelyet a következő fejezetben fogunk tárgyalni. Most inkább Kovács Imre és egy kevésbé ismert kortársa, Somogyi Imre tevékenységét idézzük fel.

Kovács Imre nevét 1937-ben megjelent harcos szociográfiája, a Néma forradalom és az azt követő bírásági eljárás tette ismertté. A következő esztendőben a Márciusi Front egyik meghatározó személyisége, 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt alapító tagja. A háborús esztendőben a párt és a népi mozgalom politikai hetilapjaként szolgáló Szabad Szó felelős szerkesztője, ha éppen nem katonai behívójának tett eleget. Számtalan irodalmi esten, vidéki gimnáziumban, hetilapok szerkesztőségében, karcos publicisztikában hirdette a mezőgazdasági reform szükségességét és helyes végrehajtását. 1940-ben jelentette meg a Bolyai Akadémia és Püski Sándor közös vállalko-

zásában *A parasztleletforma csődje* című könyvét, amely 1935-től gyűjtötte csokorba a mezőgazdaság reformját taglaló írásait.

Kovács Imre legnagyobb erényét az jelentette, hogy nem táplált illúziókat, naiv hiteket a sem általában a politika természetével, sem konkrétan a Horthy-korszak hatalmi elitjével kapcsolatban. Legfontosabbnak a parasztság politikai megszervezését tartotta, ennek rendelte alá a gazdasági szervezetek létrehozását. Határozottan állás foglalt a demokratikus szövetkezeti mozgalom szükségessége mellett: „Győzzük meg a magyar parasztot is, hogy a szövetkezet érette van, – írta – tanítsuk meg szövetkezetileg gazdálkodni, gondolkodni és hagyjuk meg kezében a vezetést, akkor népünknek is kedves lesz a szövetkezet.”⁴⁶⁶ Szükségesnek látta a választójog kiterjesztését, sőt a népiekre nem igazán jellemző módon Rousseau-ra és a francia enciklopédistákra hivatkozott, mondván a magyar népnek is új társadalmi szerződést kell kötnie.

A kíváncsú mezőgazdasági reform részletezésénél Kovács Imre, ahogyan azt ő maga is elismerte, más szerzők műveiből merített. Kortársai közül főként Adorján János, Kerék Mihály és Matolcsy Mátyás agrárgazdasági munkáit forgatta. Matolcsyhoz személyes barátság is fűzte, 1935 nyarán szociográfiai adatgyűjtés céljából együtt járták be Magyarországot. Bár 1938 után Matolcsy a szélsőjobboldalhoz csapódott, a mezőgazdasági népességről írott munkáit nem kezdte ki az idő.⁴⁶⁷ Adorján Jánostól pedig a belső és a külső üzemkör jelentőségéről szóló gondolatokat vette át Kovács Imre.⁴⁶⁸

466 Kovács Imre: Szervezés In: Uő: *A parasztleletforma csődje* Bolyai Akadémia – Magyar Élet Kiadó, Budapest, 1940. 169.

467 Romány Pál: A tévelygő „apostol”. Matolcsy Mátyás és az elfelejtett agrárpolitika In: *Magyar agrárpolitikuskok a XIX. és a XX. században* Szerk.: Sipos Levente Napvilág, Budapest, 2010. 177–199.

468 Elsősorban Adorján János *A magyar föld korszerű problémái* című munkáját tanulmányozta Kovács. A könyv tartalmát a szerző röviden összefoglalta a Szép Szó köre által kibocsátott nemzetkarakterológiai kötetben. Adorján János: A magyar föld korszerű problémái I. In: *Mi a magyar most?* Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb

Az 1930-as évek végének magyar mezőgazdaságát illetően Kovács Imre úgy vélekedett, hogy a kezdődő háborús konjunktúra ellenére az ágazat mély válságban van. A nagybirtok megszüntetése önmagában nem oldja meg a problémákat, már csak azért sem, mert a kisüzemek és a nagyüzemek egyszerre kell jelen lennie a korszerű agrárgazdaságban: „A mezőgazdasági üzem kettéválasztása a racionális termelés kezdetét jelenti. Eddig nehezen lehetett a mezőgazdasági termelésben nagyobb arányú változásokat elérni, mert az üzemkörök zavarták egymást.”⁴⁶⁹ Kovács értelmezésében a belső üzemkör négy-öt hektárból álló birtokot jelentett, ahol a parasztok zöldség- és gyümölcsstermeléssel, valamint állattartással foglalkoznak. A külső üzemkör alatt nagy kiterjedésű táblákat értett, ahol elsősorban külterjes szemtermeléssel, vagyis búza, árpa, kukorica vetésével és aratásával termelnek jövedelmet. Míg a belső üzemkört a paraszti magángazdaságok, a külsőt a részvénytársaságok dominálják. Ez a szisztéma bizonyos vonatkozásaiban az 1960-as évek magyar mezőgazdaságában tűnt fel, ahol a rendkívüli eredményesen termelő háztáji kiegészítette a termelőszövetkezetek hatalmas szántóföldjeit.

Kovács Imre, túlzás nélkül mondhatjuk, profetikus erővel vetítette előre az 1945-ös földreform tényleges folyamatait: „A földreform úgy, ahogy nálunk hivatalos és nemhivatalos körökben tervezik, eredménytelen lesz. Hiába emlegetik, hogy organikus, konstruktív, jól átgondolt és megfontolt földreformra gondolnak: a tömegindulat és a felkészületlenség sodrában egyszerű mechanikus földosztás lesz a vége.”⁴⁷⁰ Mindehhez hozzátette, hogy az így végrehajtott földreform kisbirtokok tízezreit hozza létre, amelyeket „elavult termelési technika” és „feudális munkarendszer” jellemez, ennél fogva nem lehet korszerű agráriumot létrehozni. A föld szétosztásán túl Ko-

kérdéseiről Reprint kiadás, Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Budapest, 1990. 143–155.

469 Kovács Imre: Menekülés a faluból In: Uő: *A parasztéletforma csődje* i.m. 187.

470 Kovács Imre: Menekülés a faluból In: Uő: *A parasztéletforma csődje* i.m. 192.

vács Imre szükségesnek tartotta a termelés átszervezését, az erőteljes gépesítést és a mezőgazdasági szociálpolitika megteremtését. Addig amíg a kedvező politikai fordulatot el nem hozza az idő, nagy hangsúlyt kell fektetni a parasztság oktatására az elemi iskoláktól kezdve a mezőgazdasági szakiskolán át a nép főiskoláig bezárólag.

Az eddig ismertetett reformlépéseket legalaposabban egy 1940 nyarán, a francia összeomlást követően írott tanulmányában foglalta össze Kovács Imre. Az időpontnak fokozott jelentősége volt és érdekes párhuzamok levonására kínált alkalmat a szerzőnek. A Nyugat- és Észak-Európa jelentékeny részét elfoglaló német hadjárat kapcsán azon töprengett, hogy a háborús zűrzavarban csupán a parasztok nem menekültek el, ők a harcok csillapultáival folytatták a föld művelését. Mindebből azt a tanulságot vonta le Kovács, hogy nem a hadipari fejlesztések biztosíthatják a népek fennmaradását, hanem valami más. „A betőnerődök, páncéltornyok és tankcsapdák nem tudták megvédeni az országot; ha van jövőjük a népeknek, azt a parasztságnak köszönhetik meg. A korábban végrehajtott holland, belga, francia földreformok áldása most jelentkezik. Az erődök helyébe a tanyák, udvarok, parasztházak léptek, s nincs az a hatalom, amelyik elmozdíthatná, megsemmisíthetné őket.”⁴⁷¹

Magyarország esetében is a belső reformok, a parasztság sorsának javítása mellett tette le a garast Kovács Imre, hiszen csupán ezt biztosíthatja a magyar nép fennmaradását. Úgy vélte, hogy a hagyományos vegytiszta piaci liberalizmus immár a múlté, a közösség érdekei fognak dominálni. A továbbiakban abból indult ki, hogy a háború alatt és az azt követő rendezés során is Magyarországnak ugyanazt a stratégiát kell követnie: mezőgazdaságát kell fejlesztenie, mivel az európai agrárzónába tartozik és ott is marad.

471 Kovács Imre: Magyar agrárpolitika In: Uő: *A parasztéletforma csődje* i.m. 197.

Az ide sorolható országsávrá kettős feladat vár: „élelmezője és piaca lesz az iparos Európának.”

Ahhoz, hogy Magyarország az öt megillető helyet elfoglalhassa az európai agrárzónában, gyökeres reformok szükségeltetnek, a „mechanikus földreform...már túlhaladottnak tekinthető.” Az addig történt próbálkozások nem elegendőek, felejtésre érdemesek. Elavultnak tartotta a nagybirtok és a kisbirtok hívei között régóta zajló vitákat, mivel össze nem hasonlítható szempontokat állítottak egymás mellé. Kovács szerint valóban a nagybirtok okolható azért, hogy a parasztság vásárolható és örökíthető föld hiányában egykézni kényszerült. Ugyanakkor a kisbirtok egyoldalú, szakszerűtlen szemtermelésre rendezkedett be, amely nem versenyezhet a nagyüzemi gazdálkodás hozamaival. Az alapvető különbség oka, hogy a kisbirtokot hat elemi végzett parasztok művelik, míg a nagybirtokot legmagasabb fokú szakképzést kapott gazdasági tisztviselők. Ezért a legfontosabb agrárpolitikai feladat „a mezőgazdasági szakoktatás reformja és a parasztság kulturális felemelése.”

Kovács a fent megfogalmazott érvek egyikét sem érezte teljes mértékben igaznak és állást foglalta mind a kisbirtok-, mind a nagybirtokrendszer 1940-es formájával szemben. „Meddő vitatkozás helyett az új keretek és a mezőgazdasági üzem jövőbeni fejlődését tekintsük inkább át és úgy döntsünk a magyar nagybirtok sorsa felett.”⁴⁷² A jövőbeni fejlődés Kovács Imre szerint eldöntött tény: csak nagyüzemi keretben lehet eredményesen gazdálkodni. Viszont olyan korszerű nagyüzemek, mint holland, dán vagy német gazdaságok, alig vannak Magyarországon. Nálunk az uradalmak zöme súlyosan eladósodott, kevés és korszerűtlen géppel rendelkezik, a meléléképületek renoválásra várnak, a cselédek és idénymunkások alulfizetettek, nyomorúságos viszonyok közepette tengődnek. A paraszti kisbirtokosok vi-

472 Kovács Imre: Magyar agrárpolitika In: Uő: *A parasztéletforma csődje* i.m. 202.

szont zömében korszerűtlenül termelnek, nem tudnak betörni az európai piacra, nem bírják a gazdasági versenyt. Kovács szerint a megoldás az amerikai és a szovjet mezőgazdaságban már kialakult rendszer, a korábban bemutatott belső és külső üzemkör meghonosítása.

A szerző lépésről lépésre megtervezte a mezőgazdasági reform állomásait is. A nagybirtokrendszer felszámolása után az agrárproletáriátus kétharmadának földhöz juttatásával számolt. A belső üzemkörrel azonosított kisbirtokoktól remélte Kovács Imre az exportképes gyümölcs- és zöldségtermelés, valamint az állati termékek előállításának gyors kibontakozását. A korszerűen termelő külső üzemkörben nagyarányú gépesítést tartott elengedhetetlennek, amelynek révén megszűnne az embertelen fizikai erőfeszítést kívánó paraszti munka és megsokszorozódnának a termésátlagok. Ezen ponton kapcsolta be Kovács Imre a munkaszervezés megújításának eszméjét, az alulról szervező szövetkezet ideáját. „A szövetkezeti elv, mint amelyik legalkalmasabb külső üzemkörök megszervezésére, a technikai felszerelés beszerzésére és a termelési újítások megvalósítására az új rendet jelenti, s így a vertikális intenzitás⁴⁷³ keretétől is szolgálhat. *Az európai újjárendeződéssel a magyar mezőgazdasági iparok nagymérvű fejlődése is megindulhat.*”⁴⁷⁴ (kiemelés az eredetiben – P.I.). Az feldolgozó ipar megerősödésétől pedig a földhöz nem jutott agrárproletáriátus számára remélt munkaalkalmakat.

A nagy ívű gazdaságfejlesztési programból igen kevés valósult meg, leginkább az 1960-as évek agrárreformjai során közeledtek ehhez a modellhez. Az akkori agrárreformerek vezető személyisége, Fehér Lajos 1942-43-

473 A vertikális intenzitás megfeleltethető az 1970-es években Magyarországon is megtelepedett üzemi formának a vertikális integrációnak. Ez azt jelentette, hogy a növénytermeléstől a feldolgoáson át a szállításig és a boltok polcaira kerülésig a mezőgazdasági termék egy alulról felfele szerveződő láncon belül halad. A fogalmi és tartalmi azosság is rávilágít Kovács Imre rendkívül előremutató gondolataira.

474 Kovács Imre: Magyar agrárpolitika In: Uő: *A paraszttételforma csődje* i.m. 209.

ban a Szabad Szó szerkesztőségében Kovács Imre társaságában pallérozódott. Így nem véletlenül írta emlékiratában Kovácsról, hogy „a felszabadulás után ő lett volna a legmegfelelőbb földosztó miniszternek.”⁴⁷⁵

Ha olyan embert keresünk a népi mozgalom nagyjai közül, akire leginkább ráillik, hogy a szó szoros értelmében a nép szolgálatának szentelte életét, akkor bizvást hivatkozhatunk Somogyi Imrére.⁴⁷⁶ Az autodidakta szobrász, festő és kertészeti szakember sok ezer kilométert kerékpározott keresztül-kasul Magyarországon. Otthonosan mozgott Baranyában és Szabolcsban, a Bükk alján és a Csepel-szigeten. Megszállott szenvedéllyel kereste azokat a vállalkozó szellemű fiatal parasztgazdákat, akik hajlandónak mutatkoztak arra, hogy új növények termelésével, merész technológiai kísérletekkel falujuknak is példát mutassanak. A kortársai által „kerékpáros apostolnak” nevezett Somogyi gyakran több hónapot is eltöltött egy-egy faluban, hogy meglássa az általa javasolt módszerekkel lehet-e eredményesebben gazdálkodni. Tapasztalatait *KertMagyarország felé* című munkájában foglalt össze.⁴⁷⁷ A cím felettébb ismerősen csenghet a Németh László életművét akár felületesen ismerőknek is, de míg a szárszói beszédben a jövő értelmiségi társadalmának részeként esik szó a városokat körülvevő kertekről,⁴⁷⁸ addig Somogyinál az agrárium megújításának legfőbb eszköze a Kert-Magyarország víziója.

475 Fehér Lajos: *Így történt* Magvető, Budapest, 1979. 195.

476 Életrajzi adatait lásd Benkő Péter: *A magyar népi mozgalom almanachja* Deák, Budapest, 1996. 329–331.

477 Somogyi Imre: *KertMagyarország felé* Budapest, Magyar Élet Kiadó, 1942.

478 „Hivatalukba belécsömörlött értelmiségiek, szabad idejükben ojtogató hivatalszolgák, a gyári munkások, a magasabb földművelésre rákapott gazdai fjak törekednek abba a Kertmagyarországba, melynek apró városgóccokkal s villamosított tanyákkal teleszórt tájképét talán elképzelni sem tudják, csendes, emberies, ‘kispolgárinak’ gúnyolt hajlamaikban mégis ők készítgetik.” Németh László előadása In: *Szárszó* Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozta Püski, Budapest, 1993. 43.

Somogyi Imre azért írta művét, mert tisztában volt azzal, hogy pusztán a szellemi élet, a művelődés reformja önmagában elégtelen, ráadásul csak hosszabb távon járulhat hozzá a parasztság felemelkedéséhez. Kovács Imréhez hasonlóan kevésnek érezte a mechanikus földreformot, ha mindez nem jár együtt új gazdasági rendszer megteremtésével. „De nekünk, sajnos, nemcsak kulturális bajaink vannak, ugyanolyan helytelen úton jártunk eddig gazdasági tekintetben is. De erről, sajnos, a nagyközönség számára, még alig írtak. Gazdasági életünk múltjáról alig tudunk valamit. Ez a kis munka ezt a hiányt szeretné pótolni” – írta könyve bevezetésében Somogyi.⁴⁷⁹

A szerző alapkoncepciója az volt, hogy a mezőgazdaság terén Magyarországnak kiváló adottságai vannak, ezért nem külföldi állat- és növényfajok behozatalával, az éghajlati, talajtani viszonyoknak idegen termelési eljárások átültetésével kell kísérletezni, hanem a hazai adottságokra érdemes építeni. Azért kárhoztatta Somogyi a hazánkban őshonos háziállatok (magyar szürkemarha, bakonyi disznó, parasztló, parlagi tyúk, racka juh) tenyésztésének elhanyagolását, mivel ezek a fajták már akklimatizálódtak az éghajlati viszonyokhoz és a Kárpát-medencében felbukkanó állatbetegségekhez. Erőteljesen kritizálta az egyoldalú szántóföldi gabonatermelést is, amely szerint nem lehet jövedelmező az ország számára. Hogyan lehet kialakítani a megfelelő gazdasági rendet, tette fel a kérdést. „A minél előbbi és minden erővel történő kertgazdaságra való áttéréssel. A gyümölcs- és zöldségfélék termesztésével és amire szintén beláthatatlan lehetőségünk van, a szárnyasok tenyésztésével és állattenyésztéssel” – hangzott a válasz.⁴⁸⁰

A könyv legérdekesebb része az, amikor Somogyi Imre az ún. hasuragazdálkodást írja le. A török eredetű szó nádból vagy gyékényből font takarót jelent, amelyet tavasszal és ősszel a vetemények felé kifeszített drótra

479 Somogyi Imre: *KertMagyarország felé* i.m. 8.

480 Somogyi Imre: *KertMagyarország felé* i.m. 33.

terítenek, így óvják meg a növényeket a talajmenti fagyoktól és az októberi deres hajnaloktól. Voltaképpen annak a fóliasátonak egyszerű formájával van dolgunk, amely az 1970-as években forradalmasította a magyar mezőgazdaságot. A lényeg a tenyészidőszak meghosszabbításában van: hamarabb lehet vetni és ősszel tovább van friss paprika és paradicsom. Az eljárást Somogyi saját maga is sikerre vitte vállalkozó szellemű szabolcsi és borsodi gazdánál. A kötetben bemutatta a szövőállványt, aprólékosan leírta a hasura előnyeit és alkalmazásának lépéseit.

Somogyi számos további javaslattal állt elő: szorgalmazta egy országos talajkataszter elkészítését, hogy minden gazda tudja mit érdemes a földjébe vetnie. Síkra szállt az öntözést lehetővé tevő víztárolók építése mellett. Előre látó módon ellenezte a mocsarak, lápok lecsapolását, mivel az az Alföld sivatagosodásához fog vezetni, helyette a kacsatenyésztést népszerűsítette. Javasolta, hogy minden faluban legyen határbíró, aki iskolát végzett mezőgazdasági szakemberként segítené a parasztembereket, gondoskodna a parlagon hagyott földek bevetéséről. Őt a helyi közösségnek kellene megválasztania.⁴⁸¹ Somogyi műve utolsó fejezetében az egykekérdéssel foglalkozott, s a gazdasági okok mellett, inkább erkölcsi, még pontosabban társadalomlélektani tényezőkkel magyarázta kialakulását. A hivatali ügyintézés bemutatásával rávilágított az egyke mentalitásbeli okaira: „Ha zsírosnyakú paraszt dugja be a fejét, az előbb még oly haragos úr menten megszelídül. De ha véletlenül egy szegény flótás dugja be a fejét az ajtón, jaj annak. ... Ezért egykézik a zsíros paraszt. Ezt a megkülönböztetést, megbecsülést akarja, egyetlen fiára átruházni. Nagyon jól látja mindegyik, hogy a megbecsülés nem neki, hanem a vagyonának szól.”⁴⁸²

481 Somogyi Imrének ez a javaslata, más elnevezéssel (termelési bizottság), de azonos tartalommal 1945 és 1947 között meg is valósult, segítve a háborútól sújtott falvak újjáéledését. Nagy József: *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956* Napvilág, Budapest, 2009. 32–35.

482 Somogyi Imre: *KertMagyarország felé* i.m. 117.

A közigazgatás átalakítása

Somogyi Imrének az egykérőlről szóló megjegyzése átvezet minket arra a területre, ahol a népiek szerint nagyon pőrén megmutatkozott a Horthy-rendszer mélyen antidemokratikus mivolta. A községháza, a vármegye, az adóhivatal rettegett helynek számított a parasztemberek szemében, s erről bőszes tanúskodnak, akát Móricz Zsigmond regényei és novellái, akár a népi szociográfiák történetei. Természetesen abból is sok probléma származhatott, ha analfabéta, a modern világ működését nem értő embereknek kellett adminisztratív ügyeket elintézniük, de a fő gondot mégsem ez jelentette. Hanem magának a közigazgatásnak a magyar társadalomban betöltött szerepe, a hivatalnokok viselkedése, megnyilvánulásai, amelyekről bőszesgel értekezett a népi mozgalom legkiemelkedőbb teoretikusa, Bibó István.

Bibó elméleti munkásságának hozadéka az általa Erdei Ferencel közösen kidolgozott, 1946 júliusában nyilvánosságra hozott közigazgatási reformjavaslatban öltött testet. A koncepció részletes bemutatása előtt érdemes szemügyre venni Bibó részben töredékes és/vagy kéziratban maradt, a témával foglalkozó írásait is. Ezek a reformjavaslattal egy időben, némelyik még utána fogalmazódott meg, de világosan kiderül belőlük, hogy Bibó mit tartott rossznak, fenntarthatatlannak az 1944 előtti magyar közigazgatásban.

Bibó abban különbözött a magyar közigazgatás-tudomány szerzőinek döntő többségétől, hogy nem csupán az igazgatás technikai, szervezeti jellemzőivel, valamiféle önmagában álló szakszerűséggel foglalkozott, hanem azzal is, hogy milyen viszonyban állnak a köz tisztviselői az őket körülvevő társadalommal, egyszerű kifejezéssel élve a néppel. Bibót sokkal inkább szociológiai, társadalomlélektani szempontból izgatta a közigazgatás milyensége, nem pusztán jogfilozófiai, jogtechnikai aspektusból. Ideális

esetben a közösség önzigazgatása mellett foglalt állást, ezzel állította szembe kizárólag hatalmi, uralmi szempontokat érvényesítő centralizált adminisztrációt. Tisztában volt ugyanakkor a modern társadalom bonyolultságával, azért úgy vélte annál jobb a közigazgatás „minél inkább meg tudja közelíteni az adott lehetőségek és szükségek mellett az önzigazgatás ideáját.”⁴⁸³

Bibó a rá jellemző történeti gondolkodáshoz híven megpróbálta feltárni hogyan alakult a magyar közigazgatás sorsa, mióta egyáltalán az állami igazgatás igénye felmerült Magyarországon. Az önzigazgatás jóságáról vallott meggyőződéséből adódóan nem értett azzal a megközelítéssel, hogy a mindenkori hatalom vagy az annak alárendelt tényezők a közérdek kizárólagos hordozói lennének. Felfogása szerint „a hatalomnak az az éles fellépése és a társadalom tömegeinek életétől való idegensége, mely közérdek és magánérdek, eredményesség és szakszerűség éles szembeállítására vezet, mint látni fogjuk, éppen a magyar közigazgatásra mindenkor jellemző volt; nem jellemző ellenben azokra a legmodernebb környezetekre, ahonnan Magyarország Zoltán a modern eredményesség egész gondolatkörét hozta.”⁴⁸⁴

A magyar közigazgatási hagyományt Bibó két forrásból eredeztette. Egyrészt a vármegyei nemesi közigazgatásból, másrészt a Habsburg-birodalom igazgatási apparátusából. Rendkívül kritikusan viszonyult mindkét irányzathoz, s ezzel a megközelítésével egyaránt szembekerült a magyar történelem hagyományos függetlenségi nézőpontú és felvilágosult abszolutista olvasatával is. Bibó legkevesbé sem osztotta a vármegyéről, mint a magyar demokratikus hagyományok, az idegen elnyomással való szembenállás letéményeséről élő képet. Azt állította, hogy a „földesúri hatalom erősödésével, majd megmerevedésével a vármegye is mind erősebben a jobbágyság

483 Bibó István: A magyar közigazgatás örökletes betegségeiről In: *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. S.a.r.: Kemény István és Sárközi Mátyás Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem, Bern, 1983. 647.

484 Bibó István: A magyar közigazgatásról I. *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. i.m. 651.

feletti nemesi hatalomgyakorlás eszközévé vált, s ebben a részében ez az igazgatás egy merőben uralmi szellemű, a rideg célmegvalósítás jegyében folyó igazgatási módszert jelentett, amely nem tudott sem szakszerűen elmélyült ügyintézésé, sem az igazgatottak bevonásával folyó demokratikus önzigazgatássá finomodni.”⁴⁸⁵ Bár a Habsburg-birodalom által felállított és működtetett közigazgatási struktúra szakszerűségét Bibó nem vitatta, de közösségi szempontból ugyanúgy eredménytelennek ítélte: „a magyar nép számára ugyanolyan fajta igazgatást jelentett, mint a nemesség igazgatása: olyan igazgatást, mely a maga belső világában elérte a szakszerűség bizonyos fokát, azonban alapjellegét hatalmi feladatai adják meg s így mindezekelőtt ridegen célszerű és eredményes.”⁴⁸⁶

Ezen értékelést azért idéztük viszonylag hosszasan, mivel egyértelműen rávilágított arra, hogy Bibó kevésnek és elégtelennek tartotta az olyan közigazgatást, amely pusztán racionális szolgáltatást nyújt, de nem érinti meg a demokratikus önzigazgatás szelleme. Az ideális vagy ahhoz leginkább közelítő modellt képviselt Bibó értelmezésében az alföldi városoknak az a típusa, amelyet ő Erdei Ferenc és körének leírásából ismert.⁴⁸⁷ Kecskemét, Nagykőrös vagy Cegléd példája azért volt különösen rokonszenves Bibó számára, mivel ezeknél a városoknál a közigazgatás szakszerű differenciálódása nem járt együtt az élő közösséggel való kapcsolatok eltűnésével. Az átfogó történeti értékelés a két világháború közötti korszak esetében még keményebb ítéletet foglal magában. Ekkor már egyenesen a bürokráciában megtestesülő társadalmi önvédelemről beszélt Bibó, amely az úri és értelmi-ségi középosztály pozícióinak őrzését szolgálta.

485 Bibó István: A magyar közigazgatásról I. *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. i.m. 652.

486 Bibó István: A magyar közigazgatásról I. *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. i.m. 653–654.

487 Bibó elsősorban Erdei Ferenc 1941-ben megjelent *Magyar város*, és Erdei felesége, Majláth Jolán és tanítványa, Márkus István 1943-ban kiadott *Egy alföldi civisváros kialakulása* című munkáira támaszkodott.

Az eddig kifejtett, elnagyoltnak és leegyszerűsítőnek is mondható történeti elemzés mellett Bibó egy töredékes kéziratában külön áttekintette a Horthy-korszakbeli magyar közigazgatás jellemzőit. Akárcsak Szabó Dezső, vagy Németh László ugyanúgy az 1867-es kiegyezés elhibázott voltából eredeztette a magyar történelem, s ezen belül a közigazgatás problémáit is. A kiegyezésben nem azt tartotta legrosszabbnak, hogy az 1848-as vívmányoknak csupán egy részét valósította meg, hanem azt, hogy „nem egy folyamatnak a továbbvitele, hanem az egyensúlyhelyzetnek a mozdulatlan megmerevítése érdekében jött létre.”⁴⁸⁸ Ez Bibó szerint olyan ösztintességhiányt eredményezett, amely megbénította a magyar politikát és a közigazgatáson belül három megoldatlan problémát idézett elő. Egyrészt a felelősségi viszonyok átláthatatlansága rendkívül elnyújtotta és megnehezítette az ügyintézés. Másrészt a személyi ügyekben, kinevezésekben való döntéshozatal indokolatlan mértékben központosult, amely a legkevésbé sem a tehetséges, rátermett emberek kiválogatódását szolgálta. Harmadrészt pedig a központi közigazgatás olyan mértékig igyekezett ellenőrizni az igazgatást, hogy végül saját mindenhatóságába fulladt bele. Ezáltal a miniszterek és főhatóságok nem hosszú tervek kidolgozásával és megvalósításával foglalkoztak, hanem napi igazgatási döntések áradatával birkóztak meg. Bármennyire kritikusan értékelte is Bibó az 1944 előtti közigazgatás teljesítményét, mégsem ítélt meg differenciálatlanul, elismerte a becsületesen dolgozó szakemberekkel munkáját. Meglátása szerint „az alapvetően és rendszeresen elrontott apparátuson belül a hivatalnoki lelkiismeretességnek, az óraműszerű pontosságnak, szakmai elmélyedésnek, a kiművelt ügyintézési hagyományoknak nemcsak egyéni esetei, hanem igen széles körre kiterjedő gócai léteztek.”⁴⁸⁹

488 Bibó István: A magyar közigazgatásról II. *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. i.m. 658.

489 Bibó István: A magyar közigazgatásról II. *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. i.m. 664.

Mindezek után érdemes szemügyre venni hogyan szerette volna Bibó rendezni mindazt a problémahalmazt, amelyet éles bírálatban részesített. Erdei Ferenc belügyminiszterrel együtt publikált javaslata a Magyar Kommunista Párt központi napilapjában, a Szabad Népből jelent meg, de az egész koalíció számára készült. Bibó ekkor a Belügyminisztérium közigazgatási főosztályát vezette, ezért szokás azt mondani, hogy 1945 után még nem, majd csak 1956-ban vállalt politikai szerepet. Ez némiképp leegyszerűsítése az akkori időknek, hiszen pusztán a betöltött poszt kormányzati struktúrában belüli helyéből indul ki. Valójában Bibó István úgyis, mint főosztályvezető, úgyis mint a Nemzeti Parasztpárt ideológusa már ekkor is fontos politikusi szerepet játszott.

Az Erdeivel közösen jegyzett szövegen⁴⁹⁰ érződik, hogy kommunista napilapban tették közzé, s az is, hogy Bibó szerzőtársa ekkor már a marxizmus híveként gondolkodott. A szövegben olyan megfogalmazások találhatók, amelyek nincsenek benne, vagy csak enyhébb formában az előbb idézett Bibó írásokban. Így például azt olvashatjuk, hogy „a vármegye a feudális szellem búvóhelyévé vált és fennmaradása döntő oka volt annak, hogy a magyar társadalom a legutóbbi időkig annyi feudális maradványt őrzött meg.” Egy másik helyen pedig nem csupán rossz és korszerűtlen közigazgatásról esik szó, hanem az „a népelnyomó uralom eszköze”-nek tituláltatik.

A szerzők a javaslat első részében tömören összefoglalták, hogy milyen hibákat látnak a közigazgatáson belül, s arra is utaltak, hogy ezek szerintük milyen történeti okokkal magyarázhatók. A megvalósítandó reformintézkedéseket tíz pontban foglalták össze. Először is fontosnak tartották a valódi községi önkormányzatot, ami alatt az értették, hogy a község tényleges vezetője a közvetlenül választott bíró legyen, az igazgatási teendőket pedig

490 A közigazgatás reformja (A Nemzeti Parasztpárt javaslata) *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. i.m. 695–702. Az egyes idézeteket külön nem jelöljük.

a neki alárendelt jegyző lássa el. A meglévő 25 vármegye és 151 járás helyett Bibó és Erdei 70-80 városmegye kialakítását javasolta. „A közigazgatás szervezetének a valóságos gazdasági, társadalmi és közlekedési góccok körül kialakult valóságos egységekhez kell idomulnia.” – indokolták elképzelésüket. A városmegyék önkormányzati alapon, közvetlen választással működtek volna. Az akkoriban létező városokat pedig betagolták volna a városmegyékbe. Javasolták Nagy-Budapest létrehozását oly módon, hogy „a Budapest környéki városok és községek községi önállóságukat megtartva, a székesfővárossal egy törvényhatóságot alkossanak.” Tulajdonképpen ez volt a törvényjavaslat egyetlen pontja, amely négy évvel később valósággá vált, igaz azzal a cseppet sem elhanyagolható különbséggel, hogy egyszerű összeolvadás következett be, bármiféle önkormányzatiságot nélkülözve.

A reform következő szintjét a hét országos kerület létrehozása jelentette, amikor is tájegységek szerint Budapest, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és Győr székhellyel felosztották volna Magyarországot. Bibóék szándéka szerint ez nem csupán a megyék fölötti újabb szintet jelentett volna, hanem a minisztériumok és központi hatóságok decentralizálását is. Mivel e fölött már nem létezett volna újabb igazgatási szint, ezáltal jelentős mértékben közelebb került volna az ügyintézés azokhoz az emberekhez, akikről dönteni kellett. A szerzők ettől az intézkedéstől nem csupán demokratikusabb működést, hanem az állami csúcsvezetés tehermentesítését is remélték: „A minisztériumokat a decentralizáció révén *alkalmassá kell tenni komoly központi irányításra* (kiemelés az eredetiben – P.I.) és megszabadítani minden ügyintézésről, hogy valóban kormányozhassanak.” Nagy kérdés persze, hogy ketté lehet-e ilyen egyszerűen és steril módon választani a modern közigazgatáson belül egymásba fonódó igazgatási és kormányzati funkciókat.

A nagyszabású közigazgatási reform szükségességét a javaslat kidolgozó olyan praktikus, a politikusok szívét mindig melengető érvekkel is igyekeztek alátámasztani, hogy a kevesebb közigazgatási egység kevesebb hivatallal és hivatalnokkal járna, így pénzt is lehetne megtakarítani. A törvény végleges szövegét és az egyes közigazgatási egységek határát a parlamenti munka során kívánták kikristályosítani, de a végrehajtás sorrendjét illetően Bibó és Erdei egyértelmű javaslattal szolgált. Először a vármegyék felszámolása után létrehoznák a városmegyéket és megválasztanák ezek képviselőtestületeit. Ezt követné a községi szervezet véglegesítése és önkormányzataik megválasztása. Végül felálltak volna a kerületek és ezzel párhuzamosan leépítették volna a minisztériumok számbajöhető részét.

A papíron szépen mutató közigazgatási reform nem vált valósággá, elsősorban azért, mert ebben a formában sem a Magyar Kommunista Párt, sem a Független Kisgazdapárt nem támogatta. A javaslatot Bibó sokkal inkább szívügyének tekintette, mint Erdei, aki ereje java részét a Nemzeti Pártasztáron belüli küzdelmekre fordította, kettős párttagságából adódóan a kommunista érdekeket képviselve. Bibó néhány hónappal később, 1946 októberében a Válasz hasábjain újból hosszú esszében elemezte a belpolitikai helyzetet, az egy évvel korábbi nagy port felvert írásához, *A magyar demokrácia válságá-*hoz hasonlóan. A tanulmányban röviden foglalkozott a közigazgatási reform esélyeivel és keserűen állapította meg: „Ennek a kérdésnek a felvetését a koalíció egyik oldalán sem fogadják különösebb lelkesedéssel, valószínűleg azért, mert nem látják tisztán, hogy a koalíciós erőviszonyokhoz fűződő érdekeik szempontjából jót jelent-e vagy rosszat.”⁴⁹¹ A közigazgatás a régi szerkezetben és tartalommal működött továbbiakban is, egészen 1950-ig, amikor a tanácsrendszer bevezetésével és az egészen ext-

491 Bibó István: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások In: *Bibó István összegyűjtött munkái I.* S.a.r. Kemény István és Sárközi Mátyás Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1981.

rém mértékű állami centralizációval mind az önkormányzatiság, mind a szakszerűség a magyar történelemben soha nem látott mélypontot ért el.

Mérleg

Tanulmányunk elején feltettük a kérdést, hogy milyen módon szolgálta a magyar népi mozgalom a nép ügyét, milyen tervek, eszmék fogalmazódtak meg. A népi tehetségek ügye, a mezőgazdasági reform és a közigazgatás átalakítása voltak azok a kérdések, ahol konkrét, praktikus elképzelések öltöttek testet. Bár már itt-ott utaltunk rá, mégis érdemes számba venni, hogy mi vált valóra ezekből a nemes ideáktól, elérték-e a kitűzött célokat.

A konkrét reformgondolatok sikere minden esetben azon múltott, hogy a népiek tudtak-e erős támogatókat, szövetségeket szerezni a tervek valóságba történő átültetéséhez. A népfőiskolák egyházi, vagy állami támogatással működtek, eleve erősen korlátozott hatókörrel. A népi kollégiumi mozgalom 1944-ig a keresztény-konzervatív gazdasági és politikai elit mérsékelt szociális reformok iránt nyitott köreinek támogatásával, 1945 nyarától pedig a Magyar Kommunista Párt vezetőinek, különösen Rajk Lászlónak és Révai Józsefnek a patronálásával lett naggyá. Amikor 1948-ban úgy döntött az MKP, hogy nem már szolgálja közvetlen hatalmi céljait az autonóm kollégiumi mozgalom, véget is ért a története. A mezőgazdasági reform volt relatíve a legsikeresebb, mivel a kolhozosítás szörnyű esztendei után az 1960-as években a Fehér Lajos és Erdei Ferenc körüli, nem csekély számban a népi kollégiumokban nevelkedett értelmiségiek Kovács Imre és Somogyi Imre elgondolásainak számos elemét hasznosították. A közigazgatás átalakítása viszont markánsan szembe ment a kommunista hatalmi törekvésekkel, 1944 előtt pedig a kérdés pusztá felvetése az illúziók birodalmába tartozott.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a népiek valóban komoly erőfeszítéseket tettek a nép szolgálata, a parasztság helyzetének javítása érdekében, de ezekből a vajúdasokból nem született, nem születhetett új Magyarország.

Oláh Sándor

A népszolgálat eszméje Erdély felemelésében, 1940-1944.

Dolgozatunk bevezető részében összefoglaljuk a múlt század harmincas éveinek második felében, az erdélyi közéleti diskurzusban markánsan jelentkező népszolgálati eszmetartalmakat, amelyek jelentős társadalmi (értelmiségi, hivatalnoki) csoportok esetében, a társadalmi közéleti cselekvések mozgatórugóit, motivációit jelentették. Ezek az eszmetartalmak értelmezési kereteket, fogalmakat, eszközöket jelentettek a társadalomkonstrukciókban, a társadalomról való beszédben, a társadalmi kölcsönviszonyok értelmezésében, illetve az elképzelt társadalmi viszonyok megvalósítására tett erőfeszítésekben.

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogyan változott a népszolgálati eszme társadalmi funkciója, az értelmiségi szerepek és a társadalmi pozíciók 1940-1945 között, az új államkeretben átalakuló társadalmi mezőben.

A társadalmi tér erőviszonyainak változásait vizsgálva, a társadalmi pozíciók dinamikájának megragadására, elméleti fogódzónak Pierre Bourdieu-nek a társadalmi tér egészéről, illetve az ebben a térben cselekvő társadalmi ágensek viselkedését meghatározó tényezőkről megfogalmazott fejtegetéseire támaszkodunk.

Dolgozatunk befejező részében összefoglaljuk, hogy az új állami, bürokratikus intézmények jelenlétének, működtetésének milyen hatása volt a társadalmi terek viszonyainak változásaira, a népszolgálati eszme követőinek társadalmi szerepére és az eszmetartalmak társadalmi funkciójának átalakulására.

A népszolgálati eszme a harmincas évek második felében.

Társadalomszemlélet, feladatok és szerepek

A népszolgálati eszme mint gondolkodásmód és cselekvési modell, a közösségi társadalom kialakításáról, az ehhez szükséges társadalmi szerepekről, elsősorban nem politikai, hanem etikai indíttatású társadalomszervezési program volt. A legfontosabb célkitűzése a társadalmi válaszfalakon, csoportérdekeken felülemelkedő *egység* megteremtése, a népvezető értelmiségi hivatástudatból végzett munkájával: „... az egységet az érdekeknek, a műveltségi javaknak és a nevelési eszményeknek a közössége hordozza s az erdélyi magyar értelmiségnek elutasíthatatlan szép hivatása, hogy az érdekközösséget meglássa, a nevelési eszményeket és célokat előbb a maga számára világosan kidolgozza s a közös múlt és közös lélek értékeit közkinccsé téve, a szétzilált népi lelkületet erős gazdasági, szellemi és erkölcsi egységbe forrassza” – írta Márton Áron 1937-ben.⁴⁹² A sokat hangsúlyozott egységelvnek a kisebbségi társadalom életében önvédelmi szerepe volt.

A nép fogalmán a társadalom-konstrukciókban elsősorban a falusi lakosságot értették, ez a társadalmi csoport kell adja a középrétegek, az értelmiségi utánpótlását: „... magyarságunk gerincévé a dolgozó népet kell tenni: a falut és a munkást. Ebből kell az új középosztályt kialakítani és odanyomni a másiknak a helyére...” – fogalmazza meg Tamási Áron.⁴⁹³ A népszolgálati eszmét vallók célképzeteiben az erdélyi magyarság egészséges (osztálykonfliktusoktól, feszültségektől mentes) társadalomszerkezeti összetételét, ideális társadalmi berendezkedését tudatosan kell kialakítani: „Szükségesnek látjuk társadalmunk átformálását abból a célból, hogy az erdélyi magyarság egyetemes érdekének a síkján az osztályok közötti válaszfal eltűnjék. A falusi kisbirtokos rétegnek és a munkásságnak kell alkotnia azt az erős nemzetiségi testet, melyet a nevelő értelmiség átalakult középosztályának kell szolgálnia” – fejtette ki Tamási Áron a Vásárhelyi Találkozó előestéjén.⁴⁹⁴

A középosztályhoz tartozó értelmiségi hivatásból végzett feladatának célja a nép – amellyel közösséget érez – vezetése, hogy az erkölcsi és nemzeti egység megteremtődjön.

„A középosztály lassanként a népnevelő szerepét veszi át. Nevelése folytán idővel maga is népi vérrel és a teljes közösség érzésével telítődik meg. Feljebb az előjogok eltűnnek, és az arisztokrácia megszűnik mint osztály. Így azok a válaszfalak is ledőlnek, amelyek urat és falusit még ma is

492 Márton Áron: Népnevelésünk feladatai. Hitel 1937/3. In: Hitel. Kolozsvár 1935-1944. I. Kötet. Bethlen Gábor Könyvkiadó. 1991. 282.

493 Tamási Áron: Mind magyarok vagyunk. Tiszta beszéd. Publicisztikai írások. 1923-1940. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1981. 328.

494 Tamási Áron: Másfél évi munka után. Tiszta beszéd. Publicisztikai írások. 1923-1940. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1981. 336.

elválasztják egymástól. Végül egy kisebbségi nép egységes társadalma áll előttünk, amely erkölcsi és nemzeti alapon álló népi demokrácia.”⁴⁹⁵

Ebben a gondolkörben a népvezetés az értelmiségi önként, hivatástudatból, elkötelezettséggel vállalt szerepe, mert e társadalmi csoport „mindenik tagja valamilyen tudás boldog birtokosa. Szerezte azért, hogy megéljen utána, de az is kötelessége, hogy népe érdekében önzetlenül értékesítse is.”⁴⁹⁶

A nép felelős vezető rétege a nevelő, népsorsot hordozó értelmiség, amelyre hivatástudat, küldetéses önértzet, népi elkötelezettség kötelességmorál, közösségsszolgálat jellemző.

A népvezetők feladatai a társadalmi közeg viszonyaiból, a felemelni kívánt társadalmi csoportok életvitelének, életminőségének állapotából következtek. A gazdasági- technológiai elmaradottság, az érdekvédelmi intézmények hiánya, a szociális hátrányok, a kisebbségi jogsérelmek meghatározták, kijelölték a népnevelés, a népi érdekek szolgálatának tartalmait: a gyakorlatban a gazdasági érdekvédelem, a gazdasági ismeretek fejlesztése, a jogsérelmek orvoslása, egészségvédelem, a nép szellemi, kulturális felemelése („műveltségvédelem”) képezték a népnevelési feladatokat.

A népszolgálati eszmetartalmak – elsősorban a sajtó, a különböző folyóiratok, réteglapok közvetítésével⁴⁹⁷ – beépültek a köztudatba, a harmincas évek végére a népszolgálati eszmét hirdető erdélyi magyar értelmiség a társadalmi mező szimbolikus szférájában erős pozícióval, „szellemi hatalommal” rendelkező társadalmi csoport volt: „Az a réteg, amely [...] a kisebbségi életnek szolgáló és vezető értelmisége volt s ha nem is valóságos, de legalábbis szellemi hatalommal rendelkezett, szervezeteink és intézményeink dandármunkáját végezve és a falu vezetését ellátva, a kisebbségi élet első vonalában állott...”⁴⁹⁸

A második bécsi döntés után az új államkeretek között két, több szempontból eltérő berendezkedésű társadalom lépett kölcsönhatásba. Egyfelől a modernizáló szerepben megjelenő magyar állam bürokratikus szervezeteivel, intézményeivel és sokrétű támogatáspolitikájával, individualizálódó-polgárosodó társadalmával, az erdélyinél (romániaiánál) magasabb szinten szervezett államigazgatási, közigazgatási intézményeivel,

495 Tamási Áron: Megnyitó beszéd a Vásárhelyi Találkozón. Tiszta beszéd. Publicisztikai írások. 1923-1940. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1981. 339.

496 Venczel József: Erdélyi föld – erdélyi társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest 1988. 190.

497 Erdélyi Gazda, Szövetkezeti Értesítő, Szövetkezés, Erdélyi Iskola, Népegészségügyi Szemle, Mezőgazdasági Szemle, Vasárnapi Szó, stb.

498 Vita Sándor Metamorphosis Transylvaniae. Hitel 1940-1941. 3-4 sz. In: Hitel. Kolozsvár 1935-1944. I. Kötet. Bethlen Gábor Könyvkiadó. 1991. 161.

másfelől a két évtizedig egy másik állam keretében létező, gazdaságilag elmaradottabb területész, kevésbé differenciált, archaikusabb sajátosságokat mutató társadalma. Az erdélyi társadalmi berendezkedést, gazdasági, kulturális állapotokat fejletlenebb piaci viszonyok, erőteljesebb közösségideológiák jellemezték, nemcsak a közéleti, politikai szférában, hanem a társadalom mikro-viszonyainak szintjén is.

Bourdieu szerint „minden társadalmat társadalmi terek, azaz különbségstruktúrák alkotnak, amelyeket csak akkor érthetünk meg igazán, ha kimutatjuk azt az általános elvet, amely e különbségeket alkotja. Ez az elv pedig nem más, mint az adott társadalmi univerzumban ható, térben-időben változó hatalmi formák vagy tőkefajták elosztásának struktúrája”.⁴⁹⁹

A társadalmi tér egésze az erőviszonyok mezeje, kényszerítő szükségyszerűség az érdekelt ágensek számára: szabályozzák az egyének, és a csoportok viselkedését. A mező egészét tekintve, a tőkefajták elosztásában legnagyobb szerepe az államnak van: „Az állam azért képes szabályozni a különböző mezők működését, mivel az anyagi és szimbolikus erőforrások jelentős részét tartja kézben.”⁵⁰⁰

A visszacsatolás utáni években az erdélyi társadalmi térben és a hatalmi mezőben, a gazdasági és szimbolikus javak fölötti rendelkezés, az elosztás (és a háborús évek kényszerhelyzetében a fogyasztás szabályozása) új állami intézmények, szervezetek hatáskörébe került, ezek új adminisztratív szabályozásokat ültettek gyakorlatba. Az erdélyi elit a kisebbségi időkben kialakult társadalmi kölcsönviszonyokat, a társadalmi osztályok közötti szolidaritást, a gazdasági önszerveződést, a társadalmi szervezetek széleskörű szerepvállalását a gazdasági, szociális és kulturális szférákban követendő társadalomépítő gyakorlatnak tartotta. Ezzel a beállítódásával szembekerült a szerepeit, hatásköreit, önként vállalt feladatait részben, vagy egészében kisajátító állami intézmények bürokrataival.

Az állami intézmények és az erdélyi társadalmi szervezetek közötti viszonyban a visszacsatolás után „súlyosan merült fel azonban a probléma, hogy ezek a népben gyökerező szervezetek [a szövetkezetek, az EMGE – O. S.] miként illeszkedjenek bele az állam irányított gazdasági rendjébe. A centralizáció és a decentralizáció kérdései ütköztek össze egymással. A volt trianoni Magyarország kényszerűen etatizáló hajlama került szembe Erdély önkezdeményező jellemével. Nyíltan merült fel a kérdés, hogy meddig kell és meddig szabad hatnia az állami beavatkozásnak, hol húzható meg a helyes határvonal. Erdélyben, mint minden más területen, a gazdasági téren is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a jövő államrendje feltétlenül az autonómiák egybehangolt összességére épül fel és ezért szállnak síkra a

499 Pierre Bourdieu: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Napvilág Kiadó. Budapest. 2002. 45.

500 Pierre Bourdieu: uo. 46.

meglévő szervezetek önállóságának védelmére, hogy azokat koordinálják az ország gazdasági rendjének szerveihez.”⁵⁰¹

Az új körülmények között átalakuló társadalmi közegben a társadalmi tér viszonyai szabályozták az egyének, és a csoportok viselkedését: megváltozott a népvezető értelmiségi társadalmi magatartása, értékrendi változások folyamata indult el. E jelenség egyik legalaposabb elemzője, Vita Sándor szerint Erdély visszacsatolásával „... megszűntek az okok, melyek a társadalmi összeforrást, az osztálygög lebontását és az egyéni szolgálatvállalást megvalósították. Megszűnt a külső nyomással szembeni védekezés szükségessége, a veszélyeztetettség érzete és helyreállottak azok a tényezők, amelyek a társadalom egyes rétegei között a különbségeket és az ellentéteket okozták: a hivatali rangok szerinti hierarchia és a jövedelmek közötti különbségek. Az állam pedig átvette azoknak a munkáknak a végzését, amelyeket eddig a társadalom vállalt kényszerűségből s így látszólag megszűnt a jelentősége az öntudatos és jól szervezett társadalmi életnek. Sok minden következik ezekből. A hivatali rangok különbsége és a hatalom, amely a hivatallal jár, új értékelést látszik bevezetni, s így a nemzetért végzett munka és felelősségtudat megszűnik az értékelés mérője lenni... A vezetőrétegben már nem a belső hit, hanem az érvényesülési vágy, összeköttetés, vagyoni helyzet alapján történik a kiválasztás. A tömegek és a vezető értelmiség közötti kapcsolat lazul...”⁵⁰²

Vita tesz egy fontos distinkciót: miután bírálja a „... a szellem elvhű emberei”-nél tapasztalható magatartásváltást, „akik a nagy belső forradalom zászlóvivői voltak, és rövid idő alatt mintha elfelejtették volna a nyelvet, amelyen beszéltek” kifejti, hogy nem az egész értelmiségi réteg magatartása változott meg, a „zászlóvivők” mögött egy népes réteg – papok, tanítók, tanárok, szabad értelmiségiek – ma is készek a népszolgálatra, él bennük a szociális felelősségérzet, „a többség nem lett hűtlen ehhez az eszmekörhöz.” „Arról kell beszélni, hogy *a lélekben és felfogásban átalakult erdélyi magyar értelmiség szerepe és befolyása megkevesbedett s közéleti súlya megcsappant.*”⁵⁰³ [Kiemelés az eredeti szövegben – O. S.].

A változások közvetlen következménye volt, hogy átalakult az értelmiségi érdekképviselő tartalma:

okafigyottá vált a kisebbségi jogvédelem, az érdekképviselőben a hangsúly a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére, kiküszöbölésére tevődött át, a népképviselő szociális tartalommal telítődött. Az új állami keretek között megindult az új társadalmi és gazdasági intézmények szervezése, működtetése, a régi erdélyi társadalmi és gazdasági intézményeknek sok

501 Zathureczky Gyula : Metamorphosis Transylvaniae. Hittel 1940–1941. 2. 214–215 p.

502 Vita Sándor: Metamorphosis Transylvaniae. Hittel 1940–1941. 3–4 sz. In: Hittel.

Kolozsvár 1935–1944. I. Kötet. Bethlen Gábor Könyvkiadó. 1991. 160–161.

503 Uo: 161–162.

esetben kiegészítő, kivitelező (például segélyek, támogatások közvetítése), mellérendelő szerep jutott, kezdeményezési, döntéshozatali jogosultságok nélkül. Új népképviseleti tartalom, a közösségi intézmények, a saját hatáskörök, döntési jogosultságok védelme (pl. a szövetkezetek, a közbirtokosságok működtetésében) a magántőkével, illetve a központosító állammal szemben. Az érdekvédelmi feladatokat vállaló társadalmi szereplők (például a termelői csoportok érdekében): a társadalmi szervezetek alkalmazottai, az EMGE, a Hangya Szövetkezet aktivistái, falusi tanítók, papok, újságírók, a szakértelmiség, az adminisztrációban dolgozó erdélyi hivatalnokok. A népképviselet és érdekvédelem keretét, gyakorlati terepét az erdélyi gazdasági, társadalmi élet felemelésére, fejlesztésére elindított állami modernizációs kísérletek jelentették.

Gazdasági érdekvédelem

1940 őszén, a 2. bécsi döntést követő erdélyi bevonulást fogadó eufória gyorsan elült, amikor a két országrész „egybehangelése” keretében megkezdődött a trianoni területen érvényes gazdasági törvények, adózási szabályok kiterjesztése, az árviszonyok átalakítása. Az állam–társadalom kölcsönviszonyban, illetve a társadalmi csoportok közötti és csoportokon belüli kapcsolatokban az örömet hamarosan konfliktusok, feszültségek követték.

A termelői csoportok és a hivatalnokok – valamint más, az államtól függő helyzetű alkalmazottak – állammal szembeni viszonyulása gyökeresen különbözött. A mezőgazdasági termelők, kisiparosok önállóságába az állam az adózás, a terményárak, szabályozásával, terményelvonással, termelési kényszerek bevezetésével avatkozott be. A visszacsatolás utáni első időszakban a legtöbb panaszt az új adózási szabályok bevezetése okozta. A merev, centralizált állami irányítás nem volt tekintettel a termelési feltételek regionális különbségeire, a trianoni területénél mostohább erdélyi természeti körülményekre.

Az említett gazdasági kényszerek mellett a másik állami beavatkozási forma a termelési viszonyokba a mezőgazdasági ár- és bérszabályozás volt. A munkabérek megállapításánál az adminisztratív rendelkezések nem álltak összhangban a hagyományosan kialakult lokális és regionális cserefeltételekkel. Alkalmazásuk megzavarta, feszültségekkel terhelte az egyazon településen belüli foglalkozási csoportok (földművesek, kézművesek) közötti társadalmi kapcsolatokat. Az állami árszabályozás kiterjedt a kisgazdaságok szántóföldi terményeire, állati termékeire. A hatósági árszabályozás bevezetése után azonnal kialakult a kettős árrendszer. A parasztok ellenálltak, a piacokon hiány jelentkezett. Azok a termelők, akik a hatósági árakat figyelmen kívül hagyva a helyi piacokon szabad árakon próbálták terményeiket értékesíteni, hatósági szemszögből a

törvények ellen vétő, „árdrágító” bűnösöknek, ügyfeleik pedig bűnrészeseknek minősültek.

Az elit bírálón, egyértelmű elutasítással viszonyult más társadalmi csoportok minden olyan megnyilvánulásához, amely a jótékony állam intézkedéseit nem méltányolta, sőt olykor ezeknek ellenszegült. Elítélte, ostromozta a sajtóban a gazdálkodók szembeszegülését a Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszerrel, a hatósági árak mellőzését a szabad piacon, a magas adók és iparcikk árak elleni panaszokat.

A fentiek mellett gazdasági környezet legfontosabb részfolyamata az állam komplex modernizációs, támogató-fejlesztő programja volt. A mezőgazdasági támogatások lebonyolításában fontos szerepe volt a kormányzati intézményekkel együttműködő, széles társadalmi bázisra szervezett Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületnek. A harmincas évek közepétől Dr. Szász Pál elnöksége alatt az EMGE „kilép egy társadalmi érdekvédelmi szervezet rezerváltóságából és társadalmi szervezetté akar nőni, még pedig úgy, hogy a szervezést alul, a népnél kezdi el. Ekkor lesznek az EMGE alapkövei a falusi gazdakörök...” – írta lelkesülten az Erdélybe látogató Darvas József író.⁵⁰⁴ 1940–44 között Teleki Béla az EMGE elnöke, a kortárs Vita Sándor szerint: „nagyon jól felismerte: az erdélyi magyarságnak elsősorban gazdaságilag kell megerősödni. S mivel az erdélyi magyarságnak nagy többsége mezőgazdaságból élt, tehát a mezőgazdaság színvonalát kellett emelni.”⁵⁰⁵

Ebben a feltételrendszerben a falusi néppel közösséget érző népvezető alapvető feladata, a gazdasági érdekvédelem, beleértve az érdekkijárást, adópanaszok, áremelkedések, a különböző gazdasági elvonások fölötti elégedetlenségek közvetítését a hatalmi intézmények felé.

Az EMGE kezdeményezésére a falusi gazdakörök létszáma látványosan növekedett, ez kézenfekvő következménye volt annak az állami rendelkezésnek, hogy a gazdasági kedvezményekhez, támogatásokhoz csak a gazdakörök és a gazdaköri tagok jutottak hozzá. A vidéki EMGE szervezetek vezetői, aktivistái általában az állami agrárpolitika támogatói voltak, de jelentéseikben folyamatosan közvetítették a kormányzat felé az elégedetlenkedő gazdatársadalom sérelmeit, sok esetben burkolt óvatossággal, utalásokkal, árnyaltan mutatva be a valós viszonyokat.

1941 decemberében – egyik EMGE jelentés szerint – a falvakban „a téli idő beálltával mindenütt megélénkült a gazdaköri élet. A gazdaköri gyűléseken a gazdák mindenütt hálásan emlékeznek meg a földművelésügyi kormányzat jóakarataról, és nagy boldogsággal könyvelik el az elmúlt esztendő különböző akcióinak nagy eredményeit.”⁵⁰⁶ A lojalitás készséges

504 Darvas József: Erdélyi napló. In: *Hitel*, 1943. 8 évf. 11. 705 .

505 Vita Sándor emlékezése. In: Tibori Szabó Zoltán: i.m. 24 .

506 MOL K. 184. 1941. 46. 126014. Az EMGE 1941. december havi jelentése. 25 .

kifejezése után a jelentés arról számolt be, hogy a földművesek a kormányzat jóakarata ellenére is gazdasági helyzetük romlását tapasztalták: „Az impérium változásával a gazdák helyzetük javulását várták. E helyett az még nehezebb lett... Gazdáink emlegetik, hogy múltban minden háború a gazdák jövedelmének fokozódását jelentette, mert a takarmányok és a vágómarhák ára emelkedett a nagyobb kereslet miatt. A háború ideje alatt a gazdák megfizették adósságaikat, földvásárlásokat eszközöltek. A helyzet ma fordított. A gazdasági termények és az állatárak rögzítve vannak, míg ezzel szemben az ipari cikkek árai ugrásszerűen emelkednek. Ez a helyzet a gazdaközönség eladósodására vezet, és kérdéses, hogy a háború után milyen áldozatokkal tudja a gazdatársadalmat a kormány újra talpra állítani. Súlyosan érinti gazdáinkat az árkormánybiztosság ármegállapítása, amellyel soha gazdáinkat, vagy azoknak érdekképviselőjét meg nem kérdezte... Az adókimutatásoknál az adókimutató hatóságok ezeknek a gazdaságoknak a ráfizetéses üzemét nem vették figyelembe, az összes adókimutatásnál az anyaországban szokásos terméseredményeket és jövedelmezőséget vették alapul és ennek alapján oly súlyos adókat vetettek ki, amelyeket a gazdák, de legfőképpen a középbirtokosaink megfizetni nem tudnak. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a középbirtokosok megmaradt szerény társadalma a tönk szélén áll. Hitelhez a legkritikább esetben jutni, mezőgazdasága nem jövedelmez ilyen árpolitika mellett.”⁵⁰⁷

1942 januárjában „egész Erdély területén kikézbiztosították a gazdák kezeihez az adókimutatásokat. A gazdák mindenütt nagy megdöbbenéssel azt tapasztalták, hogy az újonnan kimutatt adók többszöröse a múltban a románok által kimutatt adóknak. Erdélyi gazdáink igaz magyar szívvel és lélekkel igyekeznek adófizetési kötelezettségeiknek eleget tenni, de elszomorodott szívvel látják, hogy ezeket az adókat huzamosabb időn keresztül teljes anyagi tönkremenetelük mellett fogják csak teljesíteni... Az adókimutató hatóságok nem voltak tekintettel arra, hogy az 1941-es évszám, de az azt megelőző 1940-es évszám is katasztrofálisan rossz volt, ötven év óta a gazdákat annyi elemi csapás nem érte, mint amennyi a két utolsó évszámban.”⁵⁰⁸

Az alkalmi napszámosokkal, vagy éves szegődményben gazdasági cselédekkel dolgoztató gazdálkodóknak az állami munkabér megállapítás mértéke – a korábbi informális, szóbeli megegyezésekben rögzített bérekhez képest – hátrányos volt. A mezőgazdaság korszerűsítését szorgalmazó közéleti diskurzusban a korszak ideáltipikus termelőszervezete a kis- és középbirtokosok családi munkaszervezete volt. Az agrárszakemberek és a publicisták e gazdaságtípusok megerősítésében, támogatásában látták a

507 Uo. 28–29 p.

508 Uo. 55 .

mezőgazdasági termelékenység fokozásának fő gazdasági, munkaszervezeti kereteit. A gazdaságfejlesztési elképzelésekből következett, hogy az EMGE-jelentésekben a megyei kirendeltségek vezetői nem a vagyontalan cselédek, bér munkások érdekeit, hanem a kis- és középbirtokosok panaszait közvetítették a Földművelésügyi Minisztériumba. 1941. őszén „Csík vármegyéből jelentették, hogy a gazdasági cselédkérdés megoldására lenne itt hathatósabb intézkedéssel szükség. Sok gazdától érkezett panasz, hogy a gazdasági cselédek havi bérét a mai nehéz viszonyok mellett máról-holnapra emelik és a gazdák, ha ezt nem adják meg, úgy szolgálataikat egyik napról a másikra otthagyják. Ez a kérdés a múltban se volt megoldva. A cselédek rendszerint koszt mellett teljes ruházattal (fehérenmű, bakancs, csizma, sapka, felsőruha) vállaltak munkát rendszeren egy évi időtartamra. Ettől ma sem akarnak elállni, viszont a fenti ruházati cikkek beszerzése felette nehéz, sőt néha lehetetlen. A szokásos havi 30 pengő készpénzfizetést már 50 pengőre, sőt ennél többre is emelik igényeiket, úgyhogy ezt már nem tudja fizetni a gazda. Ennek káros hatása már jelentkezik is, mert egyes súlyos helyzetben levő gazdák vagy állatállományukat csökkentik, vagy földjeiket kiadják haszonbérbe, vagy részes gazdálkodásra.”⁵⁰⁹

Az adminisztratív rendelkezések nem álltak összhangban a hagyományosan kialakult regionális cserefeltételekkel és ezekkel együtt a foglalkozási csoportok közötti társadalmi kapcsolatokat is megzavarták, pl. a földművelők és a kisiparosok vagy a napszámosok és a gazdálkodók közötti csereviszonyokat. A gyergyócsomafalvi gazdaköri elnök helyzetjelentése a maximált mezőgazdasági terményárak és a kisiparosok szolgáltatásai közötti nagy különbségekről tudósított: „a gyergyói ipartestület megállapította a munkabéreket 1941 júliusában. A szabók egy condrakabát csinálásáért 20-25 pengőt, a csizmadiák egy bakancs készítéséért 60-70 pengőt, egy pár férfi csizma készítéséért 90-100 pengőt kérnek. Egy nagycsaládú gazda nem kap elegendő jegyet, így jegy nélkül egy pár lábbeliért 5-8 pengővel többet kell adjon. Ennek ellenére a krumpli vékája 1 pengőre van maximálva, tehát egy pár csizmaért 90-100 véka krumplit kell adjon. Egy pár állattal egy fuvar 8-10 pengő, ha sokáig így megy, akkor a gazdák teljesen tönkre mennek. Mindezekre sürgős intézkedést kérnek.”⁵¹⁰

Az EMGE jelentései Csíki medencében is gazdaságok jövedelmei és kiadásai közötti nagyfokú aránytalanságokról, szóltak: „lakosság ellátása a lisztjegyrendszer bevezetése óta zavartalan, azonban a rossz termés következtében sok olyan gazda van, aki az idén ellátásra szorul. Általában az egész visszatért területen a legnagyobb hiány a lábbeli beszerzése terén

509 MOL K. 184.1942. 46. 126014. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület 1941. évi XI. havi helyzetjelentése. 8.

510 Uo. 9.

mutatkozik. Soha nem tapasztalt mértékben nyílt széjjel az agráröllő. Míg a kisemberek által termelt burgonya, zöldségfélék, tej, stb., a legszigorúbban maximálva vannak, addig éppen a kisgazdák által igényelt közszükségleti cikkek, ruházat, patkolás, szekérmunka, stb. olyan mértékben drágult meg és olyan aránytalanná vált, ami eddig még nem volt tapasztalható. Ez a tünet nem egészen indokolatlan elkeseredést okoz gazdáink körében.”⁵¹¹

Az EMGE megyei kirendeltségei a gazdatársadalom védelmében többször kérték a mostoha székelyföldi természeti viszonyok figyelembevételét a gazdasági kötelezettségek megállapításánál és az elvonások mérséklését. 1944 nyarán hasonló célú intézményes kezdeményezés is történt „a Székely Kerületi Iparkamara felterjesztést intézett a kormányhoz, melyben rámutatott arra, hogy a Székelyföld mezőgazdasági lakossága hátrányosabb helyzetbe jut a mezőgazdasági vidékek lakosságával szemben, mert aránylagosan nem közelíti meg az itteni terménybeszolgáltatási képesség a mezőgazdasági vidékek lakosságának terménybeszolgáltatási képességét.”⁵¹² A korabeli iratanyagban nem találtunk arra vonatkozó adalékokat, hogy a felterjesztések nyomán a beszolgáltatási kötelezettségek könnyítésére került volna sor.

Hivatalnokok, szövetkezeti és állami alkalmazottak viszonyulása a termelői csoportok érdekeihez

„Erdély egyik legfontosabb népi szervezete” – ahogy az Erdélyi Hangya Szövetkezetek Szövetségének vezetői intézményüket minősítették – 1943. év végén összesen 410 tagszövetkezetből állott. A kereskedelmi, értékesítési tevékenység mellett az EH a kormányzati segélyezési akciókban is részt vett, céljának tekintette a gazdasági népnevelést, támogatta a háziipart: „Közellátási tevékenységünkkel a közellátási minisztériumot támogattuk nagyvonalú terveinek keresztülvitelében.... Székelyföld szegény sorsú lakosságának megsegítésére több községben igen szép eredménnyel szalmaszövő tanfolyamokat rendeztünk. Kész szalmaárú beváltó telepeket létesítettünk Kőrispatakon, Bözödön, Vágáson... Telekfalván és Szolokmán 12-18 fogú gereblye valamint favilla gyártását indítottuk be és ilyen módon a két község lakosságának pár hónap alatt 42 000 P keresetet biztosítottunk... Minden módot megragadtunk, hogy az erdélyi falumunka különböző síkjain dolgozó két nagy társintézményünkkel az EMGE-vel és a Szövetség Gazdasági Hitelszövetkezetek Központjával még a kisebbségi időkben megteremtett együttműködésünket tovább építsük.”⁵¹³

A támogatások és segélykérések indoklásában keveredtek a gazdasági jellegű érvek, a szociális szerepvállalás és a nemzetpolitikai szempontok

511 Uo. 14 .

512 *Erdélyi Közgazdaság*, 1944. augusztus 31.

513 MOL Z. 795. 27 csomó. 99 tétel.

hangsúlyozásával. 1943-ban a szövetkezet vezetősége az értékesítési tevékenység fokozása érdekében 400 000 pengő államsegély kiutalásáért folyamodott a Földművelésügyi Minisztériumhoz: „...a különféle értékesítési ágazatok kifejlesztése terén intézetünk fennállása óta erőteljes munkát végez a visszatért erdélyi területeken. Ez a munka – mint minden úttörő tevékenység – bizonyos fokig harcnak is tekinthető, aminek megvívásához segítségre, támogatásra van szükségünk... Csupán bátorkodunk arra rámutatni, hogy a mi békés építő harcunkhoz is sok pénzre van szükség, amivel sajnos nem rendelkezünk a szükséges mértékben. Szeretnők értékesítési tevékenységünket az eddiginél jóval fokozottabb mértékben folytatni az eredmények fejlesztése és ezáltal az erdélyi néprétegek anyagi erősítése érdekében.”⁵¹⁴ A szövetkezet vezetői a gazdasági hatékonyságot bizonyító kalkulációnál hatásosabbnak gondolták a szociális és nemzetpolitikai retorikát. Amikor 1942-ben az EH, hogy a gépkocsiszállítás, a rossz utak okozta költségeket fedezze, 30 000 P államsegélyt kért, nem a várható gazdasági haszonnal érvelt, hanem az önzetlen támogatási szándékot emelte ki: a kérelem szerint „nem akarunk Szövetségünk részére előnyös üzleti vállalkozásba kezdeni, törekvésünk csupán csak az, hogy ráfizetés nélkül gazdáinknak a megfelelő árakat biztosítani tudjuk.”⁵¹⁵

A EH vezetőségének sokat hangsúlyozott altruista beállítódását némileg beárnyékolja, hogy az erdélyi intézmények működését és állami támogatását vizsgáló anyaországi gazdasági szakemberek, elemzéseikben szigorúan racionális szempontokat érvényesítve, gyakran bírálták a kormányzat erdélyi támogatás-politikáját és az erdélyi társadalmi szervezetek pénzgazdálkodását. Egy erdélyi körútjáról Budapestre visszatérő gazdasági elemző jelentésében a Hangya működéséről a következőket írta: „maga a Hangya központ, mint kereskedelmi vállalat nagyon szépen működik. Elsőrangúan megszervezte Székelyföldön az erdei gyümölcsök gyűjtését. Marosvásárhelyen hatalmas székházat épített és a város mellett Medgyesfalván fekvő gyártelepe szinte amerikai ütemben fejlődik. Azonban az új székház helyett egyelőre talán tagszövetkezeteinek hitelkereteit kellett volna emelnie, mert ez időszerint legfeljebb a befizetett üzletrésztőkék erejéig tud hitelt nyújtani tagjainak.”⁵¹⁶

A szövetkezetek társadalmi szerepe, szolidáris jellege és a piaci törvények szerint működő tőkés kereskedelem közötti ellentétek a visszacsatolás után hamarosan felszínre kerültek. Az Erdélyrészi Gazdasági Tanács és az iparkamarák igyekeztek a magántőke érdekeit védeni, míg a társadalmi szervezetek képviselői, az erdélyi politikusok és közéleti szereplők többsége

514 MOL K. 84. 1943. 40 tétel. 266. cs. 170.

515 MOL K.184.6320. 1942. 41 tétel. 70224.

516 Fol. Hung. 2127.10-11 p.

a szövetkezeti eszmét védelmezték. Az EGT 1941. nyarán „foglalkozott azokkal az érdekellentétekkel, amelyek a szövetkezetek és a magánkereskedelem között megállapíthatók. A Tanácsnak az a véleménye, hogy a magyar kereskedő osztály kialakulása és megerősödése az erdélyi részeken csakolyan nemzeti érdek, mint a kisembereknek szövetkezetekbe tömörülése. Kéri tehát a Hangyát, hogy ott ahol a magyar kereskedelem kialakulása és megerősödése tapasztalható, szövetkezetek alakulását ne szorgalmazza.”⁵¹⁷

Az Erdélyrészi Hangya marosvásárhelyi közgyűlésén ugyanekkor (1941. júl. 31.) a háromszéki képviselők a hatósági intézmények szövetkezet-ellenes magatartására panaszkodtak: „rámutatnak arra, hogy amíg a kormány minden eszközzel támogatja az erdélyi szövetkezeti mozgalmat, addig a hatóságok minden eszközzel gátolni igyekeznek annak terjedését és ez a legsúlyosabb panaszra ad okot.”⁵¹⁸

A szövetkezeti kereskedelmet – és közvetve a szövetkezetek társadalmi szerepét – védelmezők fő érve az volt, hogy „adófizetés szempontjából a szövetkezetek óriási hátrányban vannak a kiskereskedőkkel szemben, mert költségvetésük alapján 100%-ban adóznak, míg a kiskereskedők azt az előnyt élvezik, hogy a könyvelés alól fel vannak mentve, bevallásuk szerint adóznak. A múltban a szövetkezetek a román szövetkezeti törvény értelmében ennek az igazságtalanságnak az ellensúlyozásaképpen 50%-os adókedvezményt élveztek. Így közelítette meg az igazságos adózást a szövetkezeti törvény. Ma azonban egy ilyen törvény hiánya óriási előnyt jelent a kiskereskedőknek, adózás szempontjából.”⁵¹⁹

Az EMGE aktivistái is a szövetkezeti kereskedelem védelmében érveltek. Az egyik magántőkés kereskedelmi vállalkozásról a kormányzathoz küldött EMGE jelentésben az alábbiak olvashatók: „A Globus egy nagy hatalommá nőtte ki magát és csodálatos, hogy nem lehet megrendszabályozni. A Globus mérlegében az alaptőkéhez viszonyítva olyan óriási nyereség van kimutatva, hogyha tekintetbe vesszük milyen kevés nyereség és munkadíj jut az iparosoknak, milyen elenyészően csekély nyereség jut az állatgazdáknak, akkor igazán felháborító... A Globus és a többi egyesek tönkreteszik az országot. Gazdaközönségünk kéri a kormányzatot, hogy ezek a gazdasárelmek a legnagyobb nyomattal vizsgálattassanak ki, a jogtalan haszonszerzők pedig az őket megillető helyre jussanak.”⁵²⁰

Az EMGE vezetők az állam szerepéről, az állami befolyás mértékéről úgy vélekedtek, hogy az: érdekképviseleti alapon kell történnjen, a magántőke

517 Csíki Lapok, 1941. július 13.

518 Fol Hung. 3634/2. 9. p

519 Korparich Ede: Szövetkezés mint feladat. *Erdélyrészi Hangya Naptár*, 1942. 122 .

520 MOL K. 184 1942 46 126061. Az EMGE 1942. április havi helyzetjelentése. 250 .

szerepéről azt gondolták hogy „a munka diktáljon a tőkének, nem pedig fordítva.”⁵²¹

A szabad tőkeáramlásnak nemcsak az erdélyi közéleti szereplők diskurzusaiban, a gazdasági és műszaki szakemberek körében is jelentős ellenzéke volt. Szabó István okleveles gépészmérnök *A székelység hivatása a Kárpát medencében* c. könyvében, a Székelyföld gazdasági fejlesztését az idegen tőke kirekesztésével, szövetkezeti összefogással gondolta el: „meg kell akadályozni a székelység további kiuzsorázását és ezért a gazdasági fejlesztést csak az állam (önkormányzatok) pénzével s ehhez kapcsolódva egy nagy szövetkezeti összefogással szabad végrehajtani... A Székelyföldre csak magyar erőkre támaszkodó pénz kerülhet, idegen tőkét a Székelyföldre beengedni nem szabad... A székelységet kárpótolni kell azért az elnyomásért, amelyet eddig elszenvedett s meg kell erősíteni a nagyra nevelt nemzetiségekkel szemben. Kelet kapujában a természeti kincsekben és lehetőségekben gazdag Székelyföldnek tárgyi alapot kell adni a hatalmas ívű fejlődéshez.”⁵²²

A korszakra ma emlékező idős emberek a Hangya szövetkezetek szerepét egyértelműen jótékonynak, hasznosnak értékelik: megfékezte, ellenőrzés alatt tartotta a magánkereskedelmi árakat is.

Akárcsak a kereskedelem területén, a hitelezésben, a magántőke és az állam által támogatott szövetkezeti hálózatok között állandó ellentétek voltak. A magánszféra támadásait nemegyszer a hatósági intézmények, politikai szervezetek közvetítették, a támadások háritására a szövetkezetek vezetői gyakran hangsúlyozták intézményük fontos szerepét, hasznosságát az erdélyi társadalom életében.

Nemcsak a társadalmi szervezetek alkalmazottainál, hanem a szigorú gazdasági szabályok szerint működő pénzügyintézeteknél dolgozó erdélyiek körében is gyakorlatban volt a támogatások, kedvezmények kérésénél, elfogadásánál a népszolgálati eszmetartalmakra való hivatkozás. Például az Udvarhely Megyei Takarékpénztár üzletévi jelentéseiben az igazgatóság a hitelek kérésekor 1940-ben és később is ugyanazokkal az eszmei értékekkel érvelt: „nem ajándékot kérünk, hanem az eddig is megnyilvánult jóindulat fokozását, kölcsönpénzt kérünk, hogy azt józan, nemzetmegtartó, vagyongyűjtő székely népünkhöz juttassuk el, hogy itt a végváron a lelkiek mellett anyagiakban is megerősödve, ezer éves határainkat az idők végtelenségéig megvédeni tudjuk.”⁵²³

Az 1943. évi üzleti jelentésben egy fontos gazdaságpolitikai döntés burkolt

521 *Erdélyi Gazda*, 1943. július 1. 330 .

522 *Székelység*, 1944. 2. sz. 13 p. A lap *Szabó István* okleveles gépészmérnök, *A székelység hivatása a Kárpát medencébe* c. könyvéből idéz részleteket.

523 MOL Z. 1373. 2 cs. 11 t. Az Udvarhely Megyei Takarékpénztár Rt. székelyudvarhelyi igazgatóságának jelentései és zárszámadásai 1940-1943.

elutasítását olvashatjuk: „Az általános gazdasági helyzetkép keretében kötelességünknek tartjuk felemlíteni, hogy Udvarhely megye ma is vasút nélkül tengeti életét s a megye határában feltárt földgáz csöveit Dés, Nagybánya és Kolozsvár felé rakják le, míg a három székely megye, melyet illetékes megnyilatkozásokban olyan szívesen ölelnek magukhoz, földgáz és részben vasút hiányában, leromlott kisiparral, a nagyipar teljes hiányával és bénított kereskedelemmel küzd a jobb jövőért.”⁵²⁴

Népszolgálat a szociális munkában és a népnevelésben

A törvényekkel, rendeletekkel létrehozott szociális szervezetek mellett a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok segélyezésében az erdélyi társadalmi szervezetek, vagyonszövetségek is részt vállaltak. A támogatáspolitikai megvalósításában, a segélyezések célba juttatásában az állami intézmények gyakran igénybe vették a társadalmi szervezetek intézményhálózatát. A segélyezésre jogosultak csoportjainak meghatározásában döntő szempont volt a helyi (falusi, községi, városi) társadalmi szervezetek képviselőinek bevonása.

Az 1941. közepén felszámolt Erdélyi Szociális Szervezet „összes jogait és kötelezettségeit” az Országos Nép- és Családvédelmi Alap vette át. Az Alap célja a társadalmi osztályok közötti különbségek mérséklése, „a nyomorult helyzetben vergődő családok felemelése, akikben az anyagiakon kívül minden kellék megvan ahhoz, hogy családfőjük önálló kis egzisztenciává válják...”⁵²⁵ Az ONCsA a támogatási tevékenységet a városokban, községekben szervezett munkaközösségek segítségével végezte. A munkaközösségekben a különböző társadalmi szervezetek, egyesületek képviselői vettek részt.⁵²⁶ Feladatuk volt, hogy „feltárják egyrészt a megsegítésre szorulóknak életének minden részletét, másrészt megismertetni velünk azt a társadalmat, amelynek szerves közreműködését a közület nem nélkülözheti a munkasiker biztosítása érdekében.”⁵²⁷

Az erdélyi társadalmi szervezetek, vagyonszövetségek jövedelmeik tekintélyes részét fordították kulturális, szociális támogatásokra. 1942-ben az Erdélyrészi Hangya Központ és a kötelékeibe tartozó tagszervezetek „az 1941. évi feleslegeikből 142 751 pengőt adtak jótékony- és kulturális célra, míg a folyó évben az üzleteredmény számla terhére máris több mint 30 000 pengőt költöttek el, ugyancsak ilyen címen.”⁵²⁸

A szociális segélyezésre, társadalmi egyenlőtlenségek enyhítésére fordítható

524 MOL Z. 1373. 2 cs. 11 t. Az Udvarhely Megyei Takarékpénztár Rt. székelyudvarhelyi igazgatóságának jelentései és zárszámadásai 1940-1943.

525 *Csíki Lapok*, 1941. október 26.

526 *Uo.*

527 *Csíki Lapok*, 1941. november 9.

528 *Csíki Néplap*, 1942. december 16.

állami támogatások mértéke nagyságrendekkel meghaladta a társadalmi szervezetek önkéntes szolgálatainak mértékét.

Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, a saját gazdasági támogatások célba juttatása és az iskolán kívüli gazdasági népszerűvelés mellett, részt vett az állami támogatások lebonyolításában is.

A rendszeres intézményi képzés mellett alkalmanként különböző tanfolyamokat szerveztek. A Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltsége a földműveseknek két-három hónapos téli gazdasági tanfolyamokat és a háziasszonyok részére hathetes háztartási vándortanfolyamokat szervezett.

Az 1943. évi tavaszi tevékenységi összefoglaló szerint „1.400 ezüst kalászos gazdát képeztek ki az Erdélyben megrendezett idei m. kir. téli gazdasági tanfolyamokon. A FM erdélyi kirendeltsége nagy egyszerűséggel karolta fel a mezőgazdasági népszerűvelés ügyét. Ezt a célt szolgálják a három hónapos gazdasági tanfolyamok, amelyekből 1942-43 telén 44 zajlott le a kirendeltség munkaterületén, összesen 1400 hallgatóval, amelyek egytől egyig a legszebb eredményekkel zárultak.”⁵²⁹

Egy emlékező szerint a tanfolyamokon a községi jegyzők, a tanító, a pap tartották az előadásokat: *Főzőtanfolyamok voltak, s nemcsak főzőtanfolyamok, hanem gazdasszonyt neveltek belőle, talpraesett gazdasszonyokat neveltek, megtanították arra, hogy mit kell tudni egy gazdasszonynak. A szövéstől a himzésig, a gyermeknevelésig, mik azok a fontos tudnivalók, amiket egy szülő asszonynak tudnia kell. Azt belénevelték, s ilyen nem is egy volt, hanem sok volt. S emellett ott voltak a zöldkeresztes nővérek. E nélkül a falusi ember... no, igen úgy-e megtanulták az öregektől a régi gyógymódokat, hogy mit mivel kell állatnál, mert akkor nem volt minden faluban állatorvos, hanem úgy gyógyították, ahogy ők tudták. Volt tanfolyam, s az emberekkel megszerettették a földet, s volt kedv! Falun is rendeztek ilyen vándortanfolyamokat. Belekóstolt, s ha újsághoz jutott tudta tovább képezni magát, s gyarapítani azt a kevéske tudást, amit megszokott az apjától vagy a nagyapjától, azt aztán gyarapította. Mert semmit sem szeret az ember, amíg nem kezdi tudni s akkor kezdi szeretni, amikor megismeri azt, hogy miről van szó.*⁵²⁹

A téli gazdatanfolyamokra egy idős csíki földműves így emlékezett: *A tanfolyamokat faluhelyen tartották a községi jegyzők, a tanító, a pap. Többen voltak a faluban ezüstkalászos gazdák... Hát érdekes volt, hogyne lehetett volna! Kinek tehetsége volt, hogy azt amit mondtak felszedje – mert elég érthető stílusba volt minden előadva – s az ember meggyőződött, hogy jól mondtak. Akkor akinek szántóterülete volt és elvégezte kellő időben az őszi mélyszántást, adókedvezményben részesült. Arra tanítottak, hogy*

529 Elmondta Orbán Mihály (sz. 1921) Ajnád, 2001. július 7.

*tavasszal ne szántunk, s akkor is azután is meggyőződünk, hogy az őszi szántás a jó, mert a tavaszi szántással elrontom a magágyat, elrontom azt, amit a tél nekem előkészített a finom porhanyó magágyat, azt én tavasszal szántszándékosan elrontom, ha akkor szántok.*⁵³⁰

Összefoglalás

1940-1944 ősze között a társadalmi és nemzeti szolidaritásra biztató sajtóban gyakran tükröződött a visszacsatolás előtti idők társadalmi kohéziójának, az egységes közösséggé forrott erdélyi magyar társadalomnak a képe. Az 1941 májusában megalakuló Erdélyi Párt elnöke, Teleki Béla „a kisebbségi élet kényszerű hatása alatt megteremtett társadalmi egység”⁵³¹-ről, mint megvalósult harmonikus társadalmi berendezkedésről, viszonyrendszerről beszélt. Ez a beállítódás érhető tetten például az EMGE két világháború közötti társadalmi szerepének értékelésében is: „Az EMGE osztálykülönbség nélkül varázsolta testvéri közösségbe az erdélyi falu minden dolgozó emberét” – mondta az EMGE börvelyi gazdanapján egy református lelkész, aki gazdaköri elnök is volt.⁵³² Teleki Béla az Egyesület elnöke úgy vélte Erdélyben azért született meg a falu magyar társadalmi egysége s ezért dolgozik testvéri közösségben a kisgazda, birtokos, munkás, tanító, vagy pap. Hiszen egyformán tudják, hogy az amúgy is megfogyatkozott magyar erő mennyire el jelentéktelenedne, ha nem együtt, hanem külön utakon keresnék a boldogulásukat.”⁵³³

Az egységről, a társadalmi kohézióról, a „válaszfalak nélküli társadalom”-ról szóló diskurzusnak más források gyakran ellentmondanak. Egy évvel a „boldog hazatérés” után Vita Sándor – megállapította, hogy az egyszerűség és puritánság meghatározta erdélyi életformákat „az előkelősködés, az osztálygőg, a hiuság, a hivalkodás kikezdte”, és „az egység, melyet az önfenntartás ösztöne alakított ki, nehezen akar az új körülmények közt is építő gondolattá válni.”⁵³⁴ Az eszmények „amelyek ezt a társadalmat két évtizeden át megtartották, egyre kevésbé jelentenek életformáló erőt” és felteszi a kérdést, hogy vajon „romantikus lett volna önszemléletünk vagy az eszmék, amelyekben hittünk...”⁵³⁵

Vita ekkor nem tud választ adni a kérdéseire, megállapítja, hogy „útvesztőkbe jutottunk” és reméli, hogy „a nagy többség nem lett hűtlen” a népszolgálat eszmeköréhez.⁵³⁶

530 Elmondta Erőss Árpád (sz. 1923) Csíkszentmihály, 2001. július 14.

531 Zathureczky Gyula : Metamorphosis Transylvaniae. Hítel 1940-1941. 2. 215-216 .

532 *Erdélyi Gazda*, 1943. augusztus 1. 383 .

533 Uo. 472–473 .

534 Vita Sándor: Metamorphosis Transylvaniae. Hítel 1940–1941. 3–4 sz. 151.

535 162.

536 163.

A bizonytalanság, zavarodottság egyik oka az átalakuló társadalmi mezőben Vita szerint az, hogy a kisebbségi idők vezető értelmisége „ma áldatlan jelentéktelenségre kárhoztatott ... a társadalmi intézmények szerepe összezsugorodott, az irányítás minden vonalon a közigazgatás kezébe került, az értékelés a hivatali hierarchia alapján történik, s ez az új élet eszményeit magában hordozó réteg kiszorult a társadalmi élet periferiáira...”⁵³⁷

Úgy véljük a „megteremtett társadalmi egység” inkább társadalmi ideál, vágyott célképzet volt, nem reális társadalmi valóság, talán csak a képzetekben élő társadalmi egységről lehet beszélni, amely az új államkeretek között hamar szertefoszlott. Vita szerint a népszolgálati eszmekörben elindított társadalomátalakítási folyamat nem fejeződött be, tegyük hozzá nehéz megállapítani, hogy meddig jutott el.

Az új „népvezető magyar intelligenciának” (Venczel József) a felvilágosító, hivatástudattal végzett társadalmi szolgálata, népnevelő munkája, az adott társadalomtörténeti kontextusban nem alakíthatta át, nem teremthette meg a demokratikus erdélyi magyar társadalmat. Ehhez – más eszközök híján – kevés volt a szellemi hatalom. Ezt igazolják az 1940-1945 közötti időszak társadalmi folyamatai, jelenségei: a társadalmi-foglalkozási csoportok között az állami beavatkozások nyomán gyorsan kialakuló konfliktusok, feszültségek, a javakat újra elosztó állam adományaiért folyó versengés. Bármilyen szigorúan igyekezett a bürokrácia kézben tartani a forráselosztást, ebben a személyes klientúra-kapcsolatoknak is szerepük volt.

A lokális autonómia, a saját ügyek önálló intézésének igénye vidéki társadalmi ideálok, eszmék maradtak végig a négy év alatt: „A decentralizáció szükségességéről és hasznáról, időszerűségéről vagy éppen sürgősségéről beszélni ma már aligha lehet, anélkül hogy az ember fejére ne olvassák a politikai közhely vádját... És mégis alig lesz valami valósággá abból, aminek már régen meg kellett volna valósulnia. Sorskérdéssé lett az, ami egyébként csak egy igazgatási kérdés lenne. Budapest mellett nem tud érvényesülni a magyar vidék”⁵³⁸ – cikkezett a Hítel 1944. évi 2. számában. A népszolgálat értékei (hivatástudat, elkötelezettség, önszerveződés, társadalmi szolidaritás, stb.) konfliktusos viszonyban voltak a kor más politikai, adminisztratív, gazdasági, ideológiai elképzeléseivel. A harmincas évek második felében kialakult „új erdélyi szellem” bírálóan viszonyult az állami intézmények kiterjesztett hatásköréhez és a társadalmi szervezetek önállóságának szükségességét hangsúlyozta. A négy év alatt ez a vita

537 161.

538 *Hítel*, 1944. 2. 122 old.

rejtetten végig jelen volt a közéletben. Az erdélyieknek a társadalmi, gazdasági élet sok területén szoros és kényelmetlen volt az állami gyámkodás. A saját ügyek önálló intézésének igénye vidéki társadalmi ideálok, eleven eszmék maradtak a „visszatért” Észak-Erdélyben. Ennek az igénynek kezdettől a legmagasabb szintű politikai támogatottsága is megvolt.⁵³⁹

Az centralisztikus állami irányítás és az önállóság, a szokásjog gyakorlásának igénye közötti konfliktus legélesebben az erőforrások (erdő, föld) fölötti rendelkezési jogosultságok körül bontakozott ki. A sajtóban, közéleti fórumokon, politikai, társadalmi szervezetekben folyó vitában a felszín alatt a társadalmi szolidaritás alapeszméje alapján működő gazdasági intézmények – a szövetkezetek, közbirtokosságok és más vagyonközösségek – és a kapitalista érdekek, a szabadversenyt igénylő társadalmi csoportok, valamint a központosító állam konfliktusairól volt szó.

539 Teleki Pál miniszterelnök az 1941. évi költségvetés előterjesztésekor mondott beszédében az Erdélyrészi Gazdasági Tanács létrehozásáról a következőket mondotta: „Erdélyben olyan szervekre volt szükség és úgy kellett alakítani az ügyeket, hogy Erdély speciális érdekeit megóvjuk és istápoljuk... A legnagyobb súlyt vetettem arra, hogy az erdélyi intézmények folytassák munkásságukat. Igyekeztem azzal adni kifejezést az eddigi munka értékelésének, hogy elsősorban nekik adom az első szót és a dolgok vezetését... Így létesítettem az Erdélyi Gazdasági Tanácsot, amelybe mindezeket a gazdasági intézményeket összefoglaltam.” Gyulay Tibor: Erdély ipara és kereskedelme. In: *Erdélyi Szemle*, 1942. április. 4. sz.

Stefano Bottoni

Népszolgálat és túlélés. Mikó Imre és a román állambiztonság, 1948–1971

Egy rendhagyó életút rejtett dimenziói

Mikó Imre (Kolozsvár, 1911–1977) a romániai magyar közösség egyik legkiemelkedőbb képviselője. Székelyfölről származó, kétszáz éve Kolozsváron élő és igen tekintélyes családban született; 1848 óta a Mikó család tagjai vezető szerepet töltenek be az unitárius egyházban.¹ Már dédapja (Mikó Lőrinc) is ügyvéd volt Kolozsváron; a szintén Lőrinc nevet viselő édesapja járásbíró volt, majd 1922-től az unitárius egyház titkára, kisebbségi jogvédő. A családhoz tartozott Kelemen Lajos, az Erdélyi Múzeum- Egyesület levéltárosa, de unokatestvére volt Jancsó Béla, az Erdélyi Fiatalok mozgalmának mindenese, és testvére, Jancsó Elemér irodalomtudós, a Bolyai Egyetem későbbi tanára. A rokonok között egy unitárius püspök (dédapja, ótordai Székely Miklós) és egy pénzügy- és külügyminiszter is akadt Gratz Gusztáv személyében. Későbbi feleségének, Kauntz Kornéliának a családja is számos neves emberrel büszkélkedhetett. Szász István Tas szerint ez a felvilágosult családi háttér meghatározónak bizonyult egész pályájára és mindig közéleti kereső gondolkodására.² Mikó Imre 1929-ben érettségizett a kolozsvári Unitárius Kollégiumban, majd 1934-ben jogi doktorátust szerzett az I. Ferdinand Egyetemen. Ahhoz a fiatal értelmiségi ge-

* A tanulmány elkészítését az OTKA K-104408 számú programja, valamint a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet „Népszolgálat” c. kutatása támogatta. Jelen írás egy készülő Mikó Imre életrajz első eredménye. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Mikó családnak, és elsősorban Mikó Lőrincnek a kutatásban nyújtott segítségért.

1 Balázs Sándor: *Mikó Imre – Élet- és pályakép. Kéziratok, dokumentumok (1933–1968)*.

Polis, Kolozsvár, 2003, 7–10.

2 Szász István Tas: A világlátott lokálpatrióta (1.) Száz éve született Mikó Imre. *Művelődés*, 2011. 8. sz., 26.

nerációhoz tartozott, amely 1918 után átélte a többségi státusból a kisebbségi léthez való kényszerű átállást. Már egyetemi hallgatóként az *Erdélyi Fialatok* c. lap főmunkatársa, de tanulmányait közölte többek között az *Erdélyi Múzeum*, majd a *Hitel* és a Jakabffy Elemér által szerkesztett *Magyar Kisebbség* c. folyóirat, cikkeit pedig a *Keleti Újság*. 1934–1936 között Párizsban tanult nemzetközi jogot, majd hazatérése után, 1937–1938-ban az Országos Magyar Párt bukaresti irodájának vezetője. A királyi diktatúra bevezetésével érdekes fordulatot vett politikai pályafutása: 1939-ben az alig huszonnyolc éves Mikó lesz az újonnan megalakult korporatív érdekszervezet, a Nemzeti Újjászületési Front (NUF) magyar tagozatának, a Magyar Népközösség bukaresti jogvédő irodájának a főtíkára (1939–1940). A második bécsi döntés után Budapestre költözött, ahol Teleki Pál és Bánffy Miklós támogatásával országgyűlési képviselővé nevezték ki a budapesti törvényhózásban.³ 1944 márciusáig, Magyarország német megszállásáig az Erdélyi Párt országos politikai főtíkára és meghatározó háttérembere volt, miközben baloldali kapcsolatait (Józsa Béla, Balogh Edgár, Jordáky Lajos, Méliusz József) fenntartotta, sőt 1944 nyarától tudatosan építette egy sikeres kiugrás reményében. Ebben a korszakban jelentek meg máig alapvető jog- és kisebbségtörténeti vonatkozású művei: 1941-ben a „Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig”, 1944 nyarán pedig „Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika” címmel a doktori értekezése. Szeptemberben, a sikeres román kiugrást követően Jordáky Lajos szociáldemokrata politikussal és Járosi Andor evangélikus lelkésszel Mikó tagja a Teleki Béla által vezetett „pártok feletti” szervezetnek, az Erdélyi Magyar Tanács Végrehajtó Bizottságának.⁴ 1944. október 13-án az Észak-Erdélybe bevonuló szovjet és román csapatok több prominens magyar polgári személyiséggel együtt elhurcolták Kolozsvárról.⁵

A közel négyéves fogság alatt kitűnően megtanult oroszul, 1948-tól a frissen államosított Unitárius Gimnázium (1. számú fiú középiskola, később és jelenleg Brassai Elméleti Líceum) orosz nyelv és irodalom tanára lett, sőt,

3 Az Erdélyi Párt alakulásáról és Mikó szerepéről lásd Balázs: i. m. 95–100.

4 Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*. EME-Pro-Print, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003, 57.

- 5 Köztük volt Kiss Jenő író, Bartha Ignác és Decsy István ügyvédek, Faragó József és Haáz Ferenc etnográfusok, Árvay Árpád lapszerkesztő, Jancsó Béla, az *Erdélyi Fiatalok* volt főszerkesztője, Járosi Andor evangélikus esperes, író és Mikecs László, a moldvai csángók múltjának egyik legkiválóbb kutatója. Utóbbi kettő nem tért haza a szovjet fogságból. Nagy–Vincze: i. m. 63.

1954-ben a négyéves egyetemi szintű képzést biztosító bukaresti Gorkij Intézetben szakképesítést is szerzett, miközben szovjet szépirodalmat és ideo- lógiai műveket fordított.⁶ A magyar forradalom után, 1958 tavaszán politi- kailag megbízhatatlannak minősítették, és a tanügyből eltávolították. Állá- sától, minden közlési lehetőségtől és nyilvános szerepléstől megfosztva évekig raktári munkásként dolgozott a megyei könyvtérjesztő vállalatnál, majd 1963-tól egyszemélyes boltot vezetett az Egyetem utcában, itt árulta az egyetemi jegyzeteket. Csak a Ceaușescu-rendszer első éveiben kezdhetette újra közírói tevékenységét; 1964-től az Unitárius Egyház főgondnokává vá- lasztották, és e jelentős közéleti funkciót rövid megszakítással haláláig bir- tokolta. Ebben a minőségben 1968-ban Kolozsvárt megszervezte az egyház-alapítás 400. évfordulójának nemzetközi megünneplését, és a következő években intenzív kapcsolatot ápolt az egyház amerikai és nyugat-európai képviselőivel. Politikai és szakmai rehabilitációjának hosszú folyamata

1970-ben zárult le, amikor az 1976-os nyugdíjba vonulásáig Domokos Géza és Fazekas János támogatásával a nemzetiségi irodalom kiadásáért felelő kiadó, a *Kriterion* lektora és egyik legbefolyásosabb háttérmunkatársa szak- mai és eszmei szempontból egyaránt.⁷

Mikó Imre életpályáját, eszmevilágát és politikai tevékenységét az utób- bi harminc évben több kortárs és jelenkortörténész dolgozta fel és értékelte.

1981-ben a jogtudós halála után megjelent fontos tanulmánykötet bevezető írásában Gáll Ernő meleg szavakkal méltatta a „sajátosság méltóságáért” küzdő kisebbségpolitikust és antifasiszta értelmiségit. „Láthatjuk, minden kitérő és visszakozás ellenére, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* szerzője tudatában, lelkében megőrizte valahol ifjúkori elkötelezettségét. Amikor a történelem vihara alapjaiban rendítette meg azt a világot, amely éveken át elnyomni látszott benne a régi állásfoglalást (...) Mikó azoknak az antifa-

6 Az 1950-es években Mikó egyik kollégája a volt unitárius gimnáziumban Kiss Ilona, Páskándi Anikó édesanyja volt, akit 1952-ben távolítottak el a Bolyai Egyetemtől (ké- söbb tankönyveket is szerkesztettek, emiatt a családok is összejártak). Éppen Mikó tanácsolta Kiss Ilonának, hogy személyesen Petru Grozánál jelentkezzen, ha felvéte- lizni kíván a Gorkij Intézetbe. A volt miniszterelnök el is intézte az ügyet. Páskándi Anikó közlése, 2013. január 30.

7 Mikó Imre életpályájáról elsőként Gáll Ernő emlékezett meg részletesen egy 1981- ben megjelent kötetben: Gáll Ernő: Mikó Imre

– a „nemzetiségi jogász”. In Mikó Imre: *Változatok egy témára*. Kriterion, Bukarest, 1981, 5–24. A rendszerváltás után elsőként Bárdi Nándor dolgozta fel Mikó életpályáját: Egy magyar girondista Erdély-ben. In Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csík-szereda, 1998, 5–33.; életpályájáról eddig egyetlen monografikus igényű feldolgozás jelent meg: Balázs: i. m.

siszta-forradalmi erőknél az oldalára állt, amelyek az augusztus 23-i romániai fordulat után Erdélyben az ellenállást megszervezték.”⁸ Az elkötelezett antifasizmus hangsúlyozása legitimációs eszközként is felfogható a Ceaușescu-korszak utolsó évtizedében, de ezen túlmenően Gáll Ernő (és később árnyaltabban, de lényegében ugyanazon a nyomon haladva Balázs Sándor alapos életrajza) erkölcsi mércévé emelte Mikó Imre tudósi életmű-ét. A két interpretáció közös vonása az életrajz „baloldali” elemeinek hangsúlyozása és a jobboldali „kisiklások” átugrása. Ezzel szemben Bárdi Nándor 1998-ban megjelent életrajzi portréjában jóval összetettebb képet fest Mikó Imre társadalomfilozófiájáról: „az életpálya látszólagos fordulata- inak (baloldali társadalomtudományi értékrendben gondolkodva egy érték- őrzésre, parlamenti jogvédelemre berendezkedett párt szakértői munkájába való bekapcsolódás, majd 1943-ban szövetséges keresés a baloldalon) kulcskérdése, hogy miért nem artikulálta tudományos szemléletét politikai síkon is? A választ erdélyi önazonosság-tudatában látom. Mert a politikai döntési helyzetekben ugyanazzal élt, amit könyvében a nemzetiiségi társadalom stratégiájaként fogalmazott meg: a külső körülményekhez való állandó al- kalmazkodást próbálta egyensúlyba hozni a történeti hagyományokkal, adottságokkal.”⁹

Tíz évvel később, az Erdélyi Párt rövid történetét vizsgáló monográfiájában Egry Gábor kiemeli Mikó ideológia-termelő szerepét. Mikó szerint Erdélyben és a trianoni Magyarországon egészen más politikai kultúra honosodott meg a húszéves „kisebbségi korszakban”. Erdélyben ugyanis leomlottak a társadalmi korlátok (amit pozitív fejleménynek tartott), és erősödött a népi szellemi és a szociális felelősségérzet. Ugyanakkor állandósult egy – gyakran steril – kritikai magatartás a mindenkori kormánnyal szemben, mivel a politikai harc elvi kérdésekről és nem közjogi-hatalmi állásokról folyt. Egry szerint „Mikó meglehetősen idealizálja a kisebbségi korszak politikáját, tehát felfogását okkal tekinthetjük a tudományosságon túlmutató, identitásformáló diskurzus részének”.¹⁰ Az utóbbi években érdemi vita alakult ki Mikó Imre szerepéről a vészkorszakban (és ezt megelőzően, a második és harmadik zsidótörvény megszavazásánál). Balázs Sándor „mulasztásokról” és „kétes megnyilvánulásokról” ír. A zsidókérdésben tanúsított magatartásával kapcsolatosan Balázs a következőképpen fogalmaz:

„Bizton állíthatjuk, hogy Mikó Imre országgyűlési képviselőként az Erdélyi

8 Mikó Imre: *Változatok egy témára*. Id. kiad. 15.

9 Bárdi Nándor: i. m. 11–12.

- 10 Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944.* Napvilág, Budapest, 2008, 92–93.

Párt e programjának – szigorúan véve – nem mindenben tett eleget. Persze azt nem jelenthetjük ki, hogy a parlamenti vagy azon kívüli szereplésében ellentmondott volna az Erdélyi Párt irányvonalának a zsidókérdésben, hogy nyíltan bírálta volna a faji diszkrimináció jelenségét. Az igazság az, hogy voltak kétes, de ugyanakkor a jelenséget elmarasztalónak is felfogható megnyilvánulásai.”¹¹

Ezzel szemben Egry Gábor úgy véli, hogy a magyar (és az észak-erdélyi) társadalmat érintő antiszemitizmus mélyebben hatott Mikóra is, mint ahogy korábban feltételezték: „Az Erdélyi Pártnak a zsidósághoz mint „ők”- csoporthoz való viszonyát tehát alapjában a kizárás határozta meg. Nem pusztán a társadalmi életből történő fokozatos kiszorításról volt szó, hanem arról is, hogy eltávolítsák őket a földrajzi térből is.”¹² Ez alól a szigorú ítélet alól nemcsak Nyíró József, László Dezső vagy Albrecht Dezső, hanem Teleki Béla és Mikó Imre sem mentesül. Bárdi Nándor differenciáltabban kezeli a zsidósághoz való viszonyt (paradox módon úgy látja, hogy Mikó álláspontja sokkal keményebb volt a nemzeti szempontból veszélyesnek ítélt, középtávon kitelepítendő román középosztállyal szemben), és Mikó „középutas” pozicionálására hívja fel a figyelmet: „A zsidókérdés esetében az erdélyi magyar politikai elit véleményét nem lehet általánosítani. Hipotetikusán el lehet különíteni azokat, akik nem osztották a levált erdélyi zsidóság konstrukcióját, vagy emberiség szempontból nem értettek azzal egyet (pl. Krenner Miklós, Márton Aron, Járosi Andor). Mások a disszimilációval részben egyetértettek, és európai folyamatnak látták a kitelepítést, de a deportálásokkal már – személyes, illetve humánus vagy a háború utáni erdélyi új rendezés szempontjából – nem tudtak azonosulni (pl. László Dezső, Mikó Imre, Teleki Béla, Vita Sándor). A harmadik csoportba azokat sorolom, akik a deportálásokat is magyar nemzeti érdekként felfogva támogatták.”¹³ Bárdi szerint éppen az 1944 márciusi német megszállás törte meg az

addigi látszólagos egyetértést az erdélyi magyar politikusok körében: „Az Albrecht Dezső meghatározta csoport továbbra is kitartott a kormánytámogató álláspont mellett. Egy Bárdossy vezette jobboldali egységfront létrejöttében, valamint a szovjet–angolszász ellentétek közeli kirobbanásában és a német győzelemben bíztak. Nyár végétől pedig Erdély kiürítését szorgal-

11 Balázs: i. m. 103.

12 Egry: i. m. 168.

13 Bárdi Nándor: A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944. In Czoch

Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelem- ből.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006, 237–292.; 284.

mázták. A másik, Mikó Imre, Vita Sándor, Demeter Béla, Szász István meghatározta kör elutasította a Sztójay-kormánnyal az együttműködést, a passzivitás felé hajlott.”¹⁴

Miközben Mikó Imre 1944 előtti politikusi teljesítményéről javában zajlik a vita, az 1948 nyarán kezdődő és haláláig tartó „második” életének számos mozzanata is mindeddig ismeretlen a szakmai közönség előtt (ráadásul a szovjet fogságban töltött közel négy esztendőről sem levéltári adattal, sem visszaemlékezéssel nem rendelkezünk). Ilyenkor lép elő mint nélkülözhetetlen eszme- és társadalomtörténeti értékű forrás az állambiztonsági dosszié, és segít eligazodni egy rendhagyó életút rejtett dimenzióiban. A román kommunista állambiztonsági szerv, a Securitate közel harmincéves tevékenység során több mint kétezer oldalt, tízkötetnyi iratanyagot „ter-melt” Mikó Imréről és szűk környezetéről. A nemrég hozzáférhetővé vált dokumentáció nagyobbik része az ún. „követési dossziéból” (*Fond Informativ*) származik, ahová a Mikó Imrére vonatkozó adatokat, hálózati jelentéseket és az operatív játszmákat összefoglaló átiratokat gyűjtötték. Az iratsomó kisebbik, de több száz oldalas részét Mikó Imre négykötetes hálózati dossziéja (*Fond Rețea*) adja. A két anyag között meglehetősen sok a tartalmi átfedés, mivel az 1950-es és az 1970-es években a belügyi szervek egyszerre forrásnak és célszemélynek tekintették Mikó Imrét, és folyamatosan – egészen 1976-ig – informálódtak róla, miközben rendszerezték, értékelték és felhasználták az általa szolgáltatott adatokat.

Mikó Imre rendhagyó pályafutása mögött tehát a román állambiztonsági szolgálat intenzív tevékenysége is ott állt. Az első döbbeneten túl, az „erkölcsei pánikot” meghaladva úgy érzem, hogy a kutató dolga – és egyben jelen tanulmány célja – ennek a rendkívül összetett kapcsolatnak a részletes bemutatása és értelmezése. Ezért minden egyéb szempontot mellőzve kizárólag Mikó Imre „párhuzamos” életrajzának rekonstruálására törekedtem, időrendben követve a mindkét fondból származó iratokat. A tanulmány három nagy időszakra, és ennek megfelelően alfejezetre oszlik: 1. Mikó Imre korai megfigyelése (1948–1951), első és második beszerzése (1952–1955), majd 1956 utáni kizárása és társadalmi kirekesztettsége; 2. Mikó 1958 és 1971 közötti túlélési, majd visszakapaszkodási stratégiái az ügynöki jelentések tükrében; 3. Mikó harmadik és döntő jelentőségű kollaborációs szakasza a román állambiztonsággal, 1972 és 1976 között (formális beszervezését 1975 januárjában hajtották végre, de már 1974-től rendszeresen találkozott a Securitate Kolozs megyei parancsnokával, Constantin Ioana al-

14 Uo. 242.

tábornaggal, akivel 1976 augusztusáig közel húsz konspirált találkozót bonyolított le. E tanulmány keretében az első két korszakot kívánom bemutatni. Életének utolsó éveiben folytatott közéleti tevékenysége és az állambiztonsággal fenntartott kapcsolata egy további tanulmány tárgyát képezi.

Kényszerügynök: Mikó Imre első két beszerzése, 1952–1955

Az első Mikó Imréről szóló román állambiztonsági észlelést 1948. augusztus 6-ára jegyzi a Mihai Patriciu által vezetett kolozsvári Siguranța 1. számú, „S.” fedőnevű ügynöke.¹⁵ Eszerint „visszatért a városba dr. Mikó Imre, dr. Kauntz (a volt kolozsvári német konzul – S. B.) veje”.¹⁶ Az informátor szerint Mikó „a magyar uralom alatt képviselő volt, és nagyon fontos szerepet játszott. A múltban többek között a *Szent Istváni Birodalomról* és a *Szent Korona Tanáról*”¹⁷ írt. Jelenleg a kommunista pártban játszik szerepet”.¹⁸ A következő, őszi beszámoló a szovjet fogságból visszatért Mikó beilleszkedéséről tudósítanak. Egy másik informátor szerint augusztus végén Mikó „tanári kinevezését kérvényezte a Bolyai egyetemen Buza László professzor helyére, aki Magyarországra távozott”.¹⁹ Egy harmadik forrás novemberben arról tájékoztatja az immár Securitatévá átnevezett politikai rendőrséget, hogy „sovén múltja ellenére” Mikó „a volt unitárius kollégium orosz tanára lett”. 1948. november 4-én pedig személyes jó barátja, Balogh Edgár ad magyar nyelven gépelt „bizalmas” jellemzést Mikóról. A Bolyai egyetem tanára szerint Mikó rendkívül képzett szakember, aki polgári neveltetése és attitűdje ellenére már az 1930-as években kapcsolatot tartott a baloldali mozgalmakkal, sőt „szimpatizált” is velük. Balogh Edgár azonban azt is hozzáteszi, hogy Mikót „a mindenkori rendszerhez szinte szolgailag alkalmazkodó embernek” tartja, és ezért semmilyen vezető állást nem javasol neki, hanem egy, „a képességeinek megfelelő pozíciót”.²⁰ Egy évvel később, az 1949 őszi tömeges letartóztatásokat követő feszült légkör már a

15 Az 1945 utáni első években a román állambiztonsági rendszer számmal jelölte meg a hálózati személyek konspirált identitását. Lásd László Ferenc: A 4424-es megfigyelt. László Dezső állambiztonsági ügyiratai (1948–1952). *Korunk*, 2004. 8. sz., 49–62. A honlapon tévedésből 2004. 9. lapszámként szerepel: <http://www.korunk.org/?q=node/7635>.

- 16 Mikó Imre 1948. július 15–16-ára virradóan érkezett vissza Kolozsvárra a közel négy évig tartó szovjet fogságból. Balázs: i. m. 148.
- 17 Az eredeti szövegben is magyarul.
- 18 ACNSAS, fond Informativ, dosar 235727 (Mikó Imre), vol. 3, f. 105.
- 19 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 106.
- 20 Uo. f. 128.

feltűnésmentesen élő, családja fenntartására koncentrálnak Mikót is eléri. A feljelentések főleg Mikó 1940–1944 közötti politikai szereplését kifogásolják. 1950. január 12-én Szilágyi András²¹ Holokauszt-túlélő „író és újság-író”, akit informátorként tart számon az állambiztonság – noha saját névvel jelenik meg az iratokban, rövid, de meglehetősen rosszindulatú feljegyzést készít Mikóról, akit jobboldali politikusként és revizionista művek szerzője-ként említ, a már letartóztatott Balogh Edgárral együtt. Ez utóbbit Szilágyi azzal vádolja, hogy az 1930-as években egy Albrecht Dezső vezetése alatt működő „titkos fajvédő társaság” tagja volt.²² Szilágyi szerint Balogh Edgár minden lehetséges módon segítette Mikó visszatérését a polgári életbe, például orosz fordításokat rendelt tőle az egyetemen keresztül. Július 5-én a

„Gyurka János”²³ fedőnevű informátor Mikó 1944 előtti politikai tevékenységéről jelent. Kiemeli az Országos Magyar Pártban és a Népközösségben vállalt szerepét, és felsorolja a felszabadulás előtti gazdag publicisztikai tevékenységét.²⁴ Szilágyi Andrással ellentétben az ismeretlen „Gyurka” tárgyilagosságra törekszik, akárcsak a szintén fedőnév alatt jelentkező „Szent-péteri Carol”, polgári nevén Marosi Péter, Molter Károly író fia,²⁵ a kolozsvári magyar színház igazgatója, aki 1951. február 2-án írt jelentésében ki-

21 Szilágyi András (Facset, 1904. április 25. – Kolozsvár, 1984. december 10.) író, műfordító. A prágai egyetemen szerzett orvosi diplomát; ugyanott került kapcsolatba a munkásmozgalommal és a nemzetközi avantgárd irodalommal. Erdélybe hazatérve orvosi állást vállalt. A Korunk táborához csatlakozott. A harmincas években kommunista agitáció vádjával két ízben is börtönbe került, írói tevékenysége ezután főként publicisztikai írásokra szorítkozott. 1944-ben a dachauai koncentrációs táborba hurcolták, hazatérése után 1948-ig Kolozsvárott orvosi gyakorlatot folytatott, majd az Utunk belső munkatársa lett. Magyar Életrajzi Lexikon, <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15052.htm>. [Letöltve: 2013. április 15.]

22 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 123.

23 „Gyurka János” ügynökről nem áll rendelkezésre a CNSAS által kibocsátott nyilatkozat. Összehasonlító dossziévizsgálatból azonban kiderül, hogy az 1956 utáni megtorlás alatt is igen aktív „Gyurka” mögött Kelemen Béla nyelvész állt, aki 1950 és 1978 között a Kolozsvári Nyelvtudományi Intézetben osztályvezetőként dolgozott, és ezzel egyidejűleg, 1957-től 1968-ig a kolozsvári egyetem román

nyelvtudományi tanszékén egyetemi tanárként is munkálkodott. Lásd Bottoni, Stefano (főszerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Pro-Print, Csíkszereda, 2006, 191, 237.

24 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 110.

25 Marosi Péter és Mikó Imre életrajzában közös vonás a szovjet fogság alatt betöltött felelős politikai pozíció. A számunkra még hozzáférhetetlen orosz iratok segíthetnének az 1944–1948 közötti időszakban történtek megértésében. Egyértelműnek tűnik ugyanis, hogy éppen a Szovjetunióban töltött évek döntő hatással voltak két polgári

emeli, hogy Mikót a színház művészeti titkára és ideológiai felelőse, Jordáky Lajos alkalmazza, akinek kérésére fordításokat végez és orosz tanfolyamot tart a társulatnak. „Szentpéteri” hozzáteszi: Mikó fordításai „nagyon jók”, de politikai múltja miatt szorosan kell figyelni őt.²⁶ Jancsó Elemér és Gaál Gábor 1951-ben jóval pozitívabb jellemzést adnak Mikó 1944 előtti és utáni tevékenységéről. Mikó közeledése a baloldalhoz az 1930-as évek elején szerintük őszinte érdeklődésből eredt, és csak a külső körülmények (család, egyházas szocializáció) terelték el Mikót a baloldaltól.²⁷ Jancsó az 1944 utáni politikai fejlődését, Gaál az orosz nyelv és a szovjet kultúra népszerűsítésében tett erőfeszítéseit méltatja.²⁸ Ennek ellenére több állambiztonsági feljegyzés arról tanúskodik, hogy Patriciu emberei már 1948 szeptemberében ellenőrzés alá vonták múltbeli, „antidemokratikus magatartása” miatt.²⁹

A legnagyobb mennyiségű, legmegbízhatóbb információ 1944 előtti és utáni helyzetéről azonban magától Mikó Imrétől származik. 1948. október

1-én, két és fél hónappal a hazatérése után, Gaál Gábor kérésére egy húszoldalas memorandumot ír „Mikó Imre életrajza és önbírálata” címmel „mindazok számára”, akik élete „eddigi folyásáról ítéletet akarnak mondani”.³⁰ A dokumentum valahol az életrajzi vallomás és a politikai elemzés között helyezkedik el; Mikó saját korábbi énjére mond ki ítéletet, és hitet tesz a szocialista demokrácia építése mellett. Pontokba szedve veszi sorra életének addigi főbb stációit (akkor még csak 37 éves!), és a tőle megszerzett tárgyilagossággal és alaposággal elemzi 1944 előtti cselekedeteit, írásait, gondolkodását, arra a következtetésre jutva, hogy vétségeit – például az Erdélyi Párt jobbratolódásának meg nem akadályozása 1941 után, vagy a zsidókérdésben tanúsított „tartózkodó” álláspontja – nem szándékosság, hanem a bátorság hiánya és a kedvezőtlen külső körülmények – lényegében a pártfeladatok – okozták.³¹ Mint gyakorló politikus Mikó az ésszerű kompromisszumok híve, és leginkább centrista, mérsékelt vonalra terelné az Erdélyi Pártot és az ~~észak-erdélyi magyar közvéleményt~~; mint hangsúlyozza,

és „egyházias” (Marosi református segédlelkész is volt 1944-ben) neveltetésben részesült fiatal értelmiségi reorientációjára.

26 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 112.

27 Mikó Imre és Gaál Gábor kapcsolatát részletesen elemzi Balázs Sándor: i. m. 165–167.

28 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 126–127.

29 Uo. 119.

30 Uo. f. 136–155.

31 Balázs: i. m. 103.

mind a románkérdésben mind a zsidókérdésben 1944 márciusára szinte teljesen egyedül maradt álláspontjával. Különösen fontos a korábban zsidóbarátnak tartott unitárius egyházra 1940 után gyorsan áttérjedt fajvédő antiszemitizmusra tett megjegyzése, amit a kortárs szakirodalom bőségesen dokumentált.³² Mikó politikai elszigeteltségéhez nagyban hozzájárult ugyanis a saját egyházán és a nyilvánosságban, az *Ellenzék* c. napilap hasábjain vívott közéleti harc.³³ 1948-as önéletrajzában részletesen ismerteti szovjetunióbeli fogságát is, 1944. október 13-án, kolozsvári lakásából történt elhurcolásától kezdve. Mikó sokféle munkát végez a taganrogi táborban – raktáros, éjjeliőr, vasgyári munkás, tolmács – majd a foglyok ranglétráján gyorsan haladva „antifasiszta funkcionárius”, a magyar és a román állampolgárságú foglyok szervezője, politikai/ideológiai nevelője.³⁴ Tudatában van annak, hogy polgári politikusi múltja miatt nem kaphat vezető szerepet az új társadalomban, de meggyőződéssel állítja, hazatérése után a demokrácia és a szocializmus építéséért kíván dolgozni. Hasonló részletességgel, hasonló érvrendszert használva vall múltjáról a már ismert,³⁵ 1949. október 25-én Balogh Edgárnak írt levelében, melyben több, az 1940–1944 közötti időszakra, az 1944 őszi kiugrási kísérletre, valamint a kolozsvári politikai helyzetre vonatkozó kérdésre válaszol.³⁶ Itt csak azt emelném ki, hogy az 1949-ben írt magánlevél jóval kritikusabb az 1944 előtti erdélyi magyar politikai élettel szemben, mint az előző évi nyilvános önbírálat. Elismeri, hogy míg „Felvidék, Kárpátalja, Délvidék szőröstül bőristül beolvadt az anyaországba”, Erdélyben az Erdélyi Párt vezetésével egyfajta önkormányzatiság épült ki az EMGE, az EMKE, a szövetkezetek és az egyházak részvételével. Saját volt pártját azonban Mikó az „elvtelen magyar egység” példájának nevezi, és károsnak tartja az erdélyi társadalom tudatos depolitizáltságát, vagyis azt a népszerű nézetet, miszerint az erdélyi magyaroknak nem szabad országos politikai ügyekkel foglalkozniuk, csak „provinciális” kérdéseik orvosolásával. 1949-es levelében Mikó erélyesen védi akkori álláspontját és cselekvését; ismerteti a német megszállás után megindult belső vitákat, emlékeztet arra, hogy a Sztójay kormány támogatása ügyében nemleges álláspontja kisebbségben maradt, és a párt vezetőségében csak

32 Lásd erről Pál János úttörő munkáját. Pál János: A zsidókérdés a magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában (1940–1944). *Regio*, 2009. 1. sz., 117–146.

33 Lásd erről Bogdán Kálmán: *Csak a szépre emlékezem*. Marosvásárhely, Mentor, 2008.

34 Funkcióit említi Balázs: i. m. 148.

35 A levelet teljes terjedelemben közli Balázs: i. m. 336–349.

36 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 6–18.

Demeter Béla, Szász János, Vita Sándor támogatására számíthatott. Megemlíti, hogy Budapesten az Imrédy-párt vezetői szabadkőművesnek, román- és zsidóbarátnak nevezték, majd az 1944 márciusa és októbere közötti tetteit sorolja: a Kolozsvárra való költözést, a lehető legbaloldaliabb vonalat érvé-nyesítő *Ellenzék* c. lap átvételét, a Békepárt tagjaival fenntartott informális kapcsolatot, az illegális kommunistáknak (pl. Jordáky Lajosnak) nyújtott jogi és politikai segítséget.³⁷

1952. január 15-én Kovács József hadnagy, a Kolozs tartományi állam-
biztonság operatív tisztje feljegyzést készít Mikó Imre lehetséges beszerve-
zéséről.³⁸ A tiszt jellemzése szerint Mikó befolyásos kolozsvári
unitárius családból származik, Jancsó Elemér irodalomtörténész első
unokatestvére.

„Ideológiailag magasan képzett, és a vele folytatott beszélgetések alapján
meggyőződhattunk arról, hogy változni akar és aktívan hozzájárulni a szo-
cializmus építéséhez.” Majd érdekes pszichológiai megjegyzés
következik:

„Okos, óvatos, előrelátó, olyan ember, aki minden rendszerben feltalálja
magát, mivel tehetséges és munkájában megbízható, pontos. Rendkívül ak-
tív elem, aki könnyen megszerzi a vele kapcsolatba kerülők bizalmát. Bízal-
mas információ-gyűjtésben is van tapasztalata, mivel a horthyista
rendszer idején kapcsolatot tartott fenn svéd újságírókkal, akiktől
bizalmas informá-
ciókat szerzett, majd ezeket baloldali kapcsolatainak
továbbította”.³⁹ Úgy tűnik, maga Mikó Imre áll ezen információ mögött,
aki 1952. január 24-én

terjedelmes, magyar nyelven írt „Nyilatkozat”-ot nyújt át a vele kapcsolatba
került tisztnek. Önéletrajzában megtaláljuk az 1948-ban és 1949-ben han-
goztatott érveket, miszerint polgári nevelést kapott egy konzervatív
család-
ban, ennek ellenére mindig rokonszenvezett a haladó erővel, és
ennek tük-
rében elemzi saját életútjának fordulópontjait, 1944 előtti
cselekedeteit és írásait. A dokumentum a következő mondattal zárul: „A
fentiekhez még azt kívánom hozzáfűzni, hogy amennyiben szükséges akár
ezeknek az adatok-
nak a kiegészítése, akár a magam vagy más személyek
további jellemzése, akikkel együtt dolgoztam vagy dolgozom, ha
megkérdeznék, ebben a tekin-
tetben is további felvilágosítást adhatok. Felelősségem tudatában kijelen-
tem, hogy azt, amit az állambiztonsági
szervekkel beszéltem, senkinek el nem mondom, valamint fenti
kapcsolatomat nem árulom el. Ellenkező esetben viselni fogom az ezzel
járó következményeket.”⁴⁰

37 Uo. 8–9.

38 ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, f. 72.

39 Uo.

40 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 55. A család szerint az idézett szöveg nem tük-rözi Mikó Imre stílusát és gondolkodásmódját, a kihallgató tiszt diktálhatta neki.

A beszerzés nem érheti váratlanul, de Mikó mégis ellenállni látszik. Február 15-én ugyanaz a Kovács hadnagy részletes beszerzési tervet ké- szít, amit két héttel később este 7 órakor hajt végre a tartományi Securitate Traian utcai székházában, két kollégájának, Ioan Brie és Emil Mărgineanu segítségével. Kovács hadnagy részletes terve azonban már nem a korábban hangoztatott „hazafias” elemekre épül (Mikó mint titkos baloldali), hanem egyértelműen a kényszerre: Mikót mint „horthyista” képviselőt leplezi le, és válaszút elé állítja: „Azt fogjuk neki mondani, hogy két lehetősége van: in- ternáló táborba kerül, de ha otthon szeretne maradni családjával és négy gyermekével,⁴¹ intenzív ügynöki tevékenységet kell kifejtenie, és le kell lep- leznie mindazokat, akikkel együtt volt a pártban (az Erdélyi Pártban – S. B.), és jelenlegi tevékenységükről is be kell számolnia”.⁴² 1952. február 29-én születik meg a „Hunyadi Ioan” fedőnevű hálózati személy, miután Mikó Imre aláírja a saját kézírással készített első beszerzési nyilatkoza- tát”.⁴³

A Mikó Imrére vonatkozó állambiztonsági iratok nem engednek köze- lebbi betekintést a beszerzés pillanatába. Liviu Pleșa azonban részletesen feltárta az 1948 és 1968 közötti Kolozs tartományi Securitate állományát és munkamódszerét, és általános jelenségnek nevezte az 1950- es évek elején a pszichikai és fizikai kényszereszközök alkalmazását. Az Állambiztonsági Minisztériumban 1953. február 11-én megtartott állományülésen Andrei Gluvcov ezredes a következőket mondta: „Brutális beszerzési módszere- ket alkalmaztak Kolozsváron és Konstancán. A jelöltet sötétített szemüveg- gel vezették be a konspiratív lakásba, hogy ne ismerje fel a helyiséget”.⁴⁴

Biztosan állítható – és Mikó remegő írása is erre enged következtetni –, hogy első beszerzése rendkívül erős pszichikai kényszer alatt, zsarolásos módszerrel történik. A következő három évben Mikó egy védekezési straté- giával kísérletezik: kiváló emlékezetére és analitikus képességére hagyatkoz- va részletesen feltárja a rendszerváltás előtti kapcsolatrendszerét, és önkri- tikát gyakorol. Ismerősei 1944–1948 utáni tevékenységéről azonban csak általános szinten hajlandó beszámolni, amit tartótisztjei – Kovács József és

41 Ekkor valójában három gyermeke volt csak: várandós felesége júniusban szülte meg negyedik gyermeküket, Lőrincet.

42 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 10.

43 Uo. f. 14.

- 44 Pleșa, Liviu: Direcția Regională de Securitate Cluj (1948–1968). Organizarea, personalul și direcțiile de acțiune. In Cioflâncă, Adrian – Jinga, Luciana M. (coord.): *Represiune și control social în România comunistă*. Vol. V-VI. Polirom, Iași, 2011, 141.

Ioan Brie – többször is kifogásoltak.⁴⁵ 1952 és 1954 között Mikó több gé- pelt feljegyzést készített az Erdélyi Párt volt vezetőiről. A korszakkal foglal- kozó szakemberek számára az iratok semmilyen „minősített” adatot, avagy olyan információt nem tartalmaznak, amit a korabeli hatóságok legális úton nem szerezhettek volna be.⁴⁶ Ennek ellenére tartótisztjei az 1953 februárjá- ban és decemberében készített jellemzésekben dicséretben részesítik. Ko- vács szerint „Hunyadi Ioan” „példaértékű pontosságot tanúsított úgy a ta- lálkozózn való megjelenésekor, mint a megadott feladatok végrehajtásában”, és amikor nem tudott megjelenni bukaresti útjai (ekkor a Maxim Gorkij egyetemi szintű intézet levelező hallgatója) vagy más elfoglaltságai miatt, „telefonon jelentkezett és más időpontra kért találkozót”.⁴⁷ Kovács hozzá- teszi, hogy „nagyon értékes anyagokat adott az Erdélyi Párt kolozsvári és Kolozs megyei vezetőségéről”, de hasznos információkkal szolgált az OMP-ről, a Magyar Népközösségről és az 1944-es ellenállási mozgalomról is. Ioan Brie szerint, aki 1953. december 17-én közel kétéves tevékenységét ér- tékeli, Mikó fő feladata a magyar nyelvű korabeli iratok fordítása volt az OMP-ről és a későbbi magyar pártokról. Arra is utasították, hogy egyenként jellemezze és figyelje azokat a régi vezetőket, akik még Kolozsváron élnek. A tiszt dicsérőleg hozzáteszi: „Érzékelhető volt azon igyekezete, hogy ne dekonspirálódjon, és ne derüljön ki, hogy nekünk dolgozik”.⁴⁸

Mikó Imre és az állambiztonság kapcsolatában 1955. április 20-án kelet- kezik az első fontos törésvonal. A „Hunyadi Ioan” fedőnevű informátor te- vékenységével elégedetlen Vasile Lupșă hadnagy, a magyar nacionalistákkal foglalkozó alosztály vezetője gyanúsított kihallgatást végez a Traian utcai Securitate-székházban.⁴⁹ Egy későbbi feljegyzés szerint Lupșă sokkal erő- szakosabb, mint kollégái: céljainak eléréséhez különböző pszichikai kény- szerítő eszközökhöz folyamodik, a kihallgatottat háborús bűnösnek aposzt- rofálja, perrel és súlyos ítélettel fenyegeti.⁵⁰ Az elhangzott fenyegetések ha- tására Mikó feladni kényszerül az addig sikeresen felépített önéletrajzi nar- ratívát. A kihallgatás témaköre Mikó politikai és publicisztikai tevékenysége 1940 előtt és után, és az 1930-as évekre vonatkozóan a volt kisebbségi veze- tő még kísérletet tesz korábban már hangsúlyozott érdemeinek ismételtesére. Gondosan kiemeli mérsékelt baloldali nézeteit, a kolozsvári marxista sze-

45 ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, f. 11.

46 Uo. f. 47–56.

47 Uo. f. 57.

48 Uo. f. 58.

49 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 26–37.

50 ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, f. 59–62.

mináriumon való részvételét, majd párizsi diákként a népfront győzelmének pillanatát, 1936-ban.⁵¹ A baloldali szellemben írt cikkei és tanulmányai miatt – emlékeztet Mikó – a jobboldali sajtó kemény bírálatban részesíti. Nem feledkezik meg az 1937-es Vásárhelyi Találkozó szervezésében nyújtott segítségéről, és a Magyar Népközségben 1939–40-ben vállalt titkári funkciót is azzal magyarázza, hogy Bánffy Miklós benne látja „a román– magyar barátság elkötelezett pártolóját”. Egyetlen feladatként azt jelöli meg kihallgatótisztjének, hogy az 1938 előtti időszakban – tehát a burzsoá kormányzatok alatt – a meg nem oldott nemzetiségi panaszokat közvetítette a Silviu Dragomir vezette Kisebbségügyi Minisztérium felé.⁵²

1940–1944 közötti tevékenységét Mikó ugyanebbe a szakértői, „jogvédő” keretbe igyekszik beilleszteni. 1940 októberében Gyárfás Elemérnek hagyja a Népközség bukaresti irodáját, és Kolozsvárra, majd innen Buda- pestre költözik. Valóban „csak” egyetemi tanári kinevezést szeretne elérni a kolozsvári egyetem jogi karán, de a Szegedről nagy számban visszatérő tanárok miatt ez lehetetlen. Ekkor tereli őt Teleki Pál a politikai pályára, fel- kérve őt behívott parlamenti képviselőnek. 1944 márciusáig Mikó az 1940 decemberétől szerveződő Erdélyi Párt budapesti irodáját vezeti, feladatát most is a román és magyar lakosságtól érkező panaszok közvetítésében, a felmerülő helyi problémák megoldásában jelöli meg. Védekezési stratégiájának része a számára kellemetlen körülmények jelentőségének csökkentése. Említi, de nem részletezi főművét, az 1941-ben kiadott *Huszonkét évet*; ki- emeli az Erdélyi Párt szellemi függetlenségét a kormánypárttól és főleg a szélsőjobboldaltól, bár elismeri, hogy együtt szavaztak a kormánnyal. Súlyos tényként kell viszont elismernie a parlament jogi bizottsága munkájában való aktív részvételét, ahol olyan törvénytervezetek készülnek, mint a zsidók és nem zsidók közti házasságok tiltása és a zsidó javak kisajátítása.⁵³

Sőt azt is bevallja, hogy képviselőként és ügyvédként támogatta az észak-erdélyi zsidó származású ügyvédek arányának maximalizálását és a zsidók kitiltását az ügyvédi kamarából.⁵⁴ Mikó ugyanakkor ellensúlyozni próbál, és arra emlékezteti vallató tisztjét, hogy a Kállay-kormány alatt már a parla-

51 Mikó baloldaliságáról a következőt írja Balázs Sándor: „A baloldalhoz való kötődésének volt még egy eleme: az *osztálynézőpont*. Soha nem tagadta, hogy az osztályszempont szerint is látja a világot, de ennek a szócskának súlya volt, ugyanis kisebbségi létünket nem kevésbé *nemzeti* alapon is láttatta.” Balázs: i. m. 79.

52 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 2, f. 14–25 (A Magyar Népközség Központi Irodá-jának levelezése panaszügyekben).

53 Uo. f. 29.

54 Uo. f. 30.

ment külügyi bizottság tagja volt, ahol a csendőrség által Észak-Erdélyben elkövetett atrocitások ellen szólalt fel, követelve a reciprocitás elvének be- tartását. 1940–1944 közötti politikáját Mikó „polgári-népi-demokrata”-ként értelmezi, kiemelve, hogy a korabeli viszonyok mellett sokan ezt túl baloldalinak tartották. A vallatás utolsó részét dokumentáló kihallgatási jegyző- könyv szerint Mikó azt állítja, hogy az 1943-as olasz kiugrás után Demeter János kereste meg őt, és azt javasolta, hogy közös jobb- és baloldali egység- frontot alakítsanak Magyarország átállásának előmozdításaért. A szöveg szerint Mikó azt válaszolta, hogy még nem érett az idő erre a lépésre, és csak 1944. március 19-e után alakult ki benne az az álláspont, hogy a né- metbarát magyar kormányvaló együttműködés káros lenne az erdélyi magyarságra nézve.⁵⁵ Valószínű, hogy a vallatás során Mikó erős kényszer alá került, mert a szöveg vége felé érkezve már nyomát sem látjuk a korábbi logikus érvelésnek és védekezésnek. Mikó bevallja, hogy a „Huszonkét év”- ben hazaáruló szervezetként mutatta be a MADOSZ-t, és igen negatívan jellemezte a *Korunkot*. Sőt hozzáteszi, hogy 1944. augusztus 23-a után csak azért vállalta az együttműködést a baloldali Békepárttal, hogy ezzel „lelep- lezze korábbi nacionalista és társadalomellenes tevékenységét”.⁵⁶ A szöveg- ből két elemet érdemes kiemelni. Egyrészt egyértelmű, hogy az idézett mondatrész nem Mikó Imre nyelvezetét és gondolkodásmódját tükrözi, hanem inkább Lupșă hadnagy manipulatív átírásának tulajdonítható. Másrészt érdekes megfigyelni a Mikó által is említett körülményt, hogy 1944 őszén széles együttműködés bontakozott ki a magyar jobboldal és baloldal között Észak-Erdély megtartásának érdekében. Az 1970-es és 1980-as években az

„elvtelen magyar egység” tétele a nemzeti kommunista román történetírás egyik toposzává válik; a korabeli magyar jobboldal által nemzetárulónak bélyegzett MADOSZ nacionalista mozgalommá alakul át, melynek vezetői

– Balogh Edgár, Kurkó Gyárfás és sokan mások – 1944 előtti és utáni tevé- kenységükkel „kiérdemelték” későbbi büntetésüket.⁵⁷

Mikó Imre vallatását a még börtönben levő Jordáky Lajos, Balogh Edgár és Venczel József kihallgatása előzi meg. Őket április folyamán kérdezik meg Mikó politikai nézeteiről, a baloldalhoz és a szélsőjobboldalhoz fűződő viszonyáról. Venczel József, aki már 1930 óta ismeri és eszmei jó barátja (mindketten részt vettek az Erdélyi Fiatalok és a Hitel-mozgalomban),

56 Uo. f. 33.

57 Lásd erről Csucsujá István: Kolozsvár 1944 őszén. In Dáné Tibor – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. EME–EMKE, Kolozsvár, 2001, 294–296.

1955. április 4-i kihallgatásán tényszerűen és empatikusan vázolja fel Mikó

1944 előtti karrierjét. Megemlíti az Erdélyi Pártban betöltött politikai funkcióit, de hozzáteszi: megválasztását elsősorban az indokolta, hogy szükség volt egy nemzetközi jogi kérdésekben jártas szakemberre. Venczel szerint Mikó politikai irányvonala megfelelt a korabeli fősodornak; nemzetiségi kérdésekben pedig a reciprocitás híve volt, többször felszólalt az észak-erdélyi románok érdekében.⁵⁸ Balogh Edgár április 7-i vallomása már sokkal árnyaltabb képet fest – legalábbis állambiztonsági szempontból – a volt politikusról. Balogh, aki 1936 óta ismeri Mikót, haladó műnek nevezi az 1932-ban kiadott könyvét, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdést*, és említést tesz a *Korunkban* álnéven közölt cikkeiről, valamint arról, hogy 1937-ben Mikó az OMP vezetőségével szemben támogatta a Vásárhelyi Találkozót. A második bécsi döntés nyomán azonban gyorsan változnak a pozíciók. Miután a magyar hatóságok elbocsátják tanári állásából, Balogh Edgár barátjához fordul segítségért, aki azonban semmit nem tehet érte, mivel mindenkit „verifikálnak”. 1941-ben Balogh ismét segítségért fordul; az EMKE keretében szeretne létrehozni egy olyan fórumot, ahol a baloldal is képviselteti magát, de Mikó udvariasan elutasító: nem lehet megtörni az Erdélyi Párt politikai monopóliumát. 1942 végén Balogh Edgár ismét felkeresi régi kapcsolatát Józsa Béla üzenetével: az Erdélyi Párt józanabb képviselői szövetkezzenek a baloldallal egy függetlenségi platformon. Mikó válasza ismét nemleges: tudja, hogy a náci Németország el fogja veszíteni a háborút, de a Szovjetuniót nem tartja megbízhatóbb szövetségesnek. 1944-es szerepét – vagyis azt, hogy szeptemberben, tehát a magyar közigazgatás kivonulása után Mikó intézi a kommunisták szabadon bocsátását, és ő szerez fegyvert és lőszert a Dermata munkásainak a rendfenntartás végett – Balogh Edgár rendkívül pozitívnak tartja.⁵⁹ Jordáky Lajos április 4-i vallomása azonban jóval súlyo-

58 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 42–44. Venczel állítása érdekes, mivel az 1941-ben megjelent „Huszonkét év” című könyvének előszavában Mikó éppen a reciprocitás-politika veszélyeire hívta fel az olvasók és a döntéshozók figyelmét. Venczel ezt azért hangsúlyozhatta, mert őt népcsere, azaz a román lakosság Észak-Erdélyből való kitelepítésének előkészítésével vádolták. Ilyen terveken Venczel ténylegesen is dolgozott, és Mikó is tudott a koncepcióról. Tóth-Bartos András: Szórványkérdés és birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944 között. In Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális*

megosztottságról. Argumentum, Budapest, 2013, 285–314.

- 59 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 40–41. A nyugatnémet emigrációban élő Dálnoki Veress Lajos és a romániai „belső emigrációban” élő Bethlen Béla visszaemlékezéseikben ők ketten játszottak főszerepet, de valójában Mikó édesapja, dr. Mikó Lőrincz táblai tanácselnök döntött a kommunista foglyok kiszabadításáról, miután

sabb tényeket tartalmaz. A jegyzőkönyv szerint Jordáky nem tulajdonít nagy szerepet Mikó fiatalkori baloldaliságának; említést tesz ugyan Antal Márk kolozsvári matematikatanár marxista szemináriumán való részvételéről, de rögtön hozzáteszi: már 1934-ben az OMP-hez közeledik, és politikai karrierjének rendeli alá a korábbi barátságokat és tudományos munkáját. A második bécsi döntés után pedig „centrista” irányvonalával Mikó a párt mérsékelt szárnyához tartozik. Noha Jordáky elismeri, hogy 1944-ben Mikó interveniált a kommunisták kiszabadulásáért, saját történetét nem említi meg – pedig neki köszönhetné, hogy nem deportálták Ukrajnába – sőt hozzáteszi, hogy Mikó „imperialista” és nem szocialista országnak tartotta a Szovjetuniót, valamint, hogy az összes munkásellenes törvényt és rendelkezést megszavazta a „hortyista” [sic!] parlamentben. Jordáky külön felhívja a kihallgató tiszt figyelmét arra, hogy Mikó 1944-ben megjelent egyetemi magántanári értekezése Erdélyt ősi magyar földnek tekinti a történeti jog alapján, noha elismeri, hogy a lakosság többsége román nemzetiségű.⁶⁰

1955 áprilisában tehát Vasile Lupșă hadnagy már sokkal több konkrét negatív elemmel rendelkezik Mikóval kapcsolatosan, mint felületesebb kollégái. Ilyen körülmények között erősíti meg Mikó Imre április 22-én a Securitate-val való „őszinte” együttműködési szándékát egy újabb, saját kezűleg aláírt beszervezési nyilatkozattal.⁶¹ Mikó Imrét tehát másodszor is csak zsarolás útján sikerül megnyernie az állambiztonságnak. Ügynöki tevékenységének második szakasza (1955–1956), amit „Dumitrescu” fedőnévvel végez, figyelemreméltó elemmel gazdagodik. Mikó gondosan összeállított, társadalmi csoportokra, politikai hovatartozásra és családokra lebontott személyi jellemzései (összesen több, mint száz maradt fenn a rendelkezésünkre álló dossziékban⁶²) nemcsak hasznos, de pótolhatatlan adatbázist képez. Jelenléte első ízben operatív értékű, naprakész adatokat tartalmaznak, például a Bolyai Egyetem akkori rektorának, Bányai Lászlónak a közvetítésével 1954-ben megismert fiatal budapesti történészről, Csátári Dánielről.⁶³ Új tartótitkja, Vasile Lupșă hadnagy, a magyar nacionalistákkal foglalkozó alosztály vezetője 1956. január 17-én pozitívan értékeli tevékenységét: „Hunyadi Ioan

1944 szeptemberében a magyar polgári közigazgatás visszavonulásával ő maradt a városban dolgozó tisztviselők rangidős tagja. Lásd Nagy–Vincze: i. m. 57.

60 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 38–39.

61 ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, f. 12–13.

62 Uo. f. 19–46. Különösen fontos az 1955. május 3-án készített jelentése, amelyben több élő személy kötődését fedi fel az 1944 előtti

magyar hírszerző és elhárító szer-vekkkel.
63 Uo. f. 47.

fedőnevű informátor, jelenleg Dumitrescu fedőnévvel, 1955. április 22-ig dolgozott a magyar nacionalista elemek témakörében, de csak gyenge anyagokat termelt, amelyek ráadásul csak a múltbeli tevékenységükre vonatkoztak, jelenlegi helyzetükről nem tájékoztatott. Ezért az informátort ismét kihallgattuk, és háborús bűnősként lepleztük le. Azóta több értékes adatot szolgáltatott a nacionalisták jelenlegi tevékenységéről, pontosan jelent meg a találkozáson, és írásos feljegyzésekkel készült. Amikor valamit nem sikerült megoldania, útbaigazítást kért annak érdekében, hogy legközelebb sikeresebben járjon el”.⁶⁴ Még egyértelműbb Lupșă dicsérete 1956. április 19-i feljegyzésében. Az irat szerint Mikó Imre több „magyar nacionalistáról” (Nagy Gézát, Dobri Jánost, Fejér Miklóst és Juhász Istvánt említi)⁶⁵ szolgáltatott operatív értékű információt; a találkozókra írásos anyagokkal készül, és értesüléseit más hálózati személyeken keresztül is ellenőrzik. Ennek alapján Lupșă azt javasolja, hogy a Belügyminisztérium által elrendelt ügynöki hálózat felülvizsgálata után is (a március 14-én kiadott BM 1956/15. sz. utasítással a hálózathoz tartozó el távolították a párttagokat, az „inaktív” és a „kettős” ügynököket)⁶⁶ tartsák vele a kapcsolatot. Fontos azonban megjegyezni, hogy a Mikó Imre által megfigyelt személyekre vonatkozóan semmilyen más bizonyíték nem áll rendelkezésünkre a tiszt jelentéseinek kívül.

Kiállítás, bűnhődés és csendes rehabilitáció, 1956–1969

Mikó Imrének az 1956-os magyar forradalomhoz való viszonyulásáról nem maradtak fent állambiztonsági iratok. A szovjet fogságot megjárt orosz szakos középiskolai tanár különös helyzetben volt. Ha bármilyen formában tiltakozásának ad kifejezést, súlyos büntetésnek teszi ki nemcsak saját magát, hanem egész családját is. A taganrogi fogolytáborban töltött négy év világossá tette számára, hogy a Szovjetunió mindenható birodalom lett a kelet-európai térségben, és a leigázott országok állampolgárainak nincs más lehetőségük, mint a beilleszkedés és a túlélésre való törekvés. November 16-

64 Uo. f. 59–60.

65 Dobri Jánost 1957-ben ítélték el a Dobai-perben, előzőleg pedig – a szovjet hadifogságból való hazatérése után – kétszer is le volt tartóztatva a cserkész szervezet újra-alakításának kísérlete (alaptalan) vádjával. Lásd Molnár János: *Szigorúan ellenőrzött evangélium*. II. köt. Partium Kiadó, Nagyvárad, 2010, 131–141. Érdekes, hogy Dobri

János és Juhász István dossziójának feldolgozásában nem találkozunk „Dumitrescu” jelentéseire történő utalással. Nehéz tehát értelmezni a feljegyzésben tett utalást a Mikó Imre által szolgáltatott operatív értékű információkról.

66 Az utasítás politikai összefüggéseiről lásd Bottoni: i. m. 16–17.

án Mikó mégis tollat ragad, és levélben közvetlenül a Kolozs tartományi első párttitkárhoz, Vasile Vaidához fordul. Hosszasan megfontolt, gondosan megfogalmazott szövegről van szó. Mikó röviden felvázolja életútját, és elismeri, hogy „polgári-nacionalista” pártokban tevékenykedett, de korábbi önéletrajzaira építve részletesen felvázolja az 1944 előtti munkásmozgalmi kapcsolatrendszerét is. Majd rendkívül bátor és szokatlan kérést intéz a tar-tomány politikai vezetőjéhez: „Tizenkét év telt el azóta, hogy részt vettem a polgári politikai életben. Azóta tevékenységgemmel elősegítettem a szocia- lizmus építését országunkban. Büntetve nem voltam. A háborús bűnösöket már több mint egy éve kegyelemben részesítették. Kérem, rehabilitáljanak engem is. Abban az értelemben rehabilitáljanak, hogy ne kötelezzenek arra, hogy hetente jelentkezzek egy bizonyos ellenőrzésre. Ezt már májusban kérvényeztem, de mivel kérésemet nem teljesítették, jónak láttam személye- sen Önhöz fordulni. Ez a kérésem”.⁶⁷ A levél több fontos információt tartal- maz. Egyrészt minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Mikó Imre rend- szeres (a heti „jelentkezés” egy „bizonyos ellenőrzésre”), de kényszerű („ne kötelezzenek”) kapcsolatban áll az állambiztonsági szervekkel. Másrészt Mikó politikai rehabilitációját kívánja elérni, bár rögtön hozzáteszi: telje- sen elégedett szakmai elhelyezkedésével, és nincsenek közéleti ambíciói; a hátralevő „tíz vagy húsz aktív évét” a fiatalság nevelésével, a román–szovjet barátság erősítésével, a szocializmus építésével szeretné tölteni.

1956 őszén Mikó Imrét kiváló politikai érzéke hirtelen cserbenhagyja. Ha arra számít, hogy jó pontokat szerezhessen a forradalom leverése utáni idő- szakban tanúsított kiállásával a szocializmus és a Román Munkáspárt mel- lett, súlyosan téved. Rehabilitálása helyett a tanügyből való kizárása követ- kezik, egy országos kampány keretében, melynek következtében többszáz

„politikailag megbízhatatlan” oktatótól szabadulnak meg.⁶⁸ Mikó kérésé- nek, sajátos módon, de mégis eleget tesznek a hatóságok. Simon Lajos had-

nagy és közvetlen főnöke, Páll Ferenc főhadnagy, a magyar nacionalisták- kal foglalkozó alosztály új vezetője 1957. február 20-án Mikó, mint a saját magát szándékosan dekonspiráló ügynök kizárását javasolja: „Még a ma- gyarországi események előtt, de főleg azután »Dumitrescu« ügynök kijelen- tette, hogy már nem akar együttműködni az állambiztonsági szervekkel, mivel már 12 éve rehabilitálta magát, és inkább ítélik el, de már nem fog velünk együttműködni”.⁶⁹ A kizárást követően egészen más feltételekkel

67 ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, f. 76.

68 Csak a Magyar Autonóm Tartományban 136 oktatót bocsátottak el.
Bottoni: *Sztálin a székelynél*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda,
2008, 385–386.

69 ACNSAS, Fond Rețea, dos. 182274, vol. 1, f. 65–66.

folytatódik Mikó Imre kapcsolata az állambiztonsággal. A BM 1957/70. sz. utasításának megfelelően 1957. március 13-án figyelő dossziét nyitnak róla, mint magyar nacionalistáról.⁷⁰ 1957. október 15-én Mikó aláírja utolsó kéz- írásos nyilatkozatát, amelyben titoktartási ígéretet tesz az állambiztonsági szervekkel fenntartott kapcsolatáról, és kijelenti: tisztában van az esküszegés jogi következményeivel.⁷¹

1958 tavaszán hirtelen zsákutcába kerül egy tízéves szívós munkával elért társadalmi reintegráció, melynek ára a politikai szerepvállalás feladása és a sokáig eltűrt állambiztonsági zaklatás volt. A mindenki által tisztelt, munkáját lelkesen végző osztályfőnököt egyik napról a másikra bocsátják el tanári állásából. A volt unitárius kollégiumból való eltávolítás súlyos anyagi és erkölcsi csapás Mikó Imre számára. „Pădureanu”⁷² ügynök, volt kollégája 1958. november 4-én ad róla jelentést Nagy Gyula hadnagynak. Vele beszélgetve Mikó múltbeli politikai szerepével magyarázza elbocsátását. Valami azonban bántja: hogyan lehetséges, panaszkodik, hogy más exponált személyiségek (Mihai Ralea akadémikus, volt munkaügyi miniszter; Mihail Sadoveanu író, 1938–1940 között a Szenátus egyik bizottsági elnöke; a „fasisztabarát és misztikus” Lucian Blaga filozófus) közbecsületben és jó anyagi helyzetben élhetnek?⁷³ A róla jelentő ügynök láthatóan együttérző a munkanélkülivé vált tudóssal, aki annak ellenére, hogy több orosz nyelvű tankönyvet szerkesztett (az utolsó kettő éppen 1958-ban jelent meg)⁷⁴, most fordításokból, magánórákból kell, hogy eltartsa népes családját, és a városi Néptanáctól várja „repartizálását”, avagy egy új munkahely kijelölését. 1958. november 21-én végül „Pădureanu” arról tájékoztatja tartótisztjét, hogy Mikót a városi könyvellátóhoz irányították, havi fizetését 450 lejben

70 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 1–5.

71 ACNSAS, Fond Rețea, vol. 1, f. 67.

72 A CNSAS határozata Deményi Dezsővel azonosította a „Pădureanu” fedőnevű hálózati személyt. Demény Dezső (1915–1988) egyetemi tanulmányait 1942-ben fejezte be Kolozsváron, majd Berlinben egészítette ki. Mint középiskolai tanár kezdte pályáját Kolozsvárt, egy ideig az egyetemen dolgozott; az 1956-os eseményeket követő megtorlási hullámban veszítette el állását, éveken át volt ipari munkás (1959–1964), később a torockói általános iskolához került, majd Gyaluban tanított.

73 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 99.

74 Mikó Imre: *Orosz nyelv. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák VIII. osztálya számára.*

Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyvkiadó, Bukarest, 1958.; uő: *Orosz nyelv. Tankönyv a magyar tannyelvű iskolák X. osztálya számára.* Állami Tanügyi és Pedagógiai Könyv-kiadó, Bukarest, 1958.

állapították meg.⁷⁵ Három évig gyakorlatilag könyvterjesztőként dolgozik; a főtér sarkán könyveket cipelő Mikó Imre a régi kolozsváriak közbeszédé- nek tárgya. Sokan csodálkozva, többen méltatlankodva és szomorkodva né- zik a város egyik legjobb családjának szomorú sorsát. „Sófálvi” ügynök, aki a volt lánykollégium igazgatójánál, Váczi Margitnál informálódik, 1958–

1959 között pontos és empatikus képet fest Mikó drámaira fordult helyzeté- ről. A család gyakorlatilag éhezik a két szülő nevetségesen alacsony fizetése miatt (Kauntz Kornélia, a bécsi konzuli akadémiát végzett feleség 1945 óta a Herbák János/Dermata/Clujana bőr- és cipőgyárban dolgozik mint admi- nisztrátor, bár kitűnő nyelvismerete miatt rengeteg üzleti tárgyalásra kell megjelennie mint szinkrontolmács; Mikó éjjel-nappal dolgozik, délelőtt fu- tárként, délután magántanárként, késő este pedig fordítóként).⁷⁶ Ennek el- lenére a tragédia nem rendíti meg, sőt elégedetten nyilatkozik új munkájá- ról, bár fizetése még 1961-ben is csak 780 lej⁷⁷ (a román statisztikai hivatal szerint ekkor 850 lej körül mozgott az átlagkereset).

Az új kényszerhelyzet hatására Mikó át is értékeli a hatóságok döntését. 1961 januárjában „Papp János” régi ismerősének már azt állítja, hogy szá- mított az elbocsátásra, mivel „egy volt horthysta képviselőnek nincs mit keresnie a mai oktatásban”.⁷⁸ Egy hónappal később, amikor beszélgetéseik során ismét előkerül a tanügyből való eltávolítása, Mikó határozottan állít- ja, hogy politikai múltja miatt semmilyen esélye nincs a visszatérésnek. Hozzáteszi azonban, hogyha Magyarországra távozott volna a második vi- lágháború után, valószínűleg jobb körülmények között élne, mivel „ott nem büntetik olyan szigorúan a politikai múltat, mint itt nálunk”.⁷⁹ Egy 1961. április 13-án készült jelentés szerint Mikó összehasonlítási alapja a Kolozs- várra látogató Nanovszky Károly főorvos (Latabár Kálmán és más ismert színészek magánorvosa), akivel együtt járt gimnáziumba, és most Budapes- ten öt állás mellett magánpraxist tart fenn – Romániában ez már tilos volt –, saját gépkocsival és lakással rendelkezik.

Az állambiztonság folyamatosan „teszteli” Mikó közérzetét. Az intézke- dési tervek alapján az ügynökök fő feladata régi/új ismerősük faggatása ak- tuális közéleti és politikai kérdésekről. Az immár több éve folyó megfigye- lésnek ugyanis semmilyen kézzelfogható eredménye nincs. Mikó Imre – ál-

75 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 103. Ez az összeg a korabeli átlagkereset alig kétharmadának felelt meg.

76 Uo. f. 96–97.

77 Uo. f. 87.

78 Uo. f. 93.

79 Uo. f. 89.

lapítja meg 1962-ben Magyar Tibor százados – rendkívül okos, óvatos, zárkózott személy, aki „senkiben nem bízik”, és kerüli a politikai kérdéseket.⁸⁰ Amikor mégis kénytelen nyilatkozni, megnyilvánulásaival messzemenően igyekszik megfelelni a hivatalos álláspontnak. 1963. január 16-án például „Pop Domokos”⁸¹ provokatív kérdésére a magyar utcanévek fokozatos eltűnéséről és az iskolák egyesítéséről azt válaszolja, hogy egyrészt az utca- nevek kérdése korántsem olyan fontos, mint ahogy ezt sokan állítják, más- részt, hogy hiba volt a magyarok részéről az ország hivatalos nyelvének mel- lőzése. Üdvözlendő tehát a vegyes oktatási intézmények létrehozása, mivel elő fogja segíteni a román nyelv elsajátítását.⁸² Még a ráállított személyek jelentései is inkább csak tiszteletet sugároznak. „Aiudeanu”⁸³ fedőnevű ügy- nők 1963. január 18-i jellemzése szerint Mikó rendkívüli képességű ember, az erdélyi magyarság legképzettebb politikusa és értelmiségije. A hálózati személy hozzászói: 1962-ben Nyárády Erazmus Gyula botanikus megkísé- relte elcsábítani munkahelyéről egy akadémiai kutatóintézetbe, ahol a je- lenleginél közel háromszoros fizetést (1800 lej) ígértek neki, de a könyvel- látó vállalat nem engedte el Mikót, akinek köszönhetően jól működő és igen jövedelmező terjesztési hálózatot épített ki a városban.⁸⁴ „Pop Domo- kos”, akit szintén 1958-ban távolítottak el a tanügyből, 1963 októberi jelen- tésében arról tudósít, hogy újabb pozitív változás következett be Mikó életé- ben: a Puskin utcai egyetemi könyvesbolt vezetője lett, és annak ellenére, hogy fizetése még mindig csak ezer lej, a legnagyobb elégedettséggel nyilat- kozik helyzetéről, ismerve a Romániában maradt volt magyar politikusok sorsát.⁸⁵ 1964 júniusában Mikó azt is megengedi magának, hogy „Páll Er- nest” fedőnevű ügynök provokatív kérdéseire (Nem szeretne tanítani? Az RMP áprilisi nyilatkozata után várható- e közeledés a Nyugattal?) érdemi választ adjon. Fontos körülmény, hogy „Páll Ernest” is „rég” ember – felte- hetően az Erdélyi Párt helyi vezetéséhez tartozott: a két volt politikus hosz- szasan beszélget a közös ismerősökről (Szász Endre, Demeter Béla, Páll György az Erdélyi Párt titkára), egymásnak meséli 1944 nehéz sorsát, lecsú- szását és visszakapaszkodását. Mikó őszintén bevallja, hogy nagyon szeret- ne tanítani, és ismeri a párt határozatát a volt történelmi pártok tagjai felvé-

80 Uo. f. 21–23.

81 A „Pop Domokos” fedőnév mögött Gyergyai Árpád fül-orr-gégész áll.

82 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 64.

83 Az „Aiudeanu” fedőnév mögött Árkossy Sándor földrajztanár áll, aki

az 1950-es évek-ben Mikó kollegája volt az államosított Brassai
Sámuel Elméleti Líceumban.

84 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 39.

85 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 1, f. 34.

telének engedélyezéséről, *magyar politikusként* ez szerinté járhatatlan út. Azt is elárulja, hogy Bánya László rektor felvette volna a Bolyai egyetem orosz tanszékére, de az 1956-os események negatívan befolyásolták az éle-tét. Sérelmezi azonban – és nem először teszi – hogy az 1944-ben Magyar- országra távozott kompromittált személyek, mint például a szélsőjobboldal- lal összejátszó Páll György vagy a kolozsvári *Keleti Újság* kemény németba- rát vonalához tartozó Domokos Pál Péter, a Romániában maradt közéleti szereplőkkel ellentétben, megőrizhették magas pozíciójukat.⁸⁶

Az 1960-as évek első felében a csendesen küzdő Mikó visszanyeri az 1944 előtti vitathatatlan presztízsét a kolozsvári magyar társadalomban. Létrejön azonban egy erősödő *státus inkonzisztencia*, ami az informális rang és a hivatalos funkció közötti szakadékból fakad. Mikó hitelessége, munka- bírása és hozzáértése egyszerűen *nélkülözhetetlen*, és ezt az őt megfigyelés alatt tartó rendszer is tudja. Ráadásul az 1960-as évek elején termelt állam- biztonsági iratokból világosan látszik, hogy a hiányos műveltségű, alacsony társadalmi pozícióból kiemelt magyar és román Securitate tiszték nem tud- nak mit kezdeni egy Mikó Imre kaliberű személyiséggel. Az egyik operatív terv margójára, amit Ioan Haiduc százados készít 1963 januárjában, egy is- meretlen kéz – minden valószínűséggel a felettes tiszt – keresetlen szavak- kal illeti a sablonos és amatőr kombinációk készítőjét. Beosztottja – szól a dorgálás – érezhetően nincs tisztában azzal, hogy milyen jelentős személyi- séggel van éppen dolga.⁸⁷

1964-ben az országban és az egész szovjet zónában zajló gyors politikai változások, majd a meghirdetett amnesztia és a nyáron Kolozsváron kirobbant Pásztai-Bruder-ügy⁸⁸ ismét a hatóságok figyelmébe irányítja Mikó Im- rét, akit Kelemen Lajos történész (aki nem mellékesen Mikó Imre nagy- bátyja volt) 1963 nyarán bekövetkezett halála után választottak meg az uni- tárius egyház főgondnokának. A fontos egyházi funkció birtoklásának kö- szönhetően Mikó Imre *hivatalosan* is visszatérhet az erdélyi magyar közélet- be. Erős korlátok között ugyan – az 1960-as években Mikó még csak a ko- lozsvári egyetemi könyvesbolt vezetője –, de néhány év után folytatódhat társadalmi rehabilitációja. Az állambiztonság azonban felkészülten várja a

86 Uo. f. 19.

87 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 3, f. 19.

88 1964 nyarán több magyar nemzetiségű személyt őrizetbe vettek néhány napra, pl.

Jordáky Lajos ismert kolozsvári szociáldemokrata politikust, akit a

Securitate azzal gyanúsított, hogy más „jobboldali szociáldemokratákkal” (Bruder Ferenc, Pásztai Géza) memorandumot szerkesztett Erdély kérdéséről, amit az ENSZ-hez és a magyar kormányhoz kíván eljuttatni.

célszemély remélt „megnyilvánulásait”. Az 1964 február és 1965 március közötti intenzív adatgyűjtést új, rátermett ügynökök segítik, például „Aczél”⁸⁹, „Nagy László” (akivel együtt járt egyetemre és 1928 óta ismeri) és „Székely János”, aki az Erdélyi Párt vezetőségéhez tartozott; utóbbi ügy- nök rendkívül alacsony sorszáma (141.) az állambiztonsági szervekkel rég- óta tartó kapcsolatra utal. Az akciót egy agilis és szakmailag felkészült áll- lambiztonsági tiszt, a nagyváradi születésű Florian Oprea őrnagy felügyeli, aki évtizedeken keresztül a kolozsvári Securitate „magyar” szakértője és több prominens értelmiségi tartótisztje.

1964. február 12-én „Aczél” ügynök kitűnő helyzetjelentést ad Opreának a volt politikusról. Szerinte a kolozsvári prominensek (Balogh Edgár, Gáll Ernő, Csehi Gyula, Benkő Samu, Kacsó Sándor, Tóth Sándor, Faragó Jó- zsef) igazságtalannak vélik Mikó eltávolítását a tanári pályáról, ahol a diá- kok és a kollégák egyöntetű elismerését vívta ki magának. Személyét és mű- vét olyan fontosnak tartják, hogy Balázs Sándor egyetemi docens már inten- zíven foglalkozik Mikó 1944 előtti írásaival. Az ügynök ugyanakkor meg- jegyzi, hogy a pozitív vélemények kialakításában Mikó is aktív szerepet ját- szik. A könyvellátó felelőseként például előnyben részesíti ismerőseit, vala- mint a város fontos embereit, akiknek mások számára hozzáférhetetlen könyveket és kiadványokat szerez be elsősorban Magyarországról. Balogh Edgár jellemzése szerint Mikó „művelt, udvarias, szolgálatkész, és rosszul érinti a bürokrácia és a hivatalos szervek dogmatizmusa”. Az 1944 után gyorsan átalakuló értelmiségi világba való integrációjában sokat segít a Gáll Ernővel kialakított kiváló szellemi és munkakapcsolat: az újrainduló *Ko- runk* főszerkesztője 1957 óta külső munkatársként alkalmazza a több nyel- ven kitűnően beszélő Mikót, akinek feladata a szovjet, francia és német folyóiratok szemlézése. (A jelentéshez hozzátartozik Mikó Imrének az ügy- nök által összegyűjtött 1957 és 1964 között megjelent cikkeit és fordításait). De másképp is segített Mikó az öt pártoló filozófusnak: 1958- ban adatokat közölt, bibliográfiai tételleket javasolt, és fordításokat végzett Gáll Ernő ro- mán nyelven megjelent kötetéhez a két világháború közötti román polgári szociológiáról.⁹⁰

Ez az a pont, amikor az állambiztonsági tiszték eldöntik, játszmába kez- denek az egyre nagyobb befolyással, kapcsolatrendszerrel és – bizonyos ré- tegekben – valóságos kultusszal rendelkező Mikóval. „Aczél” jelentése után Florian Oprea hosszú megjegyzést tesz. Leírja, hogy a Securitate a már idé- zett BM 1957/70. sz. utasításnak megfelelően figyeli Mikót. Az ügyet egy-

89 Az „Aczél” fedőnév az 1909-es születésű László Béla Györgyöt takarja.

90 ACNSAS, Fond Informativ, dos. 235727, vol. 5, f. 40–42.

szer már lezárták, mivel nem sikerült kellőképpen alátámasztani magyar nacionalista tevékenységét, majd Nicolae Dumitrescu alezredes, aki 1962-től a Kolozs tartományi állambiztonság vezető-helyetteseként működött⁹¹ (főnöke a hírszerzés későbbi irányítója, a magyarellenességéről jól ismert Nicolae Pleșiță), az akció folytatását kezdeményezte. Most egyértelműen látszik, hogy Mikó ismert és megfigyelt nacionalistákkal tart szoros kapcsolatot, tehát véleménye szerint „Mikó Imre teljesen megfelel az ügynöki munkának, és beszerzése, vitathatatlan operatív alkalmassága miatt, mély behatolást tenne lehetővé a magyar nacionalista elemek közé”.⁹²

1964 júniusától összesűrűsödik a Mikó Imre körül szőtt állambiztonsági háló; külföldi (magyarországi és nyugat-németországi) levelezését rendszeresen figyelik. Mikó tovább is rendkívül óvatos, de májusban súlyos hibát követ el. Az ügy háttérében az 1960-as évek egyik legnagyobb nemzetiségpolitikai botránya áll: a kolozsvári Securitate hazaárulás vádjával letartóztatásba helyez két ismert magyar szociáldemokrata politikust: Bruder Ferencet, az 1948-ig működő RSZDP kolozsvári titkárát, aki 1945–1946-ban az RSZDP magyar bizottságának egyik titkára és Pásztai Géza jogászt, aki első letartóztatása előtt a Bolyai Egyetem tanára (1945–1947). Mindketten a párt ún. jobboldali szárnyához tartoztak, Erdély adminisztratív különállásért harcoltak, és ezért az 1950-es években börtönbe kerültek (Pásztai 1950–1955 között ítélet nélkül raboskodik; Bruder 1955-ben kerül börtönbe). 1964 nyarán széleskörű letartóztatási hullám söpör végig Kolozsváron; néhány napig Jordáky Lajost is faggatják Pásztainak és Brudernek az erdélyi magyarság helyzetére és Erdély autonómiájára vonatkozó memorandumáról, amit az ENSZ elé kívánnak vinni.⁹³

1964 nyarán ellenőrizetlen (vagy éppen gondosan felépített?) rémhírek terjednek Romániában a magyar revíziós szándékról,⁹⁴ amerikai diplomaták arról is értesülnek, hogy Budapest 150 ejtőernyőst dobott át a határon diverziós céllal.⁹⁵ Mikó Imre valószínűleg csak távolról érzékeli az őt körül vevő feszültséget, de nehezen felépített második élete rendkívül komoly ve-

91 Dumitrescu 1971-es káderlapját közli Dobre, Florica – Neagoe-Pleşa, Elis – Pleşa, Liviu (coord.): *Securitatea. Structuri – cadre. Obiective şi metode. Vol. 1 (1948-1967), Vol. 2. (1967-1989)*. Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 2006, vol. 2. 145–147.

92 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, f. 42–43.

93 ACNSAS, Fond Documentar, dos. 131 (problema artă/cultură), vol.

11, f. 8. (Jordáky
Lajos).

94 Vincze Gábor: *A Historical Chronology of the Hungarian Minority in Romania 1944–*

1989. Partium, Nagyvárad, 2009, 125–126.

95 Bottoni, Stefano: A romániai magyarság a brit diplomáciai iratok tükrében. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003, 99–124, 119.

szélybe kerül. 1964. július 10-én a korábban letartóztatott Máthé Árpád zetelaki származású, de Kolozsváron élő nyugdíjas, akiről csak annyit tudunk, hogy a memorandumban említett négyfős bizottság egyik tagja, elismeri, hogy májusban Pásztai Géza javaslatára felkereste munkahelyén Mi-kót, és a volt szociáldemokrata politikus üzenetét tolmácsolta: társaságát inspirálja a nemzetiségi kérdés jogi szabályozásáról 1944-ben megjelent műve. Mikó láthatóan örül a dicséretnek, és azt üzeni régi ismerősének, hogy szívesen beszélgetne vele.⁹⁶ A rendelkezésre álló iratokból nem derül ki, hogy létrejött-e a tervezett találkozó (nem kizárt, hogy Pásztai letartóztatása előzte meg a kapcsolatfelvételt), de június 19-én a Kolozs tartományi Securitate intézkedési tervet készít Mikó megerősített megfigyeléséről,⁹⁷ majd június 29-én Nicolae Pleșiță elrendeli az egyéni adatgyűjtési dossziét Mikó Imrére vonatkozóan⁹⁸ (a célszemély fedőneve „Molnár Eugen”), akiről a letartóztatottak azt vallották, hogy ő lehetne az önálló Erdély első számú politikai vezetője, az esetleges új kormány miniszterelnöke.⁹⁹ A vád súlyos, de a hatóságok egyelőre csak kéthónapos intenzív megfigyelés alá vonják a célszemélyt, majd augusztus 29-én a tartományi Securitate belső hírszerző osztálya elemző ülést tart az ügyről. Az 1965. március 23-án készült összefoglaló jelentés szerint ezen alkalommal megállapítják, hogy Mikó nem érintett a Bruder-Pásztai-ügyben, és őszintén elégedett jelenlegi állapotával: nem ad hangot nemzetiségi sérelmeknek, és nincsenek politikai ambíciói. Aznap tehát „eredmény nélkül” zárul az adatgyűjtési akció. A politikai rehabilitáció azonban késik. Az egyházi vonalon tevékenykedő „Alexa”¹⁰⁰ ügynök 1965. március 8-i tájékoztatása szerint a hágai székhelyű Szabadelvű Keresztények és Vallásszabadság Nemzetközi Szövetsége (*International Association for Liberal Christianity and Religious Freedom*) meghívást intézett az erdélyi unitárius egyháznak az 1966-ban Londonban megrendezendő világkongresszusra. Kiss Elek püspök azt szeretné, ha a hivatalos delegációhoz Mikó Imre főgondnok is csatlakozna, de az állambiztonsági szervek azonnal közbelépnek, és megvétózzák a tervezett kiutazást az Utlevélhivatalnak címzett átiratban.¹⁰¹

Furcsán hangzik, de elsősorban a róla folyamatosan jelentő ügynökök, „Nagy László” és „Páll Ernest” mentik fel az 1964-ben gyanúba kevert Mikó

96 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, f. 44–45.

97 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 1, f. 9–13.

98 Uo. f. 1–2.

99ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, f. 58.

100 „Alexa” azonos volt Sebe Ferenc unitárius püspökségi tanácsossal.

101 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5. f. 33.

Imrét, akiről kedvező képet festenek annak ellenére, hogy feladatuk éppen a politikai beszélgetések kiprovokálása (elsősorban a román–szovjet és a szovjet–kínai feszültségről kikért véleménye) és a nemzetiségi problémák célzatos emlegetése. Mikó Imre visszafogott, továbbra is kényszerpályán mozog, és udvariasan hárítja a veszélyes témákat, de néha azért megenged magának egy-két csípős megjegyzést. 1965 februárjában „Nagy László” fel- keresi a főtéri Librăria Noastră könyvesboltban, és Mikó elmeséli, hogy első ízben bízta meg a *Korunk* szerkesztősége egy szociológiai tanulmány készítésével a szabadidőről és a közvélemény-kutatás módszertanáról, ami- hez nyugati szakirodalmat is kapott, csak hazait nem, mivel „itt nem lehet közvélemény-kutatást végezni. És a néptanács elnökével elbeszélgetni, az nem közvélemény-kutatás”.¹⁰² Még rosszabb a helyzet az *Utunk*nál, ahol szintén szociológiai tárgyú cikket kértek, és ki is küldték Torockóba anya- got gyűjteni, majd közlésre sem méltatták az elkészült írást. Mikó megjegy- zi: a *Korunk*kal szemben az *Utunk* olyan tökéletes belső cenzúrát végez, hogy a cenzúrahivatalnak (Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor de pe lângă Consiliul de Miniștri) alig akad gondja a megjelenésre váró anyagok- kal, miközben a *Korunk*ból gyakran szedetnek ki nyomdakész cikket. En- nek Mikó szerint gyakori áldozata Balogh Edgár, túl merész nemzetiségi tárgyú írásai miatt.¹⁰³

A következő néhány évben a román állambiztonság ismét csak potenciális ellenséggént kezeli Mikót. Általánossá válik a szakmai elismerés, bővülnek a közlési lehetőségek, Mikó Imre csendes kiállása erkölcsi etalonná válik Ceaușescu első éveiben, a politikai liberalizáció és a nemzetiségi kérdés újrafelfedezésének időszakában. 1965-ben a Bárdi Nándor által készített Mikó Imre életmű-bibliográfia 37, többnyire névtelenül megjelent tételt említ; 1966-ban 14 ismertetés és kisebb közlemény már saját neve alatt is megjelenhet a *Korunk*ban és az *Utunk*ban; 1967-ben további cikkek, fordítá- sok következnek, és több mint húsz év után az első önálló kötet: a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó által gondozott *Honpolgárok és világpolgárok* című gyűjtemény. Az állambiztonsági szervek gyanakvással nézik fokozódó köz-életi szerepvállalását, de 1967. augusztus 18-án csak a legenyhébb intézke- déssel, az ellenőrző dosszié megnyitásával válaszolnak. Októberben aztán

102 Uo, f. 35. Az írás a lap februári számában jelent meg: Új élet Torockón. *Korunk*, 1965. 2. sz., 273–278.

103 A cenzúra működési mechanizmusairól lásd Kiss Ágnes: Informális

gyakorlatok a romániai kommunista cenzúrarendszerben. *Magyar Kisebbség*, 2012. 1–2. sz., 185–

221. Makroszinten lásd Rad, Ilie (coord): *Cenzura în România*. Ed. Tribuna, Cluj- Napoca, 2012 (főleg Dan Culcer és Cseke Péter tanulmánya).

az Állambiztonsági Tanács elnöke, Constantin Stoica vezérőrnagy engedélyezi az operatív technika felszerelését és beüzemelését munkahelyén, és elrendeli a levélforgalom kiemelését és ellenőrzését.¹⁰⁴ Mikó Imrére ekkor több hálózati személy „vigyáz”: „Székely János/Ianos”, „Someșan”, „Nagy Iosif” és „Nagy László/Ladislau”. A féléves intenzív ellenőrzés azonban ismét kudarcba fullad. Mikó feltételezett „ellenséges” tevékenységéről annyit sikerül kideríteni, hogy 1966 augusztusában munkahelyén látogatta meg a Magyarországon élő, de bánffyhunyadi születésű Albrecht Ferenc ügyvéd, Albrecht Dezső volt országgyűlési képviselő testvére, aki a párizsi „reakciós” magyar emigráció egyik vezetője. Az intézkedési tervből kiderül, hogy a Securitate a sötétben tapogatózik: az egyetlen befutott információ, hogy Albrecht Ferenc „kolozsvári magyar nacionalistákkal” tart kapcsolatot, és rajtuk keresztül információkat ad át testvérének az erdélyi magyar kisebbség helyzetéről.¹⁰⁵

1967–1968 között „Székely János” és „Someșan” ügynök a Mikó által vezetett egyetemi könyvesbolt gyakori látogatója – amit maga a célszemély

„kis értelmiségi kávézónak” tart a nap csendesebb óráiban –, többször kezdeményez irányított politikai beszélgetést Mikó felszabadulás előtti tevékenységéről, és kíváncsinak mutatkozik véleményére a legkülönbözőbb aktuális témákról (megyésítés és bérrendezés,¹⁰⁶ Mikó egyházi tevékenysége mint főgondnok,¹⁰⁷ Magyarország megítélése). A baráti beszélgetésekbe könnyen becsúsznak provokatívnak szánt kérdések: 1967. augusztus 31-én

„Someșan” megkérdezi tőle, miért nem kér útlevelet Magyarországra. Mikó azonban higgadtan ismétli régóta hangoztatott tételét: azért nem kér útlevelet, mert biztos az elutasításban. Feleségének sem engedélyezték a külföldi utazást, sőt, több egyetemi tanártól is (Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila) megtagadták az útlevel kiállítását. Egyébként, hozzáteszi, nem is kíván Budapestre utazni, mert sok kiábrándító dolgot hall onnan, és inkább csak a rokonság miatt látogatná meg a magyar fővárost, miközben két fia már megkapta az útlevelet, és hamarosan utazni is fognak.¹⁰⁸

Az ellenőrző dossziét 1968. április 30-án zárják le, eredménytelenül.¹⁰⁹

Minden erőfeszítés ellenére (négy foglalkoztatott hálózati személy, lehallgatások, postai forgalom ellenőrzése) a Securitate nem talál rajta fogást:

104 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, f. 8–9.

105 Uo. f. 4–7.

106 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 522.

107 Uo. f. 518–519.

108 Uo. f. 508.

109 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, f. 68–70.

„Mikó Imre jelenleg nem folytat ellenséges tevékenységet, és távol tartja magát a politikai jellegű beszélgetésektől”.¹¹⁰ A figyelési akció leállítását követően egy általános jelenség, az állambiztonsági szervek teljes átszervezése és a hálózati munka „racionalizálása” áll. 1968 elején Romániában 417 ezer állampolgárt tartanak – Mikó Imréhez hasonlóan – időszakos megfigyelés alatt; egy évvel később számuk 50 ezer alá csökken.¹¹¹ Az 1968 tavaszi–nyári jelentős politikai eseményekre – a koncepciós perek elítélteinek rehabilitálása, a június 28-án Ceaușescu részvételével tartott viharos értelmiségi gyűlés révén elért magyar nemzetiségpolitikai sikerek, majd augusztus végén a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulása – Mikó Imre a tőle megszokott higgadtsággal és alkalmazkodási készséggel reagál. Ennek két oka van. Mint „régí”, sokáig látványosan mellőzött és nem egyszer megalázott polgári politikus, Mikó inkább szemlélője, mintsem alakítója a politikai folyamatoknak. A június 28-i bukaresti találkozón csak a párttagokból álló „új” szocialista erdélyi magyar értelmiség krémje vesz részt és szólal fel; Mikó csak a régi ismerősöktől – Gáll Ernő, Balogh Edgár, Deme-ter János – értesül a sajtóban székszavúan összefoglalt gyűlés szenvedélyes vitáiról. Ekkor már egyértelmű, hogy sok elhangzott sérelem alapja (például az 1945-ben megjelent, de sohasem alkalmazott nemzetiségi státútum visszaállítása) éppen Mikó Imre, Jakabffy Elemér vagy Balogh Artúr kisebbségjogi munkássága. Rájuk azonban nem szabad hivatkozni, a két világháború közötti munkáik eltűntek a közgyűjteményekből, és titokban forognak kézről kézre, mint tiltott gyümölcs.

Emellett Mikóban érződik egy alapvető sértődöttség azokkal szemben, akik kirekesztették az 1950-es években. A politikai rehabilitáció küszöbén állva nem kíván kockáztatni, nem exponálja magát semmilyen ügyben, és inkább csak a számára *megengedett*, hasznosnak ítélt dolgokba fekteti az energiáját. A politikától való távolmaradásának jóval praktikusabb magyarázata is van: 1968-ban Mikó Imre közéleti tevékenységét teljesen leköti az unitárius egyház alapításának 400. évfordulója. A keleti nyitás jegyében éppen Kolozsvárt választják az 1968. augusztus 17–19. között megrendezésre szánt helyszínének. Főgondnoki minőségben a több világnyelven tökéletesen kommunikáló Mikó Imre *nélkülözhetetlen* szervezője és szereplője a díszes eseménynek, melynek köszönhetően népes külföldi delegációk (hosszas egyeztetések után az Egyházügyi Hivatal nemcsak az Egyesült Álla-

110 Uo. f. 70.

111 Deletant, Dennis: A román állambiztonság szervezeti felépítése és működése, 1944–

1989. (2. rész) *Betekintő*, 2012. 2. sz.

http://www.betekinto.hu/2012_1_deletant [Le-töltve: 2013. április 13-án.]

mokból, Nagy Britanniából és Svájcból, hanem Magyarországról, Lengyelországból és Csehszlovákiából is engedélyezi a küldöttségek beutazását)¹¹² és több száz külföldről érkező egyháztag árasztja el a várost, köztük 155 amerikai vendég.¹¹³ A korszak egyik legszorgalmasabb észlelője, „Someșan” ügynök szeptember 10-én jelenti, hogy Mikó sikeresnek tartja az ünnepség-sorozatot, amihez a hivatalos szervek is segítséget nyújtottak, és hozzáteszi: nagy szerencse, hogy a Csehszlovákia elleni katonai akció csak a hivatalos program lezárultával, augusztus 21-én indult. Így is azonban sok kellemet-lenséget okoztak a politikai feszültségek: több külföldi vendég, akinek szé-kelyföldi kirándulást szerveztek az augusztus 21. utáni napokra, azonnal visszafordult és Ausztriába sietett, miután a szovjet invázióról értesült.¹¹⁴

Úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben Mikó őszinte meggyőződéssel támogatja a román álláspontot: aláírja a kolozsvári magyar értelmiségnek az RKP KB-nak küldött elítélő nyilatkozatát,¹¹⁵ bízik a román kommunisták önálló politikájában, és azt reméli, hamarosan megújul a szocialista országok közötti együttműködés.

A román belpolitikát uraló ideológiai enyhülés és Ceaușescu engedékenyebb magyarságpolitikája újabb, a párt vezető testületéhez intézett beadványra készíti a teljes rehabilitációra vágyó Mikót, aki már egyszer – 1956 novemberében – érkezettnek vélte a megfelelő pillanatot, de nem látta a magyar forradalom leverését követő időszak veszélyeit. 1968. október 7-én levelet intéz Aurel Ducához, a Kolozs megyei RMP első titkárához, ahol röviden vázolja életrajzának egyes stációit, kiemelve az 1930-as években megjelent „haladó” tanulmányait, a Gaál Gábori Korunkkal vállalt együtt-működést, a „polgári nacionalista, de nem fasiszta” Erdélyi Pártban vállalt politikai szerepet, az 1944. március 19. utáni ellenállását és a baloldali erők-vel való kapcsolatfelyételt, és az 1948 utáni pedagógiai és publicisztikai te-vékenységet.¹¹⁶ A beadvány kimondott célja egy számára megfelelőbb és jobban fizetett álláshoz jutás:

„Öt éve vagyok az egyetemi jegyzetek eladására szakosított Egyetem utcai könyvüzlet ügykezelője, havi bruttó bérem 1150 lej. Háromszor kaptam meg a szocialista munkaverseny élmunkása érmet. Munkámat lelkiismeretesen végzem, de úgy gondolom, hogy más munkakört is el

112 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 466.

113 Mikó központi szerepe több jelentésből is kiderül, pl. vol. 6, f. 463, 480.

114 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 480.

115 Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer
magyarságpolitikája 1965–*

1974. Pro-Print, Csíkszereda,
2011, 51.

116 Balázs: i. m. 356–361.

tudnék látni (...) Két egyetemi diplomával rendelkezem, hat nyelven írok és beszélek (magyarul, románul, oroszul, franciául, németül, angolul), 36 éves tudományos és irodalmi tevékenységem van. Semmiféle büntetőjogi vagy fegyelmi büntetésben nem részesültem, nem voltam elzárva, nem internáltak. Úgy gondolom, hogy az 1936 és 1944 közötti politikai tevékenységem nem akadályozta annak, hogy tízéves alacsony szintű munka végzése után olyan állást kapjak, amely megfelel képzettségemnek és eddigi munkálkodásomnak. Nem kérek tanári állást, mivel ez Kolozsvár municípiumban majdnem lehetetlen (...). De képesnek érzem magam arra, hogy eleget tegyek valamilyen tudományos kutatói, kiadóban lektori, folyóiratnál szerkesztői vagy könyvtárosi munkakörben rám háruló feladatoknak (...) Pályafutásom végén kérem ezt az erkölcsi és anyagi rehabilitációt.”¹¹⁷

Kérése ekkor nem teljesül, sőt a hatóságok válaszárol sincs adat. Mindenesetre a visszafordíthatatlannak tűnő liberalizáció közepette 1968 ősztől erősödik Mikó érdeklődése a napi politika iránt, és noha véleményét csak beszélgetőpartnerei unszolására fejt ki, határozottabban fogalmaz. Ehhez egy fájdalmas kudarc is hozzájárul, amely több szabadidőt hagy neki a következő pár évben. Az egyházi vonalról folyamatosan érkező jelentések szerint a főgondokká választott Mikó és Kiss Elek unitárius püspök viszonya korántsem felhőtlen.¹¹⁸ „Ambrus Géza”¹¹⁹ későbbi, 1973-as jelentése szerint Kiss püspök nehezen viseli a kritikát, és Mikó tekintélyének további emelkedésétől is tart (1964–1968 között Mikó többtucatnyi egyházi tárgyú előadást tart Erdély-szerte, és főgondnoki minőségében körbeutazta az egyházat). 1968 októberében, miután rendkívül sikeresen megszervezte a kolozsvári zsinatot, Mikó Imre bejelenti lemondását, amit egy látszólag apró konfliktus előz meg: a szenvedélyes műgyűjtő Kiss püspök kiállítását szervezne a tulajdonában levő többszáz festményből válogatva. Mikó azonban giccsesnek tartva Incze Ferenc „udvari festő” alkotásait, ellenérzést fejt ki a tervvel kapcsolatban. Váratlan lépése megosztja a kis unitárius világot. A hívők és a teológusok nagy része támogatja, de a püspök válaszul saját lemondásával fenyeget, a párharc pedig Kiss Elek győzelmével zárul: 1969 márciusában a zsinat elfogadja Mikó Imre lemondását.¹²⁰

117 Uo. 360–361.

118 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 5, f. 10–23.

119 Az „Ambrus Géza” fedőnév mögött Sebe Ferenc unitárius

egyháztanácsos, közigaz-
gatási előadó áll. Lásd erről Molnár János:
i. m. II. k. 460.

120 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 92.

1968 novemberétől „Someșan” több beszélgetést kezdeményez Mikó üzletében az éppen alakulófélben levő Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsáról (MNDT). December másodikán Mikó elmeséli barátjának, hogy Demeter Jánossal egyeztetett az ügyben, aki többször, de hiába győzködte Ceaușescut a Fazekas János által is támogatott nemzetiségi statútumról. Mikó hozzáteszi: nagy hiba lenne kihagyni az új testület országos vezetéséből azokat – mint például Balogh Edgár és Jordáky Lajos – akik „bátran” hajlandók fellépni a nemzetiségi érdekek mellett.¹²¹ Karácsony előtt Mikó érdekes és lényeglátó történelmi párhuzammal áll elő. Szerinte az MNDT valódi célja nem más, mint a magyar kisebbségi elitek politikai integrációja, az 1939-ben létrehozott Magyar Népközösséghez hasonlóan. Sajnos azonban már látszik, hogy az MNDT nem működőképes szervezet, és „csak papíron létezik”.¹²²

1969 januárjában Mikót is elerik a román–szovjet konfliktus időszakában gyorsan terjedő rémhírek. „Florian Laurențiu” ügynöknek elárulja, azt hallotta, hogy gépének leszállásakor Kádár János ellen merényletet hajtottak végre Moszkvában; a feltételezett tettesek a moszkvai magyar nagykövetségen dolgoztak. Kádár csak könnyebben sérült meg, és az utóbbi napokban már üzemlátogatásba kezdett, hogy eloszlassa a merényletről terjedő híreket. A csehszlovákiai fejleményeket kommentálva – elsősorban Dubček kiállítását és a „normalizáció” lassú előrehaladását – Mikó elégedetten nyugtázza, hogy Moszkva nem tud mindenben diktálni a megszállt országnak, és fontos újdonságnak nevezi a föderatív államformát. Hozzáteszi: a magyarok ugyanezt szeretnék volna elérni Szlovákiában, de ezt nem tették lehetővé. Nehéz nem észrevenni a finoman előadott áthallásos beszédet.

„Florian Laurențiu” tartótiszje, Ioan Buf őrnagy is érzi, hogy folyamatosan gyengül Mikó „önfegyelme”, és nyíltan beszél politikai kérdésekről. Meg kell erősíteni tehát a felügyeletet, hogy kiderüljön, rendszeressé válnak-e az

„ellenséges”
megnyilvánulások.¹²³

A következő hónapokban az állambiztonság felügyeletével több alkalom is adódik a politizálásra, de Mikó – akit 1969 nyarán vettek fel az Írószövetségbe, és 1971-ben tervezett nyugdíjazásáig csak az irodalomnak kívánja magát szentelni – álláspontja összességében nem fordul negatív irányban. Provokatív kérdésfelvetés természetesen bőven akad. Mit gondol Csatári Dánielnek az 1940–1944 közötti magyar–román viszonyt feldolgozó új könyvéről? – érdeklődik 1969 márciusában „Florian Laurențiu”. Mikó csak

121 Uo. f. 485.

122 Uo. f. 483.

123 Uo. f. 434–435.

annyit válaszol, hogy tud róla, de még nem sikerült elolvasnia, mert az egész országban egyetlen példány található, és most éppen Jordáky Lajos tanulmányozza a művet. Reméli, hogy hamarosan ő is hozzájut, mivel ismeri a szerzőt, és komoly szakembernek tartja.¹²⁴ Még kellemetlenebb számára Otto Folbert salzburgi egyetemi tanár látogatásának emlegetése, aki a Stephan Ludwig Roth medgyesi evangélikus lelkész tiszteletére rendezett jubileumi konferenciára érkezett Kolozsvárra. Folbert ugyanis nem „igazi” osztrák, hanem medgyesi származású, és 1945-ig szülővárosának szász líceumát igazgatta. Noha Mikó nemrég megjelent könyvében tanulmányt közölt Stephan Ludwig Rothról, az 1849-ben halálra ítélt szász–magyar hazafiról, sőt Folbertet még a régi időkől ismeri, alig tud beszélni a volt hazájában először látogató tudóssal, mert az állandó kíséretet kapott, aki egy percre sem hagyja egyedül. Ő nem más, mint Carl Göllner, a nagyszebeni akadémiai kutatóintézet vezetője: Mikó helytálló megérzése szerint ő csakis a „Securitate embere” lehet.¹²⁵

Az ügynökökkel folytatott – a sok vevő miatt általában rövid – eszmecserék során Mikó többször is kifejezi elismerését Ceaușescu független és nyugatbarát külpolitikája iránt. Richard Nixon romániai látogatását (1969. augusztus 2–3.) például „óriási diplomáciai győzelem”-nek¹²⁶ tartja, amit mindkét fél részéről gondos előkészületek előztek meg. „Florian Laurențiu” szerint Mikó sokat tud ennek háttéréről, mert felesége a kolozsvári *Clujeana* cipő- és bőrgyárba látogató amerikai küldöttség hivatalos tolmácsa volt. A Kolozsváron járt gazdasági delegáció nagy üzlettel kecsegtető tervekkel érkezett, és tagjai között a román diaszpóra képviselője is helyet foglalt, aki nem melleleg a *Clujeana* igazgatójának személyes jó barátja.¹²⁷ Jobban aggasztja Mikót a gazdasági helyzet alakulása: túl nagyra tartja Románia külföldi adósságát, amit valuta hiányában az ország élelmiszerexporttal kénytelen kifizetni.¹²⁸ Mikó szerint a kisebbségpolitikában (is) tapasztalható

124 Uo. f. 440.

125 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 444. Mikónak igaza volt. Carl Göllner (1911–

1995) történész „Florescu” fedőnéven 1949-től működött együtt a román állambiztonsággal. Lásd Sienerth, Stefan: „In den Fängen des Geheimdienstes. Ein Beitrag zur Biografie des Historikers Carl Göllner”. In Gräf, Rudolf – Volkmer, Gerald [Hrsg.]: *Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964*. IKGS

- Verlag, München,
2011, 157–
207.
ACNSAS, Fond Informativ, vol.
6, f. 447.
126 Uo. f. 447.
127 Uo. f. 448.
128 Uo. f. 443.

tó enyhülés mögött elsősorban gazdasági és külpolitikai nehézségek húzódnak. Miután a kommunista pártok utolsó moszkvai konferenciáján (1969. június 5–17.) Ceaușescu megíúsította egy Románia számára elönytelen katonai szerződés aláírását, most lázasan keresi a közeledést Jugoszlávia és Magyarország felé. Mikó szerint, aki ez ügyben Fazekas János véleményét

„tolmácsolja”, ezzel magyarázhatók a látványos nemzetiségpolitikai vívmányok, mint a Kriterion könyvkiadó és a bukaresti Petöfi Ház. 1969 végére Mikó is részese lesz a csehszlovákiai bevonulás után kialakult „nagy kiegyezésnek” a politikai rendszer és a romániai értelmiség között. Álláspontja csak enyhén kritikus, alapvetően egyetértő. Megérett tehát az idő Mikó Imre szakmai rehabilitációjára. 1970. január 19-én „Florin Laurențiu” jeltenti: Mikó elárulta neki, hogy 11 éves szolgálat után hamarosan otthagyja a könyvesboltot, mert Domokos Géza kezdeményezésére a *Kriterion* kiadó kolozsvári szerkesztőségében kapott állást, amit február 15-től foglal el. Fizetése majdnem megduplázódik, a jelenlegi ezer lejtől eléri egy középiskolai tanár bérét.¹²⁹ Az anyagi vonzatnál jóval fontosabb azonban az új állás

társadalmi presztízse. Mikó szerint a *Kriterion* jelentősége abban áll, hogy kizárólag a nemzetiségi irodalom és kultúra ápolásával foglalkozik, és az új kiadót fényes jövő várja: 1970-re 1500 cím¹³⁰ nyomtatására kaptak már engedélyt, míg a kolozsvári *Dacia* kiadó magyar szerkesztősége csak 200 művet nyomtathat.¹³¹ A *Kriterion*nál vállalt szerkesztői és lektori munka újabb mérföldkö Mikó Imre pályájában. Életének 59. évében végre megkapja a kommunista rendszertől azt a szakmai elismertséget, amiért közel negyedszázadon keresztül alkalmazkodott. A kiteljesült rehabilitációnak azonban nagyon magas árat szabnak.

Megfigyelt együttműködő, 1970–1971

1970. október 23-án Mikó Imre első, saját kezűleg aláírt kétoldalas jelentését készíti. A „Referat” címet viselő szövegben részletesen beszámol egy Kolozsvárra látogató külföldi állampolgárral való találkozásáról a

¹²⁹ Uo. f. 416.

¹³⁰ Dávid Gyula szerint a valóságban az 1970-re (tehát még 1969 őszén, az új könyvkiadói struktúra létrejötte előtt) kinyomtatott Irodalmi Könyvkiadó-tervben is csak

1018 cím szerepelt. Ez nem az 1970-ben induló *Kriterion*, hanem az Irodalmi Kiadó terve volt, amelynek előkészületben levő címeit az új

szervezeti struktúrában a Dacia és a Kriterion között kellett megosztani. Dávid Gyula közlése, 2013. január 10.

131 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 421.

Kriterion szerkesztőségében, Illyés Elemér 1914. december 7-én született a háromszéki Alsótorján,¹³² 1932-ben érettségizett a csíkszeredai Katolikus Líceumban, majd Kolozsváron elvégezte a jogi egyetemet, ahol Mikó Imre baráti köréhez tartozott, és részt vett a falukutató mozgalomban. 1941–

1943 között magyar állami ösztöndíjjal folytatja államtudományi tanulmányait előbb Rómában, majd az 1944-es összeomlás után a németországi Heidelbergben. A háború vége után Illyés az emigráció mellett dönt, és előbb Brazíliában, majd 1953-ban a salazari Portugáliában telepedik le.

1974 előtt szállodatulajdonos, majd annak erőszakos államosítása után München mellett települ le második, újvidéki (magyar) származású nyugat-német feleségével. Itt antikváriumot működtet, és végre azzal foglalkozhat, ami valóban érdekli: a romániai magyar kisebbség társadalmi-demográfiai helyzetével és az erdélyi magyar irodalommal. Erdély jelenkori nemzetiség-történetét kutatók ma is forgatják tanulmányait, például az 1975-ben megjelent kötetét a román nemzetiségpolitikai gyakorlatról,¹³³ amely néhány év-

vel később német és angol kiadásban is megjelent, hozzájárulva a Ceaușescu-rendszer nemzetközi leplezéséhez.

Az állambiztonsági iratok szerint a különösen veszélyesnek tartott Illyés Elemér 1970. október 7-én lépi át a magyar–román határt, és Kolozsváron áthaladva két hétre „hazalátogat” Székelyföldre – közel harminc év távollét után. Romániai tartózkodását percről percre követi a Securitate:¹³⁴ gépkecsiját a teljes úton követik, bizalmas politikai beszélgetéseit Tamás Gáspár-ral és Böződi Györggyel lehallgatják Székelyudvarhelyen. Mikó Imrét ket-tős minőségében – régi évfolyamtárs és tekintélyes közéleti ember – keresi fel Illyés Elemér. Mikó részletesen ismerteti a rövid, alig félórás beszélgetést; régi és távoli ismerősére már alig emlékszik, ezért Illyés hosszasan mesél kalandos életéről. Nem tudhatjuk, milyen megfontolásból születik a je-lentés. Mikó dossziéjában nincs utalás arra, hogy az őt figyelő tisztek bár-milyen feladattal is megbízták volna: 1970-ben ugyanis nemcsak nincs be-szervezve, de valódi ellenségként sem számolnak vele. Mindenesetre a min-dig pontosan és részletesen fogalmazó Mikó két fontos tényre irányítja a nyomozók figyelmét: 1. Illyés Elemér élenként érdeklődik a *Kriterion* iránt, és látszik, hogy kitűnően ismeri a romániai magyar művelődési életet, több lap előfizetője, de sok író személyesen is ismer (ami természetesen gy-

132 Lásd Katolikus lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/I/Illyés.html>. A Magyar Élet-rajzi Lexikon tévesen 1919-et jelöli meg születési

hu/00300/00355/html/ABC06707/06752.htm.

133 Illyés Elemér: *Erdély változása: mítosz és valóság*. Aurora kiadó, München, 1975.

134 ACNSAS, Fond Informativ, dos. 2539 (Páll Lajos megfigyelése), vol. 3–4.

nús); 2. Illyés anyagot gyűjt egy nagyobb tanulmányhoz. Jelentésében Mikó leírja a célszemély portugáliai és németországi elérhetőségét, aki 1971-ben is tervez Romániába utazni, megemlíti azokat az „elvtársakat” (Mikó fogal- mazása), akikkel Kolozsváron találkozott: Mikó Ervin, Marosi Péter, Bálint Tibor és főleg Tamás Gáspár, aki a következő néhány napra Székelyföldre kíséri.¹³⁵ Egy korábbi (dátum nélkül, de május végén keletkezett) állambiz- tonsági jelentés azonban magyarázatot adhat Mikó spontán kollaborációjá- ra, és arra enged következtetni, hogy a *Kriterion* szerkesztőségébe való beju- tása tovább emelte a Securitate szemében Mikó operatív „értékét”. Francisc Uțiu a következőket jelenti kolozsvári feletteseinek:

„Miután a Minisztertanács 1966/957. sz. rendelete alapján felkeres- tem és beszélgetést folytattam „Miklósy” szerkesztővel, 1970. május 25- én nevezett telefonon keresett és közölte, hogy találkozni szeretne ve- lem. Aznap 12 órakor létre is jött a találkozó egy teljesen konspirált he- lysiségben, ahol nevezett a következőket hozta tudomásomra.”

Mielőtt folytatnám az elemzést, két rövid megjegyzés szükséges. Az ál- lamtitok védelmét szabályozó minisztertanácsi rendelet a késői Ceaușescu- korszak egyik jellegzetes vonását a külföldiekkel való „helytelen” érintke- zéstől való paranoiás félelemből vetíti elő. Az 1966-os szabályozást öt évvel később egy átfogóbb rendelkezés, az 1971. december 17-én kihirdetett 23. sz. törvény egészíti ki, mely előírja, hogy az állampolgár köteles jelenteni a hatóságoknak minden külföldi személlyel történő érintkezését.¹³⁶ Mikó

Imre ügybuzgalma mögött tehát egy pontosan körülhatárolt jogi helyzet áll, amit a jogtudós és a *Kriterion*hoz csak néhány hónapja átigazoló Mikó min- den jel szerint ismer és tiszteletben tart. A második pontosítás a jelentő azonosítására vonatkozik: a jelentésben *nem* szerepel Mikó Imre neve, és csak közvetett bizonyíték, a szöveggörnyezet enged arra következtetni, hogy Mikó Imrével azonos a „Miklósy” fedőnévvel ellátott személy. Mindeneset- re „Miklósy” első jelentése meglehetősen részletes és az érintettek számára terhelő, vagy legalább kellemetlen adatokat, jellemzéseket tartalmaz.

„Miklósy” arról tájékoztatja a magyar nacionalisták vonalán aktív tisztet, hogy az elmúlt hétben felkereste a szerkesztőségben egy Fodor Ilona nevű Magyarországon élő marosvásárhelyi származású hölgy. Fodor a Kossuth Rádió külső szerkesztője, és két hónapon belül immár másodszor látogat

135 ACNSAS, Fond Informativ, dos. 235727 (Mikó Imre), vol. 6, f. 419–420.

136 Erről részletesen lásd Ilinca, Alina – Bejenaru, Liviu Marius:

Secretomanie și controlul informațiilor în România socialistă (1965-1989).

http://www.cnsas.ro/documente/istoria_comunism/studii_articole/activitati_plan_intern/Secretomanie%20si%20controlul%20informatiilor.pdf.

Kolozsvárra. Mivel bevallott célja a romániai magyar irodalom népszerűsítése, hordozható magnetofonnal jár, és riportokat készít: interjút adott neki Fodor Sándor, Kányádi Sándor, Kántor Lajos, valamint Vasile Rebreanu, a kolozsvári rádió főszerkesztője. Gyűjtőmunkáját azonban akadályozza a felkeresett személyek nagyfokú bizonytalansága. A szerkesztő „Miklósy”-nak Szabó T. Attila nyelvész, egyetemi tanár esetét említi, aki láthatóan zavarba jött, és nem vállalta az interjút arra hivatkozva, hogy az egyetem rektorának előzetes engedélye szükséges. „Miklósy” azonban túlmegy az általános tájékoztatáson: Szabó T. Attila zaklatott családi helyzetét ismerteti (fia nemrég disszidált, és ez nagyon negatívan hatott a súlyosan depressziós Szabóra), majd „felajánlja, hogy a továbbiakban is tájékoztat Fodor Ilona kolozsvári tevékenységéről és itteni kapcsolatairól”.¹³⁷ Fodor Ilonáról nem születik újabb jelentés. Mikó azonban igen komolyan veszi a törvényi előírásokat. 1971. január 17-én saját írógépén és saját nevével aláírt „tájékozatót” (románul *notă*) készít egy fiatal amerikai állampolgárral való találkozásáról, aki december végén kereste fel a szerkesztőségben. A jelentés nem tartalma (semmilyen különös kérdés nem merült fel), hanem a látogató személye miatt érdekes: Szentmiklóssy Bálint régi unitárius kolozsvári családból származik, és Mikó távoli rokona.¹³⁸

A szórványos észleléseket hároméves csend váltja fel: az állambiztonsággal folytatott kapcsolat következő fázisát (1972–1976) tanulmányom második részében tárgyalom. Eközben Mikó Imre egészen más szerepbe kényszerül. 1971. június 15-én a Kolozs megyei Securitate súlyos intézkedés alá veti, figyelő dossziét (*dosar de urmărire informativă*) nyit róla; családját, lakóköznyezetét is feltérképezi. 1976-ig, amíg le nem zárják a közben harmadszor szervezett Mikó Imre F-dossziéját, egy kettős identitással rendelkező személy osztja meg a Securitate figyelmét: a megfigyelt „Molnár”, és az 1973-tól ismét önként jelentkező, majd 1975. január 23-tól formálisan szervezett „Marcu”, illetve „Micu” fedőnévvel ellátott informátor. Mivel rendkívül bonyolult feladat lenne időrendben követni az eseményeket, az átláthatóság kedvéért tanulmányomban előbb „Molnár”-ral foglalkozom. A rendelkezésre álló iratok alapján nem könnyű kideríteni, milyen változás történt 1970 és 1971 között az állambiztonsági gépezetben vagy Mikónak a szorosabb együttműködéshez való hozzáállásában. Úgy tűnik azonban, hogy az állambiztonság gyanúját nem Mikó visszautasító válasza táplálta, hanem inkább annak a felismerése, hogy a társadalmi rehabilitáció csúcsára jutott Mikó Imréről kiderült, hogy a kommunista rend-

137 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 431–432.

138 Uo. f. 382.

szerbe integrálódó erdélyi magyar értelmiség benne (tanulmányaiban és életművében) látja a nemzetiségi érdekérvényesítés kulcsát. Annak ellenére, hogy 1970 és 1975 között Mikó Imre „csak” a *Kriterion* kis létszámú kolozsvári fiókszerkesztőségének munkatársa, központi szerepe már vitathatatlan, és ez sokaknak szemet szúr a magyar értelmiségi körökben. Mikó nemzetiségpolitikai fellépései gyanút váltanak ki a kommunista nemzetépítés szolgálatában álló Securitatében. 1970. augusztus 20-án „Niculescu” ügynök, aki mellesleg távoli rokona (testvére Mikó nagybátyjának a felesége), beszámol Mikó Imre sajnálkozásáról amiatt, hogy Bölöni Farkas Sándor 19. századi erdélyi íróról és utazóról írt regénye nem jelenhet meg ebben az évben, mivel „a bukaresti cenzorok közlése szerint túl sok magyar nyelvű visszaemlékező mű jelent meg az utóbbi hónapokban, melyek célja az erdélyi magyar múlt hangsúlyozása”. Mikó hozzáteszi: a cenzorok „nem románok, hanem elsősorban Takács Lajos felesége és köre, akik most jó pontokat igyekeznek szerezni”.¹³⁹ Világos, hogy a cenzorok pontosan észlelik azt a feszültséggócot, amit egy ideális „magyar” Erdély megkonstruálása jelent. 1968–1969-ben az erdélyi magyar kulturális és politikai elit kompromisszumot köt Bukaresttel; alapja a nemzetiségek hozzájárulása a romániai modernizációhoz, elsősorban a magyarok aktív részvétele a román nemzeti-esítő szocializmus építésében. Alig másfél év alatt kiderül azonban, hogy a régi (kolozsvári egyetem, múzeumok, folyóiratok) és az új (*Kriterion* kiadó, bukaresti magyar TV-adás) magyar kulturális intézmények vezetői egészen másra használják a felkínált lehetőséget. Lojalitásuk alapja nem a ceaușescui román nemzeti voluntarizmus vagy a szocializmushoz való ragaszkodás – amit Domokos Géza, Huszár Sándor, Sütő András, Balogh Edgár és sokan mások legfeljebb hivatkozási alapként, retorikai eszközként használnak –, hanem az 1930-as évekből örökölt kisebbségi etika, a népszolgálati esz-me.¹⁴⁰ 1968 után az erdélyi magyar elit visszatér Imre Lajos és mások tanításához, a két világháború közötti népnevelő ethoszhoz. Az „önműködő” piacgazdaság, a hagyományos közösséget megfojtó individualizmus, az elidegenítő nagyváros visszautasítása általánosan elfogadott tételnek számítottak az egész magyar népi mozgalom számára.¹⁴¹

139 Uo. f. 426.

140 Lásd Nastasă, Lucian – Salat Levente (ed.): *Maghiarii din România și etica minoritară*

(1920–1940). Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, Cluj-Napoca,

2003.; uő: Gáll Ernő levelezésének szellemi horizontja. In Gáll Ernő: *Levelek 1949–*

47 2000. Korunk–Napvilág Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2009, 5–54.

- 141 A magyar népi mozgalom ideológiájáról és politikai irányairól lásd Papp István kitű-nő munkáját. Papp István: *A magyar népi mozgalom története*. Jaffa, Budapest, 2012.

Az 1968 utáni Romániában azonban (és korántsem csak az erdélyi magyarok körében)¹⁴² érdekes hibridizáció megy végbe az értékeiben mélyen konzervatív népi mozgalom és az „új” szocialista elitek között. Mikó Imre, aki „első” – 1944 előtti – életében aktív alakítója volt az erdélyi magyar tár-sadalompolitikának és közgondolkodásnak, 1968 után egyszemélyben köti össze a romániai magyar kisebbség különböző generációs csoportjait. Te-kintélye, kiállása és a bizalmas ügyekben való páratlan jártassága egyfajta etalont képez a szocializmusban felnőtt elitek számára. Az 1970-es években ez a küldetéstudat képes felülmúlni a korábban meghatározó származási, poli-tikai, vallási, szocializációs határvonalakat. Az erdélyi magyar értelmiség nagy közös projektje nem más, mint a mindennapi valóság örökségesíté-se.¹⁴³ A sorra megjelenő visszaemlékező alkotás (regény, tanulmány, doku-mentumfilm, szobor, népművészeti tárgy) nem pusztán a múltba való me-nekülést jelenti. Inkább arra emlékezteti a célközönséget, az erdélyi magyar kultúrafogyasztót, hogy ennek a népcsoportnak akkor lesz *jövője*, ha múltjára is büszke lehet. Ezzel határokat termel (vagy újratermel), azaz nemzetie-síti az etnikai közösséget.

Az 1970-es évek elején Mikó központi szerepét a *Kriterion* irodalompo-litikájában a legtöbbször tényként fogadják el, másokban azonban sértődött-séget és bírálatot vált ki. 1970. december 8-án az állambiztonságnak sikerül lehallgatnia egy „politikai” beszélgetést, ahol Jordáky Lajos azt sérelmezi Csehi Gyula előtt, hogy Mikó Imre, aki az 1940-es évek elején hazaáruló-nak tartotta a szocialistákat és kommunistákat, „nagyon megváltozott, mió-ta a *Kriterion*nál dolgozik”, és most már nyíltan hangoztatja, hogy igazság-talanul bántak vele 1944 után. De Jordáky szerint Mikó legnagyobb bűne

A népi írók nemzetfogalmáról lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A*

magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Osiris, Budapest, 2007.

142 Ezt Mikó nyíltan megfogalmazza az említett „Niculescu” ügynöknek 1970-ben: a román értelmiségben hasonló folyamatok zajlanak le, mint a magyaroknál, csak er-ről keveset beszélnek. Példaként Constantin Daicoviciut emeli ki. ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 426.

143 A örökség fogalmáról lásd Hartog, François: *Örökség és történelem: az örökség ide-je*. *Regio* 2000/4. 3–25., valamint Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan, Budapest, 2004. Erdélyi kontextusban máig meghatározó az

„örökségesítési” projekt legszínvonalasabb szakmai kritikája a Biró Zoltán, Gagyí József és Péntek János szerkesztette *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből* (Kriterion, Bukarest, 1987.) c. kötetben. Az 1989 utáni kezdeményezésekről antropológiai perspektívában lásd Gagyí József: *Örökített szélekylkapu: környezetek, örökség, örökségesítés egy szélekylföldi faluban*. Mentor, Ma-rosvásárhely, 2004.

az, hogy Benkő Samuval és Jakó Zsigmonddal együtt „egészen egyszerűen a román nacionalizmus szövetségesei lettek, mert el akarják választani a romániai magyarokat a marxizmustól, ami nagyon veszélyes dolog”.¹⁴⁴

1971. január 10-én „Barna” ügynök – Jordákyhoz hasonlóan – keményen bírálja Florian Opreának adott jelentésében Mikó művelődéspolitikai szerepét. Az ügynök szerint a romániai magyar könyvtermelés egészségtelen módon működik, mivel kizárólag a múltból inspirálódik, és implicit módon a magyar kultúra elsőbbségét sugallja. „Barna” szerint Mikó Imre mellett Balogh Edgár és Páskándi Géza azok, akik a leginkább erőltetik ezt az álláspontot. Az erdélyi magyar olvasó nemzeti öntudatának erősítését célzó könyvkiadás „tervszerűen folyik, és tönkreteszi a szocialista nevelés programját”.¹⁴⁵

1971. június 8-án születik az az ügynöki jelentés, amely fordulatot hoz Mikó Imre megfigyelésében. „Dézsi Ioan”¹⁴⁶ ügynök tájékoztatása szerint bizalmas beszélgetést folytat a *Dacia* kiadóban Kerekes György főszerkesztő, Keresztesi-Reich Éva és Varró János. Utóbbi azon értetlenkedik, hogy Mikó Imre visszaemlékező kötetén dolgozik két 1944 előtti politikusról, Bánffy Miklósról és Bethlen Györgyről. Kerekes válasza revelatív erejű információ

tartalmaz: „Mit csodálkozol? Mindenki tudja, hogy Mikót gyakran hívják Bukarestbe, hivatalosan a Kritériumhoz megy de valójában Fazekas elvtárshoz jár a Központi Bizottságba, tanácsadói minőségben”.¹⁴⁷

Az információ helytálló: Mikó rendszeresen (egy-két havonta) utazott Bukarestbe, ahol egyedül tárgyalt Fazekas Jánossal ez utóbbi személyi titkárának, Blénesi Ernőnek a jelenlétében. Minden bizonnyal éppen ez a bensőséges kapcsolat Mikó és a legmagasabb pozícióban levő magyar nemzetiségű funkcionárius között riadóztatja az állambiztonságot, és néhány nappal később, június 15-én magasabb fokozatra kapcsolják „Molnár” célszemély megfigyelését.¹⁴⁸ Az erre vonatkozó állambiztonsági jelentés arra alapozza az intézkedést, hogy Mikó hozzáállása a nemzetiségi kérdéshez továbbra is

„nacionalista-irredenta” szellemű, és ezt csak súlyosbítja, hogy Mikó Imrét egyre többen „az erdélyi magyarság szellemi vezetőjének tartják Romániá-

144 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 433.

145 Uo. f. 381.

146 A „Dézsi Ioan” fedőnév Varró János irodalomtudóst takarja. A kontextushoz lásd Rigó Róbert: Egy Kecskemétre sodródott erdélyi irodalomtörténész megpróbáltatásai. Varró János: Erdélyi sorsvallató. Egy erdélyi 56-os utolsó vallomása. *Forrás*,

147 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 404.

148 Uo. f. 270–273 (notă de stadiu, dátum nélkül).

ban, Magyarországon és Nyugaton egyaránt”. Annál is veszélyesebb Mikó tevékenysége – fogalmaz az elemző tiszt (valószínűleg Florian Oprea, a magyar kérdés kolozsvári specialistája), mert sosem nyíltan, hanem indirekt módon támadja a hivatalos álláspontot, például a két világháború közötti kisebbségi politikusok népszerűsítésével, ezáltal ébren tartva „a nacionalista-irrendenta pszichózist”.

1971 nyarán fordulóponthoz érkezik a Ceaușescu-rendszer teljes kultúr- politikája is. A főtitkár kínai és észak-koreai útja azonnal érzékelhető válto- zásokat indít el. Az előző 3–4 év lazuló szellemi légkörét hamar felváltja a felülről erőltetett „kis kulturális forradalom”, a művészi életre bénítóan ható ideológiai merevség. Az új irány természetesen a nemzetiségpolitikát, és elsősorban a magyar kérdés kezelését is befolyásolja.¹⁴⁹ A váltás első ha- tássai a Mikó-dossziében is felbukkannak. „Florian Laurențiu” ügynök 1971.

július 31-én leadott jelentése szerint Mikó beszámolt neki a „júliusi tézisek”- nek nevezett Ceaușescu-beszéd utáni intézkedésekről: a cenzúra azonnal leállította a szexuális utalásokat tartalmazó, vagy a hippy életmódot ábrázo- ló nyugati művek fordítását.¹⁵⁰ Egy augusztusi jelentés szerint Gáll Ernő új könyvének tervezett címét („Nemzetiség és anyanyelv”) is módosítani kell, mivel Domokos Géza szerint ez „problémákat vet fel” az illetékes szervek- nél.¹⁵¹

Mindeközben Magyarországon a határon túli magyar közösségek jogi, kulturális és demográfiai helyzete lassan túllépi a „túrt” kategóriát, és politikai kérdésként kezd felmerülni egy olyan kommunista párt számára – a kádári MSZMP –, amely 1956 után állandó útkeresésben volt a nemzeti(ségi) kérdést illetően.¹⁵² Ráadásul mindez olyan kontextusban történik, amikor az ismét fellángoló népi-urbánus ellentétek miatt Magyarországon lehetet-

149 Erről bővebben Novák: i. m. 68–72.

150 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 349–350.

151 Uo. f. 351–353.

152 Bárdi Nándor a következőképpen fogalmazta meg a magyar kommunisták lassan változó hozzáállását a nemzeti kérdéshez: „A probléma újrafelfedezésére az 1960-as évek második felében (...) került sor. Ez több tényezőnek volt köszönhető. Először: a KGST-integráció kapcsán egyre inkább felszínre kerültek a gazdasági fejlettség különbözőségéből és a szomszédságból adódó érdekellentétek, és ezek a pártkapcsos- latokban is megjelentek. Elsősorban Romániával szemben erősödtek meg az érdek- ellentétek Ceaușescu 1964. áprilisi beszéde után. Másodsor: a közép-európai szo- cialista országokban a kommunista pártokon belüli generációs

váltás magával hozta a nemzeti érdekek erőteljesebb megjelenítését és az ezzel járó retorikát, a nemzeti szimbólumok használatát is. Harmadszor: a határon túli magyar elitek körében is lezajlott egy generációs váltás, és ennek kapcsán mindenhol önálló magyar intézmé-

lenné válik a határon túli magyarok ügyének érzelemmentes, szakmai alapon történő felvetése. Mikó Imre megfigyelési dossziéja jól tükrözi a romániai helyzet változását. 1971. július 10-én Mikó pozitívan nyilatkozik a nemzetiségpolitikáról. Beszélgetőpartnere Benczédi László történész, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, aki aggódva figyeli a helyzet alakulását. Mikó azonban megnyugtatta: az RKP ideológusai nemcsak a szocialista nemzet, hanem az „együttélő nemzetiségek” hosszú távú fennmaradása mellett foglaltak állást, tehát nem kell tartani az asszimilációs folyamatok felerősödésétől. Mikó fontos jelnek tartja, hogy a hatóságok támogatják a magyar vonatkozású történelmi események megünneplését, sőt megemlékezést rendezhettek Bölöni Farkas Sándor és Teleki Sándor tiszteletére. Emellett fontos lépés a 21 újonnan létrehozott magyar tannyelvű szakiskola, és pozitív fejlemény a történelem-tankönyvek újragondolása is.¹⁵³ Innen a beszélgetés már veszélyesebb pályára terelődik, Benczédi ugyanis „bizalmasan” közli Mikóval, hogy az MTA TTI igazgatója zárt ülést rendezett a szomszédos országokban használt történelem-tankönyvek elemzésére, és főleg Romániában súlyos „mulasztásokat” tapasztaltak: Hunyadi Jánostól az 1848-as forradalomig az erdélyi magyarok létezése meg sincs említve. Mikó egyetért Benczédivel, sőt hozzáteszi: a román történészek, például Ștefan Pascu, úgy beszélnek Erdélyről, mint a mindenkorai román állameszme szerves része, és az utóbbi években kiadott világtörténeti kézikönyvről csupán azt mondja: „egyik rosszabb, mint a másik”.¹⁵⁴ Benczédi Sütő Andrásról kérdezi, és Mikó a következő módon válaszol: Sütő rendkívül tehetséges ember, de irodalmi szereppel is bír, hogy 1969-től Központi Bizottsági póttag. Ennek a védőfunkciónak köszönheti, hogy a cenzúra átengedte legújabb könyvét, az *Anyám könnyű álmot ígér* c. kötetet annak ellenére, hogy nyíltan tárgyalja az 1950-es években elkövetett bűnöket.¹⁵⁵ A beszélgetés végére Mikó hangulata pesszimistára fordul: rossznak és egyoldalúnak látja az erdélyi magyarok viszonyát az anyaországgal, ugyanakkor elviselhetetlennek tartja a szűklátókörű romániai cenzúrát, és figyelmezteti Benczédit: a hatalomnak most szüksége van a nemzetiségekre, tehát engedményeket tesz és külföld felé győzelmi propagandát folytat a példás együttélésről. Majd elárulja Benczédinek: rendszeresen konzultál Fazekas János-

nyi törekvések jelentek meg.” Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Kalligram, Pozsony, 2004, 93.

153 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 364–365.

⁵⁵~~154~~ Uo. f. 366.

155 Uo. f. 367.

sal, a kormány első miniszterhelyettesével, akinek nemzetiségi ügyekben ad jogi és politikai tanácsokat.¹⁵⁶

Mikó bizalmas közlései azonnal eljutnak az állambiztonsághoz, és nem maradnak következmény nélkül. Constantin Ioana altábornagy, Kolozs megyei állambiztonsági főnök első ízben foglalkozik személyesen Mikó Imrével, és a BM-központnak továbbítja az ügynöki úton megszerzett információkat.¹⁵⁷ 1971. augusztus 9–17. között az állambiztonság elrendeli Mikó Imre (azaz „Mircea” célszemély) nyílt figyelését. A kolozsvári Securitate XII. ügyosztályának munkatársai több napon keresztül követik Mikót és kapcsolatait, titkosan fényképezik mindennapi tevékenységét a borotválkozástól a bevásárlásig, de a Kolozsvár melletti bükki erdőben tett szokásos és csoportos vasárnapi sétáról is készül felvétel.¹⁵⁸ Nem világos, mi készteti az állambiztonságot erre a radikális és – legalábbis a fennmaradt jelentések alapján – sikertelen lépésre. Valószínűleg a már figyelés alatt álló Mikó Imre Magyarországra szóló útlevélkérélmé okozott riadalmat. Az 1960-as évektől eltérően a kérvényt nem utasítják el, sőt gyorsan intézik, így augusztus végén Mikó Budapestre utazik, és ott tölti kéthetes szabadságát: ez lesz első külföldi útja 1948-as hazatérése után.¹⁵⁹ Az egyik informátornak hazatérése után bevallja: nagyon csodálkozott, hogy ilyen könnyen kapta meg az útlevelet.¹⁶⁰ Közel harminc év elteltével – 1944 óta nem járt Pesten – nagyt változott a látkép és a közhangulat. Mikó hivatalosan magánlátogatást folytat (rokonoknál lakik), de valóban a *Kriterion* kiadványainak magyarországi terjesztését intézi. Meglepi a kitűnő közellátás (bár megjegyzi: minden drágább, mint Romániában), de összességében nincs elkápráztatva a kádári Magyarországtól. Beszélgetéseiből tudjuk, hogy többek között Illyés Gyulával, Passuth Lászlóval, Mester Miklóssal és Vita Sándorral találkozik. Utóbbi teljesen visszavonultan él, és az 1944-es események feldolgozását

156 Uo. f. 368.

157 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 363.

158 Uo. f. 303–311. A vasárnapi sétán általában 10–15 fős baráti társaság vett részt. Mikó Ferenc szerint nagyapja számára „az igazi kikapcsolódás a kirándulás volt. Minden vasárnap a Bükkbe ment feleségével, és lépésmérőt vitt a zsebében. Szinte ugyanazt az útvonalat követte, az Árpád-csúcs felé, kisebb-nagyobb eltérésekkel. Ez szükséges volt számára, hogy a mindennapi bezártságot feloldja, és jellemző rendszerességére, hogy még erről a szórakozásáról is pontos feljegyzéseket készített. Évekkel később találtam meg notesztét, melybe mindig felírta 7–8000, néha 10 000 lépés”. Mikó

57 Ferenc beszéde a Székelykeresztúron rendezett megemlékezésen,
2010. október.

159 ACNSAS, Fond Informativ, vol. 6, f. 340.

160 Uo. f. 341.

készíti elő.¹⁶¹ 1971 őszétől Mikó Imre egyre nyíltabban vállalja fel az erdélyi irodalmi élet képviselőjét az irodáját egyre gyakrabban felkereső magyarországi vendégek előtt. Szókimondása, politikai elemzései zavart keltenek a politikai rendőrségben. November 23-án Ioana altábornok Bukarestnek továbbítja hosszú, hóelejei beszélgetését a Romániába látogató Pomogáts Bé-lával, ahol Mikó részletesen elemzi a júliusi irányváltás hatásait az irodalompolitikára és a nemzetiségpolitikára is. Nyáron még nem osztotta a magyarországiak pesszimizmusát, néhány hónappal később azonban el kell ismernie, hogy negatívra fordult a helyzet. A *Kriterion* kiadói tervéből eltűnt a nyugati irodalom, és alaposan megritkultak a szociológiai és filozófiai művek; a *Korunk* durván cenzúrázza a nemzetiségi kérdésről írt terjedelmes tanulmányát, és ami ennél súlyosabb: Bukarestben nem nézik jó szemmel a magyarországi kapcsolatépítést sem.¹⁶² A patthelyzet feloldását csak egy újabb kompromisszum oldhatja fel. Ezt az immár tudatosan vállalt együttműködést tárja majd fel kutatásom következő része.

161 Uo. f. 311–312.

162 Uo. f. 274–280.

Gagyí József:

Polgármester és naív fafaragó

A posztszocialista Románia (és Kelet-Európa) társadalmi jelenségeit vizsgálók figyelme 1989 után inkább a megszakítások, változások fele fordult. Jogosan, hiszen az értékrendszerek, intézményműködési elvek átalakítása – az átmenetet biztosító át-formálás - jelentette a nagy kihívást (és a reformok sikertelensége, a restauráció a nagy veszélyt). A centrumokban történő politikai-gazdasági döntéshozatal, a makrofolyamatok vizsgálatán túl kevés figyelemre méltatták a periféria lokalitásainak problémáit, az átmenet vidéki mikro-jelenségeit. A politika „magára hagyta” ezeket a periférikus világokat, és ugyanígy „társadalmi-kulturális zárványokként” kezelte őket a társadalomkutatás is. A legnagyobb gondot az átmenet vezénylői és vizsgálói számára a mennyiségi arányok jelentették: a magára gazdálkodóként-önellátóként tekintő és aképpen viselkedő falusi családok jelentős,⁵⁴⁰ bár az utóbbi évtizedben egyre inkább csökkenő száma.

A vidéki települések politikai vezetésében, az életet szabályozó elvek és erkölcsök alakításában ma a hagyományos (értsd: régebb is jelenlevő, az új körülmények között újra erőre kapó) ideológiák, elvek és intézmények játsszák a legnagyobb szerepet. Az elmúlt évtizedek, a szocialista korszak eseményeinek, személyi pályáknak az értelmezése is ennek megfelelően (újra)fogalmazódik. Nem csak a kilencvenes évek elejére, hanem a mára is érvényes ebben a közegben a megállapítás: „az itt élők számára a mindennapi élet biztonsága, a kiszámíthatóság, a rend érzése mégiscsak fontosabb a parlamenti csatapatéknál, az egyelőre csak remélt jólétnél, és ... a már ismert viszonyítási – elsődleges vagy absztrakt – csoport kötelékei, szabályai fontosabbak a törvénynél.” (D. Lőrincz 2004:12)

Ebben a társadalmi-kulturális környezetben a nyilvános értelmezések nagyrésze ma is szemtől szembe (kis csoportokban) és szóban történik. A múltból és abban egyes vezetők szerepéről kialakított tudás ebben a nyilvánosságban formálódik, ami azt jelenti, hogy érvényes, legitim lesz a narratíva és az ebben megfogalmazott moralitás. Hayden White szerint minden történetiként felfogott narratíva egyben moralizáló is, hiszen nélkül nincs lezárás, vagyis a jelentre vonatkoztatott, a rendet visszaállító végkifejlet: „a narrativitás ... közvetlen kapcsolatban van a moralitással – ha nem éppen annak egy funkciója – vagyis azzal a vágygal, hogy azonosítsuk a társadalmi rendet a valósággal, amely az általunk elképzelt moralitás egyetlen formája lehet.” (Whyte 1997:125) A - bizonyos tapasztalatok szerint - ellentmondásokkal teli, vég nélküli és kaotikus mindennapi élet rendezett formáját, tehát a vallott és vállalt értékekhez való koherens viszonyt csakis elbeszélve lehet megteremteni. A történetet lezárni annyit tesz, mint dramatizálni, és a kialakított konfliktust – morális megrendüléssé, explicit tanulságokká és mobilizáló energiákká konvertálva – feloldani. A nemzet, egy régió, egy lokalitás, de egy vezető személy történetére is vonatkozik mindez.

Úgy gondolom, hogy a népszolgálat eszméje és gyakorlata olyan kulturális kód szerint szerveződik, amely meghatározza a dramatizálást, tehát a koherencia és a moralitás, tágabb értelemben pedig a valósággal azonosított társadalmi rend termelését. Önkép és világkép fogalmazódik meg így „a körülmények szorításában”, de szigorú dramatikai szabályok szerint, és a legitimitást fenntartó, megerősítő nyilvános helyzetekre, interpretációkra figyelve. D. Lőrincz Józsefnek azt a megállapítását, amely szerint a szocialista korszak ambivalens diskurzusában „az absztrakt,

⁵⁴⁰Vintila Mihailescu véleménye szerint Romániának, mint az Európai Unió tagjának, ez a legfontosabb specifikuma: Románia az az európai ország, amelyiknek a legnagyobb a rurális (körülbelül a lakosság fele), és mezőgazdasági (körülbelül az aktívak egyharmada) lakossága, és emiatt ez az európai országok klubjába való belépésünkkor a minket a többiekől megkülönböztető névjegy. Mihailescu 2010, 191-192.

koherens erkölcsi normarendszer a mindennapi életben lágy, szabadon kezelhető normarendszerre vált, amelyet a körülményeknek megfelelően alkalmaznak” (D. Lőrincz 2004:86) ki kell egészíteni azzal, hogy mindezzel párhuzamosan és a lezárás igényeit kiszolgálva létezett a „retroaktív diskurzus”, vagyis az, amelyet utólag (kisebb-nagyobb erőfeszítésekkel) retroaktívan is érvényesként lehetett megépíteni és elfogadtatni. Nem is volt szükség ehhez semmiféle kollektív amnéziára – csupán arra, hogy az utólagos narrációban az általánosan érvényes rendszervonások (pl: a vezetők loptak) mellett hangsúlyt kapjanak a relativizáló megfogalmazások (pl. másokat is lopni engedtek, vagy legalábbis: nem csináltak „törvényszéki ügyet” a mások törvénytelen cselekedeteiből).

Egy ideológia egyszerre a nyilvánosságban megjelenítődik/megfogalmazódik és a cselekedetekben érvényesül. Áttekintésemben, amely csak vázlatos, amely a jelen felől indul, és jórészt a narrációból és nem a cselekmények megfigyeléséből, csupán azok esetleges rekonstrukcióiból meríti építőelemeit, inkább a nyilvánosságban megfogalmazódó, helyet kapó véleményekre támaszkodom. A népszolgálatot hagyományosnak mondható falusi környezetben vizsgálom – az általános, kijelölt tematika sajátos, helyi megnyilvánulásait, egy három plusz egy évtizedes (mintegy három formális vezetői, majd egy informális vezetői státusban eltöltött évtized) pályát bemutatva.

Előrebocsátom, hogy a vizsgált helyzet sajátossága, hogy sem a vizsgált személy, sem a környezete nem termelt sorozatban írott dokumentumokat a mindennapokban, döntéshelyzetekben, vagy utólag, ezekre reflektálva - nincsenek elemezhető levelezések, naplók, médianyagok. A helyszín, a szereplők beleolvadtak a mindennapokba, és nem beszélhetünk arról a szerencsés esetről sem, amely a romániai magyar közéletben/közbeszédben egy-egy kiválasztott településre irányította a figyelmet: hogy innen származott el olyan jelentős közéleti szereplő, művész, akit utólag ünnepeltek, emlékművet-szobrot állítottak emlékének, és akik révén a települések felkerültek a romániai magyar kultúra és a kulturális turizmus térképére. Olyan konfliktus, társadalmi torzulás, szenzációs esemény (interetnikai összecsapás, egyke vagy tömeges elvándorlás, ökokatasztrófa) sem történt itt, amely az évtizedek folyamán akár egyszer is felkeltette volna a vezető elit, a pozícióban levő értelmiségiek, az eseményekre lecsapó sajtósok figyelmét.

Igazi átlagos romániai magyar lokalitás a Nyárád-menti, Marosvásárhelytől huszonöt kilométerre fekvő Csíkfalva község a maga öt kis falujával (Csíkfalva, Jobbágyfalva, Nyárádszentmárton, Vadad, Búzaháza), amelyek közül a legnagyobbak, Jobbágyfálnak is csak mintegy hétszáz lakosa van, az összlakosság pedig körülbelül kétezer lélek. Itt él ma nyugdíjasként szintén nyugdíjas tanítónő feleségével, két gyerekével, unokaival együtt K.D.

Ami a kutató számára ma elérhető, amelyből a múlt feltárul, az a mai, a vizsgálat pillanatában létező orális. Éppen ezért nem tudom írott adatokra t'maszkodva bizonyítani a forrásait a vizsgált személy mai, nyilvános szóbeli megnyilvánulásaiban hangoztatott és alkotásokban kifejezett értékrendi és morális elemeknek, nem tudom bemutatni a szocializációs folyamatokat. Emiatt nevezhetem „hagyományosnak mondható falusi környezetnek” a helyszínt, ahol 2004 óta máig tartó etnográfiai módszerekkel (terepmunka folyamán megfigyeléssel és kikérdezéssel) végzek különböző témájú vizsgálatokat. Ennek a tanulmánynak az anyaga is inkább etnográfiai, és nem történeti forrásanyag⁵⁴¹ gyűjtésére és elemzésére épül.

K.D.-vel 2005-ben, egy akkori kutatási program⁵⁴² keretében készült hosszabb, rögzített és leírt, majd egy még kéziratban levő kötetbe⁵⁴³ illesztett beszélgetés. De 2004 óta, a helyi közösségben

541A községi levéltárban végzett kutatásaim a szocializmusnak arra az időszakra vonatkozóan, amikor K.D. volt a párttitkár és néptanácselnök, általános információk sokaságát szolgáltatották (pl. a Néptanács Végrehajtó Bizottságának ülésein elhangzottak, költségvetési kérdések), de személyekre vonatkozó információk (pl. káderlapok) nem ebben a levéltárban vannak.

542A modernizáció falusi változatai c. kutatási program 2005-ben zajlott Csíkfalva községben, támogató az Arany János Közalapítvány, résztvevők Oláh Sándor és Gagy József, valamint a Sapientia EMTE marosvásárhelyi Műszaki és Humántudományok Kar Kommunikáció és Közkapcsolatok szak tíz diákja.

543Az átalakuló Csíkfalva (1945-1989) c. megszerkesztett kézirat.

végzett tanulmányaim során kiemelt „segítőm”, „bíráló” és „konzulensem” (az antropológiai terepkutatásban ismerős fogalommal: „kulcsadatközlőm”). A lokális közelmúltról politikai-közeleti szerepvállalása során felhalmozott tudása a kutató számára, bármilyen témát vizsgál, több szempontból is megkerülhetetlen.

Létezik egyrészt a közösségben egy elvárás is erre: „Öcsi bácsit⁵⁴⁴ megkérdezte? Öcsi bácsi mit tud, mit mond erről?”. Nem lehet más adatközlőkhöz eljutni, vagy azok bizalmát megnyerni, ha nem Öcsi bácsitól (az általa közölt információkból, az ő – egyébként közismert, tehát távolról sem újszerűnek ható – interpretációiból) indul a kutató. Az idegen, ha kutatónak mondja magát, és nem ismeri Öcsi bácsit, nem működik együtt Öcsi bácsival, akkor hiteltelen, sőt gyanús („Miért jön hozzám, amikor ezt Öcsi bácsi jobban tudja?”).

Másrészt ő is elvárja, hogy akik a hely történelmével, társadalmával, kultúrájával foglalkoznak, azt őt, mind ezek helyi ismerőjét, sőt bizonyos mértékben kutatóját és szakértőjét felkeressék: „Engem nem lehet zavarni. Az én kapum mindenki előtt nyitva áll.” Hangoztatja, hogy ő is tanulni szeretne a végzett kutatásokból. Még az is lehetséges, hogy egy-egy eltett újságcikket, kiadványt is elő tud venni, ezzel segítve az érdeklődőt. A helyi tudás megosztásának, specialistáinak jó ismerője: ki milyen pozícióban volt az egykori adminisztrációban és TSZ-ben, tehát ki az aki adatokat tud erről, ki szervezte a közművelődést, ki ért a kézművességhez, ki farag, ki volt szószóló lakodalmakon, temetéseken.

Harmadrészt valóban és rendszerezetten is sokat tud a községhez tartozó települések közelmúltjáról. Ha helytörténeti előadást kell tartani, akkor őt szólítják fel legelőbb. Az igaz, hogy tudásának nagyobb része „hallomásból” és nem az olvasottakból származik. Nem is származhat, hiszen helytörténeti munkák – az 1989 után oly divatos „monográfiák” - a településekről még nemhogy nem születtek, de az ehhez szükséges anyaggyűjtés és tervezés is nagyon kezdetleges állapotban van. A „hallomás” az arra vonatkozik, hogy mindig is szívesen beszélgetett az idősebbekkel, és kíváncsi volt az „öregek tudására”. Az igaz, hogy nem készített rendszeres feljegyzéseket, nem szándékozott tanulmányokat vagy könyvet írni – ebben különbözik más „falusi értelmiségitől”. Nem is tartja erre magát sem alkalmasnak (nem végzett egyetemet), sem felhatalmazottnak: az ő alkotóterülete, önkifejezési formája a népművészet, szűkebben a kapufaragás, citerakészítés.

„... az egy nagyon komoly, ügyes ember volt. Kommunista világ volt, minden, ahogy tudta rendezni, ide is eleget tett, oda is eleget tett. Olyan volt a politikája, ez volt a viselkedése.” Nem a tanulmányom főszereplőjére, hanem annak apjára emlékszik így egy ma is élő kortársa.⁵⁴⁵ Ugyanis K.D. családjának három generációjába tartozó személyek lettek helyi vezetők 1945 után. Nagypapja 1949-1950-ben a búzaházi Idéglenes Néptanács elnöke, azelőtt, a második világháború utáni átmeneti időszakban ugyanennek a falunak a bírója. Hasonlóságot látok az ő, valamint egy 2005-ben megjelent tanulmányom főhőse, a máréfalvi Csíki Gáspár pályája között.⁵⁴⁶ Az apa, aki 1937-ben a szive választójával kénytelen volt elszökni a faluból, ugyanis a jövő apósa nemcsak ellenezte a házasságot, hanem aresszíven lépett fel a jövő vej ellen, Vajdahunyadon telepedett le feleségével együtt, itt született két fiuk.⁵⁴⁷ A második bécsi döntés után, 1940 szeptemberében mindnyájan visszatértek a szülőfalujukba, de az ötvenes években elváltak és az anya a nagyobbik fiúval együtt visszaköltözött Vajdahunyadra. Itt a nagyobbik testvér munkás, majd temesvári egyetemista, mérnök, temesvári lakos lett, ott is halt meg viszonylag fiatalon. Az apa 1962-ben lett a Csíkfalvi Néptanács elnöke, majd 1968, a megyésítés után párttitkára is 1972-ig, nyugdíjazásáig. A kisebbik fiú, K.D. 1940 nyarán, nem sokkal a visszaköltözés (vagyis, K.D. emlékei szerint: menekülés) előtt született Vajdahunyadon. Marosvásárhelyen, a Bolyai Farkas Középiskolában érettségizett az ötvenes évek végén, építőipari technikumot végzett, kerámiagyártást tanult, munkásként dolgozott, majd apja nyomdokába lépett: 1972-ban lett a Csíkfalva község párttitkára, a Néptanács elnöke. Így emlékszik életének erre a fordulatra:

544A Csíkfalván és környékén K.D. közismert megszólítása-becézése, amelyet ő elfogad, és amely az ő integráltságát mutatja.

545Lásd a jobbágyfalvi B. P.-vel készült interjú-sorozatban. Kézirat saját tulajdonban.

546Lásd: Tata és társai. Gagyi 2005 17-63.

547Az életrajzi adatok a K.D.-val készített interjúból származnak. Kézirat saját tulajdonban.

“gondoltam, hogy egy-két évet, egye meg a fene, egy fordulatot, és aztán úgy befordultam, hogy 2000-ben jöttem el onnan nyugdíjba.”⁵⁴⁸

K.D. 2010-ben, otthonában.

Egyrészt ezért tartom bemutatásra, elemzésre, értelmezésre érdemesnek életpályáját: azon kevés helyi, magyar vezető közé tartozik, akik a Ceausescu-korszak, majd annak bukása után az átmeneti időszak Romániájában is megőrizték pozíciójukat. Másrészt, és ez a fontosabb: K.D. nyugdíjasként, naív népművészként (fafaragó és citerakészítő) a népszolgálat (és nemzetszolgálat) kódja szerint szervezi egybe/ teszi folytonossá régi és mai tevékenységeit, személyiségét. Hamadrészt pedig az első és második szorosan összefügg: a kialakított narratíva szerint azért lehetett évtizedekig jó vezető, mert ismerte, elfogadta, magára vonatkoztatva hangoztatta és alkalmazta a népszolgálat elveit.

„Falusi” moralitás?

A falu ma is: periféria, az alávetettség, a szűk források virága. Ettől függetlenül, ezek szorításában is az itteni társadalom embereinek fő célja: koherens gyakorlat, érvényes identitás kidolgozása, fenntartása. D. Lőrincz József az ambivalens diskurzus mind személyiségformáló mechanizmus szerepét helyezi előtérbe, nem téve különbséget a szocializmus és poszt szocializmus falusi és városi társadalmi között. Az azonban belátható, hogy egy alávetett társadalom saját gyengeségét, kiszolgáltatottságát tudatosítva az ambivalenciát, elhallgatást politikai rendszertől függetlenül ismerte, alkalmazta. Fel se merült ezzel kapcsolatban az inkoherencia, személyiségzavar kérdése.

D. Lőrincz szerint „az ambivalens diskurzus megszabadít az őszinteség, a szókimondás

⁵⁴⁸Ugyanott.

kényszerétől, a következetességtől. Így alakul ki egy olyan személyiség, amely a hétköznapi élet szempontjából mind morálisan, mind pragmatikusan egységes, elfogadható és van értelme.”⁵⁴⁹ A falusi környezetben a szocializáció, az erkölcsi nevelés ma is a saját kis világ (gazdálkodó család, rokonság, szomszédság, település) és a nagy világ (városi iskolázás, munkahely, piac) távolságait, a kapcsolatok lehetséges konfliktusait hangsúlyozza.

A kétfajta/többfajta moralitás és ezek egyeztetése a praktikumban mindig is jellemző volt erre a – túlélő – társadalomra. „Ide is eleget tett, oda is eleget tett” – jellemzi K.D. apjának, hivatali elődjének magatartását a kortárs B. P., és ettől függetlenül, vagy éppen ezért is nevezi „komoly, ügyes embernek”: lehetett rá számítani, amikor a helyi érdekeket kellett érvényesíteni, helyi emberek kéréseit kellett megoldani. Akárcsak K.D.-re: hiszen B.P. elmondja, hogy a nyolcvanas évek elején egy évben a Néptanács fennhatósága alá tartozó útmenti sáncok lekasztására kért és kapott engedélyt a Néptanáctól – anélkül, hogy az elosztás formáját előre meghatározták volna. Meg is történt a művelet, és amikor a megszáritott széna elosztására került sor, akkor konfliktus támadt: a Néptanács küldötte a „tulajdonos a nagyobb rész”, aki dolgozott, az a „munkás erőfeszítésének jutalma a nagyobb rész” elvet szerette volna érvényesíteni. Érdekes a történetet B.P. elmesélésében hosszabban bemutatni:

„Sz. É. volt a Néptanácsnál ilyen, hogy is hívták akkor a néptanácsnál ezt, mezőgazdasági referens, valami ilyesmi. S mondom neki, megcsináltuk a sáncot, a kóstit, s mondom neki, haza kéne hordjuk azt a takarmányt. Le kéne jöjjön, osszuk el. Mert részit adta, úgy hogy behoztuk ide, ami kellett, ide rakták össze, mert a Néptanácsnak volt lova. Hogy legyen a Néptanácsnak is takarmány, a lónak. S el kéne osszuk, s jöjjön le, hogy lássa, hogy melyik karó takarmányt vigyük haza, s a másikat hozzuk ide fel. Azt mondja K. Öcsi, én nem megyek, hanem leküldöm É.-t. Mondom, jó. Hát jön is É. Hát nekije ember, minden harmadik karót kijelöli, P. bácsi, ez a magáé. Mondom, te É. Te ezt a sáncot, ha férfi volnál, lekasztálnád te harmadára? Legyen két rész az enyém, s egy rész a tiéd. Lekasztálnád a takarmányt? Már csak összehordani villával oda míg lesz egy karó. Ki a sáncba, bé a sáncba. Hát de így, s de úgy.

Elmegyek fel, mondom Öcsinek, hogy ne mit csinált ez a fehérszínű. P. hozzatok fel vagy öt karó kóstit, szúrjál belé tíz karót, s a többit vigyed haza. Hogy lássa, hogy tíz karó van belészúrva, ez honnét tudja, hogy itt ezen a szekéren tíz karó takarmány van. ... Így hát, amikor elvittem fel, sok karó lógott ott hátul, mondom É. gyere, mert hoztuk a kóstit. Számold meg, mondom, itt a karókat. P. bácsi jól van, rakják le. Nem vitatkoztam. Megvolt a tíz. Annyit megmondtam, hogy egy kicsit gondolkozzék, mert falusi, faluról költ fel.”⁵⁵⁰ Vagyis, ha jól értem ezt az utolsó mondatot: É. is kellett volna ismerje és a gyakorlatban alkalmazza azt a „falusi” moralitást, amelyet K.D. és B.P., az intézményi érdekeket védő É. háta mögött összekacsintva, magukénak vallanak és alkalmaznak.

Utak, árnyékok

K.D. a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Középiskola elvégzése után kerámia-szakos technikusi diplomát szerzett, a jobbágyfalvi téglagyárhoz került, hamarosan megnősült, felesége sepsiszentgyörgyi származású tanítónő. A hatvanas években élte fiatalkorát, huszonkét éves volt amikor megalakult az öt település közös kollektív gazdasága, huszonnyolc a prágai tavasz, párizsi diáklázadások, Csehszlovákia inváziója, a megyésítés idején. Ekkor már mindenképpen, de mai álláspontja szerint már gyermekkorában, az intellektuális érdeklődés jeleként megpróbálkozott a hangszergyártással: előbb saját hegedűt, majd saját citerát készített. Ez utóbbi sikerült jobban. Megtanult mindkét hangszeren játszani, és az általa gyártott hangszerekkel citerazenekart szervezett. Harminckét éves korában, éppen abban az időben, amikor felmerült, hogy apja helyébe lépjen, párttitkár és polgármester legyen, már volt annyi díszes citerája, hogy más „népművészekkel” közösen helyi kiállításon mutatta be azokat. A kiállítás műsorfüzetében ez olvasható: „K. D. citerái üzenik: küldjétek népdalt a csecsemőket ringató anyák ajkára a gépzene helyett.”

⁵⁴⁹D. Lőrincz 2004. 86

⁵⁵⁰Lásd a jobbágyfalvi B. P.-vel készült interjú-sorozatban. Kézirat saját tulajdonban.

Ezeket a szavakat K.D. fogalmazta. Ez az első általam fellelt dokumentuma annak, hogy ekkor már ismeri a népszolgálat értékeit, fogalmait, diskurzusát. A citerák faragása, a zenélés, a népdal szerete és a gépzene-től való elfordulás, az anyák, a család értékmegőrző tevékenységre való buzdítása egy koherens értékszemléletre utal.

Arra a kérdésre tehát, hogy miképpen szocializálódott K.D. a népszolgálatra, csak általános választ tudok fogalmazni. A hatvanas évek, főleg az 1965 utáni liberalizáció és nemzetépítési trend, a népművészet „újrafelfedezése” és az örökségalkotó diszkurzus felerősödése, sajátosan pedig az új romániai magyar intézmények megjelenése (A Hét, RTV Magyar Adása) lehettek az általános szocializáló keret. Szűkebb körben pedig tanítói-beszélgetőtársai lehettek a község, környező falvak pedagógusai, felesége kollegái, a települések papjai, akikkel pozíciójától függetlenül mindig nagyon jó kapcsolatban volt, meg név és fontosság szerint leginkább a népművészeti alkotások felügyeletével előbb a Magyar Autonóm, majd Maros Magyar Autonóm Tartományban, meg Maros megyében megbízott képzőművész, animátor-szakember: Bandi Dezső.⁵⁵¹

K.D. nagyapja, apja példáján, őket figyelve és esetleg kérdezve tanulta a vezetői pozícióban érvényes és érvényesíthető elveket, erkölcsöket, (ambivalens) diskurzusokat és gyakorlatokat. Voltak azonban olyan munkatársai a vezetésben, akik mellett szintén tanulnia kellett, tanulásra kényszerült. Ezek árnyékában élt a rendszerváltás előtt. Igazából 1989 után teljesebben ki a pályája, bár ekkor is rávetült a fafaragásban és a népművészet (és népművész) társadalmi szerepeinek kidolgozásában, megjelenítésében tanítójának számító Bandi Dezső árnyéka. Az egyik munkatárs: Gálfalvi Ferenc tanító, 1955 és 1977 között Néptanács-titkár. Azokhoz a falusi vezetőkhez tartozott, akik a szocializmus első, osztályharcos korszakában szocializálódtak, de csak a Sztálin halála utáni időszakban kerültek hatalmi pozícióba. Végzettsége, írni-olvasni tudása miatt is lett hivatalnok azok után a funkcionáriusok után, akik esetleg csak 8 osztállyal rendelkeztek, de akiket ideológiai hűségük miatt neveztek ki. Az idősebbek, amikor róla beszélnek, kiemelik azt, hogy igen szép kalligrafikus írása volt – valamint azt, hogy igazából ő volt az, aki a „hivatali tekintélyt és távolságot” tartotta, és nem a községi párttitkár. Ha K.D.-vel ketten mentek az utcán, az emberek neki köszöntek előre, vele próbáltak szóba állni és ügyeket intézni. Ő volt a községben a nagyhangú, esetenként durva, tekintélytartó és tiszteletet követelő hivatalnok. Ő fogalmazta a kéréseket, írta meg a felterjesztéseket. Ő volt az írásbeliségen keresztül megfogalmazódó/ megnyilvánuló törvény és hatalom, a szocialista állam megszemélyesítője. Kocsis Gyula 1962-től 1980-ig volt a község településeit egybefogó, Nyárádszentmártonban székelő Termelő Szövetkezet elnöke. A jó mezőgazdasági adottságokkal rendelkező TSZ-t kiemelkedő eredményei, no meg a politikai akarat éltesznek nyilvánította, az elnököt beválasztották a Nagy Nemzetgyűlésbe, ott több cikluson keresztül a „szövetkezeti parasztság képviselője” és Bukarestben valamint a régiós központban fontos kapcsolatok mentén a TSZ kijárója volt.

A kollektív a hatvanas években igyekezett több mellékágazatot is kifejleszteni, ez ideiglenesen munkahelyet jelentett azoknak, akik esetleg elmentek volna a településekről.⁵⁵² Ennek ellenére a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a régi kollektív tagok közül is többen az ipari munkahelyekre, bányavidékekre vándoroltak a jobb kereset reményében. Az öt falu egyesített gazdasága azonban nyolcvanas évekre a korszak viszonyai között fejlett, tagjainak jól fizető gazdasággá alakult. A növénytermesztésben rekord terméseredményeket értek el, az egész határt mintaszerűen művelték, „úgy nézett ki a határ, mint egy kis kert”.⁵⁵³ A nagyállattartásban a szakszerű takarmányozás és a fajtafeljavítás a nyolcvanas évekre hozta el a legmagasabb termelékenységet. Ebben jelentős szerepe volt a TSZ elnökének. Jobban ismert, jobban megbecsült volt, mint a községi párttitkár és

⁵⁵¹ Tudtommal életpályája nincs még feldolgozva. Animátor-szakirányítóként, a népművészettel foglalkozók támogatójaként igen jelentős ideológusi-szervezői szerepet töltött be a székelyföldi régióban.

⁵⁵² A Csalóka Zsuzsannával készített beszélgetésből származó adat. Lásd: Az átalakuló Csíkfalva (1945-1989). Kézirat, saját tulajdonban.

⁵⁵³ Dénes Ferenc megjegyzése – lásd a vele készített beszélgetést: Az átalakuló Csíkfalva (1945-1989) c. kéziratban, saját tulajdonban.

Néptanács-elnök, sokkal jelentősebb volt a kapcsolatrendszere, lobbijereje. Adott pillanatban száznál több fizetett alkalmazottja volt a TSZ-nek. tehát az erőforrások (pl. háztáji kerthelyiség) elosztásába, az emberek, családok életébe a TSZ elnökének sokkal nagyobb beleszólása volt, mint a politikai-adminisztratív vezetőnek.

Mindez csak fokozódott, és az elvi ellentét kiéleződött a következő TSZ-elnök, az 1980-tól 1990-ig pozícióban levő Nagy Jenő idején. Ez már a diktatúrának az utolsó szakasza volt, egyre nagyobb megszorításokkal és az erőforrások egyre szigorúbb felügyeletével – vagy legalábbis az erre való törekvéssel. Nagy Jenő traktorista, majd traktorállomás-vezető volt, és a TSZ elnökeként nem lett Nagy Nemzetgyűlési képviselő, de a TSZ kivételezett helyzetét megtartotta, vagy ha tetszik növelte. Pékséget, vágóhidat működtettek, a pálinkafőzde is adott volt, 1985-ben a Nyárad egyik holtágában vendéglőt és kempingházakat építettek, és mindezt a megyei főnökökkel való kapcsolatápolásra (azok etetésére-itatására) is jelentős mértékben használták. Ekkor az igazán erős embernek számító TSZ-elnök mellett, K.D. emlékei szerint, a polgármester csak egy végrehajtója volt a fentről jövő utasításoknak: „A mi részünkről, az adminisztráció részéről, így a néptanács részéről, hát az egy katasztrófa, s a tanügyi káderek részéről, egy katasztrófa, nem lehet kibeszélni. Reggel öt órakor istálló programmal kezdtem, ott kellett lenni, hogy lássuk, hogy bejöttek a gondozók, hat órakor mentünk telekonferenciára Nyárádszeredába, a gép és traktorállomáshoz, hét órakor jöttünk vissza, és jártuk a falut, hogy menjenek kalászt szedni, szalma felelősök voltunk, kórfelelősök, hogy a vetés legyen meg idejében, ehhez hasonló. Az iskolás gyermekeket vasárnap a feleségem sorba állította, s mentünk búzakalászt szedni a kombájnok után.”⁵⁵⁴

A „közügyek szolgálatában”, a szocialista korszakban eltöltött idő jól kimutathatóan két időszakra bomlik szét K.D. emlékezéseiben. A hatvanas-hetvenes évek (az ötvenes évek terrorja után) a fellendülés időszaka volt: „Aztán megrendült a Nyáradmente, kezdtek építkezni jó keményen, még a második világháború után, a '40-es évek, még jó sok szalmafedeles ház, zsindelyes házak, istállóépületek léteztek az öt faluban, tehát a Nyáradmentén mindenhol. Aztán egyre kezdtek szaporodni a szép kőalapú, tégladereki és cseréptetőzetű, elég szép kicsi falusi házak. Azt lehet mondani, hogy a '60-as évek végiig majdnem újból épült minden falu, gyönyörű szép épületek épültek. S akkor a középületek, nagyon érdekes volt. Minden faluban kultúrház, iskola, mindenféle épült.”⁵⁵⁵ Maga K.D. is ekkor építkezett: az övé volt az első emeletes lakóház Csíkfalván.

A nyolcvanas évek a hanyatlás időszaka. Bizonytalanná vált az élelemellátás, megnöttek a kötelező szerződések mennyiségei. Minderre megszülettek a válaszrealciók: erkölcsi züllés, lopás, felkészülés a túlélésre: „Aztán a vezetők, azok lopigáltak, úgy ahogy tudtak, mindenki beszerezgette magának, mindenki kellett tartson egy disznót, tyúkot, a húst onnan tartalékkoltuk magunknak, a boltokban nem volt mit keresni, mondom ez megint egy olyan mesének tűnik, hogy ha mondom, úgy kellett én is tartak egy disznót s egyet beadásra, mert az első számú szerződő az a polgármester kellett legyen, az egyes számú disznó szerződés a primáré kellett legyen. Aztán, hogy én honnan tartom azt a disznót, nem érdekelte senkit, honnan van, de magamnak kellett, mert a családnak nem volt ahonnan húst vegyen, abból szalonna kellett legyen, kolbászt töltöttünk, lesütöttük, csak így éldegéltünk.”⁵⁵⁶

Nehéz helyzet, igazi kritikus időszak volt a diktatúra két utolsó éve. A területrendezési – tulajdonképpen a falurombolási – elképzeléseket helyi szinten a Néptanácsok kellett volna felügyeljük, végrehajtsák. K.D. idegileg tönkrement, aludni nem tudott, hiszen 1989 januárjától Csíkfalva és Székelyhodos községeket összevonták, Csíkfalva lett a központ és K.D.-nek két község területén kellett volna az előírt bontásokat, elköltöztetéseket levezényelni. 1988-ban már kijelölték a beépíthető területek határát, és tudni lehetett, hogy a kis falvakat (Vadadot és Búzaházát) le fogják bontani. Ekkor jött a fordulat, 1989 december 22. K.D. azokban a „forradalmi napokban” majdnem végig egyedül volt bent a Néptanács székházában, hogy megpróbálja megakadályozni a rombolást. Első pillanattól támogatták ebben a papok és a falvak tekintélyesebb emberei. Legforróbb pillanat az volt, amikor „három részeg” december 22-én délután követelte, hogy az „eldugott” Ceausescu-

554Részlet a K.D.-vel készült beszélgetésből. Lásd: Az átalakuló Csíkfalva (1945-1989). Kézirat, saját tulajdonban.

555Ugyanott.

556Ugyanott.

képeket és könyveket adja elő. Amikor mindent kinyitogatott és végigmutatott, és nem kerültek elő ezek a tárgyak, a részekek továbbálltak. Ez volt az egyetlen veszélyes „forradalmi” pillanat Csikfalva községben, ahol az új helyzetben, az első gyűléseken a falu képviselői, az értelmiségiek kiálltak K.D. mellett. Igaz, ő is tudta kezelni ezeket a helyzeteket. B.P.-től amikor kérdeztem, hogy nem akarták-e megverni, elhallgattatni K.D.-t a változás utáni első időszakban, hiszen azelőtt ő volt a párttitkár, a következő választ kaptam: „Nem, szóltak neki, hogy hallgass, s hallgasson, mikor gyűlést tartott, de Öcsi annál finomabb volt. Ő, egyet intett a fejével, még azt is megnézte, hogy ki mondta, mert az is hozzájárul.”⁵⁵⁷ Majd következett 1990 márciusa, és attól kezdve K.D. pozíciója megszilárdult. Provokáció történt, valaki március 15 után, a marosvásárhelyi konfliktusok idején felgyújtotta a jobbágyfalvi görögkatolikus/ortodox templomot. Kiszállt a katonaság, az országos román média, kivizsgálás indult, és nem utolsósorban az akkori ideiglenes községi vezetésén múlt, hogy kompromisszum született: hosszan tárgyaltak, és megígérték, hogy a falu újraépíti a templomot. Ettől kezdve két választási cikluson keresztül K.D.-nek nem volt saját nemzedékéből olyan kihívója, aki a választásokon fölébe kerekedett volna. 2000-ben olyan fiatalember győzte le, került a helyére, aki már az 1989 után felnőtté váló nemzedék tagja volt. Mindaddig, egy évtizeden keresztül, ő volt az RMDSZ helyi vezetője, a magyarországi testvérkapcsolatok egyik kezdeményezője, menedzselője, a magyar nemzeti ünnepek (például március 15) megtartásának helyi főszervezője. 2000-ben, hatvan éves korában nyugdíjba vonult, de igazából ekkor kezdődött a „népe iránti elkötelezettség”, a népszolgálatot művészi, reprezentatív alkotásokban – leginkább a székelykapukban – tárgyasítító tevékenysége.

Naív népművész, fafaragó

K.D. az első székelykaput – a sajátját – 1980-ban állította.

K.D.

székelykapuja

A tervezés, a faragás, éppen mert első, kísérleti alkotása volt, majdnem egy évet vett igénybe. Aki segítette, biztatta, felügyelte a munkáját, vagyis aki motiválta és szocializálta, az Bandi Dezső volt. A tett, hogy a párttitkár-polgármester székelykaput farag, majd állít, igen erős szimbolikus, etnikus töltet nyert. A község első embere, K.D. és felesége ezzel a nyilvánosságban egyértelműen a székely népművészet ápolóiként, a székely népi örökség híveiként pozicionálták magukat. Az otthonukat látogatók számára ez eddig is nyilvánvaló volt: a szobákat a feleség által készített (háromszéki, hiszen onnan származott a feleség) varrottasok díszítették, a falon ott voltak a K.D. által faradott hegedűk és citerák, a nagyszoba kályháinak csempéit népi motívumok felhasználásával K.D. tervezte. De a nagyméretű, díszes székelykapu – a faluban elsőként – az

⁵⁵⁷B.P.-vel készített beszélgetések. Kézirat saját tulajdonban.

utcán arrajáró idegenek számára is jelezte a vallott elveket és gyakorlatot. Amikor 1989 után megerősödött, mondhatni tömegessé lett a magyar-székely identitás elemeinek nyilvános megjelenítésére vonatkozó igény, K.D. tette, funkciójából is adódó ismertségének is köszönhetően példaadóvá, modellértékűvé vált, és hivatalban levő, majd utána, nyugdíjasként is közmegebecsülésnek örvendő ex-polgármesterként, vezetőként kérték a véleményét és hallgattak a szavára. Ő pedig azt hangoztatta, hogy a lokális és nemzeti identitás erősítésének eszközeként székelykapukat kell állítani: a közintézmények elé, az emlékművek mellé, vagy magánemberek háza elé. Hogy jó példával járjon elől, 2000 után egyre több kapu faragását maga vállalta. Előzőleg is hangoztatott elképzelései a község szimbolikus tereinek átformálódását eredményezték. 2011-ben már hat helyen: a községközpontban, az elköltöztetett világháborús emlékmű körül kialakított park bejáratánál, valamint szintén a központban levő iskola előtt, meg a nyárádszentmártoni unitárius templom kertjében, a nyárádszentmártoni unitárius parókia előtt, a jobbágyfalvi unitárius parókia előtt, meg a csíkfalvi református templom kertjében is áll egy-egy, általa faragott székelykapu (ez utóbb említettnek az épülő református parókia előtt lesz majd a végleges helye).

A téralakítás, a kapuállítás tettének értelmezéséhez az avatásra írt „kísérőlevéllel” K.D. is hozzájárul. Ezeket a leveleket kevésbé a művész, inkább az ideológus fogalmazza. A jelenlevőkhöz, de az utókorhoz is szólnak, K.D. megőrzi őket és több mindenkinek (így a kutatónak is) megmutatja, egy füzetszerű kiadványban való megjelentetés ötlete is felmerült. Életelvek, intelmek, tanítások fogalmazódnak meg ezekben. Megírja, hogy kik azok, akik tanácsot adnak neki abban, hogy mi kerüljön fel – időtálló faragásként, szimbólumként – a kapura: „T. Imola kislányunokám azt kérte, legyen rajta madár és virág, T. Béluska és a P. fiúcskák, kicsi barátaim, azt kérték, legyen rajta ló és szarvas...”⁵⁵⁸ Egy általánosabb összefüggérendszerbe illeszkedik ez: a faragás mesterségét K.D. saját állítása szerint nem tanulta, ugyanis: „A faragás öregebb, mint én. Én azt hiszem, hogy a korombeli, az apáink, s nagyapáink, mindenki tudott egy annyt, amennyit én. Szerintem ez nem tudás, ez benne van a vérünkbe, tudja a fene, magától jön, én sem tudom, hogy hogy...” Tehát benne, az ő munkájában a múlt (ősök) és a jövő (unokák) egyaránt felismerik egymást, találkoznak. Az alkotásokban a mítikus (székely) múlt és az etnicizált táj is megjelenítődik: „Valahol a Bögözerdejében, a Gyűrűsben, a Völgyesben vagy a Hegyesben nőtt (ti. a kapu nyersanyaga - G.J.) itt a szemünk láttán, apáink-nagyapáink szeme láttán. Ez a fa hallotta a reménység madarának napkeleti énekét, hallotta a csodaszarvas énekét a dagadó-holdas, leheletpárás éjszakában, ahol csoportosan belebögik az éjszakába: ez az erdő a miénk is, ERDÉLY a miénk is. És minden évben megjelennek a csillagok ösvényén, éneklük és bögik reménységeinket, és továbbállnak.”⁵⁵⁹ Az alkotási folyamatot dokumentálják ezek a levelek – meg az alkotó által vallott értékeket: „... a nap és a hold, a hétágú csillagok, a szőlőgerezd és a búzakéve jöttek maguktól, valahonnan messziről, évszázadok messzeségéből, nem tudom honnan, de jöttek. Kész volt a szellemkép, amiből rajz lett, majd faragás.”⁵⁶⁰

K.D. magát naív népművésznek nevezi. Ennek ellentmondanak a fenti idézetek, az ezekbe foglalt elvek, és ellentmond az a történelemábrázolás, amelyet megvalósít. A népszolgálat pedagógiai elveit vallja: a faragott kapun az évszázados motívumok mellett, azokat mintegy térbe és időbe helyezve ott kell legyen az a „térkép”, amely a jelen és jövő embereit a múltba elvezeti, eligazítja – vagy másképpen, az örökségalkotás szabályai szerint:⁵⁶¹ a múltat a jelen és jövő részévé teszi. Ez az örökség- térkép – például a nyárádszentmártoni unitárius parókia előtti kapu faragott térképe - igen kis területre, a mai községre – korlátozódik, ennek múltját, a múlt esszenciális vonásait foglalja össze.

558Részlet a nyárádszentmártoni unitárius templom kertjében 2007-ben felállított kapu „kísérőleveléből”.

559Ugyanott.

560Ugyanott.

561Lásd Erdősi Péter és Sonkily Gábor összeállítását: A kulturális örökség. L. Harmattan – Atelier Fűrttek 2004.

A nyárádszentmártoni unitárius papilak kapujának utca felőli része: Csíkfalva község „történeti térképe”, amit valódi örökség-konstrukcióként, örökség-térképként kezelhetünk.

A kapura vésett térkép alján a legfontosabb, „ősi” identitás-elem, a Nyárád látható (meg van adva a hossza is: 75 km – ez a teljes Nyárád-mente). Fölötte már a történelem, mítosz, mai turizmus ábrázolása egybefonódik: a kétezer éves Traianus útja (a mikhási római castrumhoz vezető egykori római hadi út, a felirat szerint Kr. után 105) egyben Tündér Ilona útja is (ismert, Orbán Balázs által közölt népmonda) vagy Só útja (egy mai turisztikai zöld-út projekt által bevezetett megnevezés). A térképen a legtávolabbi földrajzi pont: a Bekecs tető (1080 m), időben pedig a legtávolabbiak: a Bekecs alatt Kada őszvezér tanyája Kr.u. 100, meg a mai két falu között: Szilamér őszvezér tanyája, szintén Kr.u. 100. Rákerült még a térképre Körtvélyes, Keveháza és Bögözháza, mindhárom 1241-ben pusztult el. Végül történetileg a mához legközelebbi esemény: 1661, amikor a nyárádszentmártoni, akkor már unitárius templomot „Ali basa felégettette, 1667 Tot Istvan kijavíttatta kazettás tető-mennyezet”. Látható még az unitárius egyházközség tagjai két lakhelyének neve (Csíkfalva, Nyárádszentmárton), meg a tengerszint feletti magasság: 370 méter.

A jobbágyfalvi unitárius papilak előtt felállított kapun az unitárius jelképek mellett (pl. kehely) ott

szarvasmotívuma, a megjelenítés egyik formája amikor a napot vagy a holdat szarva között hozza) és ősmagyar eredetmondát (a hétágú, magyar csillagok között vágató csodaszarvas). Igazi örökségalkotás ez: arra a kérdésre ad választ, hogy mi az, ami a „nép lelke legmélyén” ott kell hogy legyen, ami esszenciálisan legfontosabb,⁵⁶² ami el nem felejthető.

2011 nyarán Csíkfalva magyarországi testvérközségében, Rábakecölön kulturális központot avattak. Hivatalos volt az ünnepélyre a csíkfalvi küldöttség is, és úgy döntöttek, hogy K.D erre az alkalomra faragjon ajándékba egy nagyméretű fa homlokzati táblát az avatandó, a falu színész szülöttjéről elnevezett Sós Imre Kulturális Központ számára. A mintegy négy méter hosszú, egy méter széles vastag tölgyfatabla a néven kívül néhány, székely-magyar népi motívumot is tartalmazott, például K.D. egyik kedvencét, a csőrében ágat/ bogyót tartó kismadarat. A „kísérőlevél”-ben a két község magyar-magyar kapcsolatát, de az összmagyarág „szeretet kelesztette áldozati kenyér” elképzelt bűvös hatását is igen hatásos és jellemző vízióban fogalmazza meg K.D.: „És nézzétek a csőrében bogyót hozó madarat: a szeretet jelképe. Ha kicsik is ezek a madarak, annál nagyobb a szeretet és a reménység bennük, mert a kovászból is csak egy kicsi, egy csipetnyi kell, és megkeleszt egy egész teknyő tészta. Eme ünnepi pillanat is legyen a testvéri szeretet keltető kovásza, hogy a világ 15 millió magyarja egy nagy-nagy vert hajú kenyérré formálódjon, amelyből mindannyiunknak jusson az együvértartozás finom falatából.” Nem akarja, nem tudja kihagyni az életműve és népszolgálatának részeként számot tartott kedves tárgyának, a székelykapunak, a székelykapu-állításnak az említését sem. Alapvető kérdést állít középpontba: hogyan kötheti, köti össze a székelykapu-állítást, mint örökségalkotási tettet az egyébként a világban szétszóródott, de közösségi (vagy éppen családi) házaik elé, a grandiózus elképzelt szerint, mindenütt székelykapukat állító magyarokat: „Ezer meg ezer székelykapu álljon a világ minden táján nyitva, és legyenek a 15 millió magyar együvértartozásának őrei, legyenek a testvéri szeretet összetartozó pillérei...”

Ez ma a hetven évet betöltött, igen aktív K.D. víziója (küldetésnyilatkozata). A népszolgálat számára: ennek a legfontosabb etnikus közjónak, a magyarok testvéri szeretetének, a nemzeti egybetartozásnak a fenntartása. Nem személyes érdek, hanem ez készíti arra, hogy újabb és újabb munkákat vállaljon. Így volt ez egykor, a szocialista korszakban is, amikor közigazgatásban dolgozott: „A közigazgatás egy nehéz és pénztelen, egy nehéz feladat. Se éjjele, se nappala, kicsi fizetése ... a nép szolgálatába álltunk, minimális bérrel, de éppen csak éppen bérrel életünkön keresztül.”⁵⁶³ Így van ez ma is, amikor művészi tehetségét használva próbál a (papokkal, más helyi vezetőkkel közös) népnevelési, szimbolikus székely-magyar lokális identitás- és tértermelési elképzeléseknek megfelelni, technikákat működtetni. Számára az életpálya koherenciája megkérdőjelezhetetlen. Az, hogy 1989 után is vezető maradt, azt mutatja számára, hogy ezt az elvet és gyakorlatot (tulajdonképpen: ambivalens diskurzusának sikerességét) mások is elismerték, és K.D. ezzel keretezett tevékenységét elfogadták. K.D., az egykori párttitkár és néptanácselnök, majd polgármester, majd „naív fafaragó” és ideológus esetében ma már a lokalitás tagjai nem a párttitkára gondolnak, hanem úgy viszonyulnak hozzá, mint az új korszak első évtizedének polgármesteréhez, de még inkább a második évtized szimbolikus helyszínének létrehozását megálmodó és megvalósító liderhez és álmait megformálni tudó művészhez.

A népszolgálat: cselekvésvezérlő, moralizáló narratíva

K.D. a hatvanas évekről, kora felnőttkorától folyamatosan érvényes értékszemléletre lelt a népszolgálatban.

1989 előtt ellenőrizték ezt az ideológiát és a gyakorlatot (a propagandába beillesztés vagy elhalgattatás volt a sorsa), 1989 után monopóliumot kapott, sőt az örökségalkotást dominálja (múltszemlélet, ősmúlt, esszencialista vonások: magyar identitásépítés „székely” elemei: székelykapu, népi fafaragás) ebben a környezetben.

Fiatal korában K.D. jól választott, amikor faragni kezdett, és amikor ezt a népszolgálat eszméjéhez kötötte. Ez biztosítja ma számára a visszatekintő, ebből építkező személyiség koherenciáját, meg a közösségben szilárd lider szerepet, és nem utolsósorban: terveket, célokat a közeljövőre. Ha nem így dönt, egy lenne az idős, egykor a szocialista korszakban funkciót vállaló, viselő, de ma

⁵⁶²Lásd esszencializmus és epochalizmus kérdéseiről Clifford Geertz tanulmányát – Geertz 1994.

⁵⁶³Lásd a K. D. -vel készített interjút. Az átalakuló Csíkfalva 1945-1989 c. kézirat, saját tulajdonban.

Bibliográfia

D. LŐRINCZ József

2004 Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben. Pro-Print Kiadó Csíkszereda
ERDŐSI Péter és SONKOLY Gábor szerk.

2004 A kulturális örökség. L Harmattan – Atelier Füzetek

GAGYI József

2005 Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székeltyföldi faluban. In: Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években. Szerk. Bárdi Nándor. Pro-Print Kiadó Csíkszereda 17-63.

GEERTZ, Clifford

1994 A forradalom után: a nacionalizmus sorsa az új államokban. In: Az értelmezés hatalma. Századvég Kiadó Budapest 104-125.

MIHĂILESCU, Vintilă

2010 România celor 20 de ani. In: Sfirșitul jocului. România celor 20 de ani Editura Curtea Veche București 175-195.

WHYTE, Hayden

1997 A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In: A történelem terhe 103-142.

Miklós Ágnes Kata

A népszolgálat és a hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedéki vitái

A hetvenes évek romániai magyar irodalmának nemzedéki/nemzedékváltási kérdéseivel foglalkozó vitákban hangsúlyosan jelenlévő fogalmak – a hagyomány, a felelősség, a kisebbségi lét, az anyanyelv, az értelmiségi feladat, tehát a népi ideológia legfontosabb alapfogalmai – megkerülhetlenné teszik a kérdést, milyen attitűdváltozások következtek be a hetvenes években ezekkel a fogalmakkal kapcsolatban, és különösen, hogy ezek az attitűdváltozások mennyiben köthetők a nemzedéki helyzethez, valamint az intézményrendszerben elfoglalt szerephez. Az alábbi tanulmány ezzel kapcsolatban kívánja felhívni a figyelmet néhány lehetséges vizsgálati szempontra és néhány további vizsgálati lehetőséget rejtő szövegre.⁵⁶⁴

A hetvenes évek második felének nemzedékváltási témájú vitáiban, ankétjaiban, vitacikksorozataiban a népszolgálat kérdése és az ahhoz való viszonyulás különböző módokon és formákban jelentkezett – a „nyílt”, „burkolt” és „metaforikus” párbeszédre egyaránt találni példát a korszak sajtódokumentumai között, melyek közül a jelen tanulmányban *A szóértés előfeltételeiről Korunk*-vitát,⁵⁶⁵ az *Echinox* és az *Utunk* lapjain megjelent Palotás–Szöcs–Palotás vitacikksorozatot,⁵⁶⁶ valamint az *Igaz Szó*-ban megjelent *Korszerűség – elkötelezettség*⁵⁶⁷ ankétot emelem ki. (Bár a jelzett viták/ankétok nem azonos súlyúak, kereteiken belül a nemzedéki kérdéseket tagláló párbeszéd-változatok más-más verziója található meg – a jelen tanulmányhoz éppen ezért került sor éppen ezeknek a vitáknak és ankétoknak a vizsgálatára.)

Intézmények, diskurzusok, értékek

A nemzedékváltási kérdések apropóján az irodalmi folyóiratokban nyilvánosságra került viták, az antológiák és szerzői kötetek kapcsán megjelent ankétok nemcsak az irodalmi törekvések változásainak vizsgálatát vállalták – legalább ekkora mértékben, sőt, esetenként elsősorban a fogalom- és nyelvhasználat változásairól, a kulturális intézményrendszer kapcsán kialakuló, és leginkább éppen az intézményrendszer által generált konfliktusokról szoltak.

Túlegyszerűsítés lenne a hetvenes évek romániai magyar irodalmi közéletét kizárólag csak a kisebbségi lét és a Ceaușescu-diktatúra által nehezített helyzetű, homogén és összetartó közegként kezelni. A hetvenes évek romániai magyar irodalmi közéletében is jelen voltak a viták, konfliktusok, összecsapások, egymás gyökeres ellentéteiként meghatározható ideológiák és igények.

A publikálási lehetőség kétségtelenül minden fiatal – vagyis az Ortega y Gasset által használt kategóriarendszerben⁵⁶⁸ a „váltásra készülők” csoportjába tartozó – szerző számára a

564Mindezekről bővebben lásd Miklós Ágnes Kata: *A szóértés feltételei*, Komp–Press Kiadó, Kolozsvár, 2010.

565 *A szóértés előfeltételeiről*, *Korunk*, 1980/1–2., 41–62. A beszélgetésben részt vettek (a megszólalás sorrendjében): Gáll Ernő, Molnár Gusztáv, Egyed Péter, Palotás Dezső, Szász János, Rácz Győző, Csibi Károly, Cs. Gyimesi Éva, Könczei Ádám, Tóth Sándor, Szöcs István, Juhász András, Balogh Edgár, Herédi Gusztáv, Balla Zsófia, Domokos Géza és Aradi József

566Palotás Dezső: *Kötet, gyorsan*, *Echinox*, 1975/9–10., 20.; Szöcs István: *Kiállítást, gyorsan*, *Utunk*, 1976/5., 5.; Palotás Dezső: *Nem illik*, *Echinox*, 1976/7–8., 21.

567Korszerűség – elkötelezettség, *Igaz Szó*, 1981/5., 437–472., az ankét megszólalói a közlés (ábécé)sorrendjét véve alapul: Bajor Andor, Bartis Ferenc, Egyed Péter, Izsák József, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Mandics György, Mózes Attila, Szász János és Szöcs István

568 Ortega y Gasset, José: *Korunk feladata*, ABC Könyvkiadó Részvénytársaság, Budapest, 1944, ford. Puskás Lajos. Ortega y Gasset szerint a nemzedékváltási konfliktusok vizsgálatakor a következő csoportok jelenlétével kell számolni: „váltásra készülők”, „hatalmon lévők”, „ellenzékiek”, „túlélők”. Ezt a kategorizálást használta a *Korunk* „Ankét a nemzedékről” című összeállítása is (1973/6., 835–864.).

legégetőbb problémák közé tartozott és tartozik. Az irodalmi művek megjelentetése azonban nemcsak az (amúgy immanens) irodalmi minőség kérdése, hanem egyúttal irodalompolitikai kérdés is, ami még nagyobb jelentőséget nyer egy, az itt tárgyalthoz hasonló közegben. A kulturális intézményrendszer döntéshozóinak (tehát a „hatalmon lévők” csoportjából irányítási pozíciókba jutottaknak) a megjelentetendő szövegekkel kapcsolatos elvárásait vizsgálva az „irodalmi minőség” és az egyéni ízléspreferenciák mellett az intézmény és a mögötte álló rendszer által szentesített formai, tartalmi és ideológiai tényezők sem hagyhatók figyelmen kívül.

Az intézményeknek és képviselőiknek összemossa minden bizonnyal éppúgy érvelési hiba lenne, mint teljes elkülönítésük. Ezt valószínűleg Pierre Bourdieu fogalmazta meg a legpontosabban és a leginkább kimerítően: „Az irodalmi küzdelmekben részt vevő cselekvők és intézmények stratégiája, azaz állásfoglalása (legyen szó akár specifikus, például stilisztikai, akár általánosabb, például politikai vagy etikai álláspontok elfoglalásáról) függ a mező szerkezetében elfoglalt *pozíciójuktól*, vagyis a sajátos szimbolikus tőke – »hírnévként« vagy elismerésként – intézményes vagy nem intézményesült elosztásától, továbbá a cselekvők (pozíciójuktól viszonylag független) habitusát alkotó hajlamok közvetítésével attól is, hogy mennyiben áll érdekükben megváltoztatni vagy megőrizni az elosztás szerkezetét és ezáltal felforgatni vagy állandósítani a fennálló játékszabályokat. Ugyanekkor ezek a stratégiák az uralkodó helyzetűek és kihívóik harcának tétjein – azaz a feleket egymással szembeállító kérdéseken – keresztül függnak a legitim problematika állapotától, vagyis a korábbi küzdelmekből örökölt lehetőségektől is, amely rendszerint meghatározza a lehetséges állásfoglalások terét, s ezáltal megszabja a megoldáskeresés irányát, ennél fogva a termelés fejlődését is.”⁵⁶⁹ A romániai magyar kulturális közélet esetében is a mező szerkezetében elfoglalt pozíció határozta meg az alkalmazható stratégiákat, és ez az intézmények irányítói számára sem jelentett könnyű feladatot.⁵⁷⁰

Különösen bonyolult helyzetet eredményezett továbbá a romániai magyar kulturális közéletnek az a sajátossága, hogy a hivatalos (állami) kurzus által előírt elvárásrendszerrel egyidejűleg egy másik, ugyanolyan fontos, jellegzetesen a kisebbségi léthez tartozó elvárásrendszer is érvényesült. A hetvenes években publikálni kezdő szerzőknek nemcsak a hivatalos kurzus tematikai követelményeit kellett többé-kevésbé szem előtt tartaniuk, amennyiben érvényesülni akartak, hanem a „hatalmon lévők” retorikájához és ideológiai háttéréhez is alkalmazkodniuk kellett – ez pedig nem volt kötelezően azonos a hivatalos kurzus retorikájával és ideológiai háttérével. Konkrétan fogalmazva: a szekunder irodalmi szövegekben és az irodalmi közélettel foglalkozó írásokban a szocialista retorikához és ideológiához képest (mely a hetvenes években a legtöbbször inkább csak afféle kötelező fordulatként szerepelt) jóval erőteljesebben érvényesült a népi ideológia és annak retorikája. Ez nemcsak a fiatalabb nemzedék írásaival kapcsolatos elvárások megfogalmazásában, hanem a metaforahasználatban, a referenciaként említett nevekben is tetten érhető – jellemző példája ennek az *Ötödik Évszak* antológia kapcsán született *Korszerűség – elkötelezettség* anket.⁵⁷¹ A fiatalabb nemzedékkel szemben megfogalmazott bírálatokban nem is elsősorban a „hivatalos állami”, hanem inkább a „hivatalos kisebbségi” elvárásrendszer jelent meg, tehát voltaképpen maga a népi diskurzus – ezen belül is elsősorban az értelmiségnek a néppel, a hagyománnyal és az anyanyelvvel szembeni felelősségének kérdése.

„Az első világháború utáni évtizedekben az erdélyi magyar értelmiség – progresszívnek tartott aufklárista és népi hagyományainak megfelelően – a nép képviselője akart lenni, és annak is tartotta magát. Általánosan elfogadott kulturális normává vált, hogy a »nép« érdekeit védeni kell, szükségleteivel foglalkozni kell. A nép pedig nem volt más, mint az erdélyi magyar kisebbség, amely egy artikulálatlan, monolitikus tömbként jelent meg számukra.”⁵⁷² – mutat rá D. Lőrincz

⁵⁶⁹Bourdieu, Pierre: Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához, ford. Babarczy Eszter, in: Wessely Anna (szerk.): A kultúra szociológiája, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 2003., 174–185., 180.

⁵⁷⁰Jellemző példa erre Gáll Ernő dilemmája a *Korunk* lehetséges „fiatalítása” kapcsán (lásd: Gáll Ernő: Gáll Ernő: Napló I. 1977–1990, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003., 284., 288., 294., valamint Miklós Ágnes Kata, 2010., 70–74.)

⁵⁷¹ Korszerűség – elkötelezettség, *Igaz Szó*, 1981/5., 437–472.

⁵⁷² D. Lőrincz József: Az erdélyi magyar értelmiség – hivatás és pragmatizmus, in: Az átmenet közéleti értékei a

József. A népi ideológia három, a hetvenes években is megkérdőjelezhetetlennek látszó alapeleme, a közösség, a hagyomány és a népszolgálat érvényesült az értelmiség feladatainak és felelősségének definiálásában. A közösség értelmezése egyidejűleg vonatkozott a magyar kisebbségre és egyúttal bármilyen kisebb csoportegységre, például faluközösségre: olyan csoportegységként határozták meg, mely hordozója és egyben fenntartója is a fennmaradást célzó értékeknek. Mint egyben a legfontosabb érték és érték-hordozó, az ilyen módon definiált közösség a változatlan, asszimilálatlan nemzeti lét garanciája: olyan közeg, ahol a hagyomány, vagyis az állandóságként felfogott kultúra fenntarthatósága megvalósulhat. A kultúra értékeinek fenntartása pedig a népszolgálat révén következhet be – minden tevékenység csak akkor értékes, ha céljai és funkciói valamilyen formában a közösséghez és értékeihez kapcsolódnak.

A népi ideológia továbbélése eredményezte, hogy a népszolgálat a romániai magyar értelmiség (és ezen belül leginkább az *elit* értelmiség) számára a legtöbb esetben nemcsak feladattá és kötelességgé, hanem az öndefiníció szerves részévé is vált. Ez tűnik ki az alábbi Gáll Ernő-idézetből is: „A népszolgálatától elválaszthatatlan felelősség nem engedi meg a tőle való menekülést, az általa diktált hűség viszont személyiségünk kiteljesedését, azonosságunk megőrzését szolgálja.”⁵⁷³

Az azonosság megőrzéséhez azonban arra is szükség van, hogy az értelmiség *a nép részeként* tudja definiálni önmagát. A népszolgálat kérdése elsősorban az elit értelmiségen belül vált érték-hordozóvá, viszont ez egyúttal egy nehezen feloldható paradoxont is eredményezett. Az a premissza, hogy az értelmiség a közösség lojális tagja, és semmilyen speciális előjogokra nem tart igényt, az értelmiség számára az egyenlőség illúzióját nyújtotta; a népszolgálat kérdését viszont elsősorban az elit felelőssége szempontjából közelítették meg. Ennek egyik sajátos megjelenési formájával találkozhatunk *A szóértés előfeltételeiről* vitában is, leginkább Balogh Edgár népszolgálat-definíciójának alábbi részében (kiemelések általam, MÁK): „[...] az értelmiségnek, amely nem azonos szerepében a népegésszel, van egy felgyűjtött tudásanyaga, egy specialitása, így írók esetében az irodalom, az orvostudomány az orvosok esetében, s ezt olyan *szélesebb tömegek felé kell tudnia közvetíteni, azok anyanyelvén*, amelyek egyénileg nem specialisták orvostudományban, mérnöktudományban vagy irodalomban.”⁵⁷⁴

A fentebb vázolt problémák ellenére a (hivatalos) romániai magyar közéletben kialakult konszenzus a népszolgálati tevékenységet kikerülhetetlennek, elhanyagolhatatlannak nyilvánította a kulturális elit esetében. Annak ellenére, hogy a kulturális elit és a „szélesebb tömegek” egyenlősége csak illuzórikus volt, az egység retorikája továbbra is működött. A *más* értékek artikulálása gyakran hozta magával a kiközösítést, háttérbe szorulást – a népszolgálat nélkülözhetetlensége sem kérdőjeleződött meg egészen a hetvenes évek második feléig.

A hetvenes évek új irodalmi és elméleti törekvéseit a harmadik Forrás-nemzedék, valamint az ezzel összefüggésben és részleges átfedésben jelentkező „szövegeloők nemzedéke” (a *Szövegek és körülmények* kötet esszéistái, Bretter György tanítványai)⁵⁷⁵ képviselték. Az évtized közepén „váltásra készüloők” csoportja több szempontból is sajátos helyzetben volt: az erős elméleti irányultság, a formanyelv megújításának igénye, az általuk felvállalt hagyományok és is megkülönböztették őket a megelőző irodalmi nemzedékektől.

Nem mellékes körülmény az sem, hogy éppen jelentkezésük időszakára esett a publikációs lehetőségek beszűkülésének időszaka is, elsősorban a folyóiratok terjedelmének csökkentése miatt.⁵⁷⁶ A harmadik Forrás-nemzedék és az esszéisták érvényesülését viszont (paradox módon) esetenként még ennél is hátrányosabban befolyásolta az, hogy jelentős részük a másodgenerációs kulturális elit tagja volt.⁵⁷⁷ Az írásaikkal szemben támasztott igények és kifogások a

mindennapi életben, Múltunk Könyvek, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004., 32–66. old., 34.

573 Gáll Ernő: A szolgálat pátosza, *Korunk*, 1979/5., 408–411., 410.

574 A szóértés előfeltételeiről, 54.

575 Ágoston Vilmos, Huszár Vilmos, Molnár Gusztáv, Szilágyi N. Sándor, Tamás Gáspár Miklós

576 Lásd Joó Rudolf (szerk.): Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről, 86–87., in: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*, Budapest, 1988.

577 A szóértés előfeltételeiről egyik hozzászólásában fogalmazott így Tóth Sándor: „[...] nem a legszerencsésebb csillagzat alatt indul ez az *Echinox–Fellegvár–G. G. Kör*-nemzedék. Úgy néz ki: értelmiségünk nemhogy bővített

legrepresentatívabban az *Ötödik Évszak* antológia⁵⁷⁸ kapcsán született kritikákban és esszékben mutathatók ki – ezek a kifogások pedig feltűnő gyakorisággal alkalmazták érvként a népszolgálat kulcsfogalmait.

Csak néhány idézettel illusztrálom, milyen kulcsfogalmakra és milyen igényekre utalok itt – Szöcs István például a következőkre hívta fel a figyelmet (kiemelések az alféjezet további részében általam, MÁK): „[...] ebben a kötetben egyetlen drámaírócska sincs; ha már mindenáron létszámot akarnak felmutatni, *legalább egyvalakit rá kellett volna szorítaniok erre*. Például pár éve megjósoltuk: Palotás Dezsőből lehetne jó drámaíró, adottságai volnának hozzá, csak éppen – színházba kellene járatni.”⁵⁷⁹

Izsák József Bogdán László novellája kapcsán emelte ki: „Nem mint egyedi darabot találok riasztónak, hanem mint jelenséget, összefüggésben az Ötödik Évszak más elbeszéléseivel és verseivel, amelyek »beszéljünk egyébről« alapon hallgatnak a legközvetlenebb és legjelennvalóbb kérdéseinkről. Tudjuk, miről. És ezt a társadalmi kérdések iránti közömbösséget rendkívül könnyű elméletekkel elesztétizálni, megmagyarázni, csak a felelősségre nincs felmentés semmiféle poétikában.”⁵⁸⁰ Izsák a kritika további részében a hagyományokra támaszkodva fogalmazta meg a fiatal szerzőknek a kisebbség iránti kötelezettségeit: „Senki nem biztat arra senkit, hogy utánozza Sütőt, Székely Jánost, Kocsis Istvánt, de hogy *folytassák őket* a legfiatalabb prózaíróink, azt *az egész romániai magyar nemzetiség elvárja!* Ez nem esztétikai kérdés, nem kinek-kinek a magánügye, hanem *közügy, társadalmi rendelés, a jövő előtti felelősség kérdése*.”⁵⁸¹

„Metaforikus” párbeszéd – Korszerűség – elkötelezettség

A harmadik Forrás-nemzedékbe és annak „holdudvarába” tartozó szerzők antológiái közül az *Ötödik Évszak* kapcsán az *Igaz Szó Korszerűség – elkötelezettség*⁵⁸² címmel közölt összeállításában tizenegy szerző (Bajor Andor, Bartis Ferenc, Egyed Péter, Izsák József, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Lászlóffy Aladár, Mandics György, Mózes Attila, Szász János és Szöcs István) írt a kötetéről. A *Korszerűség – elkötelezettség* elsősorban azért érdemel figyelmet, mert fontos szerepet kap benne a korszak ambivalens diskurzusának egyik legfontosabb eleme, a *metaforikus beszéd*. A hetvenes évek romániai magyar közbeszéde a rögzült metaforák (gyöngy és homok, a szélben lehajló és megmaradó fűszál) mellett az alkalmi metaforákban is a legtöbbször a közösség, a hagyomány, a felelősség megjelenítéseit kereste – ennek jellegzetes példáit találhatjuk meg az *Ötödik Évszak* kapcsán született kritikákban és esszékben.

Különösen Bajor Andor és Láng Gusztáv írása bővelkedett metaforikus megfogalmazásokban. Bajor Andor szövegében az *akác* jelent meg metaforaként a költészet szerepére: „De más szerepet töltenek be a műutakat kísérő jegenyék, mint az őserdők, mást a kolozsvári botanikus kert pálmái és megint mást az akácok, amelyek a futóhomokot megkötik. Kötelességük-e az akácoknak a kötés? A kérdésen minden botanikus elcsodálkozhat. Ha az akác gyökere nem lenne képes kötni, az ágai virágzássá sem tudnának oldódni. Így terem szépség a fenyegetettségéből.”⁵⁸³ Bajor egy másik metaforája, a *torony* ott kerül összefüggésbe az anyanyelvvel, mikor annak egy sajátos aspektusát, a bábeli tornyot villantja fel: „A világ legmagasabb tornya a legkilátástalanabb torony. Mert belső emberi tartalom, elfogadható érték

módon, de ma már inkább csak *genetikailag* reprodukálja magát. Nem vállalkozom a jelenség értelmezésére, nyilván igen sok tényező együttthatásának az eredménye, ezek között is a rossz iskolának bizonyára jelentős a felelőssége. Mindenesetre a tapasztalat azt mutatja, hogy a magasabb szellemi igényű fiatalok túlnyomó többsége értelmiségi családból származik, ahol tehát négykézláb mászkáló koruk óta a könyvtár, a lemezjátszó környezetében, a család megfelelő szellemi légkörében nőttek fel. Ez az előzménye annak, hogy – tessék odafigyelni – publikáló fiataljaink túlnyomó többsége írók gyereke, professzorok gyereke stb.”, 48.

578 Ötödik Évszak. Fiatal írók antológiája. Az Igaz Szó kiadása, Marosvásárhely, 1980. (Szerk. Jánosházy György, Gálfalvi György, Markó Béla, Nemess László)

579 Szöcs István: Ötödik Évszak – kardalészában, *Igaz Szó*, 1981/5., 470–472., 472.

580 Izsák József: Közelebb a valósághoz!, *Igaz Szó*, 1981/5., 447–450., 449.

581 I. m., 450.

582 Korszerűség – elkötelezettség, *Igaz Szó*, 1981/5., 437–472.

583 Bajor Andor: Az Ötödik Évszak, *Igaz Szó*, 1981/5., 438–443., 441.

nélkül nem kíván egyebet megvalósítani, mint a magasságot. [...] De az ilyen építménynek is megvan a hagyománya. A Biblia szerint Bábelben az ilyen toronyépítés nagyobb kifejezésbeli zavarokat okozott, mint amilyen magasra sikeredett a torony.”⁵⁸⁴

Láng Gusztáv, a hagyomány és modernség kiegyensúlyozását igénylő szövegében, egy egyébként is gyakori metaforát használt fel a hagyományhoz és a nyelvhez kötődés érzékeltetésére: a *láncot*. „Hiszen ha ez a jövő nem tekint múltjának, akkor fel kell tennem magamnak a kérdést: vagyok-e, voltam-e egyáltalán? Mit ér a szakadt lánc utolsó szeme, amelynek immár nincs mit és nincs mihez kapcsolnia? [...] S a szakadt lánc utolsó szemének sorsában nem osztozik-e velem egy egész közösség, melyet irodalmának e »robbanásos« fejlődése (vagy csupán változása) azzal fenyeget, hogy nyelvének nem lesz saját műveltsége többé? Mert van-e műveltség – és van-e nyelv – élő és alkotó folyamatosság nélkül?”⁵⁸⁵

Bajor (Arisztotelészre utalva Ágoston Vilmos antológiaiabeli tanulmánya kapcsán) a *híd* metaforáját is használta, a hagyomány szükségszerűségére mutatva rá: „Mert ez a bölcsélet az első óriás híd, amelyet az emberi szellem a semmi fölé vetett, hogy rajta tovább haladhasson. Ha Váradról vonaton akarnék Kolozsvár felé menni, nem kerülhetem el a Körös-hidat. Ilyen az út természete, ilyen a föld. Megtagadhatom-e a hidat, azért, mert rajta át utaztak a második világháború agresszorai is?”⁵⁸⁶

Szőcs István a versek (elsősorban nyelvi, de nem mellesleg eszmei) színvonalával kapcsolatban szintén Ágoston Arisztotelész-tanulmányát használta, annak vízóra-metaforáját fordítva át *napóra*-metaforára: „[...] hiszen, visszatérve Ágostonra és Arisztotelészre: »Mérhető-e a költészet víziórával« és statisztikával? (Napórával talán igen: azzal, hogy éppen hová esik az árnyék.)”⁵⁸⁷

Izsák József Bogdán László novellájának⁵⁸⁸ címéből kölcsönözte a maga metaforáját, a *mágnest* abban a szövegrészben, melyben az antológia novelláinak kísérleti-laboratóriumi, az erdélyi irodalom hagyományaihoz nem kapcsolódó jellegét kárhóztatja. „A szorongásos érzés sem ismeretlen, az elmagányosodás sem, a más entitásokba átszellemülés sem! Jószerével ezek is hozzátartoznak már egy húsz-negyven évvel ezelőtti modernség lelkiállapotához. Szükségtelen világirodalmi előképeire hivatkozni. Csakhogy ez a mágnes aligha találja meg az üveglapra szórt vasreszeléket, vagy ha igen: déja vu »játék« az egész...”⁵⁸⁹ Izsák József másik, ezúttal egy Sütő-idézetből kölcsönzött metaforája a *tarisznya*, mely mit sem ér, ha nincs benne „az otthonnak, a kétkeziek gondjának-sorsának, múltjának, jelenének s verejtékes hánykolódásban megálmodott jövődjének hamuba sült pogácsája”⁵⁹⁰

Szász János metaforája önmagában is az irodalmi hagyomány egyik megtestesítője, mondhatni önreferenciális metafora: Pegazus, a *szárnyas ló*. „Ihlet? Én még nem töröltem szótáramból. Pegazust sem jelképeim tárából. Annak a meglehetősen szürrealisztikusan elképzelt lónak pediglen szárnya volt. Higgyem-e, hogy manapság már csak a gépek repülnek?”⁵⁹¹

Az irodalomkritika, mely „irodalmul” beszél az irodalomról – jellemző példa arra az ambivalens diskurzusra, mely a hetvenes évek metaforikus beszédét kitermelte.

„Burkolt” párbeszéd – a Palotás–Szőcs–Palotás vita

Az 1975–76 során lezajló, két különböző folyóirat hasábjain megjelenő három részes vitacikk-sorozatnál kiélezettebb konfliktus nemigen adódott a „fiatal”/„felnőtt”, vagy korrektebb megnevezéssel „váltásra készülő”/„hatalmon lévő” kritika között. A vita apropóját egy második Forrás-generációs szerző, Györffi Kálmán kötete adta, az 1975-ben megjelent, két kisregényt

584 I. m., 440.

585 Láng Gusztáv: Kérdések, *Igaz Szó*, 1981/5., 453–457., 453.

586 Bajor Andor, 1981., 442.

587 Szőcs István, 1981., 471.

588 Bogdán László: Mint mágnes az üveglapra szórt vasreszeléket, in: Ötödik Évszak, Marosvásárhely, 1980.

589 Izsák József, 1981., 449.

590 I. m., 450.

591 Szász János: Néhány gondforgács a műhelyben, *Igaz Szó*, 1981/5., 468–469., 469.

tartalmazó *Házavató* – Ágnes. Nem csak az apák és fiúk, „hatalmon lévők” és „váltásra készülők” nemzedéki konfliktusaihoz nyújt vizsgálati lehetőséget, hanem a Forrás-generációk írói felfogásának különbözőségéről, valamint azoknak az irodalmi közéletben elfoglalt helyéről és elfogadottságáról létező képet is izgalmasan árnyalja. (Mindenképpen említést érdemel azonban a vita két résztvevőjével kapcsolatban az a körülmény, hogy Szöcs István és Palotás Dezső egyaránt kíméletlen kritikus volt és vehemens vitapartner. Más szereplőkkel és más téma kapcsán feltehetőleg nem lett volna ennyire kiélezett a helyzet.)

A vita – elvben – írókról, művekről, kifejezésbeli esetlenségekről, helytelenül alkalmazott utalószavakról és a névtelen grafikus „szürke, szellemtelen” borítójáról szólt, mely fölött „lankadtan söpör el a tekintet”. (Ez utóbbi kiemelt szerepét Palotás grafikus végzettsége indokolta.) A vita háttérében azonban eltéveszthetetlenül felismerhetők azok az (elsősorban ideológiai) nézetkülönbségek, melyek a felelősség- és értékfelfogás különbözőségét eredményezik.

Az *Echinox* 1975/9–10-es számában közölt Palotás Dezső egy kétségkívül kemény, sőt ingerült hangú kritikát Györffi Kálmán második kötetéről.⁵⁹² Súlyos kifogásai voltak Györffi témaválasztásával, stílusával, jellemábrázolásával kapcsolatban. A kötetben található két kisregény egyikében egy eleve kudarcra ítélt, nyomorúságából kiverelkedni képtelen kisember házépítési kálváriáját mutatja be a szerző – Palotás a témát túlságosan is *Az öreg halász és a tenger*éhez hasonlónak találta, a szüzséhez képest viszont elégtelennek vélte a kidolgozás erősségét, valószínűtlennek az „optimista hitvallást”: „Amiről Hemingway gyönyörű könyvet írt, arról Györffi ostobaságokat is csak dadogva tud mondani.”

Palotás azt is kifogásolta, hogy Györffi stílusa lapos és unalmas, mondatfűzése gyenge. Különösen zavarónak ítélte meg Györffi nyelvhelyességi hibáinak sokaságát: például hogy túl gyakran használja az (általában kifejezésbeli pongyolaságot jelző) *valahogy-valahol-valami* szavakat, s különösképpen: helytelenül használja az *amelyiket*. Palotás több példát is hozott ez utóbbi esetre Györffi munkájából (például: „kifelé poroszkáltunk a faluból, amelyik sötét volt már akkor”).

Az *Echinox* egyike volt a „vezetékes nyilvánosság” fórumainak: pár száz példányban megjelenő egyetemi lap, melyről (legalábbis a szerzők és szerkesztők így érezték) igencsak kevésbé vesz tudomást a „felnőtt” irodalomkritika. Palotás cikke alkalmas volt arra, hogy ezt a benyomást árnyalja – az *Echinox*ra igenis odafigyelt az írók, szerkesztők és kritikusok társasága. Pár hónappal később, 1976 februárjának elején jelent meg az *Utunk*-ban a kritika kritikája Szöcs István tollából.⁵⁹³

Ez utóbbi cikket, már csak az *Utunk* ismertsége és példányszáma okán is, számottevően többen olvashatták, mint Palotás kritikáját. Nem érdektelen idézni az első bekezdést annak illusztrálására, hogy Szöcs István csak részlegesen írt Palotás cikkéről, ehelyett elsősorban a fiatal kritikusról fogalmazta meg lesújtó véleményét: „Kiállítást, de nem képzőművészetit, mert az volt már Palotás Dezső ifjú művésznövendéknek és a világ példamutató tapintattal fogadta, hanem *kiállítást*, a pályáról! Azaz az arénából. Mert a bikaviadal, éppen mint a kritika, kemény játék, meg van engedve a szarvak, török, paták, dákók és csülkök használata is. Azonban van, ami ott is tilos. Például a bűzbombák alkalmazása.”

Nem csak az első bekezdésben, de a cikk további részében is inkább Palotás személyisége és személye a vádak célpontja, mintsem a cikkében foglalt állítások (a Györffi-kötet kritikáját például Szöcs nem volt hajlandó kritikaként kezelni, egyszerűen csak „pamflet”-nek nevezte). Csak néhány példát hozok fel a fiatal kritikust meg- és elítélő mondatokból: „Nyegle, félművelt biztonsággal seprile a könyvet az asztalról, mondván, hogy sablonos, erőltetett, optimista löre”; „a pöffeszkedő tájékozatlanság legmulatságosabb tünete”; „nyelvünk ugyanis módot ad arra, hogy legalantasabb indulatainkat is hajszálpontosan fejezzük ki”. Különösen bántó az a rész, mely Palotás Hemingwayt megidéző megjegyzésére reflektál: „Na és hogy kerül Hemingway ide? Hát úgy, hogyha egy fiatal művészjelölt-növendék-csemete belelapozott három-négy szerzőbe, abból ötöt-hatot mindegyre szóba is hoz. Robinson, Hemingway; írja, meg Kosztolányi... a jövőre talán már Faulknerrel is tudni fog,

⁵⁹²Palotás Dezső: Kötetet, gyorsan, *Echinox*, 1975/9–10., 20.

⁵⁹³Szöcs István: Kiállítást, gyorsan, *Utunk*, 1976/5., 5.

meg Jack Londonról és Mici Mackóról.”

Szőcs István kritikája egyúttal azzal is vádolja Palotást, hogy csak „*látszatra* nyelvezetéért” bírálja Györffit. „Ha valóban azt tenné, méltatnunk kellene. Mert annyian írunk hanyagul, hevenyészetten, pontatlanul, hogy bizony ránk fér a szüntelen figyelmeztetés. Bizonyára még Györffire is, aki még mindig sokkal gondosabban fogalmaz akárhánynunknál; sajnos[...] Csakhogy Palotásnak valójában nem Györffi nyelvezete ellen van kifogása, hanem egyáltalán Györffi írói jelentkezése ellen. S még az ilyesmi sem volna elvileg elítélendő, ha Palotás Dezső – egyáltalán megértett volna valamit is Györffi írásaiból.”

Szőcs István a cikkben leírta, „ha valaki nem olvasta volna, az undorítóan »optimista« írások” szűzségét annak bizonyítására, hogy Palotás ferdi ezekkel kapcsolatban, majd így folytatta: „Persze, őt nem érdekli, hogy valóban optimisták vagy sem ezek az írások. Csak annyit tud, hogy az »optimista« jelző bizonyos körökben lealacsonyító, ha írásműre vonatkozik.”

Palotás válasza jóval később, csak 1976 nyarán jelent meg – akkor sem az *Utunkban*, hanem az *Echinoxban*.⁵⁹⁴ A cikk mellett található „Szerk. Megj.” szerint ezért: „Miután Palotás Dezsőnek Szőcs István őt bíráló cikkére írt válasza mindez ideig egy lapunkban sem kapott helyet, az *Echinox*, amelyben Palotás Györffiről írt, vitát kiváltó bírálata megjelent, most – késedelmesen – helyet ad Palotás válaszának.”⁵⁹⁵

Érdemes megfigyelni, hogy az *Echinox* szerkesztősége nem csak a többi lap szerkesztőségének címzett burkolt szemrehányást ebben a megjegyzésben, hanem a Szőcs-cikk tárgyaként sem Palotás cikkének, hanem *magának Palotásnak* a bírálatát adta meg. (Talán nem érdektelen információ, hogy ebben az időszakban Egyed Péter és Szőcs Géza – amúgy Szőcs István fia – látták el az *Echinox* magyar oldalainak szerkesztési feladatát.)

Palotás „Hagyomány-megszentelte szokás: ha Sz. I. valakit objektív véleményével illet, akkor az áldozat befogja a száját és félreáll. Legszívesebben magam is így tennék, annál is inkább, mert Sz. cikkét olvasván meggyőződtem róla, hogy ama bizonyos Györffi-kritikám nem is támadtatott meg: ám döntse el az olvasó, kinek van igaza... Mégis válaszolnom kell; az én írásom ugyebár az *Echinoxban* jelent meg, Sz. pedig az *Utunkban* ferdi el, idézi hamisan-hiányosan ezt az írást. És az *Utunkat* ugyebár mégiscsak többen vásárolják meg.”

Ami az „optimista” jelző használatával kapcsolatos gondokat illetve, Palotás erre is részletesen kitért: „Az eljárás – vagy recept –, s az optimista hitvallás ellen nem volt kifogásom – hanem azt állítottam, hogy Györffi csapnivaló munkát végzett: mert stílusa lapos és slendrián, mert jellemábrázolása következtlen, mert könyvében rengeteg a nyelvtani szempontból helytelen mondat. Valamennyi vádat bizonyítottam is, utána lehet nézni (*Echinox*, 1975, 9–10. szám).” Az *amelyik* esetét felhözva Palotás újfogalmazta és pontosabbá tette állítását – egyúttal pedig a cikk során először használt erősebb kifejezést: Szőcs István „[...] azt füllenti, hogy az *amelyik* túl sűrű használatát kifogásolom. Pedig nem ez volt a baj. A baj az volt, hogy Györffi az *amelyik* szót következetesen a *mely* helyett használja (pl. »kifelé poroszkáltunk a faluból, amelyik sötét volt már akkor« – más, környező falvak bizonyára verőfényben sütkéreztek). Sz. tehát hazudott – mert azt még róla sem hiszem el, hogy az idézett mondatot minden szempontból helyesnek találja. Bár Sz. váltig erősítgeti, hogy Györffi »még mindig gondosabban fogalmaz akárhánynunknál« – hiába, ezt én még mindig nem hiszem.”

A cikk címe többször is előkerül, s magyarázatot nyer a későbbiekben: „Tökéletesen megértem, hogy jóérzésű ember védelmébe veszi azt az ifjú író, akiért már különben is exponálta magát. Nem illik ezenkívül rosszhiszeműséggel, irigységgel, elvtelenséggel vádolni valakit, megfelelő bizonyítékok nélkül. Tehát nem illik sértegetni, gyalázkodni, rágalmazni, nem illik förmedvényt írni.”

A legfontosabb megállapítás viszont mégiscsak a befejezésben található. „Ami Györffi Kálmán első kötetét illeti⁵⁹⁶: nem arról volt szó. Az jó könyv, mindenesetre elég jó ahhoz, hogy szerzőjét ne lássam szívesen Sz. I. szárnyai alatt. Mert nem csak a kezdő, de minden rendű és nemű

⁵⁹⁴Palotás Dezső: Nem illik, *Echinox*, 1976/7–8., 21. old.

⁵⁹⁵I. h.

⁵⁹⁶Györffi Kálmán: Csendes hétköznapiak, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.

A vita „utóhangja”, pontosabban utóhangjai bemutatásával leginkább azt lehet illusztrálni, hogy a Györffi Kálmán kötetének apropóján született cikksorozat valóban csak „látszatra” szólt nyelvezetről és referenciákról – a későbbi említések mind azt az értelmezést erősítik, hogy elsősorban ideológiák, vagy legalábbis ideológiák reprezentációinak összecsapásáról volt szó.

A *Fiatal kritikusok* című, két évvel későbbi *Igaz Szó*-ankétban Mózes Attila hozzászólásában nevek nélkül ugyan, de igencsak félreérthetetlenül esik szó erről a vitáról: „(...) csak azt vélem tudni, mitől kell őrizkednie a kritikusnak: hogy ne legyen »csatlósa« – egyik idősebb író-ismerősöm kifejezése, aki egy ifjú kritikus dühös kifakadása kapcsán mondotta ezt, s vitairatban fölöslegesen kelt kedvenc bálványa védelmébe – senki »nagy egyéniségnek«, még nagyobb barátnak. Ezzel kapcsolatban nekem az az alapállásom, hogy fölösleges elnézést kérem akár legjobb barátomtól is, ha elítélően nyilatkozom könyvéről, hiszen biztos tudom, hogy ő sosem kérne bocsánatot kritikásától és olvasójától, amiért gyenge művet tett asztalára. (Megvédeni pedig pláne nem védeném az ilyen könyvet!)”⁵⁹⁷

Az *Echinox-alakzatok*⁵⁹⁸ kerekasztalon is előkerült a Palotás–Szöcs–Palotás vita; ezúttal is név nélkül ugyan, de ezúttal is félreérthetetlenül. Szöcs Géza hozzászólását viszonylag hosszan vagyok kénytelen idézni: ez ugyanis nemcsak *elmondja* a történetet, hanem *értelmezi* is. „Az *Echinox*ot tényleg nem olvasta senki azok közül, akik a kultúrában számítottak, legalábbis úgy tűnt egészen addig, amíg egy cikk fel nem bosszantotta azokat, akiknek szívügyük volt az a bizonyos probléma. Egyik fiatal írónkról egy rendkívül megbélyegző hangú írás jelent meg az *Echinox*ban. Azt a fiatal író a felnőtt kultúra – ezt most mint munkaterminust használom – a magáénak ismerte el, és nem véletlenül. Ezek után egyik lapunk egyik szerkesztője⁵⁹⁹ megkereste egyik kritikusunkat, és kezébe nyomta azt a bizonyos példányt, hogy »né, mit írnak erről«. És akkor már egyszeriben megszűnt az *Echinox* »észresemvettsége«. Rögtön fontossá vált ez a kultúránkivüliség. Amíg csak X, Y, N, Z jelent meg benne, addig úgy tűnt, hogy nem figyelnek ránk. Amikor a kultúra »szentségei« forogtak »veszélyben«, akkor rögtön olyanforma válasz született, hogy »le a pályáról« vagy »ki a pályáról«. Lehet, hogy történetesen az illető kritikusnak igaza volt, nem érdekes. A mechanizmust akartam bemutatni.”⁶⁰⁰

„Nyílt” párbeszéd a népszolgálatról – *A szóértés előfeltételeiről*

A népszolgálat és „a sajátosság méltósága” vitás kérdéseire kétségkívül a már sokak által és sokszor vizsgált Csipkerózsika-vita, a Panek Zoltán és Sütő András írásai nyomán szerveződött 1978–79-es vitacikk-sorozat nyújtja a legtöbb lehetőséget. Nem *A szóértés előfeltételeiről* volt az első nemzedékváltás-központú irodalmi vita sem, mely a népszolgálat fogalmának, ideológiai hátterének és a jelenbeni létjogosultságának kérdését felvetette, viszont ez volt az, melyben a leginkább explicit módon és legélesebben jelentek meg a nyilvánosság előtt ezek a kérdések.

A vita során a népszolgálat, annak fogalmi rendszerével is foglalkozó hozzászólások leginkább a következő két irányból közelítették meg a problémát: a *közösség*, valamint a *nyelvhasználat* irányából. Az első megközelítés a közösség vélt és valós szükségleteinek kérdését vetette fel, a második pedig az irodalom, tudomány és közélet nyelvhasználatának az anyanyelv „megőrző erejéhez” való viszonyára kérdezett rá.

Mivel a nyelvhasználat számos esetben a közösség integratív erejeként nyer értelmezést,

597 *Fiatal kritikusok*, *Igaz Szó*, 1978/12., 554–564., 561.

598 *Echinox-alakzatok*. Egy diáklap tíz éve a tárgyakban, a terekben és az emlékezetben., *Korunk*, 1980/1–2., 63–72. A beszélgetésben résztvettek (a megszólalás sorrendjében): Aradi József, Szöcs Géza, Rostás Zoltán, Egyed Péter, Gaál György, Németi Rudolf, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán. A magnófelvételt készítette és lejegyezte Rostás Zoltán, a beszélgetéshez bevezetőt írt Keszthelyi András.

599 Martos Gábor 2007. októberi információi szerint az „egyk lapunk egyik szerkesztője” éppenséggel a készakarva homályosan megnyilatkozó Szöcs Géza volt.

600 I. m., 66.

esetenként nehéz szétválasztani, éppen melyik aspektus a legfontosabb a beszélő számára. Viszont mivel a fogalmi rendszerek és a nyelvhasználati módszerek között (a vizsgált korszakban elsősorban generációs alapon elkülöníthető) jelentős különbségeket is találhatunk, nem meglepő, hogy *A szóértés előfeltételeiről* esetében is elsősorban az értékek, fogalmak értelmezésének és a nyelv használatának különbségei azok, amik nehezé, sőt olykor szinte lehetetlenné teszik a más-más nemzedékből származó és (nem mellékesen) más-más státusszal bíró beszélgető partnerek közti megértést. Ennek egyik lehetséges okára mutat rá Gáll Ernőnek, a Korunk akkori főszerkesztőjének a vitához írt bevezető tanulmánya: „Az összetett helyzet szorításában nemzedékeink kapcsolata számos tehertétellel bonyolódott, súlyosbodott. Az elődök bizonyosságai nemegyszer illúzióknak mutatkoztak, időtállóknak hirdetett értékek pedig nemcsak átértékelésre szorultak, hanem egyszerűen leértékelődtek. Megingott nem egy régi jelkép hitele, és számos olyan fogalom és rítus, amely egy közösség szükségleteit, törekvéseit közvetítette, kiürült, s ily módon elveszítette vonzerejét. E feltételek közepette érthető, ha sokszor úgy érezzük, hogy apák és fiúk, sőt nagyapák és unokák egymáshoz való viszonya – legalábbis az eszmeiség, az értékorientációk síkján – konfliktusos.”⁶⁰¹

Gáll Ernő megállapításának különösen arra a részére hívnám fel a figyelmet, mely a közösség szükségleteit és törekvéseit közvetítő fogalmakról és rítusokról szól. A „közösség szükségleteit” illetően a vita során több ízben is utalás történt arra, hogy ez eleve problémás terület. Domokos Géza hozzászólását idézve: „Aligha volt idő, amikor a magát elkötelezettnek valló művészeti alkotás, kulturális intézményeink rendszere annyira laza kapcsolatban állt volna a romániai magyar munkással, mint ma. Tudom, hogy ez súlyos kijelentés, de állítom: így van! Gondolok a munkásemberre mint az irodalom és művészi alkotás alanyára, de az is gondom, hogy mi foglalkoztatja őt. Hogyan viszonyul nemzetiségéhez, anyanyelvéhez? Hogyan vélekedik rólunk, művelődési munkánkról?”⁶⁰² Aradi József is erre utal a kollektív jelképhasználat és az ellenjelképek rituális használata, vagyis a (Gáll Ernő kifejezését használva) „elitritus” esetében: „Ezen túl és ezen kívül – és úgy érzem, a műszaki értelmiség is mindjobban kívül kerül mindenfajta hagyományos jelképhasználaton –, ezen kívül ott vannak a »nép« tömegkommunikációs jelképei és rítusai, a ma délutáni »népé«, aki a futballmeccseket hallgatja vagy nézi, azok az identitáskereső és közösségkereső rítusok, amivel az ember erősíti magát vagy teremti meg a saját folytonosságát, aki számára a hagyományos kulturális jelképek némák maradnak.”⁶⁰³

A közösség és képviselői közötti viszony részben az „értjük-e egymást” kérdésén keresztül közelíthető meg. A hetvenes évek második felében viszont a kulturális eliten belül is kialakultak bizonyos megértési-értelmezési problémák, melyeket gyakran a nyelvhasználat különbözőségére lehetett visszavezetni.

A szóértés előfeltételeiről előzményei között említhető meg A. J. (Aradi József) Korunk-beli tanulmánya,⁶⁰⁴ mely az eszmeiség és az értékorientációk nyelvi-fogalmi problémáit is a konfliktusforrások közé emelte: „Az ideológiai nyelv nem tud lemondani kulcsszavainak többértelműségéről. A megértés nehézségei tehát nem a szókincs különbözőségéből, hanem inkább az ideológiai ellenfelek szótárának szinte teljes azonosságából származnak. Így történhetik meg, hogy a megértő szándék nem fordításhelyettesítéssel, hanem a saját jelentések elkülönítésével küszködik. Mivel az egymással versengő ideológiáknak nincs szükségük saját terminológiára, a kulcsszavak (béke, haladás, emberi jogok, szabadság, sajátosság stb.) a vitában közprédára bocsáttatnak, s az ideológiai harci felek homlokegyenest ellenkező jelentésben használják őket. Az ideológiai ellenfelek nem megérteni akarják egymás szavait, hanem ádáz ütközetek viharában el (vagy le)foglalni, majd egymás fejéhez vágdosni azokat.”⁶⁰⁵ Aradi mintha csak előjelezte volna ezzel *A szóértés előfeltételeiről* terminológiai problémáit: a vita jelentős terjedelmét foglalták le például a metanyelv fogalmának definíciós kísérletei, a hozzászólók részéről legalább négy

601 Gáll Ernő: Nemzedéktől nemzedékig, *Korunk*, 1980/1–2., 31–40., 31.

602A szóértés előfeltételeiről, *Korunk*, 1980/1–2., 41–62., 57.

603I. m., 58–59.

604A. J.: Nem értjük egymást? Dialógus, nyelv, ideológia, *Korunk*, 1979/1–2., 147–149.

605I. m., 149.

meghatározás érkezett, és ezek értékítéleti szempontból is igencsak különböztek egymástól. (A definíciók között hangzott el például a „fodormentanyelv” ironikus-lebecsülő megnevezés is.)

A metanyelvre vonatkozó vitarész egyik legérdekesebb hozzászólása Cs. Gyimesi Éváé – ő a vita során is felmerülő metanyelv-definíciók összefoglalása mellett a mitizált fogalmakra is kitért hozzászólásában: „A metanyelv sajátos értelmezésének a mi közéletünkben, sajnos, vannak negatív következményei. A burkoltság, a rejtezkedés alkalmat ad olyan kifejezések forgalmazására, amelyek pontatlanok, azaz először is nem fedik azt, amit kifejezni akarnak, s ezért könnyen vissza lehet élni velük. A szerintem mitizált fogalmak között van például a »sajátosság méltósága« és a »népszolgálat«. [...] A fogalmaknak ez a ködösítése egyáltalán nem válik hasznára a vidékiség más tüneteivel is küszködő kultúránknak.”⁶⁰⁶ Valószínű, hogy ez provokálta ki (más magyarázatként csak a félreértés és félrehallás, esetleg a szövegváltozás és -kihagyás marad) Balogh Edgárnak azt a hozzászólását, melyben a jelen tanulmány első alfejezetében már idézett népszolgálat-definícióját így vezette fel: „Felvetődött itt a népszolgálat kérdése. Nem értettem meg, Gyimesi Éva mit akart mondani azzal, hogy a fiatalság nem akar népszolgálatot. Talán misztikus fogalomnak tartja ezt a szót? De hisz ez nagyon egyszerű, a szó maga megmondja [...]”⁶⁰⁷.

Balla Zsófia egy igen fontos körülményre hívta fel a figyelmet a továbbiakban: „A sokféle nyelvhasználat és ezek kölcsönös toleranciája példaszzerű lehet. Olyan erkölcsi magatartás, amelyet kívánatosnak tartok. Amennyiben egy egész közösség igénye, hogy őt a maga sajátosságában az adott környezet elfogadja, tolerálja, akkor pontosan ennek a közösségnek kell, azt hiszem, azt a pluralitásmodell megteremtése, amely létének erkölcsi előfeltétele, egyáltalán ez teszi életképessé ezt a közösséget.”⁶⁰⁸

A pluralitás, a nyelvhasználatok különbözősége igen határozott eltávolodást jelent a homogén közösség-, anyanyelv- és hagyomány-felfogástól – érdekes tényező, hogy a vita folytatásában *elsősorban az idősebb nemzedékek tagjai* (jelesül Domokos Géza, Rácz Győző, Gáll Ernő és Szász János) helyeselték Balla Zsófia gondolatmenetét, tartották fontosnak kérdéseit. Mindebből csak az a következtetés vonható le, hogy (generációs hovatartozástól függetlenül) a vita résztvevői egyetértettek, ha másban nem is, abban, hogy a fogalmak, jelképek és nyelvhasználatok változásával érdemes, sőt muszáj foglalkozni.

Eredménynek azonban ez nem különösebben nagy. A vita során sajnos a résztvevőknek még a kérdéseket sem sikerült pontosan tisztázni, nemhogy választ adni azokra. *A szóértés előfeltételeiről* folytatását fél évvel későbbre beszélték meg – sajnálatos módon, ha sikerült is sort keríteni erre a beszélgetésre, a sajtóban nem jelent meg. Ilyen módon csak annyi állapítható meg: a hetvenes évek végére a népszolgálat kérdése és az ahhoz kapcsolódó fogalmi rendszer problematikus és tisztázandó területté vált, elsősorban a megváltozott viszonyok, elvárások és a megváltozott témák miatt. Lezárásként Aradi József hozzászólásából idézek: „Balogh Edgár »népszolgálati« elképzelése szerintem mindaddig érvényes marad, amíg az értelmiséget olyan szakértőként fogjuk fel, aki *tudását* adja át a népnek. Már távolról sem olyan egyszerű a helyzet, ha abból indulunk ki, hogy értelmiségi tudásunk mindinkább hipotetikus tudássá válik. És ezt az állandó felülvizsgálatnak kitett tudást kell átadni egy olyan kelet-európai népnek, amely bizonyosságokhoz szokott. Minél bizonytalanabb a helye-helyzete, annál nagyobb bizonyosságokra áhítozik.”⁶⁰⁹

606A szóértés előfeltételeiről, 46.

607 I. m., 54.

608I. m., 55.

609I. m., 61.

